

ELMİ HÜQUQ JURNALI

№ 1 (45) / 2026

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI
DAXİLİ İŞLƏR NAZİRLİYİ
POLİS AKADEMİYASININ

ELMİ
XƏBƏRLƏRİ
2026

DİN-in Polis Akademiyası
Azərbaycan Respublikası AZ-1044, Bakı şəh.,
Şüvəlan qəsəbəsi, Almaz İldırım küç. 3,
e-mail: poliselmi.xeberleri@bk.ru

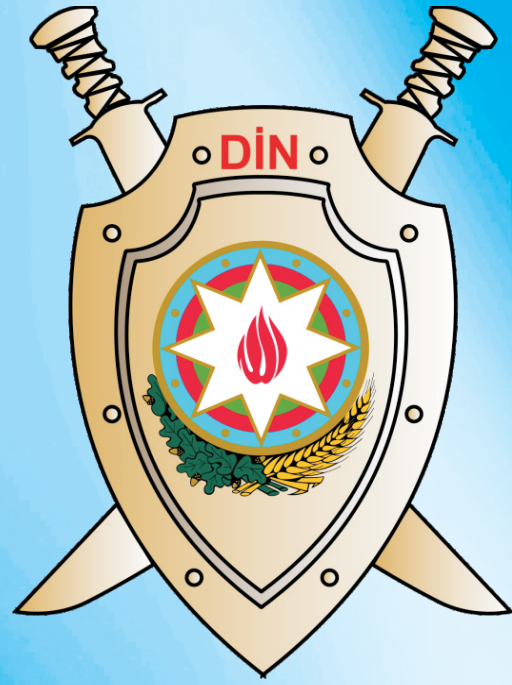
WWW.PA.EDU.AZ

ISSN 2307-2504

2307-2504

ISSN 2307-2504

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI
DAXİLİ İŞLƏR NAZİRLİYİ

DÖVLƏTİN MÜSTƏQİLLİYİ
XALQIN RİFAHI
QANUNUN ALİLİYİ

✓ **Peşəkarlıq**

✓ **Cəsərət**

✓ **Mətinlik**

✓ **Əzmkarlıq**

Respublikanın ilk peşəkar milis kadrlarını hazırlayan tədris mərkəzi kimi yaradılmış milis məktəbi zəngin, qaynar və faydalı bir ömür yaşayaraq akademiya səviyyəsində yüksəlmiş, öz yetirmələri və böyük elmi-təcrübi nailiyyətləri ilə şöhrət qazanmışdır. İnanıram ki, Polis Akademiyası müstəqil Azərbaycan Respublikası üçün bundan sonra da yüksək peşə hazırlığına malik sağlam və möhkəm əqidəli, milli dövlətçiliyimizə sadıq polis zabıtləri yetişdirəcəkdir.

Heydər Əliyev
Azərbaycan xalqının Ümummilli Lideri

Polis işçiləri xalqla birbaşa təmasda olan insanlardır. Ona görə bu, mənim əsas tələbimdir: həm qətiyyət olmalıdır, çox böyük peşəkarlıq olmalıdır, həm də polis işçiləri özlərini çox mədəni şəkildə aparmalıdırlar. Belə olan halda, siz Azərbaycan xalqının daha da böyük rəğbətini qazanacaqsınız. Bu işlərdə Polis Akademiyasının böyük rolu var. Mən bu gün çox şadam ki, burada gördüyüm işlər yüksək səviyyədədir. Burada oxumaq üçün, yaxşı təhsil almaq üçün bütün imkanlar var.

İlham Əliyev
Azərbaycan Respublikasının Prezidenti

REDAKSİYA HEYƏTİ:

BEYNƏLXALQ HÜQUQ

Əfqan İmanov, İbrahim Məmmədov. Azərbaycan kontekstində müharibə cinayətlərinin hüquqi təhlili və hərbi hüququn tətbiqi	5
Rahib Əkbərov. Roma hüququnun tədris metodikası məsələlərinə dair.....	12
Günay Hacıyeva. Qadın məhkumların hüquqlarının müdafiəsi üzrə dövlətlərin öhdəliklərinin AİHM təcrübəsi əsasında təhlili	20
Tural Cəfərov. Müasir müharibələrin xarakteri və hibrid təhlükələr	27

CİNAYƏT HÜQUQU VƏ KRİMİNOLOGİYA

Kadırova Çolpon Ayzabek. Yetkinlik yaşına çatmayanlar arasında cinayətkarlığın qarşısının alınmasında və ailədaxili zorakılığın azaldılmasında ailənin, məktəbin və hüquq-mühafizə orqanlarının rolu	32
Yerkeyev İşat Hamitoviç. Azərbaycan Respublikası və Rusiya Federasiyasının iqtisadi təhlükəsizliyinin təmin edilməsi üçün dövlət-hüquq mexanizmləri: müqayisəli-hüquqi təhlil	37
Anar Cavadov. Cinayət məsuliyyətinə cəlb etməyə imkan verən yaş: cinayət qanunvericiliyinin komparativ təhlili	42
Afət Fərzullayeva. Mədəni irsin qorunmasının cinayət-hüquqi yanaşmasının təkamülü: tarixi ilkin şərtlər və formalaşma mərhələləri	59
Əmir Məmmədrzayev. Cinayət hüququnda cəzanın məqsədi və cəza sistemi: milli və beynəlxalq qanunvericiliyin təhlili	70
Ələddin Ağayev. "Ransomware" kiberhücümünün cinayət məsuliyyətinin müəyyənəşdirilməsi məsələləri	75
Aytəkin Kərimova. Cinayət hüququ: ədalət və cəza arasında	82

CİNAYƏT PROSESİ

Ayxan Rüstəmzadə, Rəşad Şərifov. Azərbaycan Respublikasında ədalət mühakiməsinin rəqəmsal transformasiyası: süni intellektin tətbiqi ilə bağlı perspektivlər və çağırışlar	87
Mətanət Əsgərova. Yeni açılmış hallar üzrə məhkəmə qərarlarına yenidən baxılması: ədalətin təminatları və məhkəmə aktının qətiliyinin hüdudları	95
Seyfulla Aslanov. Qiyabi icraatın cinayət-prosessual hüquqi tənzimlənməsinin xarakterik xüsusiyyətləri (müqayisəli-hüquqi təhlil)	103
Bilal İbrahimov. Tanınmaya təqdim etmə istintaq hərəkətinin hüquqi mahiyyəti: Azərbaycan və beynəlxalq təcrübənin müqayisəsi	113

ƏMƏK HÜQUQU

Azər Rəhimov. Əmək qanunvericiliyinin köklü islahatları kontekstində əmək mübahisələri və hüquqpozma risklərinin azaldılması üzrə yeni konseptual modelin elmi-praktiki əsasları	118
---	-----

İNZİBATİ HÜQUQ

İlkin Ələkbərov. İnzibati tənbehlərin tətbiqi problemləri	127
--	-----

KRİMİNALİSTİKA

Ələkbər Allahverdiyev. İbtidai araşdırmada narkoanaliz üsulunun tətbiqinin bəzi aspektləri	134
Firudin Mövsümov. Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsinin Azərbaycana qarşı işlərdə ekspert sübutlarının qiymətləndirilməsi	142

KONSTITUSİYA HÜQUQU

Şahin Şükürov. Daxili işlər orqanları və məhkəmə orqanları arasında qarşılıqlı əlaqə prinsipləri	146
Sahil Hüseynov. Yerli özünüidarənin inkişafının yol xəritəsinin monitorinqi və icrasının nəticələrinin konstitusion-hüquqi qiymətləndirilməsi	157

MÜLKİ HÜQUQ

Ramazan Əsgərzanov. Divarın arxasından boylanan hüquq: Azərbaycan Respublikası mülki hüququnda tikinti müqavilələri	162
--	-----

GƏNC TƏDQİQATÇI

Müjkan Məmmədzadə. Ali hərbi təhsil strategiyasının formalaşmasında konseptual müddəaların rolunun elmi-təhlili	171
Əlibala Abdullayev, Rəy Mirtəhova. İnzibati şikayətlər üzrə icraatın aparılmasının xüsusiyyətləri	177
Emin Əlimusayev. Azərbaycanın sosial-iqtisadi inkişafı fonunda bir sıra ekoloji qanunvericilik aktlarının təhlili	184
Aynur Səfərlı. Məhkəmə nitqinin kommunikativ aspekti və onun planlaşdırılması	190
Nigar Həşimli. Polis əməkdaşlarında emosional tükənmə (burnout) və onun qarşısının alınması yolları	197
Elnur Babayev. Ədalət prinsipinin Konstitusiyaya hüququnda tətbiqi: hüquqi dövlət konsepsiyasının təhlili	202

СОДЕРЖАНИЕ

ISSN 2307-2504

Научный вестник
Академии Полиции
НАУЧНО-ПРАВОВОЙ ЖУРНАЛ

Journal DOI:
<https://doi.org/10.62130/FIOI6404>
№ 1 (45), 2026 - Issue DOI:
<https://doi.org/10.62130/VMMV7178>

ГЛАВНЫЙ РЕДАКТОР:
Джанполлад Даанов
Начальник Академии Полиции МВД,
генерал-майор полиции

РЕДАКЦИОННАЯ КОЛЛЕГИЯ:

Вугар Мансуров
Первый заместитель начальника Академии
Полиции МВД, полковник полиции,
доктор философии юридических наук

Масума Маликова
член-корреспондент НАНА, профессор

Фархад Абдуллаев
доктор юридических наук

Фазиль Гулиев
Заместитель министра Внутренних Дел
Азербайджанской Республики, начальник
Главного организационно-инспекционного
управления, генерал-лейтенант полиции

Исаенкова Оксана Владимировна
Заведующая кафедрой Гражданского процес-
са Саратовской Государственной Юри-
дической Академии, доктор юридических
наук, профессор

Радаббов Бахтияр Алмахматович
Первый заместитель начальника Академии
МВД Узбекистана, полковник полиции,
доктор юридических наук, профессор

Фуад Джавадов
доктор юридических наук, профессор

Бахрам Захидов
доктор юридических наук, профессор

Камиль Салимов
доктор юридических наук, профессор

Махир Ахмедов
доктор юридических наук, профессор

Хабиль Гурбанов
доктор юридических наук, профессор

Ибрагим Гулиев
доктор юридических наук, профессор

Альш Гасымов
доктор юридических наук, профессор

Мидхад Гафаров
доктор юридических наук, профессор

Дмитрий Шестаков
доктор юридических наук, профессор

Владимир Джатиев
доктор юридических наук, профессор

Эсберген Алауханов
доктор юридических наук, профессор

Рашад Гурбанов
доктор юридических наук, профессор

Анатолий Берлядж
доктор юридических наук, профессор

Егяна Балакишниева
доктор философии по праву

Ханлар Байрамзаде
доктор философии по праву

Джабир Гулиев
Кандидат юридических наук

Ответственный секретарь:
Орхан Ягублу
Кандидат юридических наук

Корректор:
Фаргана Гурбанлы

Государственная регистрация
юридических лиц Министерства
Юстиции Азербайджанской Республики
№10т-5405. 19.12.2011

Журнал «Научный Вестник Полицейской
Академии» попал в список рекомендуемых
изданий Высшей Аттестационной Республи-
ки за публикацию основных положений
научных исследований

Формат 60x84 1/8. Физический п/л 25,25
Тираж: 300
Журнал напечатан в издательстве
"Bakı"

МЕЖДУНАРОДНОЕ ПРАВО

- Афган Иманов, Ибрагим Мамедов.** Военные преступления и исполнение военного права5
Рахиб Акберов. О методологическим вопросам преподавания Римского права12
Гюнай Гаджиева. Анализ обязательств государств по защите прав женщин-заклученных на основе опыта Европейского Суда по Правам Человека20
Турал Джафаров. Характер современных войн и гибридные угрозы27

УГОЛОВНОЕ ПРАВО И КРИМИНОЛОГИЯ

- Кадырова Чолпон Айзабековна.** Роль семьи, школы и правоохранительных органов в профилактике преступности несовершеннолетних и снижении уровня семейного насилия..32
Еркеев Ильшат Хамитович. Государственно-правовой механизм обеспечения экономической безопасности Республики Азербайджан и Российской Федерации: сравнительно-правовой анализ37
Анар Джавадов. Возраст уголовной ответственности: сравнительный анализ уголовного законодательства42
Афат Фарзуллаева. Эволюция уголовно-правового подхода к охране культурного наследия: исторические предпосылки и этапы становления59
Амир Мамедрзаев. Цель наказания и система наказаний в уголовном праве: анализ национального и международного законодательства.....70
Альяддин Агаев. Вопросы определения уголовной ответственности за кибератаку типа "Ransomware"75
Айтэкин Керимова. Уголовное право: между справедливостью и наказанием82

УГОЛОВНЫЙ ПРОЦЕСС

- Айхан Рустамзаде, Рашад Шарифов.** Цифровая трансформация системы правосудия Азербайджанской Республики: перспективы и вызовы внедрения искусственного интеллекта87
Матанат Аскерова. Пересмотр судебных решений по вновь открывшимся обстоятельствам: гарантии справедливости и пределы окончательности судебного акта.....95
Сейфулла Асланов. Характерные особенности уголовно-процессуального регулирования заочного производства (*сравнительно-правовой анализ*)103
Билал Ибрагимов. Правовая сущность опознания: сравнительный анализ Азербайджанской и международной практики113

ТРУДОВОЕ ПРАВО

- Азер Рагимов.** Научно-практические основания новой концептуальной модели по снижению рисков трудовых споров и правонарушений в контексте глубоких реформ трудового законодательства118

АДМИНИСТРАТИВНОЕ ПРАВО

- Илькин Алекберов.** Проблемы применения административных санкций127

КРИМИНАЛИСТИКА

- Алекпер Аллахвердиев.** Некоторые аспекты применения метода наркоанализа (решения проблемы истины) в предварительном расследовании134
Фирудин Мовсумов. Оценивание экспертных доказательств по делам против Азербайджана в практике Европейского Суда По Правам Человека142

КОНСТИТУЦИОННОЕ ПРАВО

- Шахин Шукюров.** Принципы взаимодействия органов внутренних дел и судебной власти.....146
Сахил Гусейнов. Мониторинг дорожной карты развития местного самоуправления и конституционно-правовая оценка результатов её исполнения157

ГРАЖДАНСКОЕ ПРАВО

- Рамазан Асгарханов.** «Закон за стеной»: договоры строительства в гражданском праве Азербайджанской Республики162

МОЛОДОЙ ИССЛЕДОВАТЕЛЬ

- Мужкан Мамедзаде.** Научный анализ роли концептуальных положений в формировании стратегии высшего военного образования171
Алибала Абдулхалигов, Роя Миртальбова. Особенности производства по административным жалобам177
Эмин Алимусев. Анализ ряда актов экологического законодательства в контексте социально-экономического развития Азербайджана.....184
Айнур Сафарли. Коммуникативный аспект судебной речи и её планирование190
Нияр Гашимли. Полицейские сотрудники: эмоциональное выгорание и пути его предотвращения197
Эльнур Бабаев. Применение принципа справедливости в Конституционном праве: анализ концепции правового государства202

CONTENTS

ISSN 2307-2504

Scientific News of the
Police Academy
SCIENTIFIC NEWS JOURNAL

Journal DOI:
<https://doi.org/10.62130/FIO16404>
№ 1 (45), 2026 - Issue DOI:
<https://doi.org/10.62130/VMMV7178>

EDITOR-IN-CHIEF:

Canpolad Daanov
Head of the Police Academy of the Ministry
of Internal Affairs, polis major-general

STAFF OF EDITORIAL OFFICE:

Vugar Mansurov
Police Academy of the Ministry of Internal
Affairs first deputy chief, police colonel,
Doctor of Philosophy in Law

Masuma Malikova
The corresponding member of Azerbaijan
National Academy of Science, professor

Farkhad Abdullayev
doctor of law

Fazil Guliyev
The head of the inspection office of the head
organization of the Ministry of Internal Affairs,
police lieutenant-general

Isaenkova Oksana Vladimirovna
Head of the Civil Procedure Saratov State
Academy of Law, doctor of law, professor

Rajabov Bakhtiyar Almakhatovich
First Deputy Head of the Academy of the
Ministry of Internal Affairs of Uzbekistan,
Police Colonel, doctor of law, professor

Fuad Javadov
doctor of law, professor

Bakhran Zahidov
doctor of law, professor

Kamil Salimov
doctor of law, professor

Mahir Akhmedov
doctor of law, professor

Habil Gurbanov
doctor of law, professor

Ibrahim Guliyev
doctor of law, professor

Alysh Gasimov
doctor of law, professor

Midhad Gafarov
doctor of law, professor

Dmitry Shestakov
doctor of law, professor

Vladimir Dzhatiev
doctor of law, professor

Esbergen Alaukhanov
doctor of law, professor

Rashad Gurbanov
doctor of law, professor

Anatoly Berlage
doctor of law, professor

Egyana Balakishieva
doctor of philosophy in law

Khanlar Bayramzade
doctor of philosophy in law

Jabir Guliyev
candidate of law

Responsible Secretary:
Orkhan Yagublu
candidate of law

Proofreader:
Fargana Gurbanli

Azerbaijan Republic State registration of the
juridical persons of the Ministry of Justice.
№10m-5405. 19.12.2011

The magazine "Scientific News of the Police
Academy" has been included in the editions
recommended by the High Attestation Commis-
sion under the President of the Republic of
Azerbaijan to publish the basic theses of
scientific researches

Format 60x84 1/8. Physical p/p 25,25
Draw: 300

Journal have been printed in "Baku".

INTERNATIONAL LAW

- Afghan Imanov, Ibrahim Mammadov.** War crimes and the enforcement of military law5
Rahib Akbarov. On teaching methodological issues Roman law12
Gunay Hajiyeva. Analysis of the obligations of states to protect the rights of women prisoners
based on the practice of the ECHR20
Tural Ceferov. The nature of modern wars and hybrid threats27

CRIMINAL LAW AND CRIMINOLOGY

- Cholpon Aizabekovna Kadyrova.** The role of the family, school and law enforcement agen-
cies in the prevention of juvenile delinquency and the reduction of domestic violence32
Yerkeev Ilshat Khamitovich. State-legal mechanism for ensuring economic security of the
Republic of Azerbaijan and The Russian Federation: comparative legal analysis37
Anar Javadov. Age of criminal liability: a comparative analysis of criminal legislation42
Afet Ferzullayeva. The evolution of the criminal-legal approach to the protection of cultural
heritage: historical preconditions and stages of formation59
Amir Mammadrzayev. The purpose of punishment and the system of penalties in criminal
law: an analysis of national and international legislation70
Aladdin Agayev. Issues of determining criminal liability for ransomware cyberattack75
Aytakin Karimova. Criminal law: balancing justice and punishment82

CRIMINAL PROCESS

- Ayhan Rustamzade, Rashad Sharifov.** Digital transformation of the justice system of the
Republic of Azerbaijan: prospects and challenges of artificial intelligence implementation87
Matanat Asgarova. Review of court decisions based on newly discovered circumstances:
guarantees of justice and limits of the finality of a judicial act95
Seyfulla Aslanov. Characteristic features of the criminal procedural regulation of trial in
absentia (*comparative legal analysis*)103
Bilal Ibrahimov. The legal essence of the identification parade: a comparative analysis of
Azerbaijani and international practice113

LABOUR LAW

- Azar Rahimov.** The scientific and practical foundations of a new conceptual model aimed at
reducing the risks of labour disputes and legal violations in the context of comprehensive la-
bour law reforms118

ADMINISTRATIVE LAW

- Ilkin Alekberov.** Problems of applying administrative penalties127

CRIMINALISTICS

- Alakbar Allahverdiyev.** Some aspects of the application of the narcoanalysis (truth solution)
method in the preliminary investigation134
Firudin Movsumov. Assessment of expert evidence in cases of the European Court of Human
Rights against Azerbaijan142

CONSTITUTIONAL LAW

- Shahin Shukurov.** Principles of interaction between internal affairs authorities and the judi-
ciary146
Sahil Huseynov. Monitoring the roadmap for local self-government development and consti-
tutional and legal assessment of the results of its implementation157

CIVIL RIGHTS

- Ramazan Asgarkhanov.** "The law behind the wall": construction contracts in the civil law of
the Republic of Azerbaijan162

YOUNG RESEARCHER

- Mujkan Mammadzade.** Scientific analysis of the role of conceptual provisions in the for-
mation of higher military education strategy171
Alibala Abdulhaligov, Roya Mirtalibova. Specific features of administrative complaint pro-
ceedings177
Emin Alimusayev. Analysis of a number of environmental legislation acts in the context of
Azerbaijan's socio-economic development184
Aynur Safarli. The communicative aspect of courtroom speech and its planning190
Nigar Heshimli. Emotional burnout among police officers and ways to prevent it197
Elnur Babayev. The application of the principle of justice in Constitutional law: an analysis
of the concept of the rule of law202

Əfqan İMANOV

*Azərbaycan Respublikası Daxili İşlər Nazirliyinin
Polis Akademiyası rəisinin xidmət və
döyüş hazırlığı üzrə müavini,
polis polkovniki
e-mail: afon2008@gmail.com*

İbrahim MƏMMƏDOV

*Azərbaycan Respublikası Daxili İşlər Nazirliyinin
Polis Akademiyasının Hərbi kafedrasının müəllimi,
polis kapitanı
e-mail: mamedoff095@gmail.com
<https://doi.org/10.62130/OXMO9365>*

AZƏRBAYCAN KONTEKSİNDƏ MÜHARİBƏ CİNAYƏTLƏRİNİN HÜQUQİ TƏHLİLİ VƏ HƏRBİ HÜQUQUN TƏTBİQİ

XÜLASƏ

Müharibə cinayətləri beynəlxalq humanitar hüququn kobud şəkildə pozulması nəticəsində baş verən ağır cinayətlərdir. Bunlara mülki əhalinin qətlə yetirilməsi, işgəncə, əsirlərə qeyri-insani rəftar, mülki obyektlərin məqsədli şəkildə məhv edilməsi və qadağan olunmuş silahlardan istifadə daxildir. Hərbi hüququn icra edilməsi beynəlxalq qurumlar və milli məhkəmələr vasitəsilə həyata keçirilir.

Beynəlxalq Cinayət Məhkəməsi (BCM), Haaqa tribunalları və BMT-nin xüsusi məhkəmələri müharibə cinayətlərini araşdırır və cəzalandırır. Bundan əlavə, dövlətlər öz qanunvericilik sistemlərində hərbi hüquq pozuntularına görə məsuliyyət nəzərdə tutur.

Müharibə cinayətlərinin qarşısının alınması və hüququn icrasının gücləndirilməsi üçün beynəlxalq əməkdaşlıq, effektiv monitoring və hüquqi mexanizmlərin təkmilləşdirilməsi vacibdir.

Açar sözlər: *müharibə cinayətləri, hərbi hüquq, beynəlxalq humanitar hüquq, hüquqi mexanizmlər, müharibə etikas*

Müharibə cinayətləri və hərbi hüququn icrası beynəlxalq hüququn mühüm sahələrindən biri olub, münaqişələr zamanı insan hüquqlarının qorunmasını və hərbi əməliyyatların hüquqi çərçivədə aparılmasını təmin etməyə yönəlmişdir. XX və XXI əsrlərdə baş verən silahlı münaqişələr bu mövzunun aktuallığını daha da artırmış və beynəlxalq hüquq sistemində müharibə cinayətlərinin qarşısının alınması üçün hüquqi mexanizmlərin inkişafına təkan vermişdir.

Beynəlxalq hüquq çərçivəsində müharibə ci-

nayətləri, münaqişə zamanı beynəlxalq humanitar hüquq normalarının pozulması kimi qəbul edilir. Bu cinayətlərə əsirlərlə qeyri-insani rəftar, mülki əhalinin qəsdən hədəfə alınması, qanunsuz silahlardan istifadə və digər beynəlxalq qanun pozuntuları daxildir. Beynəlxalq Cinayət Məhkəməsi (BCM), Cenevrə Konvensiyaları və digər beynəlxalq müqavilələr bu cinayətlərin hüquqi çərçivəsini müəyyən edir və onların icrasına nəzarət edir.

Azərbaycan Respublikası üçün müharibə cinayətləri və hərbi hüququn icrası məsələləri xüsusi

əhəmiyyət kəsb edir. Ermənistan-Azərbaycan münaqişəsi çərçivəsində Azərbaycanın beynəlxalq hüquqa əsaslanan mövqeyi və bu sahədə irəli sürdüyü hüquqi iddialar beynəlxalq hüquq müstəvisində geniş müzakirə olunur. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası, Cinayət Məcəlləsi və digər normativ aktlar müharibə cinayətlərinə dair beynəlxalq hüquq normalarını özündə ehtiva edir və onların icrasını təmin edir.

Bu məqalədə müharibə cinayətlərinin beynəlxalq və yerli hüquqi aspektlərini araşdıraraq, onların hüquqi çərçivədə icra mexanizmləri təhlil olunur. Eyni zamanda, təqdim olunan hüquqi mənbələr əsasında Azərbaycan Respublikasının bu sahədəki mövqeyi və beynəlxalq hüquqi sistemə inteqrasiyası araşdırılacaqdır. Məqalədə Azərbaycan Respublikasının cinayət və cinayətprosessual qanunvericiliyində müharibə cinayətləri ilə bağlı müddəalar təhlil ediləcək və hərbi hüququn tətbiqi sahəsindəki çətinliklər və onların həlli yolları müzakirə ediləcəkdir.

Müharibə cinayətlərinin hüquqi tərifi və əsas xüsusiyyətləri

Müharibə cinayətləri beynəlxalq hüquqda ən ağır cinayətlərdən biri hesab edilir və onların hüquqi əsasları Cenevrə Konvensiyaları, Beynəlxalq Cinayət Məhkəməsinin Roma Statutu və digər beynəlxalq müqavilələrdə təsbit olunmuşdur [4, s.29-70]. Bu cinayətlər silahlı münaqişələr zamanı törədilir və mülki şəxslərə, hərbi əsirlərə və digər müdafiəsiz şəxslərə qarşı qəsdən yönəldilmiş hərəkətlərdən ibarət olur. Roma Statutunun 8-ci maddəsinə əsasən, müharibə cinayətlərinə qəsdən qətl, işgəncə, zorakılıq, mülki obyektlərin və tarixi-mədəni irs nümunələrinin məqsədli şəkildə dağıdılması, qanunsuz silahlardan istifadə kimi hallar daxildir [4, s.47].

Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyində də bu cinayətlərə görə məsuliyyət nəzərdə tutulmuşdur. Cinayət Məcəlləsinin 114-119-cu maddələrinə əsasən, hərbi əməliyyatlar zamanı beynəlxalq humanitar hüquq pozan əməllər cinayət hesab edilir və ciddi hüquqi sanksiyalar tətbiq olunur [2, s.35-38]. Bu müddəalar Azərbaycanın beynəlxalq hüquq normalarına uyğun mövqeyini əks etdirir və müharibə dövründə insan hüquqlarının qorunmasını təmin etmək məqsədi daşıyır.

Müharibə cinayətlərinin əsas xüsusiyyətlərinə gəldikdə, onları digər cinayət növlərindən fərqləndirən bir neçə mühüm cəhətləri var. İlk növbədə, bu cinayətlər yalnız silahlı münaqişə zamanı baş verir və beynəlxalq və ya qeyri-beynəlxalq münaqişələr çərçivəsində törədilir [4, s.70]. Bundan əlavə, bu cinayətlər adətən sistemli xarakter daşıyır və müəyyən bir dövlət, silahlı qrup və ya hərbi rəhbərlik tərəfindən planlaşdırılmış formada həyata keçirilir. Beynəlxalq hüquq bu cinayətləri xüsusi olaraq tənzimləyir və onların cəzasız qalmaması üçün universal yurisdiksiya prinsipi tətbiq olunur, yəni bir ölkədə törədilmiş müharibə cinayətləri digər dövlətlər və beynəlxalq məhkəmələr tərəfindən araşdırıla bilər [5, s.133].

Azərbaycan üçün müharibə cinayətlərinin hüquqi təhlili xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Ermənistan-Azərbaycan münaqişəsi çərçivəsində bir çox hallarda müharibə cinayətlərinin törədildiyi sübut edilmişdir və Azərbaycan dövləti bu cinayətlərin beynəlxalq səviyyədə tanınması və cəzasız qalmaması üçün müxtəlif hüquqi prosedurlar həyata keçirmişdir [5, s.94]. Bu baxımdan, Azərbaycan beynəlxalq hüququn prinsiplərinə uyğun olaraq müharibə cinayətlərinə dair iddialar irəli sürmüş və beynəlxalq təşkilatların qərarlarının icrasını tələb etmişdir [5, s.170].

Müharibə cinayətlərini digər beynəlxalq cinayətlərdən fərqləndirərkən onların spesifik hüquqi çərçivədə tənzimləndiyi nəzərə çarprır. Məsələn, genosid cinayətləri etnik və dini qrupların tam və ya qismən məhv edilməsi məqsədini daşıyır və yalnız bu qrupların məhv edilməsinə yönəlmiş niyyətlə həyata keçirilir [4, s.134-138]. İnsanlıq əleyhinə cinayətlər isə genişmiqyaslı və sistematik hücumlar şəklində baş verir və müharibə şəraitindən asılı olmadan törədilə bilər [5, s.133]. Müharibə cinayətləri isə əsasən münaqişə kontekstində baş verdiyi üçün hüquqi tənzimlənmə baxımından fərqli yanaşma tələb edir.

Müharibə cinayətləri beynəlxalq hüququn ən ciddi pozuntularından biri hesab edilir və onların qarşısının alınması üçün müxtəlif hüquqi mexanizmlər nəzərdə tutulmuşdur. Azərbaycan Respublikası öz qanunvericiliyini beynəlxalq hüquq normalarına uyğunlaşdıraraq, müharibə cinayətlərinin araşdırılması və cəzalandırılması istiq-

mətində fəaliyyət göstərir [3, s.1-6]. Bu çərçivədə, beynəlxalq hüquq mexanizmlərinin daha da gücləndirilməsi və beynəlxalq əməkdaşlığın artırılması müharibə cinayətlərinin qarşısının alınması baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Müharibə cinayətlərinin məsuliyyət mexanizmləri

Müharibə cinayətlərinə görə məsuliyyətin təmin edilməsi üçün bir neçə əsas mexanizm mövcuddur. Birincisi, Beynəlxalq Cinayət Məhkəməsinin Roma Statutu bu cinayətləri araşdırmaq üçün hüquqi baza yaradır və müharibə cinayətlərini törədən şəxsləri fərdi qaydada məsuliyyətə cəlb edir [4, s.211]. Bu məhkəmə dövlətlərarası razılaşmaya əsaslanır və yalnız Roma Statutunu ratifikasiya etmiş ölkələrdə müharibə cinayətlərinə dair araşdırmalar aparır. Lakin bəzi hallarda, BMT Təhlükəsizlik Şurası tərəfindən mandat verilsə, Beynəlxalq Cinayət Məhkəməsi Roma Statutunu ratifikasiya etməmiş ölkələrdə də müharibə cinayətləri üzrə istintaq apara bilər [4, s.248].

Digər bir mühüm məsuliyyət mexanizmi Beynəlxalq Tribunal Məhkəmələridir. Tarixdə müharibə cinayətlərinə dair ilk beynəlxalq məhkəmə Nürnbərg Tribunalı olmuşdur ki, bu tribunal İkinci Dünya müharibəsi zamanı törədilmiş cinayətləri araşdırmaq üçün yaradılmışdı [5, s.133]. Daha sonra Yuqoslaviya və Ruanda müharibələri zamanı törədilmiş cinayətləri araşdırmaq üçün xüsusi tribunal məhkəmələri qurulmuşdur. Bu məhkəmələr müəyyən bir münafişə çərçivəsində törədilmiş müharibə cinayətlərini araşdırır və hərbi, siyasi liderlər də daxil olmaqla, bu cinayətlərə görə məsul şəxsləri mühakimə edirlər [5, s.94].

Müharibə cinayətlərinin araşdırılması və cəzalandırılması üçün milli məhkəmə sistemləri də mühüm rol oynayır. Azərbaycan Respublikasının Cinayət Məcəlləsində müharibə cinayətlərinə görə xüsusi maddələr müəyyən edilmişdir və bu cinayətlərə görə məsuliyyət nəzərdə tutulmuşdur [2, s.114-119]. Azərbaycan qanunvericiliyi beynəlxalq hüquq normalarına uyğunlaşdırılmışdır və müharibə cinayətlərinə görə məsuliyyət yalnız ölkə daxilində deyil, beynəlxalq əməkdaşlıq çərçivəsində də təmin edilir.

Bundan əlavə, müharibə cinayətlərinə görə məsuliyyətin müəyyən edilməsi üçün universal yurisdiksiya prinsipi tətbiq edilir. Bu prinsip əsasən, müharibə cinayətləri törətmiş şəxslər yalnız cinayətin baş verdiyi ölkədə deyil, digər dövlətlərin məhkəmələri tərəfindən də məsuliyyətə cəlb oluna bilər [4, s.70]. Bu, xüsusilə, beynəlxalq tribunal məhkəmələri və Beynəlxalq Cinayət Məhkəməsi tərəfindən araşdırılmayan hallarda effektiv hüquqi vasitə kimi çıxış edir.

Müharibə cinayətlərinin sübut edilməsi və istintaqının aparılması üçün hüquqi mexanizmlərin gücləndirilməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Beynəlxalq təşkilatlar, insan hüquqları institutları və hüquq-mühafizə orqanları müharibə cinayətlərinə dair sübutların toplanması, sənədləşdirilməsi və məhkəmə araşdırmaları üçün xüsusi hesabatlar hazırlayır [5, s.170]. Azərbaycan dövləti də bu istiqamətdə mühüm addımlar ataraq, beynəlxalq tribunal məhkəmələrə sübutların təqdim edilməsi və cinayətkarların məsuliyyətə cəlb edilməsi üçün müxtəlif beynəlxalq hüquqi platformalarda iştirak edir.

Nəticə olaraq, müharibə cinayətlərinin məsuliyyət mexanizmləri beynəlxalq və milli hüquq sistemlərinin birgə fəaliyyəti nəticəsində formalaşır. Beynəlxalq Cinayət Məhkəməsi, tribunal məhkəmələr, milli məhkəmə sistemləri və universal yurisdiksiya prinsipi bu cinayətlərin araşdırılması və cəzalandırılmasını təmin edən əsas hüquqi mexanizmlərdir. Azərbaycan dövləti beynəlxalq hüququn prinsiplərinə uyğun olaraq bu mexanizmləri tətbiq edir və müharibə cinayətlərinə görə məsuliyyətin təmin edilməsi istiqamətində hüquqi çərçivəni gücləndirməkdə davam edir [3, s.1-6].

Müharibə cinayətlərinin Azərbaycan kontekstində hüquqi təhlili

Müharibə cinayətlərinin hüquqi tənzimlənməsi beynəlxalq hüquqda geniş şəkildə müəyyən edilərsə də, hər bir ölkə bu cinayətlərin qarşısının alınması və cəzalandırılması üçün öz hüquqi çərçivəsini yaratmalıdır. Azərbaycan Respublikası da beynəlxalq humanitar hüquq və beynəlxalq cinayət hüququnun prinsiplərinə əsaslanaraq müharibə cinayətlərinin hüquqi tənzimlənməsini və təcibini təmin edən milli qanunvericiliyə malikdir.

Azərbaycan Respublikasının müharibə cina-

yətlərinə dair hüquqi mövqeyi xüsusilə Ermənistan-Azərbaycan münacişəsi çərçivəsində aktual olmuşdur. Ermənistan tərəfindən Azərbaycan ərazilərinin işğalı zamanı beynəlxalq hüququn əsas prinsiplərinin pozulduğu və bir sıra müharibə cinayətlərinin törədildiyi sübut olunmuşdur [5, s.94]. Azərbaycan dövləti bu cinayətlərin hüquqi əsaslarla tanınması və cəzasız qalmaması üçün beynəlxalq məhkəmələrə müraciət etmiş, eyni zamanda bu cinayətlərə dair sübutların sənədləşdirilməsi və hüquqi qiymətləndirilməsi istiqamətində ardıcıl iş aparmışdır [5, s. 170].

Azərbaycanın müharibə cinayətlərinə dair hüquqi mövqeyi ilk növbədə Azərbaycan Respublikasının Cinayət Məcəlləsinin 114-119-cu maddələrində əks olunmuşdur. Bu maddələr beynəlxalq hüquq normalarına uyğun şəkildə hazırlanmış və müharibə zamanı insan hüquqlarının qorunmasını təmin edən hüquqi əsasları müəyyən etmişdir [2, s.114-119]. Bu müddəalar işgəncə, qəsdən qətl, əsirlərə və mülki əhaliyə qarşı qeyri-insani rəftar, mülki obyektlərin və mədəni irs nümunələrinin məhv edilməsi kimi əməlləri cinayət kimi təsnif edir.

Bundan əlavə, Azərbaycan beynəlxalq hüquq normalarına əsaslanaraq Ermənistanın işğal siyasəti nəticəsində törədilmiş müharibə cinayətlərini beynəlxalq məhkəmələrdə və beynəlxalq təşkilatlarda müzakirəyə çıxarmaq üçün hüquqi mexanizmlərdən istifadə etmişdir. BMT Təhlükəsizlik Şurasının 822, 853, 874 və 884 sayılı qətnamələri Ermənistanın Azərbaycana qarşı hərbi təcavüzünü tanımış və bu təcavüzün nəticəsində baş verən insan hüquqları pozuntularının beynəlxalq hüquqi tənziqləməyə ehtiyacı olduğunu vurğulamışdır [5, s.9-43]. Lakin bu qətnamələrə baxmayaraq, Ermənistan tərəfindən törədilən müharibə cinayətləri uzun müddət cəzasız qalmış və bu, beynəlxalq hüquqda ikili standartların mövcudluğunu bir daha sübut etmişdir.

Azərbaycanın beynəlxalq hüquq çərçivəsində müharibə cinayətlərinin təqibi istiqamətində atdığı mühüm addımlardan biri də Beynəlxalq Cinayət Məhkəməsi (BCM) və digər beynəlxalq hüquqi institutlara müraciət etməsidir. Azərbaycan bu məhkəmələrin mexanizmlərindən istifadə edərək müharibə zamanı törədilmiş cinayətlərin sübutlarını təqdim etmiş və Ermənistanın törətdiyi

cinayətlərin beynəlxalq səviyyədə tanınmasını tələb etmişdir [4, s.248-262].

Müharibə cinayətlərinin hüquqi təhlili çərçivəsində Ermənistan silahlı qüvvələrinin törətdiyi Xocalı soyqırımını xüsusilə diqqətə layiqdir. 1992-ci ildə baş verən bu hadisə beynəlxalq hüquq baxımından genosid və müharibə cinayətlərinin tərkib hissəsi kimi qiymətləndirilir [5, s.133]. Bu qırğın zamanı yüzlərlə dinc sakin, o cümlədən qadınlar, uşaqlar və yaşlılar vəhşicəsinə öldürülmüş, əsir düşənlər isə işgəncəyə məruz qalmışdır. Azərbaycan bu hadisənin beynəlxalq tribunal məhkəmələri çərçivəsində mühakimə olunması üçün müxtəlif hüquqi prosedurlar həyata keçirmişdir.

Beynəlxalq hüququn tələblərinə uyğun olaraq, Azərbaycan Respublikası hərbi hüquq və müharibə cinayətləri ilə bağlı beynəlxalq əməkdaşlığını da gücləndirmişdir. Azərbaycan Cenevrə Konvensiyalarına və onların əlavə protokollarına qoşularaq beynəlxalq humanitar hüquq çərçivəsində öhdəliklərini yerinə yetirməkdədir [4, s.47]. Bununla yanaşı, Azərbaycan müharibə zamanı insan hüquqlarının müdafiəsini təmin etmək üçün beynəlxalq müşahidəçilərin, insan hüquqları təşkilatlarının və məhkəmə ekspertlərinin regionda fəaliyyət göstərməsinə şərait yaratmışdır.

Hüquqi təhlil göstərir ki, Azərbaycanın müharibə cinayətlərinə dair mövqeyi beynəlxalq hüquq normalarına tam uyğundur və Azərbaycan bu cinayətlərin araşdırılması və cəzalandırılması istiqamətində ardıcıl siyasət yürüdür. Ermənistanın işğalçı siyasəti nəticəsində törədilmiş müharibə cinayətlərinin hüquqi qiymətləndirilməsi və beynəlxalq məhkəmələr tərəfindən tanınması üçün Azərbaycan hökuməti müvafiq hüquqi addımlar atmaqdadır.

Azərbaycan Respublikası beynəlxalq hüquqa əsaslanan mövqeyini qoruyur və müharibə cinayətlərinin hüquqi qiymətləndirilməsi üçün beynəlxalq və milli səviyyədə hüquqi prosedurlar həyata keçirir. Bu istiqamətdə görülən işlər təkə tarixi ədalətin bərpa edilməsi üçün deyil, həm də gələcəkdə analoji cinayətlərin qarşısının alınması üçün vacibdir [3, s.1-6].

Hərbi hüququn icra edilməsi və onun əhəmiyyəti

Hərbi hüquq, beynəlxalq humanitar hüququn əsas tərkib hissələrindən biri olaraq, silahlı münaqişələr zamanı döyüşən tərəflərin hüquq və vəzifələrini müəyyən edən qaydalar sistemidir. Bu hüquq sahəsinin əsas məqsədi müharibə aparılması zamanı müəyyən edilmiş hüquqi çərçivəyə riayət edilməsini təmin etmək, mülki əhalinin, hərbi əsirlərin və silahsızlaşdırılmış şəxslərin qorunmasını təmin etməkdir. Hərbi hüququn icrası yalnız beynəlxalq hüquqla deyil, həm də milli qanunvericiliklə tənzimlənir və bu, hərbi əməliyyatlar zamanı qanunçuluğun qorunması baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb edir [4, s.211].

Hərbi hüququn icrası üçün əsas hüquqi baza Cenevrə Konvensiyaları (1949), onların əlavə protokolları (1977), Haaqa Konvensiyaları və Beynəlxalq Cinayət Məhkəməsinin Roma Statutudur. Bu sənədlər silahlı münaqişə zamanı tərəflərin hüquq və vəzifələrini müəyyən edir və hərbi əməliyyatlar zamanı hərbi hüququn pozulmasının qarşısını almağa xidmət edir [4, s.248-262]. Beynəlxalq hüququn bu normaları təkcə dövlətlərə deyil, həm də silahlı qüvvələrin üzvlərinə və qeyri-dövlət aktorlarına şamil edilir.

Hərbi hüququn icrası mexanizmləri iki əsas istiqamətdə həyata keçirilir: beynəlxalq və milli səviyyədə. Beynəlxalq səviyyədə hərbi hüququn icrası Beynəlxalq Cinayət Məhkəməsi, xüsusi tribunal məhkəmələr və BMT-nin hüquq-mühafizə mexanizmləri vasitəsilə təmin edilir. Məsələn, keçmiş Yuqoslaviya və Ruanda üçün xüsusi tribunal məhkəmələri hərbi cinayətlərin araşdırılması və cəzalandırılması üçün qurulmuşdur [5, s. 133].

Milli səviyyədə isə hərbi hüququn icrası dövlətin qanunvericilik çərçivəsində həyata keçirilir. Azərbaycan Respublikasının Cinayət Məcəlləsi, Hərbi Xidmət Haqqında Qanun və Müdafiə Qanunu hərbi hüququn icrasını tənzimləyən əsas sənədlərdir [2, s.114-119]. Bu qanunvericilik aktlarında hərbi qulluqçuların vəzifələri, müharibə dövründə insan hüquqlarına riayət edilməsi və hərbi əməliyyatlar zamanı hüquq normalarına əməl olunması ilə bağlı müddəalar müəyyən edilib. Azərbaycan Respublikası beynəlxalq humanitar hüquq prinsiplərinə uyğun olaraq, hərbi hüququn icrası üçün beynəlxalq təşkilatlarla əmək-

daşlıq edir və bu sahədə hüquqi islahatlar həyata keçirir [3, s.1-6].

Hərbi hüququn icrası beynəlxalq sülh və təhlükəsizlik baxımından da mühüm əhəmiyyət daşıyır. Münaqişə tərəflərinin hərbi hüquq normalarına riayət etməsi mülki əhalinin qorunmasını, döyüş meydanında insan hüquqlarına hörmət edilməsini və qeyri-qanuni silahlı əməliyyatların qarşısının alınmasını təmin edir. Əks halda, bu hüququn pozulması müharibə cinayətlərinin artmasına, beynəlxalq hüquqi nizamın pozulmasına və cəzasızlığın yayılmasına səbəb ola bilər [4, s.70].

Azərbaycan üçün hərbi hüququn icrası xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Ermənistan-Azərbaycan münaqişəsi çərçivəsində Azərbaycanın beynəlxalq hüququn prinsiplərinə əsaslanan mövqeyi beynəlxalq ictimaiyyət tərəfindən tanınmışdır. Azərbaycan beynəlxalq humanitar hüquq normalarına riayət edərək, müharibə zamanı mülki əhalinin və hərbi əsirlərin hüquqlarını qorumaq üçün beynəlxalq öhdəliklərini yerinə yetirmişdir [5, s.94]. Eyni zamanda, Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyində hərbi cinayətlərin cəzalandırılması və hərbi hüququn icrası üçün xüsusi mexanizmlər nəzərdə tutulmuşdur.

Hərbi hüququn icrası ilə bağlı mühüm aspektlərdən biri də onun praktiki həyata keçirilməsidir. Silahlı qüvvələrdə beynəlxalq humanitar hüquq üzrə təlimlərin aparılması, hərbi qulluqçuların bu sahədə maarifləndirilməsi və qanunvericiliyin hərbi əməliyyatlara uyğunlaşdırılması mühüm addımlardır. Azərbaycan Respublikasında bu istiqamətdə müxtəlif proqramlar həyata keçirilir və hərbi hüququn tələblərinin icrası üçün hərbi hüquq mütəxəssisləri və hüquq-mühafizə orqanları ilə sıx əməkdaşlıq edilir [4, s.47].

Hərbi hüququn icrasının vacibliyini göstərən digər bir məqam da onun sülh və təhlükəsizlik üçün yaratdığı hüquqi çərçivədir. Silahlı münaqişələrin humanitar aspektlərini tənzimləyən bu hüquq sistemi, münaqişələrin həlli və sülhün bərqərar olması üçün mühüm hüquqi baza yaradır. Müharibə zamanı hərbi hüququn pozulması isə beynəlxalq tribunal məhkəmələri tərəfindən araşdırılır və hüquqi cavabdehlik müəyyən edilir [5, s.170].

Hərbi hüququn icrası beynəlxalq və milli hüquq çərçivəsində həyata keçirilən vacib bir mexa-

nizmdir. Müharibə cinayətlərinin qarşısının alınması, insan hüquqlarının qorunması və beynəlxalq sülhün təmin edilməsi baxımından bu hüquq sisteminin tətbiqi vacibdir. Azərbaycan Respublikası, beynəlxalq hüquq normalarına uyğun olaraq, hərbi hüququn icrasını təmin etmək üçün qanunvericiliyini və hüquqi institutlarını gücləndirməkdə davam edir [3, s.1-6].

Müharibə cinayətləri və hərbi hüququn icrası beynəlxalq hüququn ən vacib sahələrindən biridir və bu sistemin işlək olması, müharibə dövründə insan hüquqlarının qorunmasını təmin etmək üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Tarix boyu baş verən müharibələr və silahlı münaqişələr göstərmişdir ki, hərbi əməliyyatların beynəlxalq hüquq çərçivəsində tənzimlənməsi həm münaqişələrin humanitar fəlakətə çevrilməsinin qarşısını almaq, həm də cinayətkarların cəzasız qalmamasını təmin etmək baxımından vacibdir.

Azərbaycan Respublikasının beynəlxalq hüququn prinsiplərinə uyğun siyasəti göstərir ki, müharibə cinayətlərinin araşdırılması və onların cəzasız qalmaması üçün hüquqi mexanizmlərinin gücləndirilməsi vacibdir. Ermənistan-Azərbaycan münaqişəsi çərçivəsində törədilmiş müharibə cinayətlərinin hüquqi qiymətləndirilməsi və beynəlxalq məhkəmələrdə tanınması istiqamətində Azərbaycanın həyata keçirdiyi hüquqi tədbirlər mühüm əhəmiyyət daşıyır. Beynəlxalq Cinayət Məhkəməsi, BMT Təhlükəsizlik Şurası və digər beynəlxalq hüquq institutları müharibə cinayətlərinə dair araşdırmaları gücləndirməli və bu cinayətlərin törədilməsinə görə məsul şəxslərin cəzalandırılmasını təmin etməlidirlər [5, s.170].

Azərbaycanın müharibə cinayətlərinə qarşı

mübarizə aparmaq üçün beynəlxalq hüquq normalarına uyğun qanunvericilik bazasını gücləndirməsi və beynəlxalq təşkilatlarla əməkdaşlığı, bu cinayətlərin gələcəkdə təkrarlanmaması üçün vacib hüquqi mexanizmlər formalaşdırmışdır. Cinayət Məcəlləsinin 114-119-cu maddələri müharibə zamanı insan hüquqlarının qorunmasını təmin edir və müharibə cinayətlərini törədən şəxslər üçün məsuliyyət müəyyən edir [2, s.114-119].

Hərbi hüququn icrası yalnız qanunvericiliyin mövcud olması ilə kifayətlənmir, bu normaların praktik tətbiqi də əsas şərtidir. Hərbi qüvvələrin humanitar hüquq sahəsində maarifləndirilməsi, beynəlxalq hüquq normalarına uyğun hərbi əməliyyatların aparılması və müharibə zamanı humanitar hüquq pozuntularının qarşısının alınması üçün effektiv nəzarət mexanizmlərinin işlək olması vacibdir [4, s.211]. Bu istiqamətdə Azərbaycan Respublikası beynəlxalq təcrübəni tətbiq etməyə və beynəlxalq təşkilatlarla əməkdaşlığı genişləndirməyə davam edir.

Ümumilikdə, müharibə cinayətlərinin qarşısının alınması və hərbi hüququn icrası üçün hüquqi mexanizmlərin gücləndirilməsi beynəlxalq təhlükəsizlik və ədalət baxımından strateji əhəmiyyətə malikdir. Azərbaycanın beynəlxalq hüquq çərçivəsində atdığı hüquqi addımlar bu sahədə ədalətin təmin edilməsinə töhfə verməklə yanaşı, gələcəkdə analoji cinayətlərin qarşısının alınmasına xidmət edir [3, s.1-6]. Bu səbəbdən, həm milli qanunvericilik, həm də beynəlxalq mexanizmlər çərçivəsində müharibə cinayətlərinin araşdırılması və hərbi hüququn icrasına nəzarətin artırılması mühüm prioritet olaraq qalmalıdır.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası. Bakı: Hüquq Yayın evi, 2024, 64 s.
2. Azərbaycan Respublikasının Cinayət Məcəlləsi. Bakı: Qanun Nəşriyyatı, 2024, 488 s.
3. Azərbaycan Respublikasının Cinayət-Prosessual Məcəlləsi. Bakı: Qanun Nəşriyyatı, 2024, 314 s.
4. Ələvsət Allahverdiyev. Beynəlxalq hüquqda insanlıq əleyhinə cinayətlər. Dərs vəsaiti. Bakı, 2017. 396 s.
5. Əmir Əliyev. Azərbaycan beynəlxalq cinayətlər hədəfində: Hüquqi təhlil. Bakı, 2018, 177 s.

Афган ИМАНОВ
Ибрагим МАМЕДОВ

ВОЕННЫЕ ПРЕСТУПЛЕНИЯ И ИСПОЛНЕНИЕ ВОЕННОГО ПРАВА

РЕЗЮМЕ

Военные преступления — это тяжкие преступления, совершенные в результате грубого нарушения международного гуманитарного права. К ним относятся убийства гражданского населения, пытки, бесчеловечное обращение с военнопленными, преднамеренное уничтожение гражданских объектов и использование запрещенного оружия. Исполнение военного права осуществляется через международные организации и национальные суды.

Международный уголовный суд (МУС), Гаагские трибуналы и специальные суды ООН расследуют и наказывают военные преступления. Кроме того, государства предусматривают ответственность за нарушения военного права в своих национальных законодательных системах.

Для предотвращения военных преступлений и усиления соблюдения закона необходимы международное сотрудничество, эффективный мониторинг и совершенствование правовых механизмов.

Ключевые слова: военные преступления, военное право, международное гуманитарное право, правовые механизмы, военная этика

Afghan IMANOV
Ibrahim MAMMADOV

WAR CRIMES AND THE ENFORCEMENT OF MILITARY LAW

SUMMARY

War crimes are serious offenses committed as a result of gross violations of international humanitarian law. These include the killing of civilians, torture, inhumane treatment of prisoners of war, deliberate destruction of civilian objects, and the use of prohibited weapons. The enforcement of military law is carried out through international organizations and national courts.

The International Criminal Court (ICC), the Hague Tribunals, and the special courts of the United Nations investigate and prosecute war crimes. Additionally, states establish responsibility for violations of military law within their national legal systems.

To prevent war crimes and strengthen the enforcement of the law, international cooperation, effective monitoring, and the improvement of legal mechanisms are essential.

Keywords: war crimes, military law, international humanitarian law, legal mechanisms, military ethics

Rahib ƏKBƏROV

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Dövlət İdarəçilik Akademiyası və Milli Aviasiya Akademiyasının Hüquq kafedrasının dosenti, tarix üzrə fəlsəfə doktoru
e-mail: rahibekberli@gmail.com
<https://doi.org/10.62130/KQER8268>

ROMA HÜQUQUNUN TƏDRİS METODİKASI MƏSƏLƏLƏRİNƏ DAİR

XÜLASƏ

Məqalə Roma hüququnun formalaşması və inkişaf tarixinə dair metodoloji məsələlərdən bəhs edir. Qədim Roma dövlətinin hüquq tarixi hüquqsünaşlıq elminin öyrənilməsində unikal elmi mənbə rolunda çıxış etməklə, həm də müasir dövrün qanunvericilik aktlarının hüquqi təbiəti, mahiyyəti ümumilikdə hüquq elminin nəzəri məsələlərinin öyrənilməsində əhəmiyyətli rola malikdir. Roma hüququnun predmetini, quldarlıq cəmiyyətinin əmlak münasibətlərini tənzimləyən hüquq institutları təşkil edisə də, bu institutlar hüquq tarixinin sonrakı bütün mərhələlərində aktual olaraq qalmışdır. Roma hüququnun mükəmməl sistemi, məhz onun müasir Avropa dövlətlərinin, o cümlədən Azərbaycan Respublikasının hüquq sisteminin əsas mənbəyi kimi qəbul edilməsi ilə nəticələnmişdir.

Açar sözlər: hüquqi konstruksiya, hüquq texnikası, institusional sistem, publik hüquq, privat hüquq, kvirit (sivil) hüququ, pretor hüququ, mülki proses

Roma hüququnun tədris metodikası məsələlərindən bəhs edən məqalənin əsas məqsədi Roma hüququnu mükəmməl öyrənmək, onun müəyyən etdiyi hüquqi konstruksiyalardan bəhrələnmək, Roma hüquqsünasları tərəfindən müxtəlif hüquq sahələri, xüsusilə də mülki və ticarət qanunvericiliyi sahəsində işlənilib hazırlanmış anlayış və kateqoriyaların mahiyyətini dərinlənən araşdırmaq və maddi-mülki hüquqların məhkəmə müdafiəsinin həyata keçirilməsi təcrübəsi haqqında aydın təsəvvürlər formalaşdırmaqdan ibarətdir. Roma hüququ hüquq elmi tarixinə həm də iddialar sistemi kimi daxil olaraq mülki-prosessual təcrübənin bariz nümunəsi kimi çıxış edir. Roma hüququnun inkişaf tarixi və metodoloji əsaslarını bir daha öyrənmək, onun elmi idrak prinsiplərini mənimsəmək, həmişə aktual mövzu olaraq qalmaqdadır. Məlumdur ki, hər bir fənni, yalnız metodologiyanın müəyyən etdiyi elmi aparatın göstərişlərini yaxşı mənimsəməklə

öyrənmək mümkündür. Çünki elmi dərk etmə prosesində və elmi-tədqiqat işində kreativ, konstruktiv metodoloji, elmi intizam, tənqidi düşüncə vərdişləri və s. bu kimi məsələlərin aşılınması hüquqsünas-tədqiqatçı üçün önəm kəsb edir. Yurisprudensiyasının tətbiq etdiyi hüquq texnikasına, onun metodoloji və hüquqi konstruksiya məsələlərinə təkrar-təkrar müraciət edilməsi zərurəti, məhz Roma hüquqsünaslarının elmi düşüncə səviyyəsini müəyyən etmək və ondan istifadə etmək üçün çox mühüm kriteriyadır. Digər tərəfdən, Roma sivil hüququ və onun tədrisinə dair metodiki bilgilərə malik olmaq, nəinki fənnin idrak dərk etmə prinsipləri əsasında əhatəli öyrənilməsində, həmçinin tarixən digər predmetlərin (mülki hüquq, dövlət və hüquq nəzəriyyəsi, beynəlxalq hüquq, ticarət hüququ, ailə hüququ, konstitusiyaya hüququ) mənimsənilməsində də əhəmiyyətli rola malikdir. Məhz hüquqsünaslıq ixtisasının əsas predmetlərindən olan Roma hüququ

“canlı hüquq” (pretor hüququ) praktikasında formalaşaraq əsas təməl prinsipləri müəyyən etmişdir.

Roma hüququnun predmetini quldarlıq cəmiyyətinin əmlak münasibətlərini tənzimləyən hüquq institutları təşkil edir. Roma hüququ mənbələrinin anlayışı və növləri hüquq normalarında ifadə edilən, ümumməcburi əhəmiyyətə malik olan yuridik forma kimi təsbit edilmişdir. Roma hüququnun mükəmməl sistem kimi formalaşması, məhz onun müasir Avropa hüquq ailəsində əsas mənbə kimi qəbul edilməsini şərtləndirmişdir. Roma hüququnun publik (ümumi) və privat (xüsusi) hüquqa bölünməsi, kvirit (sivil) hüququ, pretor hüququ, məişət adətlərinin hüquqi adətlərə çevrilməsi, həmçinin xalq yığıncaqlarının qanunları, senat (senatuskonsulat) qanunları, imperator konstitusiyalarının dörd növü, magistr ediktleri, hüquqşünasların yuridik qərarları, əşya hüquqları, mülkiyyət hüquqları, özgə əşyalarına hüquqlar, vərəsəlik hüququ və s. mənbələr Roma hüququnun sistemləşdirilməsi və bütün sonrakı hüquqşünaslığın metodoloji və terminoloji bazası üçün möhkəm əsaslar yaratmışdır [1, s.12].

Təşəkkül tapdığı dövrdən başlayaraq tarixin ayrı-ayrı mərhələlərində uğurla sınaqdan keçən və fundamental mükəmməliyini təsdiq edən Roma hüququ və ya müasir dövrdə Roman-german hüququ adlanan hüquq sistemi, məhz hal-hazırda da dünyanın hüquq xəritəsinin böyük hissəsini “zəbt” etmişdir [2, s.79]. Zənnimizcə, bu uğurun zirvəsinə yüksələn uzun yol qədim Romanın dövlət idarəçilik forması olan “respublika” quruluşundan keçir. Bəlkə də bu uğurun 2500 ildən artıq yaşı olan “ümumi iş”, “ictimai iş”, “xalqın işi” mənasını verən respublika (quldarlıq respublikası olmasına baxmayaraq) idarəçilik formasının müasir dövrün, o cümlədən teokratik rejimlərinin belə, həvəslə öz dövlətlərinin adlarına əlavə etdikləri respublika (dövlət naminə hamının çalışmalı olduğu iş) quruluşu ilə sıx bağlı olmasındadır. Romalıların dünyanı üç dəfə “fəth” etmələri (legionları ilə, yurispurdensiyaları və xristianlıqla), məhz hüquqi təminat sistemi ilə bağlıdır. Qeyd etmək lazımdır ki, Roma quldarlıq respublikasında mövcud olmuş xalq yığıncağı, senat və magistr idarəçiliyi müəyyən qədər müasir dövrün respublika quruluşunu imitasiya etmişdir. Məhz müasir hüquq elmi

tarixi Roma hüququnun əvəz olunmaz rolunu bir mənalı olaraq etiraf edir [3, s.35].

Məlumdur ki, tarixin hər bir mərhələsində hüquq normalarının məzmunu cəmiyyətin maddi həyat şəraiti ilə sıx bağlı olmuşdur. İctimai-iqtisadi formasiyalardan asılı olaraq hüquq normalarının məzmunu daim dəyişikliyə məruz qalmış, lakin inkişaf etmiş cəmiyyətlərdə əhalinin rifahını təmin edən normaların yaradılması prioritet olmuşdur. Məhz Roma hüququ istisnasız olaraq, müasir milli hüquq sistemlərinə çox güclü təsir etmişdir [4, s.51]. Hüquqşünaslıq cəmiyyətin və dövlətin ictimai-siyasi təşkili fəaliyyətinin hüquqi formalarını öyrənir. Cəmiyyətin hüquq sistemi ictimai həyatın ümumi qanunauyğunluqları əsasında formalaşan obyektiv hüquqi hadisədir. Qanunverilik sistemi isə hüquq normalarının ifadə forması olan hüquq mənbələrinin məcmusundan ibarətdir. Antik dövrün Roma hüququ, cəmiyyətin inkişafının ümumi qanunauyğunluqlarını kifayət qədər yüksək səviyyədə tənzimləyən hüquq sistemini yarada bilmişdir. Məhz Roma hüququnun sistemli öyrənilməsi və tədris edilməsi metodikası tələbələrin və maraqlanan oxucu dairəsi üçün həmişə faydalı olması da, onun heyratəmiz mükəmməl sistemli hüquqi konstruksiya və texnikaya malik olan quruluşundadır.

Roma hüququ, “yazılı ağıl” (ratio scripta) - qədim dünyanın nisbətən daha inkişaf etmiş dövləti olan Romada təşəkkül tapan mükəmməl hüquq sistemi olmaqla, müasir Avropa dövlətlərinin əksəriyyətinin hüquq sistemlərinin əsasını təşkil edir. Roma dövlətinin hüquq tarixi respublika (e.ə. 509- e.ə. 27-ci illər), prinsipat (e.ə. 27-b.e. 284-cü illər) və dominant (b.e. 284-b.e.476-cı illər) dövrlərinə bölünür. Roma hüququ öz inkişafının ən yüksək pilləsini b.e. ilk 3 əsrində, yəni prinsipat adlanan dövrdə çatmışdır. Roma hüququnun metodoloji əsaslarla sistemləşdirilməsi və hüquq mənbələrinin formalaşması qaydaları öz dövrünə görə yüksək səviyyəyə çatmış hüquqşünaslıq nümunəsi olaraq hal-hazırda da qəbul edilir. Roma hüququnun tədris metodikası dövlət (ümumi) hüququ və xüsusi hüququn konvergeniyasına əsaslanaraq təqdim etməklə mənim-sənilməsi, hüquq normalarının nəinki ümumi, eyni zamanda ayrı-ayrı halların yuridik məzmununu

tam ortaya qoyur. Metodoloji cəhətdən Roma hüququ ümumi (publik) və xüsusi (privat) hüquq bölgüsünü təsbit etmişdir. Publik hüquq (“ad statum rei Romanae spectat”) - dövlət və dövlətlə şəxslər arasında hakimiyyət (hüquqi) münasibətlərini tənzimləyirdi. Xüsusi hüquqdan (tərəflərə səlahiyyət verir, dispoziitiv xarakterli hüquqdur) fərqli olaraq, publik hüquq (ümumi hüquq) normalarına bütün hallarda əməl etmək mütləkdir (imperativdir) və heç bir halda tərəflərin (fərdi şəxslərin) razılığı ilə dəyişdirilə bilməz. Privat hüquq “ad singulorum utilitatem” - şəxslər arasında əmlak münasibətlərini tənzimləyir. Privat hüququn (xüsusi hüquq) müəyyən etdiyi qaydalar tərəflərin qarşılıqlı razılığı əsasında dəyişdirilə bilər. Ümumi hüquqdan fərqli olaraq, antik Roma hüquqşünasları xüsusi hüququn mükəmməl normalarını hazırlamağa nail ola bilməmişdilər. Məhz bu səbəbdən sonrakı mərhələlərdə (orta əsrlər və yeni dövrdə) Roma hüququnun öyrənilməsi və resepsiyası (mənimlənməsi) sistematik xarakter almışdır. Roma xüsusi (privat hüquq) hüququn əsas institutlarına daxildir: şəxslərin hüquqi statusu institutu; ailə və nikah münasibətləri institutu; əşya hüququ münasibətləri institutu; öhdəlik hüququ münasibətləri institutu; vərəsəlik hüququ münasibətləri institutu.

Roma hüququnun metodoloji sistemi, o dövrün qanunvericilik aktları ilə təsbit edilən və hüquqşünaslarının əsərlərində ifadə edilən qaydalarla maddiləşirdi. Belə ki, Roma hüququ 2 əsas: institusional və pandekt sistemi üzrə qruplaşdırılır. İnstitusional sistem 3 qrup hüquq normalarını əhatə edir: şəxs hüquqları; əşya hüquqları (vərəsəlik hüquqları da daxil olmaqla); öhdəlik hüquqları. Ümumi xarakterli normalar hər bir qrupun (həm institusional, həm də pandekt) tərkibinə daxil edilmişdir. Qay deyirdi ki, bizim istifadə etdiyimiz bütün hüquqlar həm şəxslərə, həm əşyalara, həm də hüquqi hərəkətlərə (iddialara) aiddir [1, s.35]. İnstitusional sistem daha qədimdir (məşhur Qay institutları), lakin hüquq texnikasına görə, pandekt sistemindən geri qalır. Bununla belə, klassik dövrün institusional sistemi inkişaf edərək təkmilləşmiş və sonrakı mərhələlərdə qiymətli hüquq mənbə kimi öyrənilmiş və istifadə olunmuşdur. Fransanın 1804-cü il Mülki Məcəlləsi

(Napoleon Məcəlləsi), məhz institusional sistem üzrə qurularaq, müasir dövr Avropa burjuva mülki hüququnun əsas prinsiplərini qəti müəyyən etmişdir [5, s.525].

Pandekt sistemi 5 qrup hüquq normalarını əhatə edir: ümumi hissə; əşya hüquqları; öhdəlik hüquqları; ailə hüquqları; vərəsəlik hüquqları. Pandekt sistemi Yustinan Məcəllələri üçün xarakterikdir. Təxminən b.e. 528-534-cü illərində məşhur kvestor (hüquqşünas) Tribonian rəhbərliyi ilə tərtib edilmiş Yustinan Diqestlərinin (hissə, parça) əhəmiyyəti olduqca böyükdür. Latın dilində tərtib edilmiş Diqestlər Roma mülki hüququnun tarix səhnəsindən silinməsinin qarşısını alaraq, yenidən onun dirçəlməsini təmin etmişdir. Xüsusi hüququn (privat hüquq) və ya artıq sivil hüququn (mülki hüququn) yeni ictimai-iqtisadi formasiya (feodalizm) daxilində inkişafı, onun mükəmməl sistem olduğunu bir daha təsdiq etmişdir. Məhz 1900-cü ildə qüvvəyə minmiş Almaniya Mülki Qanunnaməsi pandekt sistemi üzrə tərtib edilərək, alman hüquq sistemi tərəfindən qəbul edilmişdir [6, s.118].

Metodik əsaslar üzrə Roma hüququnun dövrlərə bölünməsi anlayışı, məhz müəyyən mərhələlər arasında hüquq normalarının formalaşması, transformasiyası və inkişafının xarakterik əlamətlərinin fərqləndirilməsini əhatə edir [8, s.23]. Dövlərə bölünmə, mərhələlər arasında hüququn varisliyi və onun sonrakı inkişaf prosesini təmin etməkdə mühüm rol malik olur. Çünki kriteriya hüququn ayrı-ayrı konkret tarixi (xronoloji) mərhələlərində onun inkişaf vəziyyətini xarakterizə edir. Hüququn inkişaf vəziyyəti (səviyyəsi) isə hüquq mənbələri, hüquq institutları və hüququn realizə üsullarına görə müəyyən edilir. Birinci mərhələ qədim və ya kvirit hüququ mərhələsini əhatə etməklə, XII Cədvəl qanunlarının (e.ə. 451-ci il) tərtib edildiyi çağlardan başlayaraq, e.ə. III əsrə qədər davam etmişdir. Kvirit hüququ mərhələsində əsas hüquq mənbəyi XII cədvəl qanunları olmuşdur. Məhz XII cədvəl qanunlarında Roma hüquq sisteminin əsas institutları olan əşyalar onun bölünməsi, ötürülməsi, deliktlər və s. təsbit edilmişdir. Ancaq bu normalar primitiv, bəsit olmaqla heç də, həmişə hüquq institutu kimi dəqiq ifadə olunmurdu. Bu mərhələdə hüquqların reali-

zə olunması üsulları yaranmağa başlamışdır. Hüquqların həyata keçirilməsi (realizə olunması) üsulları, hüquqi göstərişlərin məcburi icra edilməsi və onun qaydalarını müəyyən olunmasını ehtiva edir. Qədim və ya kvirit mərhələsinin sonunda pretor (öndə gedən mənasını verir, əvvəllər bu vəzifə konsul köməkçisi idi) vəzifəsi yaranır və legisaksion məhkəmə prosesi formalaşır. Klassik mərhələdə (e.ə. III əsr-b.e. I əsri) əsas hüquq institutları leqal (artıq qəbul edilərək məşurlaşır) fəaliyyət keçir, nəzəri vərdişlər artırır. Bu dövrdə hüquq mənbələri sırasında senatus-konsulat, imperator (prinses) konstitusiyaları və əhalinin ünvanladığı sulallara hüquqünasların cavabları önə keçməyə başlayır. Bu hüquq mənbələri əsas olaraq qəbul edilir. Formulyar məhkəmə prosesi legisaksion məhkəmə prosesini qəti əvəz edir. Bu mərhələnin sonlarında ekstraordinar məhkəmə prosesi təşəkkül tapmağa başlayır. Nəhayət, postklassik mərhələdə (b.e. IV-VI əsrləri) hüquq normalarının ilk böyük məcəlləşdirilməsinə cəhdlər edilir. Nəticədə, imperator Yustinan məcəlləsi- *Corpus iuris civilis* hazırlanır.

Roma hüquq normalarının tətbiqi subyektləri əhatə dairəsinə görə fərqlənərək-sivil hüquqa və pretor hüquqa bölünürdü. Bu metodoloji ayrılma öz dövrünün reallıqlarına tam uyğun idi. Belə ki, sivil hüququn (kvirit hüququ) tənzimlədiyi subyektlərin dairəsi əzəli Roma vətəndaşları (tamhüquqlu patrislər) ilə məhdudlaşır və yalnız onlara aid münasibətlərə tətbiq edilirdi. Tarixən Roma dövlətinin formalaşmasında 3 tayfanın-latinlər, sabinlar və etruskların (sonuncuların türksöylü olması ehtimal edilir və Roma şəhərində ucaldılmış müəmmalı dişi canavar rəmzi) rolu qeyd edilir. Romanın tamhüquqlu vətəndaşları-patrislər (atalı mənasında) 3 tayfadan ibarət olmuşdur. Hər tayfa 100 nəsiləndən ibarət olmuşdur. Hər 10 nəsil birlikdə bir kuriya yaradırdı. Beləliklə, Romada 3 tayfa, 30 kuriya və 300 nəsil olmuşdur. Senatda hər nəsil bir nümayəndə ilə təmsil olunmaqla 300, daha sonralar isə müvafiq olaraq 2 və 3 dəfə sayları artırılmaqla 600 və 900 senatorla təmsil olunmuşdular. Ənənəvi Roma hüquq konstruksiyası kviritlərə məxsus mülkiyyət mansipasiya edilmiş əmlak olduğuna görə, məhkəmədə mübahisə predmeti ola bilməzdi. Kvirit mülkiyyəti

sivil hüquqla qorunurdu. Pretor hüququ ilə tənzimlənən subyektlərin dairəsi çox genişdir. Roma imperiyasında əmtəə dövriyyəsinin və ticarət əlaqələrinin artması, vətəndaşlığı olmayan şəxslərin (pereqrinlər) Roma vətəndaşları və dövlətlə münasibətlərini tənzimləyən pretor hüququnu yarıdılmasını zəruri etmişdir. Dövlət hakimiyyəti orqanları və pereqrinlər arasında ayrı-ayrı məsələlərdə vasitəçi olan pretorlar, Romada məşhur pretor hüququnun əsaslarını və yeni özünəməxsus hüquqi qaydalar məcmusu formuluunu yaratdılar. B.e. III əsrdə isə artıq sivil hüquq və pretor hüququ arasındakı fərqlər (ingilis-sakson ümumi hüquq və ədalət hüququ kimi) praktiki olaraq aradan qalxmışdır.

Formalaşmış hüquqi konstruksiyaya görə, edikt verən nə magistratlar, nə də pretorlar nə qanunu ləğv etmək, nə dəyişdirmək, nə də yeni qanunlar və s. səlahiyyətlərinə malik deyildilər. Pretor hüquq yarada bilməzdi – *praetor ius facere non potest*. Romanın ən məşhur hüquqşünası Qay deyirdi, pretor kiməsə vərəsəlik hüququ verə bilməzdi. Lakin məhkəmə fəaliyyətinin rəhbəri kimi pretor sivil hüququnun normalarına praktik əhəmiyyət verə və ya əksinə sivil hüququnun bu və ya digər müddəalarını qüvvədən sala bilərdi [1, s.28]. Məsələn, pretor müəyyən şərtlər olduqda mülkiyyətçi olmayanı mülkiyyətçi kimi müdafiə edə bilərdi (bununla da sivil hüquqa görə mülkiyyətçi hesab olunan şəxsi müdafiəsiz qoya bilərdi), lakin mülkiyyətçi olmayanı, mülkiyyətçiyə çevirə bilməzdi.

Romada və digər dövlətlərdə olduğu kimi, adətlər dəfələrlə təkrarlanan davranış qaydalarıdır [6, s.50]. Adətlər-*mores maiorum* (əcdadların adəti), *usus* (adət təcrübəsi), müvafiq icmalar tərəfindən könüllü olaraq ümumməcburi xarakter alan və hər hansı bir rəsmi aktda qeyd alınmayan ən qədim hüquq mənbəyidir. Adət təcrübəsi dedikdə, *commentarii pontificum* (kahinlərin təcrübəsində yaranan adətlər) və *commentarii magistrathum* (magistratların təcrübəsində yaranan adətlər) nəzərdə tutulur. Əcdadların adətləri məişət və hüquqi adətlərə ayrılır. Hüquqi adətlər, o adətlərə deyilir ki, onlar dövlətin mənafeyinə cavab verdiyi üçün ümumi adətlər arasından seçilərək dövlət tərəfindən sanksiyalaşdırılır. Məişət

adətləri müvafiq icma daxilində rəsmi olmayan, lakin hamının mənafeinə cavab verdiyi istifadə edilən sosial normadır. Diqestlərdə göstərilirdi ki, uzun müddət istifadə olunmuş adətləri, qanunun olmaması səbəbindən qanun kimi saxlamaq (sanksiyalaşdırmaq, hüquqi qüvvə vermək) vacibdir [1, s.18]. Roma hüququna görə, qanun bütün göstərişlər (o cümlədən, adətlər) üçün ümidir və dövlət onun (bütün göstərişlərin) yerinə yetirilməsinə (dövlət söz verir) müvəkkildir.

Roma dövlət hakimiyyəti orqanlarının qəbul etdikləri qanunlar yurispurdensiyanın inkişafında mühüm əhəmiyyət malik olmuşdur [8, s.78]. Qanunlar kuryalar, tribunlar (plebey) və senturiyalar (bu növ bölgü, Servi Tullinin islahatlarından, ehtimal edilən 50 qanun sonra yaradılmış faktiki əmlaka əsaslanırdı) üzrə keçirilən xalq yığıncaqlarında qəbul edilirdi. Məşhur qanunlar aiddir: borcu ödəməyən borclunun öldürülməsinin və köləliyə satılmasının ləğv edilməsi haqqında e.ə. IV əsrdə verilmiş Petelinin qanunu (lex Potelia); özgə əşyalarının zədələnməsi və məhv edilməsinə görə məsuliyyət haqqında təqribən e.ə. III əsrdə qəbul edilən Akvili qanunu (lex Aquilia); vəsiyyət tapşırığının məhdudlaşdırılması haqqında Falsidi qanunu (lex Falcidia).

Roma hüququnun tədris metodikası çərçivəsində yığıncaqların roluna xüsusi diqqət vermək zəruridir. Xalq yığıncağı çağırmaq səlahiyyəti olan magistrlər (konsul və ya pretor) qanun layihəsini hazırlayı və komissiyalarda (müvafiq olaraq kuryalar, triblər və ya senturiyalarda) demək olar ki, müzakirəsiz qəbul edir, sonra isə Senatda təsdiq edilirdi. Roma hüququnda qanunlar strukturuna görə üç hissədən ibarət olurdu: 1) izahat hissəsi (qanunun təşəbbüskarının adı, xalq yığıncağının növü və tərtib olunma səbəbi); 2) qanunun məzmunu; 3) sanksiya (onun icra olunmasına təminat) göstərilirdi. Plebey yığıncaqlarında qərarlar, sorğu (səs vermə) keçirilməklə qəbul edilirdi. Əvvəllər ümumməcburi əhəmiyyət daşımayan bu aktlar, klassik mərhələ ərəfəsində qanuni qüvvəyə malik olmuşdur. Diqestlərdə göstərilirdi ki, plebey səs verməsi ilə qəbul edilən akt və qanun eyni gücə malikdir, onlar arasında fərq yalnız, onların qəbul olunma proseduruna üzrədir.

Pretor hüququ, sözün əsil mənasında “canlı

hüquq” olmaqla əvəz olunması mümkün olmayan işçi-praktiki prosedurlar əsasında Roma hüququnun bütün sonrakı varlığını təmin edə bilmişdilər. Pretorların hüquqi xidmətlərinə nümunə kimi qeyd etmək olar ki, pretorlar öz ediktinin köməyi ilə sivil hüququnda olan boşluqları tamamlayır (iuris sivilis surrendi gratia) və beləliklə, çıxılmaz vəziyyətdən mübahisələrə son qoyurdu. Məsələn, əgər şəxsin sivil hüququ üzrə heç bir varisi olmasaydı, pretor öz ediktində bir sıra digər şəxslərin mirasa hüququnu müdafiə etmək üçün iddia vermək barədə vəd verirdi və beləliklə varislərin yeni kateqoriyasını yaradırdı. Eyni zamanda, pretor ediktinə sivil hüququnun dəyişdirilməsinə və səhvlərinin düzəldilməsinə (iuris eivilis corrigendi gratia) yönələn bəndlər daxil edilirdi. Məsələn, eyni ailə başçısının tabeliyinə əsaslanan qədim qohumluq (aqnat qohumluq), əhəmiyyətini itirməyə başlayanda, pretor öz ediktində məlum hallarda mirasa sivil varislərin deyil, başqa şəxslərin hüququnu təsbit edəcəyi barədə elan verdi. Lakin yaddan çıxarmırdı ki, pretor sivil hüquq normalarını ləğv etmək hüququna malik deyil və bunu etmirdi. Beləliklə, pretor edikti sivil hüquq normalarını formal olaraq ləğv etmirdi, yalnız yeni münasibətlərin tanınmasının yolunu göstərirdi və bununla hüquq yaratmanın formasına çevirilirdi.

Pretorların daha sonralar xidmətləri, məhkəmə fəaliyyətinə rəhbərlik qaydasında köhnə sivil normalarını sıxışdıran hüququn yeni normalarını və institutlarını yaratmaları ilə xarakterizə olunur. Bu proses, aktiv formada Roma hüquqşünaslarının praktikalarına daxil olaraq möhkəmləndi. Belə ki, sivil hüquq institutlarına aid olan legitimus (qanuni) istilahi, pretor hüquq institutları ilə münasibətlərə nəinki tətbiq edilmirdi, hətta bəzən onlar qarşı-qarşıya qoyulurdu. Məsələn, legitima hereditas, sivil hüququ üzrə vərəsəlik, pretor edikti üzrə vərəsəliyə (honorum possessio- fəxri pretor hüququ üzrə sahiblik) qarşı işlədilirdi. Həmçinin iudicium legitimum-sivili hüququ əsasında məhkəmə araşdırması, pretor hakimiyyəti (imperium) əsasında mülki prosesə və ya aktus legitimi – sivil hüquq aktları digər aktlara əks idi və s. bu kimi misallar gətirmək olar. Pretor ediktləri ilə tənzim edilən münasibətlərə, məsələn, iustac causae (ədalətli, kifayət qədər əsaslı) ifadə-

sindən istifadə edilməsinə baxmayaraq, heç vaxt *legitimae causae* ifadəsi işlədilmirdi. Məhz müddətin keçməsi ilə mülkiyyət hüququnun əldə edilməsi bağlı istilahlarda pretor hüququnun nüfuzunu təsdiq edirdi. Əvvəlki vəziyyətin bərpası, *in integrum restitutio*, *legitimal usural* (qanuni faizlər) və s. üçün *legitimum tempus* – qanuni müddət istilahından istifadə edirdilər. B.e. II əsrdə hüquqşünas Yulian tərəfindən hazırlanmış son redaksiyada (*edictum peretum*)-daimi ediktlər və təndaşlıq statusu almışdır.

Klassik dövrün əvvəllərində respublika hüquqşünaslığını sanki klassik dövrlə bağlayan Zabeon və Kapiton kimi məşhur hüquqşünasların fəaliyyətini xüsusi qeyd etmək zəruridir. Məhz prokulyan və sabinyan hüquq məktəbləri onların adı ilə bağlıdır. Belə ki, bu məktəblər Labeonun şagirdi Prokulun və Kapitonun şagirdi Sabinin adı ilə adlanırlar. Klassik hüquqşünaslardan başqa aşağıdakı hüquqşünasları da, o cümlədən Tselzləri (ata-Tselzi və cəsəratli hüquqi konstruksiyaları ilə fərqlənən oğul-Tselzi); *Ediktum perpetuum*un redaktoru Yulianı; Pomponini (məhz onun sayəsində Roma hüquqşünaslığı haqqında məlumatlar bizə çatmışdır); Roma hüququ haqqında elementar dərsləyin – İnstitusiyaların müəllifi Qayı da fərqləndirmək lazımdır. Klassik hüquqşünasların (b.e. II əsrinin sonu və III əsr) ən görkəmli nümayəndələri Papinian, Pavel və Ulpian idi. B.e. V əsrin birinci yarısında verilmiş qanuna görə mübahisələr həll olunarkən Qay, Papinian, Pavel, Ulpian və Modestinin həmin bu beş hüquqşünasının istinad etdiyi hüquqşünasların fikirlərinə istinad etmək məcburi idi. Adıçəkilən hüquqşünasların fikirləri fərqli olduğuna görə əksəriyyətinin fikirləri əsas götürülürdü. Eyni məsələ barəsində onların fikri bərabər bölündükdə – Papinianın gəldiyi qərar əsas götürülürdü.

Roma hüququnun əsaslarının metodoloji resepsiyası, digər dövlətlərin hüquq sistemlərinin formalaşmasında mühüm yer tutmuşdur. Resepsiya, eyni zamanda hüququn varisliyini təmin etmək rolunda da çıxış edir. Roma hüququnun resepsiyası alman və fransız hüquq sistemlərinin formalaşmasında özünü daha qabarıq göstərmişdir. Kontinent Avropa hüququ Roma hüququnun resepsiya faktorlarına daxil olan əsas metodoloji

üsulları qəbul etmişdilər; belə ki, Roma hüququnda təsbit edilmiş əsas hüquqi anlayışlar və qaydaları; əşya və öhdəlik hüququ sahələrində tənzimlənmə ilə bağlı ilk dəfə etibarlı məntiqli və nizamlı quruluş sisteminin işlənilib-hazırlanması; mükəmməl texnikaya malik qanun və ediktlər, əhatəli hüquqi praktikadan istifadə olunan və s. geniş yayılmış təcrübəni. Göstərilən faktorlar Roma hüququnun bazis rolunda çıxış etməsini təmin etmiş və müxtəlif ölkələrin hüquq sistemlərinin formalaşmasını təmin etmişdir.

Mükəmməl metodoloji və hüquqi konstruksiyaya əsaslanan Roma mülki (xüsusi) hüququnun orta əsr və yeni dövrdə kontinent hüququnda resepsiyasını təmin olunmasını müəyyən edən əsas amillər isə aşağıdakılardan ibarətdir: hüquqi məsuliyyətin müəyyən olunması və hüquqi məsuliyyətdən azad olunmanın şərtləndirən əsas cəhətlər (təqsir, təsadüf, qarşısı alınmaz “*forsmajor*” güc); hüquq qabiliyyəti və fəaliyyət qabiliyyətinin müəyyən olunma dərəcələrinin mükəmməlliyi; emansipasiya institutu, yəni valideynlərin və ya qəyyumların himayəsindən azad olmaq; ağıldankəm, azyaşlılar və israfçıların üzərində qəyyumluq institutunun müəyyən edilməsi; qəyyumlar və himayədarlar üzərində dövlət orqanlarının inzibati nəzarəti; Roma hüququna məxsus yoldaşlıq (şəriklik) institutu; əşyaların bölünməsi, hipoteka, servitut; əmlak əldə etmə müddətləri: zəbt etmə, ilkin əldə etmə, xəzinə əldə etmə; əvəzi ödənilməklə yenidən əldə etmə; torpaq servitutları; öhdəliyin yaranma əsasları: *exs kontraktio*; *exs deliktio*; *quasio exs kontraktio*; *quasio exs deliktio*; müqavilə hüququnun anlayışı və kvalifikasiyası.

Roma dövləti ictimai əmin-amanlığı qorumaq və mübahisələrin ixtisaslaşmış orqanlarda həll olunması üçün kifayət qədər hüquqi müdafiə ilə təmin olunmuş məhkəmələr sistemi formalaşdırmışdır. Məhkəmələrdə xüsusi-hüquqi (privat) mübahisələri həll etmək üçün mülki prosessual hüquq normalarından istifadə olunurdu. Qədim Romada mülki prosesin əsas əlamətləri kimi mübahisə edən tərəflər (kontragentlər) məhkəmə prosesində şəxsən iştirak etməli (həm iddiaçı, həm də cavabdeh) idilər. Daha sonrakı dövrlərdə məhkəmə prosesinə tərəflərin nümayəndələri ki-

mi hüquqşünaslar iştirak etmək hüququna malik olmuşdular. Cavabdehin prosesə gəlməsini təmin etmək iddiaçıya həvalə edilirdi. Çünki dövlət hakimiyəti orqanlarına cavabdehə təsir edərək, onun məhkəməyə məcburi gəlməsini təmin etmək səlahiyyəti verilməmişdir. Ona görə də iddiaçı cavabdehi tutub məcburi formada məhkəməyə gətirmək hüququna malik idi. Mülki proses “ius” və “iudicium” adlanan iki mərhələyə bölünürdü. Birinci mərhələsində qərarın çıxarılmasına hazırlıq gedirdi. Əgər bu mərhələdə cavabdeh iddiaçının tələblərini etiraf edirdisə proses başa çatır və hakim qərar çıxarırdı. Eyni zamanda magistrat iddiaçının tələblərini əsassız hesab edirsə, onda proses başa çatırdı. Mülki prosesin “in iudicio” adlanan ikinci mərhələsi daha əsas hesab edilirdi. Məhz bu mərhələdə cavabdeh iddianı qəbul etmədiyi üçün iş icraatı üzrə bütün hallar yoxlanılır şahidlər, iş üzrə maddi sübutlar və s. təmin edilərək məhkəmə qərarı çıxarıldı. Mülki prosessual hüququn təşəkkül tapdığı ilk dövrlərdə iş üzrə ciddi formalizə yol verilir və proses sanki ritualaşdırılırdı (mərasimləşdirilirdi). Sonrakı dövrlərdə məhkəmə prosesinin sadələşdirilməsi baş vermişdir. Belə ki, təkrar iddia qəbul edilmir, eyni iddiaçı tərəfindən, eyni cavabdehə təkrar iddia verilə bilməzdi. Klassik roma hüququnda iddia anlayışı pretor edikti vasitəsi ilə nəzərdə tutulan qaydada məhkəmə prosesində iddiaçının maraqlarına cavab verən nəticənin alınmasını ehtiva edirdi. Diqestlərdə göstərilirdi ki, iddia məhkəmə qaydasında iddiaçıya məxsus tələbin həyata keçirilməsidir. Əsas iddia növləri əşya (actio in rem) və şəxsi (actio in personam) iddialar idi. Əşya iddiaları vasitəsilə hər hansı bir şəxsin əmlak hüquqlarının, o cümlədən mülkiyyət hüquqları, sahiblik hüquqları və s. müdafiəsi təmin edilirdi. Bu iddiaların qaldırılmasının əsas məqsədi istənilən şəxsin mülkiyyət hüquqlarının pozulmasına qarşını almaq idi. Əşya hüquqları əsasən vindikasiya və neqator (mülkiyyətçinin hüququnu sıxışdıran qanunsuz hərəkətlərin kəsilməsini nəzərdə tutan iddia) iddialarla müdafiə olunurdu.

Beləliklə, təqdim edilən məqalə üzrə Roma hüququnun əhəmiyyətini aşağıdakı göstərilən əsaslarla ifadə etmək olar: Roma hüququ bu və

ya digər hüquqi təzahürü (hadisəni, hüquqi faktları) daha dərinlən anlamaq (dərək etmək) imkanı yaradır; mövcud hüquq institut mənbələrinin dərək edilməsini təmin edir, müasir dövrdə yaranan hüquqi təzahürlərin həlli üçün nümunə rolunda çıxış edir; roma hüququ qədim dövrdən başlayaraq tarixin bütün inkişaf mərhələlərini keçərək, hüququn inkişaf modeli nümunəsi kimi dəyər qazanmışdır; roma hüququ müasir dövlətlərin hüquq sistemləri üçün əsas olmuşdur. Hüquqşünaslıq elminin öyrənilməsində unikal elmi mənbə rolunda çıxış Roma hüququnun anlayışı, predmeti və əsas institutlarının qısa metodoloji təhlili Roma hüquqşünaslarının işləyib hazırladıqları hüquq normalarının realizə olunmasına dair hüquqi konstruksiya və hüquqi texnikaya dair bilgiler, həmişə aktuallığını qoruyub saxlayır [7, s.241]. Çünki Roma hüquqşünasları peşəkar fəaliyyətlərində öz dövrünə görə kifayət qədər mükəmməliyi özündə ehtiva edən bariz hüquqi təlimlər yaratmışdılar.

Müasir küresəl dünyada sosial-iqtisadi və humanitar sahələrdə əlaqələrin dərinləşməsi inkişaf etmiş mütəşəkkil sistemli nəzəri-hüquqi təcrübədən istifadə olunmasını zəruri edir. Milli hüquq sistemimizin əsaslandığı roman-german hüquq ailəsi və onun müəyyən etdiyi hüquqi prinsiplər daim yeni inkişafa adaptasiya olunur. Belə ki, dövlətimiz müstəqilliyini bərpa etdikdən sonra dünya birliyi ilə, o cümlədən Avropa ölkələri ilə yaxın əlaqələr qurmuş, ölkəmizin demokratikləşməsi prosesində mühüm addımlar ataraq, hüquq sahəsində qoşulduğu konvensiya və digər beynəlxalq müqavilələrə müvafiq olaraq islahatlar aparmışdır. Azərbaycan Respublikası öz qanunvericiliyində bir sıra sahələrdə hüquq normalarını implementasiya edərək beynəlxalq standartlara cavab verən, əsasən də insan hüquq və azadlıqlarının təmin olunmasına yönəlmiş hüquq normaları qəbul etmiş, yeni qanunlar, məcəllələr hazırlanmış və bu proses mütəmadi olaraq davam etdirilir. Məhz müasir Azərbaycan Respublikasının milli hüquq sistemi roman-german hüquq ailəsinə daxil olmaqla əsrlərdən gələn təcrübədən istifadə etməklə inkişaf edir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. Novitski İ.B. Rimskoe prava. Uçebnik dlya vuzov. İzd-vo Zertsalo-M., 2003.
2. Çernilovski Z.M. Vseobşaya istoriya qosudarstva i prava. Uçebnik. İzd-vo "Yurist" M., 1995.
3. Rene David, Joffre-Spinozi Kamilla. Osnovnie pravovie sistemi sovremennosti. M., 2009.
4. Marçenko M.N. Pravovie sistemi sovremennoqo mira. Uçebnoe posobie. İzd-vo Zertsalo-M., 2009.
5. Çernilovski Z.M. Leksii po rimskomu çastnomu pravu. M., 1991.
6. Əkbərov R.A. Müasir hüquq sistemləri. Dərslük. "Qanun" nəşriyyatı. B., 2014.
7. Əkbərov R.A. Hüquq elminin tarixi və metodologiyası (tədris-metodik mühazirələr toplusu). "Qanun" nəşriyyatı. B., 2023.
8. Pokrovski İ.A. İstoriya rimskoqo prava. İzdo-vo "Xarvest", Minski 2002.

Рахиб АКБЕРОВ**О МЕТОДОЛОГИЧЕСКИМ ВОПРОСАМ ПРЕПОДАВАНИЯ РИМСКОГО ПРАВА****РЕЗЮМЕ**

Статья посвящена методологическим вопросам формирования и истории развития римского права. История права Древнего Рима, выступая в качестве уникального научного источника при изучении науки юриспруденции, также играет значительную роль в изучении правовой природы, сущности современных законодательных актов и теоретических вопросов юриспруденции в целом. Предметом римского права являются институты права, регулирующие имущественные отношения рабовладельческого общества. Совершенная система римского права привела к тому, что оно стало основным источником правовой системы современных европейских государств, включая Азербайджанскую Республику.

Ключевые слова: юридическая конструкция, юридическая техника, институциональная система, публичное право, частное право, квинтитское (цивильное) право, преторское право, гражданский процесс

Rahib AKBAROV**ON TEACHING METHODOLOGICAL ISSUES ROMAN LAW****SUMMARY**

The article is dedicated to the methodological issues of the formation and historical development of Roman law. The history of Roman law, serving as a unique scientific source in the study of jurisprudence, also plays a significant role in the study of the legal nature and essence of modern legislative acts and theoretical issues of law in general. The subject of Roman law consists of legal institutions that regulate the property relations of the slave-owning society. The perfected system of Roman law has resulted in it becoming the primary source of the legal system of modern European states, including the Republic of Azerbaijan.

Keywords: legal construction, legal technique, institutional system, public law, private law, quiritary (civil) law, praetorian law, civil procedure

Günay HACIYEVA

Bakı Dövlət Universitetinin Hüquq fakültəsinin
 “İnsan hüquqları və informasiya hüququ”
 UNESCO kafedrasının müəllimi, h.ü.f.d.
 e-mail: agamirova-gadjiyeva@mail.ru
<https://doi.org/10.62130/JJMU9076>

QADIN MƏHKUMLARIN HÜQUQLARININ MÜDAFİƏSİ ÜZRƏ DÖVLƏTLƏRİN ÖHDƏLİKLƏRİNİN AİHM TƏCRÜBƏSİ ƏSASINDA TƏHLİLİ

XÜLASƏ

Müasir beynəlxalq hüquq sistemində insan hüquqlarının qorunması dövlətlərin əsas vəzifələrindən biri kimi qəbul edilir. Bu kontekstdə Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsi (AİHM) tərəfindən formalaşdırılan hüquqi presedentlər dövlətlərin insan hüquqlarına dair öhdəliklərini müəyyənləşdirməkdə mühüm rol oynayır. Xüsusi-lə həssas qruplar, o cümlədən qadın məhkumlar üçün bu öhdəliklərin yerinə yetirilməsi daha böyük əhəmiyyət kəsb edir. Cəzaçəkmə müəssisələrində qadınların üzlaşdığı fiziki və psixoloji təhlükələr, qeyri-insani rəftar və ayrı-seçkilik halları onların hüquqlarının müdafiəsini aktuallaşdırır.

Bu məqalədə qadın məhkumların hüquqlarının müdafiəsi sahəsində dövlətlərin neqativ (müdaxilə etməmək) və pozitiv (mühafizə və təmin etmə) öhdəlikləri Avropa İnsan Hüquqları Konvensiyası və AİHM-nin presedent hüququ kontekstində təhlil olunur. Məqsəd bu öhdəliklərin hüquqi çərçivəsini və AİHM-nin konkret işlər üzrə mövqeyini müəyyən etmək, həmçinin qadın məhkumların hüquqlarının daha effektiv qorunması üçün dövlətlər qarşısında duran vəzifələri ortaya qoymaqdır.

Açar sözlər: məhkum qadınlar, sağlamlıq hüququ, cəzaçəkmə müəssisələri, Avropa İnsan Hüquqları Konvensiyası, Mandela qaydaları, psixi sağlamlıq, AİHM, Avropa penitensiar qaydaları

Əslində məhkumların hüquqları Avropa Konvensiyasının xüsusi diqqət mərkəzində olmasa da, fəaliyyətə başladığı gündən Komissiya (Məhkəməyə qədər) avropalı məhbusların çoxlu sayda müraciətlərini qəbul edərək qərarlar qəbul etmişdir. Avropa Məhkəməsinin qərar və hökmləri yalnız onun baxışına təqdim olunan işlərin həlli üçün deyil, həm də daha ümumi mənada – Konvensiya ilə müəyyən olunmuş qaydaların izahı, müdafiəsi və təkmilləşdirilməsi məqsədi daşıyır, bununla da tərəfdövlətlər tərəfindən Konvensiya üzrə üzərinə götürülmüş öhdəliklərə əməl olunmasına töhfə verir.

Konvensiya sisteminin məqsədi müəyyən icimai siyasət məsələlərini ümumi maraqlar çərçivəsində həll etməkdir ki, bu da insan hüquqlarının müdafiəsi standartlarını effektivliyinə və insan hüquqları sahəsində təcrübənin Konvensiyaya

qoşulmuş bütün dövlətlərdə yayılmasına şərait yaradır.

Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsi tez-tez insan hüquqlarının və əsas azadlıqların müdafiəsi haqqında Konvensiyanın müxtəlif maddələrinin pozulması ilə bağlı məhkumlara qarşı rəftar, onların hüquqlarının məhdudlaşdırılması və ya bu hüquqların həyata keçirilməsinə müdaxilə iddiaları üzrə qərarlar qəbul etməli olur. Məhkəmə məhkumların konvensiya hüquqlarının mahiyyəti və əhatə dairəsini, habelə belə şəxslərlə rəftar sahəsində hakimiyyət orqanlarının vəzifələrini müəyyən edən geniş presedent hüququ formalaşdırmışdır.

“Məhkumlar” anlayışı, ilk növbədə, ittiham hökmü ilə azadlıqdan məhrum edilən şəxsləri əhatə edir, lakin bu anlayış müxtəlif səbəblərlə penitensiar müəssisələrdə saxlanılan digər şəxsləri də əhatə edə bilər. Qeyd etmək lazımdır ki, digər kateqori-

yaya aid şəxslərin, yəni məhbusların hüquqlarına dair prinsiplər müvəqqəti saxlanma yerlərində və ya bu məqsədlər üçün qısa müddətə istifadə olunan digər oxşar yerlərdə, məsələn, polis idarələrində və ya xarici vətəndaşların müvəqqəti saxlanma mərkəzlərində saxlanılan şəxslərə də tətbiq edilə bilər.

Van Zyl Smit və Snacken tərəfindən göstəriləni kimi, Komissiyaya və Məhkəməyə çatan ilk işlər mahiyyətli məhdudiyətlər nəzəriyyəsinə görə heç vaxt Komissiyanın astanasını keçə bilməmişdir. Bu nəzəriyyəyə görə, konkret hüquqi vəziyyətdə olan şəxslərin (məhkumların, həm də psixi xəstələrin, hərbi qulluqçuların, vəzifəli şəxslərin) hüquqları digərlərinə nisbətən daha məhduddur [2, s.33]. Nəticə etibarilə, məhkum statusu mahiyyət etibarilə bir sıra hüquqların itirilməsi ilə nəticələnir. Mireille Delmas-Martinin qeyd etdiyi kimi, “məhdudlaşdırılan müvafiq hüquqların həyata keçirilməsi deyil, hüquqların məzmunudur” [8, s.216]. Buna görə də milli qanunun və ya təcrübənin Konvensiyaya uyğun olub-olmadığını müəyyən etmək prosesində (hüquqa müdaxilə varmı; milli qanunlar tərəfindən nəzərdə tutulan müdaxilədirmi; müdaxilə və ya məhdudlaşdırma demokratik cəmiyyət üçün zəruridirmi?) hüquqların qanuni məhdudiyətlərinin təhlili sadəcə olaraq aparılmamışdır [10, p.1289].

Lakin zaman keçdikcə, xüsusilə XX əsrin sonlarından məhkumların hüquqları ilə bağlı məhkəmə təcrübəsində əsl dönüş nöqtəsi baş verdi ki, bu da “ləyaqət perspektivi”nin tətbiqi ilə bağlı idi. Bu inkişafa əsaslanaraq, 2000-ci ildən 2010-cu ilə qədər olan onillikdə bu baxımdan Strasburqda həbsxana həyatı ilə bağlı icraatların sayında ciddi artım müşahidə edilmişdir.

Məsələn, Kudla Polşaya qarşı işində Məhkəmə ilk dəfə olaraq 3-cü maddənin “ləyaqətə hörmətlə uyğun gələn şəraitdə saxlanılma” hüququnu təmin etdiyini tanıdı. Həmin iş üzrə ərizəçi bildirmişdir ki, həbsdə olarkən o, adekvat psixiatrik müalicə almayıb, bu da onun həbsxanada dəfələrlə intihara cəhd etməsi ilə nəticələnib və Konvensiyanın 3-cü maddəsinin mənasında qeyri-insani və ləyaqəti alçaldan rəftar təşkil edib. İşin hallarına görə, ərizəçi barəsində həbs qətimkan tədbiri seçilsə də, bir il sonra həbs qərarı ərizəçinin da-

vamlı intihara meyilli olduğunu bildirən psixiatriya rəyi əsasında ləğv edilib və ərizəçi azadlığa buraxılıb. Ərizəçi daha sonra onun işi üzrə məhkəmə iclasında iştirak etməyib və yenidən həbs qərarı çıxarılıb. O, həbs edilib və bir il sonra barəsində həbs qətimkan tədbiri seçilib. Ərizəçi intihara cəhd edib. Lakin azadlığa buraxılması ilə bağlı vəsatət Məhkəmə tərəfindən rədd edilib.

Ərizəçi məhkum olunmazdan əvvəl azadlığa buraxılması ilə bağlı bir neçə əlavə vəsatət rədd edilib. Məhkəmə bildirmişdir ki, həbs qətimkan tədbirinin icrasının özlüyündə 3-cü maddə ilə bağlı problem yaratdığını söyləmək olmaz. Bu müddəə məhbusun sağlamlığına görə azadlığa buraxılması və ya cəzaçəkmə müəssisəsinə salınması kimi ümumi öhdəliyin müəyyən edilməsi kimi şərh edilə bilməz. Bununla belə, dövlət məhbusun ləyaqətinə uyğun şəraitdə saxlanmasını və onun sağlamlığının və rifahının, xüsusən də müvafiq tibbi yardımın göstərilməsi ilə adekvat şəkildə təmin edilməsini yerinə yetirməlidir [7].

Beləliklə, müasir dövrdə Avropa İnsan Hüquqları Konvensiyası məhbusların hüquqlarını qoruyan ən mühüm Avropa müqaviləsinə çevrilmişdir. İşgəncənin və qeyri-insani və ya ləyaqəti alçaldan rəftarın və ya cəzanın qarşısının alınması haqqında 1987-ci il tarixli Avropa Konvensiyası əsasən qabaqlayıcı mexanizm təklif etsə də, AİHM məhbuslara həbs zamanı baş vermiş müxtəlif insan hüquqları pozuntularının aradan qaldırılması üçün hüquqi tədbirlər təqdim edir. İndiyədək Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsinə (AİHM) fərdi şikayət məhbusların hüquqlarının müdafiəsi üçün əlçatan vasitə olub. Təəssüf ki, Məhkəmə Reqlamentinə edilən son dəyişikliklər onların AİHM-nə çıxışını məhdudlaşdırma bilər. Məhkumlar xüsusilə həssas vəziyyətdədirlər və Məhkəmə Reqlamentinin 47-ci Qaydasında nəzərdə tutulmuş fərdi şikayət üçün yeni formal tələblər onların Strasburqda Məhkəmə qarşısında icraata başlamaq imkanlarına əhəmiyyətli dərəcədə mane ola bilər.

Bütün məhbuslar, o cümlədən qadın məhbuslar AİHM-nin müxtəlif müddəalarına etibar edə bilərlər. Xüsusilə, onlar Konvensiyanın 2, 3, 8 və 12-ci maddələrinə istinad edə bilərlər. Ayrı-seçkiliyə yol verilməməsi prinsipini elan edən AİHM-nin 14-cü maddəsi ilə birlikdə onun mad-

di müddəalarına əsasən qadın məhbusların gender-spesifik hüquqlarının pozulması AİHM-nə şikayət predmeti ola bilər. Bundan əlavə, AİHM öz qərarlarında İşgəncənin və Qeyri-insani və ya ləyaqəti alçaldan rəftar və ya cəzanın qarşısının alınması üzrə Avropa Komitəsinin standartlarına, habelə yumşaq beynəlxalq hüququn digər mənbələrinə istinad edə bilər. Qadın məhkumlar AİHM-ə fərdi şikayətlərində dəstəkləyici arqument kimi Banqkok Qaydalarına istinad edə bilərlər. Məhkumlara tətbiq edilən beynəlxalq standartların yaxınlaşması və bu standartların AİHM-nin preşent hüququna təsiri dövlətlərin pozitiv və neqativ öhdəliklərini daha həssaslıqla yerinə yetirməsinə gətirib çıxarır.

Yaşamaq hüququ konvension qaydada təsbit olunmuş əsas hüquqlardan biridir. Avropa Konvensiyası həyata qəsd etməmək kimi neqativ öhdəliyə əlavə olaraq, 2-ci maddədə iştirakçı dövlətlər üçün yaşamaq hüququnu qorumaq üçün pozitiv öhdəliklər müəyyənləşdirir. Praktikalik və effektivlik paradigmasına əsasən, Məhkəmə tərəfindən onun təfsiri onları “öz yurisdiksiyaları daxilində olan şəxslərin həyatını qorumaq üçün müvafiq addımlar atmaq” üçün məcbur edən pozitiv öhdəlikləri formalaşdırır. Bununla bağlı Ovey və Uayt qeyd edir ki, dövlətin həyatı qorumaq öhdəliyi üç əsas aspektdən ibarətdir: öz agentləri tərəfindən qanunsuz adam öldürməkdən çəkinmək vəzifəsi; şübhəli ölümləri araşdırmaq vəzifəsi; müəyyən hallarda qarşısı alınmayan həyat itkisinin qarşısını almaq üçün tədbirlər görmək üçün pozitiv öhdəlik [1, s.37-67]. Burada birinci və ikinci neqativ öhdəliyi təşkil edirsə, sonuncu pozitiv öhdəlik sayılır.

Pol və Audrey Edvards Böyük Britaniyaya qarşı [3] Palatanın yekdil qərarı məsələnin müxtəlif aspektlərinə toxunmuşdur. İş üzrə ərizəçilər Kristofer Edvardsın valideynləri idi. Ölümündən əvvəl onun psixi diaqnozu şərti şizofreniya olub və 1994-cü ilə qədər dərman qəbul edib. Həmin il 30 yaşında tamam olan Edvards küçədə qadımlara qarşı qeyri-adekvat davranışlarına görə barəsində həbs qətimkan tədbiri seçildi. Sonra o, Chelmsford həbsxanasına köçürüldü və kameraya yerləşdirildi.

Xüsusilə qadınlara qarşı hədsiz münasibətini nəzərə alaraq, onun aqressivliyini müəyyən et-

mək üçün polis, eləcə də digər sosial və səhiyyə işçiləri tərəfindən müəyyən cəhdlər olub. Bütün proses boyu anası da oğlunun psixi vəziyyəti ilə bağlı səlahiyyətliyə məlumat verməyə çalışıb. Bu arada başqa bir məhbus Richard Linford da dostuna və qonşusuna hücum etdiyi üçün həbs edilib. Polis əməkdaşları tərəfindən onun ruhi xəstə olması ilə bağlı bəzi ilkin diaqnozlar olsa da, son nəticədə o, Çelmsford həbsxanasına köçürülüb. Həbsxanada səhiyyə xidmətinin bir üzvü tərəfindən müəyyən müddət yoxlanıldıqdan sonra o da Kristofer Edvardsın kamerasına köçürülüb.

Bir neçə saat sonra eyni kamerada birləşdikdən sonra Linford zorakılıqla ərizəçinin oğlunu öldürüb. O, Kristofer Edvardsın adam öldürməsində günahını etiraf edib. Riçard Linford həmin vaxt hələ də xəstəxanada idi, ona paranoid şizofreniya diaqnozu qoyulduğu üçün məsuliyyəti azalacaq və ya aradan qalxacaqdı. Daha sonralar aparılan təhqiqatdan açıq-aydın görünür ki, Britaniya ədliyyə sisteminin bir sıra çatışmazlıqları, o cümlədən qeyri-adekvat ünsiyyət və məhdud idarələrarası əməkdaşlıq və Kristofer Edvardsın ölümünün qarşısını almaq üçün əldən verilmiş bir sıra imkanlar dövlətin pozitiv öhdəliklərini pozmuşdur.

Belə ki, Riçard Linfordun təhlükəli və zorakılığa meyilli olduğu əvvəlcədən məlum fakt olsa da, bu barədə həbsxana rəhbərliyinə heç bir məlumat verilməmişdir. Bundan əlavə, 2-ci maddə ilə qoyulan pozitiv öhdəlik təkcə həbsxana rəhbərliyinin deyil, bütün dövlət orqanlarının üzərinə düşür.

Beləliklə, qeyd etmək olar ki, Avropa Məhkəməsinin pozitiv öhdəliklərlə bağlı preşent hüququ mahiyyətə neqativ dövlət öhdəliklərinin dominant paradigmasının təsiri altında hələ də çox məhdududur. Məhkəmənin hakimlər tərəfindən yaradılmış şərh metodologiyasının özü daxilində insan hüquqları nəzəriyyəsi və praktikasının neqativ təbiətinin hədsiz dərəcədə mövcud olduğunu görmək mümkündür. Bununla da Məhkəmənin nisbətən məhdud sayda yurisdiksiyası Avropa insan hüquqlarının müdafiəsi sisteminin effektivliyini məhdudlaşdırır.

Qadın məhkumların hüquqlarının təminatı və müdafiəsi sahəsində Avropa Məhkəməsinin digər işləri də diqqəti çəkir.

Azadlıqdan məhrum etmə cəzasına məhkum edilmiş qadınların hüquqi təminatının tənzimlən-

məsi və sağlamlığının qorunması hüququnun həyata keçirilməsini təhlil edərək, tənzimləmənin səciyyəvi cəhətlərini və həyata keçirilməsində mövcud olan problemləri xüsusilə qeyd etmək lazımdır. Məhkumlarla Rəftar üzrə Minimum Standart Qaydaları müəyyən edir: “Məhkumlara tibbi-sanitariya xidməti göstərmək dövlətin vəzifəsidir. Məhkumlar cəmiyyətdə mövcud olan eyni tibbi-sanitariya standartları ilə təmin edilməli və onların hüquqi statusuna görə ayrı-seçkilik qoyulmadan zəruri tibbi-sanitariya xidmətlərindən pulsuz istifadə imkanını təmin edilməlidir” (Qayda 24 (1)).

Azərbaycan Respublikası özünü hüquqi dövlət elan edərək, vətəndaşların sağlamlığının layiqli mühafizəsini təmin etməyə yönəlmiş müəyyən sosial siyasət həyata keçirməyi öhdəsinə götürür. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasına (31, 35, 39, 41-ci maddələr) uyğun olaraq dövlətimizin vəzifələrindən biri də əhəlinin sağlamlığının qorunmasıdır. Dövlətimiz azadlıqdan məhrum etmə cəzasına məhkum edilmiş şəxsləri islah müəssisələrində təcrid etməklə tək cəzanın icrasını deyil, həm də onların sağlamlığını qorumaq öhdəliyini öz üzərinə götürür. Cəzaların icrası qanunvericiliyinin təhlilinə əsasən qeyd edə bilərik ki, məhkumların ilk tibbi yardım daxil olmaqla, tibbi rəydən asılı olaraq ambulator və ya stasionar şəraitdə tibbi yardım almaq hüququ tanınır (Cəzaların İcrası Məcəlləsinin 10.2.5-ci maddəsi).

Cəzaçəkmə müəssisələrinin müdiriyyəti sanitariya-gigiyena normalarına, məhkum qadınların əmək fəaliyyəti prosesində təhlükəsizlik texnikası qaydalarına əməl olunmasına, islah müəssisələrinin lazımi dərman preparatları ilə təchiz edilməsinə və xəstələrin vaxtında tibbi islah müəssisələrinə yerləşdirilməsinə nəzarət etməyə borcludur.

Həbsxanada CPT Standart Sağlamlıq Xidmətləri, Avropa Şurasının Avropa Həbsxana Qaydalarının III Hissəsinə görə, məhkumların sağlamlıq hüquqlarının təminatı cəzaçəkmə müəssisəsinin ən vacib öhdəliklərindən biridir. Bu hüquqlar qadın məhkumlara da şamil edilir. Belə ki, onlar cəzaçəkmə müəssisəsinə yerləşdirilən kimi həkimə və ya ixtisaslı tibb bacısına müraciət etmək hüququna malikdirlər və saxlanma rejimlərindən asılı olmayaraq hər dəfə müraciət etdikdə tibbi yar-

dımla təmin olunurlar. Cəzaçəkmə müəssisəsinin tibb müəssisəsi xüsusi xəstəliklərin müalicəsi üçün uyğun olmadıqda, onların sağlamlıq vəziyyətinin tələb etdiyi qaydada tam təchiz olunmuş mülki xəstəxanaya aparılmalıdır [4].

Burada, xüsusilə həbsxanada düzgün müalicəsi mümkün olmayan ağır xəstəliklərdən əziyyət çəkən, qısa müddətli ölümcül proqnoz diaqnozu qoyulmuş qadınlara diqqət yetirilməlidir. Belə vəziyyətlərdə həkim hər bir tibbi vəziyyətə uyğun mümkün alternativləri nəzərə alaraq hesabatın hazırlanmasında cavabdehdir. Əks halda, həmin qadın məhkumun ölümü ilə nəticələnən vəziyyəti dövlətin öz öhdəliklərini yerinə yetirməməsi ilə nəticələnə bilər.

Məsələn, Gülay Çətin Türkiyəyə qarşı işi belə hallar üçün bariz nümunə ola bilər. İş üzrə qəsdən adam öldürməyə görə məhkum olunmuş ərizəçi xərçəng xəstəliyindən əziyyət çəkməsinə baxmayaraq həbsdə saxlanılmışdır. Özü və yaxınları tərəfindən tibbi yardımla bağlı müraciət olunsada, xərçəngin irəliləməsinə baxmayaraq, Çətin xüsusi müalicə altında saxlanıla biləcəyi başqa bir sağlamlıq müəssisəsinə köçürülməmişdir. 20 may 2011-ci ildə bacısının müşayiətinə icazə verilən Çətinin vəziyyətinin pisləşdiyi bildirilmişdir. O, xəstəxananın həbsxana palatasında dünyasını dəyişmişdir. Məhkəmə öz qərarında Türkiyədə xəstə məhbuslara münasibət və qeyri-adekvat səhiyyə xidmətlərini ətraflı şəkildə tənqid etmiş, eləcə də Avropa Konvensiyasının 3-cü maddəsinin pozulmasına görə, humanitar tədbirlərə müraciəti nəzərə almadıqlarına və bununla da ərizəçini xəstəliyinə uyğun olmayan və ləyaqəti alçaldan rəftara bərabər şəraitdə qoymalarına görə məsuliyyət daşdığını bildirmişdir [5].

Psixi sağlamlıq problemi olan məhbuslarla hər hansı pis rəftar, müvafiq qayda və standartlara əməl edilməməsi və psixi sağlamlıq və psixi xəstəliklərin müalicəsi ilə bağlı məhbusların hüquqlarının hər hansı pozulması Avropa İnsan Hüquqları Konvensiyasının 3-cü maddəsinin pozulmasını ifadə edir. Məsələn, Raffray Taddei Fransaya qarşı işi üzrə ərizəçi anoreksiya və Munchausen sindromu da daxil olmaqla bir sıra psixiatrik vəziyyəti nəzərə alınaraq həbs olunmasından şikayət etdi. Məhkəmə onun uyğunlaşdırılmış müs-

sisədə yardım və qayğıya ehtiyacının təmin edilməməsi ilə bağlı milli hakimiyyət orqanları tərəfindən Konvensiyanın 3-cü maddəsinin pozulmasını tanıyırdır [9].

Svinarenko və Slyadnev Rusiyaya qarşı işində Məhkəmənin presedent hüququnda artıq nəzərə alınmış bir vəziyyət kimi Məhkəmə, həmçinin cəzaçəkmə müəssisəsində uşağa tibbi yardım göstərilməməsinin özlüyündə 3-cü maddəni pozmaqla “insan ləyaqətinin alçaldılması” hesab etmişdir [11]. Beləliklə, Məhkəmə hamiləliyin ağır mərhələsində olan qadının və sonradan məhkəmə zalında körpəsindən metal barmaqlıqlarla ayrılmış süd verən ananın vəziyyətinin spesifikliyini müəyyən etməyə davam edir. Bu iş Məhkəmənin qadının saxlanma şəraiti ilə ilk dəfə məşğul olduğunu əks etdirir və gender həssaslığının səviyyəsini göstərir. Məhkəmə iclasında ərizəçilərin metal qəfəsdə saxlanmasına haqq qazandıran təhlükəsizlik təhdidinə dair heç bir dəlil olmadığına, habelə məhkəmənin ümumilikdə belə bir təhlükənin mövcudluğunu nəzərə almasına və müraciət etmək zərurətinə diqqət çəkmişdir.

Bütün bunları nəzərə alaraq hesab olunmuşdur ki, ərizəçilərin bütün məhkəmə prosesi boyu metal qəfəsdə saxlanılması onların alçaldılması vasitəsi olmuş və bu, onların ləyaqətinə xələl gətirmiş və onlarda alçaldılma, acizlik, qorxu kimi hisslər oyatmışdır (hökmün 129-cu bəndi). Belə rəftar özlüyündə demokratik cəmiyyətdə sivil davranış normalarına uyğun gəlmir (Qətnamənin 138-ci bəndi).

Analoji vəziyyət Kuçeruk Ukraynaya qarşı işində də olmuşdur. İş üzrə şizofreniyadan əziyyət çəkən ərizəçi təkadamlıq kamerada əlləri qandallı və qeyri-adekvat tibbi yardıma məruz qalmışdır. Məhkəmə işi hər hansı tibbi müalicə və ya məhbusun psixi sağlamlıq vəziyyətinin öhdəsindən gələ biləcək hər hansı yardımla təmin olunmayan təkadamlıq kameraya əsassız müraciət üçün Konvensiyanın 3-cü maddəsinin pozulduğunu hesab etmişdir [6].

AİHM təcrübəsindən başqa bir misal cəzaçəkmə müəssisəsində pis rəftarla bağlı olsa da, Məhkəmə iş üzrə 8-ci maddənin pozulması qərarına gəlmişdir. Belə ki, Juhnke Türkiyəyə qarşı işində

ərizəçi Kürdüstan Fəhlə Partiyasının (PKK) üzvü olmaqda şübhəli bilinərək 15 il müddətinə azadlıqdan məhrum etmə cəzasına məhkum olunmuşdur. Həbsdə saxlanıldığı müddətdə o, iradəsinə zidd olaraq ginekoloji ekspertizaya məruz qoyulmuş, eləcə də onunla pis rəftar edilmişdir. Məhkəmə əsaslı sübutlar olmadığı üçün Konvensiyanın 3-cü maddəsinin pozulmadığı qərarına gəlmişdir. Lakin bununla belə, 8-ci maddənin pozulması halını əsaslandırmışdır: Ərizəçinin məlumatlandırılmış razılığı olmadan ona tətbiq edilən ginekoloji ekspertiza “qanunauyğunluq” və ya “demokratik cəmiyyət üçün zərurilik” şərtlərinə cavab vermir, belə ekspertizanın aparılması şəxsin həbsi zamanı təhlükəsizlik qüvvələrinin üzvlərini onlara qarşı cinsi zorakılıq haqqında saxta şikayətlərdən müdafiə etmək məqsədilə səlahiyyətli orqanlar tərəfindən özbaşına görülmüş tədbir kimi sayılmalıdır. Çünki şəxsin cinsi zorakılıq halı ilə bağlı heç bir şikayəti olmamışdır və onun üçün belə narahatlıq yaradan müdaxilələrin edilməsinə heç bir lüzum yoxdur [12, s.2].

Qadın məhkumların hüquqlarının qorunması sahəsində dövlətlərin həm neqativ, həm də pozitiv öhdəlikləri mövcuddur və bu öhdəliklərin effektiv yerinə yetirilməsi onların ləyaqətinin, fiziki və psixoloji təhlükəsizliyinin təmin olunması baxımından həyati əhəmiyyət daşıyır. AİHM təcrübəsi göstərir ki, dövlətlər yalnız zorakılığa və qeyri-insani rəftara yol verməməli (neqativ öhdəlik), eyni zamanda bu halların qarşısını almaq üçün aktiv tədbirlər görməli, qadınlara spesifik ehtiyaclarına uyğun şərait yaratmalıdırlar (pozitiv öhdəlik).

1. AİHM qərarları həm hüquqi presedent formalaşdırmaqla, həm də dövlətlərin məsuliyyət həddlərini müəyyənləşdirməklə bu sahədə əhəmiyyətli hüquqi mexanizm rolunu oynayır. Bu baxımdan, milli qanunvericilik və penitensiar praktika AİHM standartları ilə uzlaşdırılmalı, xüsusilə qadın məhkumların unikal vəziyyəti nəzərə alınaraq diferensial və gender-həssas yanaşmalar tətbiq edilməlidir. Bu, təkcə insan hüquqlarının təminatı deyil, eyni zamanda hüquqi dövlət və ədalətli cəza siyasətinin ayrılmaz tərkib hissəsidir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. Clare Ovey & Robin C.A. White. The European Convention on Human Rights, Oxford University Press, 4th Edition, 2006, pp. 37-67.
2. Dirk Van ZYL Smit and Sonja Snacken. Principles of European Prison Law and Policy Penology and Human Rights, First Edition, Oxford University Press, 2009, pp. 33.
3. Edwards v UK (14 March 2002 – Application no. 46477/99) (ECtHR). <https://www.cascaidr.org.uk/2017/03/21/edwards-v-uk-14-march-2002-application-no-4647799-ecthr/>
4. European Prison Rules. <https://www.coe.int/en/web/human-rights-rule-of-law/european-prison-rules>
5. Gulay Chetin v. Turkey. Application no. 44084/10, 2013. <https://hudoc.echr.coe.int/fre#%22itemid%22:%22001-117206%22>
6. Kucheruk v. Ukraine. Application no. 2570/04, 2007. <https://www.zmogausteisiugidas.lt/en/case-law/kucheruk-v-ukraine>
7. Kudla v. Poland. Application No. 30210/96, 2000. <https://hudoc.echr.coe.int/fre#%22itemid%22:%22002-7174%22>
8. M.Delmas-Marty and C. Chodkiewicz. The European Convention for the Protection of Human Rights: International Protection versus National Restrictions. Dordrecht, Boston, London: Martinus Nijhoff Publishers, 1992, p. 216.
9. Raffray Taddei v. France. App. No(s). 36435/07, 2010. <https://hudoc.echr.coe.int/eng#%22itemid%22:%22001-102439%22>
10. Sofia Ciuffoletti. “Regardless of their sex” or “biological differences”. An analysis of the European Court of Human Rights case law on women in prison // Rev. Direito e Práx, 2020, Vol. 11 (02), p. 1289. Pp. 1275-1311
11. *Svinarenko and Slyadnev v. Russia*. Application No. 32541/08 and 43441/08, 2014. <https://hudoc.echr.coe.int/fre#%22itemid%22:%22002-9586%22>
12. Violence against women. Information newsletter. Council of Europe, 2021, P. 2. https://echr.coe.int/Documents/FS_Violence_Woman_AZE.pdf

Гюнай ГАДЖИЕВА

АНАЛИЗ ОБЯЗАТЕЛЬСТВ ГОСУДАРСТВ ПО ЗАЩИТЕ ПРАВ ЖЕНЩИН-ЗАКЛЮЧЕННЫХ НА ОСНОВЕ ОПЫТА ЕВРОПЕЙСКОГО СУДА ПО ПРАВАМ ЧЕЛОВЕКА**РЕЗЮМЕ**

В современной системе международного права защита прав человека считается одной из основных обязанностей государств. В этом контексте юридические прецеденты, сформированные Европейским судом по правам человека (ЕСПЧ), играют важную роль в определении обязательств государств в области прав человека. Особенно важным становится выполнение этих обязательств в отношении уязвимых групп — в том числе женщин-заключённых. Физические и психологические угрозы, бесчеловечное обращение и дискриминация, с которыми сталкиваются женщины в пенитенциарных учреждениях, делают защиту их прав особенно актуальной.

В данной статье анализируются негативные (невмешательство) и позитивные (защита и обеспечение) обязательства государств в области защиты прав женщин-заключённых в контексте Европейской конвенции по правам человека и прецедентной практики ЕСПЧ. Цель — определить правовую основу этих обязательств и позицию ЕСПЧ по конкретным делам, а также обозначить задачи, стоящие перед государствами для более эффективной защиты прав женщин-заключённых.

Ключевые слова: осужденные женщины; право на здоровье; пенитенциарные учреждения; Европейская конвенция о правах человека; правила Манделы; психическое здоровье; ЕСПЧ; Европейские пенитенциарные правила

Gunay HAJIYEVA

ANALYSIS OF THE OBLIGATIONS OF STATES TO PROTECT THE RIGHTS OF WOMEN PRISONERS BASED ON THE PRACTICE OF THE ECHR**SUMMARY**

In the modern international legal system, the protection of human rights is considered one of the primary responsibilities of states. In this context, the legal precedents established by the European Court of Human Rights (ECHR) play a crucial role in defining states' obligations regarding human rights. Fulfilling these obligations is particularly significant for vulnerable groups — including female prisoners. The physical and psychological dangers, inhumane treatment, and discrimination faced by women in penitentiary institutions underscore the urgency of protecting their rights.

This article analyzes states' negative (non-interference) and positive (protection and fulfillment) obligations in the field of protecting the rights of female prisoners within the framework of the European Convention on Human Rights and the case law of the ECHR. The aim is to identify the legal framework of these obligations and the ECHR's positions in specific cases, as well as to outline the duties states must fulfill to ensure more effective protection of female prisoners' rights.

Keywords: convicted women; right to health; penitentiaries; European Convention on Human Rights; Mandela Rules; mental health; ECHR; European Penitentiary Rules

Tural CƏFƏROV

Azərbaycan Respublikası Daxili İşlər Nazirliyinin
Polis Akademiyasının Hərbi kafedrasının müəllimi,
polis kapitani

e-mail: tceferov08@gmail.com

<https://doi.org/10.62130/DUHS9873>

MÜASİR MÜHARİBƏLƏRİN XARAKTERİ VƏ HİBRİD TƏHLÜKƏLƏR

XÜLASƏ

Müasir müharibələrin xarakteri artıq yalnız hərbi qüvvələrin qarşিদurması ilə məhdudlaşmır. Dövlətlərarası qarşিদurmalar çoxsahəli və çoxplanlı şəkildə həm döyüş meydanında, həm də informasiya, iqtisadi, diplomatik və hüquqi müstəvilərdə aparılır. Hibrid təhlükələr, o cümlədən kiberhücumlar, dezinformasiya kampaniyaları, iqtisadi sanksiyalar və qeyri-rəsmi silahlı qrupların fəaliyyəti, milli təhlükəsizlik üçün çoxölçülü təhdid yaradır və müdafiə strategiyalarının kompleks yanaşma tələb etməsini zəruri edir.

Hibrid təhlükələrin təsirlərinin azaldılması üçün dövlətlər yalnız hərbi deyil, həm də hüquqi, informasiya, diplomatik və iqtisadi səviyyələrdə koordinasiyalı tədbirlər həyata keçirməlidirlər. Azərbaycan Respublikasının milli təhlükəsizlik konsepsiyası çərçivəsində bu sahədə hüquqi və institusional islahatların aparılması, kibertəhlükəsizlik, informasiya müharibəsi, strateji kommunikasiya və milli müdafiə sahələrində mexanizmlərin gücləndirilməsi dövlətin dayanıqlılığını artırır və beynəlxalq standartlara uyğun müdafiə strategiyasını formalaşdırır.

Açar sözlər: kibertəhlükələr, hibrid təhlükə, milli təhlükəsizlik, informasiya üstünlüyü, paramilitar qruplar, dezinformasiya, özünümüdafiə hüququ

XXI əsrdə beynəlxalq münasibətlərin inkişaf dinamikası və geosiyasi proseslər müharibələrin xarakterində köklü dəyişikliklərə səbəb olmuşdur. Əgər XX əsrin ortalarına qədər müharibələr əsasən klassik silahlı toqquşmalar formasında gedirdisə, müasir dövrdə müharibə anlayışı daha çox informasiya, kiber, iqtisadi və ideoloji müstəvilərdə özünü göstərir [1]. Bu kontekstdə “hibrid müharibə” anlayışı tədricən beynəlxalq təhlükəsizlik sistemində əsas anlayışlardan birinə çevrilmişdir.

Bu dəyişikliklərin başlıca səbəbi elmi-texnoloji tərəqqinin sürətlənməsi, informasiya məkanının global miqyasda genişlənməsi və dövlətlərarası münasibətlərin getdikcə daha çox qarşılıqlı asılılıq xarakteri alması ilə izah olunur. Artıq müharibələr yalnız döyüş meydanında deyil, həm də informasiya kanallarında, sosial şəbəkələrdə, iqtisadi əlaqələrdə və beynəlxalq diplomatik platfor-

malarda aparılır. Bu isə müasir münaqişələrin sərhədlərini qeyri müəyyənləşdirir və onların klassik müharibə formatından fərqli, çoxsaxəli xarakter almasına gətirib çıxarır.

Müasir müharibələrin əsas xüsusiyyətlərindən biri onların açıq və gizli əməliyyatların sintezindən ibarət olmasıdır. Belə ki, informasiya manipulyasiyası, dezinformasiya kampaniyaları, kiberhücumlar, iqtisadi sanksiyalar və daxili sabitliyi pozmağa yönəlmiş psixoloji təsir vasitələri silahlı əməliyyatlarla birgə həyata keçirilir. Bununla da hərbi gücdən istifadə son mərhələyə saxlanılır və əsas zərbə düşmən dövlətin sosial, iqtisadi və siyasi sistemində dolay yollarla vurulur.

Beləliklə, XXI əsrdə müharibələrin mahiyyəti dəyişmiş, onlar artıq təkə hərbi əməliyyatlar kimi deyil, müxtəlif sahələrdə paralel şəkildə aparılan kompleks qarşিদurmalar kimi dəyərləndirilir. Hibrid müharibə isə bu yeni dövrün geosiyasi reallıqlarını ifadə edən, ənənəvi və qeyri-ənənəvi

vasitələrin vəhdətini özündə birləşdirən universal anlayış kimi çıxış edir.

Müasir müharibələrdə klassik hərbi əməliyyatlarla yanaşı, informasiya manipulyasiyası, kibertəhlükələr, dezinformasiya kampaniyaları və sosial şəbəkələr üzərindən təsir formaları da geniş istifadə olunur [2]. Bu yeni taktikalarda məqsəd yalnız düşmənin hərbi potensialını zəiflətmək deyil, həm də onun ictimai rıçaqlarını, etimadını və qərar vermə mexanizmlərini pozmaqdır. İnformasiya hücumları vasitəsilə ictimai rəyə təsir göstərilir, qütbləşmə və daxili qarşıdurmalar stimullaşdırılır; dezinformasiya kampaniyaları rəsmi xəbərlərin mənbəyinə şübhə salır və vətəndaşların real hadisələri düzgün qiymətləndirməsini çətinləşdirir.

Kibertəhlükələr isə infrastrukturun enerji, kommunikasiya, maliyyə və nəqliyyat sistemlərinin işinə müdaxilə edərək həm iqtisadi ziyan, həm də gündəlik həyatın pozulmasına səbəb olur. Belə hücumlar həm dövlət qurumlarına, həm də özəl sektora yönəlir və tez-tez kəşfiyyat, sabotaj və ya iqtisadi təzyiqlə məqsədi daşıyır. İqtisadi sanksiyalar və diplomatik təcrid kimi vasitələr isə dövlətlərin resurslarını məhdudlaşdırır, xarici investisiyaları azaldır və uzunmüddətli siyasi təcrid yaradaraq zərərli təsir göstərir.

Bütün bu vasitələr bir-biri ilə əlaqəli şəkildə işləyir: kibər hücum xəbərdarlıq yaratdıqda, informasiya manipulyasiyası onun nəticələrini şişirdə və ya fərqli kontekstdə təqdim edə bilər; iqtisadi məhdudlaşdırma isə əhali üzərində təzyiqlə yaradaraq daxili etirazları gücləndirə bilər. Nəticədə müasir münaqişələrdə qələbə və ya məğlubiyyət təkcə döyüş meydanında deyil, həm də xalqın səbrində, informasiya məkanında və iqtisadi davamlılıqda müəyyən olunur.

Bu yeni reallıq dövlətləri və cəmiyyətləri həm müdafiə strategiyalarını yenidən qurmağa, həm də ictimaiyyətin informasiya savadını, kibertəhlükəsizlik hazırlığını və iqtisadi müqavimətçilliyini artırmağa sövq edir.

Bu vəziyyət müharibə və sülh arasındakı sərhədlərin kəskin şəkildə bulanmasına gətirib çıxarmışdır. Belə ki, hibrid müharibələrdə “düşmən” çox zaman tanınmayan və qeyri-rəsmi qüvvələr şəklində çıxış edir [3]. Bu qüvvələr bəzən dövlət tərəfindən birbaşa idarə olunmur, lakin

onun maraqlarına xidmət edir və fəaliyyətlərini gizli şəkildə həyata keçirirlər. Onlar arasında müzdlü döyüşçülər, separatçı qruplar, terror təşkilatları, kibər hücum icraçıları və ya xarici dövlətlər tərəfindən maliyyələşdirilən informasiya şəbəkələri ola bilər.

Belə şəraitdə düşmənin kimliyini müəyyənləşdirmək çətinləşir, çünki münaqişə açıq hərbi əməliyyatlar səviyyəsində deyil, daha çox informasiya, ideologiya və diplomatiya müstəvisində gedir. Bu isə beynəlxalq hüququn klassik prinsiplərini tətbiq etməyi çətinləşdirir və dövlətlərin öz müdafiə mexanizmlərini yenidən formalaşdırmasını zəruri edir.

Nəticədə, müasir hibrid müharibələrdə qarşıdurma yalnız ordular arasında deyil, həm də informasiya məkanında, iqtisadi sistemlərdə və ictimai rəyin idarə olunması səviyyəsində aparılır. Bu vəziyyət müharibə ilə sülh arasında fərqi demək olar ki, itməsi ilə nəticələnir və beynəlxalq təhlükəsizlik üçün yeni, daha mürəkkəb çağırışlar yaradır [3].

“Hibrid təhlükə” anlayışı hərbi, siyasi, iqtisadi, informasiya və hüquqi alətlərin sintezini ifadə edir [4]. Bu yanaşma bir tərəfdən dövlətin müdafiə sistemini zəiflətməyə, digər tərəfdən isə daxili sabitliyə zərbə vurmağa yönəlir. Hibrid müharibələrin məqsədi təkcə hərbi üstünlük əldə etmək deyil, eyni zamanda ictimai əhval-ruhiyyəni, iqtisadi dayanıqlığı və dövlət institutlarının funksionallığını məhv etməkdir.

Hibrid müharibələrdə istifadə olunan əsas vasitələr və onların nəticələri: Kibər hücumlar vacib infrastrukturun - enerji şəbəkələrinin, nəqliyyat sistemlərinin, maliyyə institutlarının və dövlət informasiya sistemlərinin fəaliyyətini pozmağa yönəlir. Məlumat sızdırılması həm təhlükəsizlik boşluqları yaradır, həm də siyasi kompromat vasitəsilə nüfuz zədələnməsinə gətirib çıxara bilər. Bu hücumlar həm kəşfiyyat, həm sabotaj, həm də iqtisadi təzyiqlə kimi istifadə olunur.

Dezinformasiya kampaniyaları ictimai rəyi çaşdırmaq, etimadsızlıq yaratmaq və cəmiyyət daxilində qütbləşməni dərinləşdirmək məqsədi daşıyır. Sosial şəbəkələr və onlayn platformalar vasitəsilə yayılan manipulyasiya həm seçki proseslərinə müdaxilə edə, həm də dövlət orqanlarının etibarını zəiflədə bilər.

Paramilitar qrupların, muzdluların və ya yerli separatçı hərəkatların maddi-texniki və loqistik dəstəyi vasitəsilə qarşıdurmalar “lokallaşdırılır” və müdaxilə edən tərəfin birbaşa iştirakı gizlədilir. Bu, həm də beynəlxalq hüquqi məsuliyyəti çətinləşdirir və konfliktin uzunmüddətli davam etməsinə səbəb ola bilər.

Ticarət məhdudiyyətləri, investisiyaların dayandırılması, məhkəmə-qiymətləndirmələr və maliyyə blokadaları kimi iqtisadi vasitələr dövlətin resurslarına, vətəndaşların rifahına və hökumətin legitimliyinə zərbə vurur. Uzunmüddətli iqtisadi təzyiq daxili narazılıqları gücləndirir və siyasi dönüşümlərə təkan verə bilər.

Bunlar bir-biri ilə sinergetik şəkildə işlədikdə daha güclü təsir əldə edilir: kiberhücum ictimai narahatlığı artırıqda, informasiya manipulyasiyası onun nəticələrini şişirdir; iqtisadi sanksiyalar isə sosial gərginliyi maliyyə çətinlikləri vasitəsilə dərinləşdirir. Nəticədə hibrid təhlükə çoxölçülülük və əlaqəli strategiya kimi dövlətlərin həm xarici, həm daxili siyasətinə uzunmüddətli təsir göstərir.

Hüquqi təbliğat (“lawfare”) və beynəlxalq hüququn manipulyasiyası anlayışı müasir münafişlərdə hüquq alətlərinin strategik və taktik məqsədlərlə istifadə edilməsini ifadə edir [5]. Bu, məhkəmə və hüquqi prosedurlardan, beynəlxalq tribunalardan, eləcə də normativ çərçivələrin özündən sui-istifadə etməklə rəqibə qarşı siyasət yürütməyi əhatə edir. Məqsəd yalnız qanuni zəmin yaratmaq deyil, həm də rəqibin məhdudlaşdırılması, qərarvermə mexanizmlərinin yavaşaldılması, resursların həcmünün kiçildilməsi və beynəlxalq ictimai rəyin ona qarşı formalaşdırılmasıdır.

Lawfare-in tətbiq sahələri müxtəlifdir: dövlətlər hüquqi iddialar və beynəlxalq şikayətlər irəli sürərək rəqibi diplomatik olaraq təcrid edə və ya məhkəmə xərcləri və proses yükü vasitəsilə onu zəiflədə bilər; həmçinin ticarət və investisiya mübahisələri hüquqi alətlər kimi iqtisadi təzyiq vasitəsinə çevrilə bilər. Bundan başqa, beynəlxalq hüququn müəyyən müddəalarını selektiv şəkildə şərh etməklə və ya yeni normativ təsəvvürlər təqdim etməklə qlobal diskurs üzərində təsir göstərmək mümkündür.

Bu metodun təhlükəsi ondadır ki, hüququn alətləri siyasi məqsədlərlə instrumentalizə ediləndə hüquqi sistemə inam zədələnir və qanunun aliliyi prinsipi zəifləyir. Nəticədə beynəlxalq institutların nüfuzu azalır, həqiqi humanitar və hüquqi tələblərin siyasiləşməsi artır və ədalətli qərarların verilməsi prosesləri mürəkkəbləşir. Buna görə də dövlətlər və beynəlxalq təşkilatlar lawfare-ə qarşı hüquqi mexanizmləri və şəffaflıq mexanizmlərini gücləndirməyə çalışmalıdırlar [5].

Hibrid müharibələrin hüquqi çərçivəsi beynəlxalq hüquqda tam şəkildə müəyyən edilməmişdir. Beynəlxalq humanitar hüquq əsasən ənənəvi müharibələrə yönəldiyi üçün, kibermüharibə və informasiya əməliyyatları kimi yeni formalar çox vaxt bu hüquqi tənzimləmələrin hüdudlarından kənar qalır. Eyni zamanda, Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası dövlətin suverenliyini, ərazi bütövlüyünü və vətəndaşların həyat, azadlıq və təhlükəsizlik hüquqlarını təmin edən əsas hüquqi sənəd kimi çıxış edir. Konstitusiya müasir təhlükələr, o cümlədən hibrid müharibələr şəraitində də dövlətin müdafiə imkanlarını və vətəndaşların qorunmasını təmin edən hüquqi əsas rolunu oynayır. Hər hansı kiberhücum, informasiya manipulyasiyası və ya iqtisadi təzyiq kimi qeyri-ənənəvi təhdidlər Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasında nəzərdə tutulan milli təhlükəsizlik, dövlətin suverenliyi və vətəndaşların müdafiəsi prinsipləri çərçivəsində qiymətləndirilir və qarşısının alınması üçün hüquqi tədbirlər görülür [6].

Bu baxımdan, dövlətlərin beynəlxalq öhdəliklərinin və müdafiə mexanizmlərinin yenidən nəzərdən keçirilməsi zəruridir. XXI əsrdə müharibələrin klassik anlayışlardan kənara çıxması, hibrid və qeyri-ənənəvi təhdidlərin artması səbəbindən mövcud hüquqi çərçivələrin təkmilləşdirilməsi qaçılmazdır. Xüsusilə BMT Nizamnaməsinin 51-ci maddəsində göstərilən “özünümüdafiə hüququ” hibrid hücumlara qarşı tətbiq olunarkən yeni interpretasiyalara ehtiyac yaranır [7].

Belə hücumlar yalnız açıq hərbi qüvvənin istifadəsi ilə məhdudlaşmadığı üçün, dövlətlər öz müdafiə tədbirlərini informasiya sahəsində, kibertəhlükəsizlik, iqtisadi və diplomatik alətlər vasitəsilə də həyata keçirməli olurlar. Bu isə suve-

ren dövlətin müdafiə haqqının ənənəvi hərbi əməliyyatlarla məhdudlaşmadığını göstərir və beynəlxalq hüquqda “özünümüdafiə” anlayışının daha geniş, çoxölçülü izahını tələb edir. Eyni zamanda, yeni təhdid növlərinə qarşı əməliyyatların hüquqi əsaslarını müəyyən etmək üçün dövlətlər beynəlxalq institutlarla əməkdaşlığı gücləndirməli və mövcud normativ bazanı müasir reallıqlara uyğunlaşdırmalıdır. Nəticədə, hibrid hücumlar kontekstində özünümüdafiə hüququ yalnız silahlı münaqişə ilə deyil, həm də strateji və qeyri-hərbi vasitələrin məqbul istifadəsi kimi qiymətləndirilir [7].

Həmçinin milli qanunvericilikdə də kibertəhlükəsizlik, informasiya müharibəsi və milli müdafiə sahəsində hüquqi mexanizmlərin gücləndirilməsi zəruri hesab edilir [8]. Müasir dövrdə dövlətlərin qarşısında duran təhlükələr yalnız xarici hərbi təhdidlərdən ibarət deyil; kibercümlər, informasiya manipulyasiyası və iqtisadi təzyiqlər milli təhlükəsizliyin əsas aspektlərinə çevrilmişdir. Bu səbəbdən qanunvericilik bazası həm dövlət orqanlarının, həm də vətəndaşların kibertəhlükələrə qarşı qorunmasını təmin etməli, həmçinin informasiya sahəsində manipulyasiyalara qarşı effektiv müdafiə mexanizmləri təqdim etməlidir.

Milli qanunvericilik çərçivəsində xüsusi olaraq kibermüdafiə strategiyalarının tətbiqi, dövlət informasiya sistemlərinin qorunması, təhlükəsizlik standartlarının müəyyənləşdirilməsi və qanunsuz informasiya yayılmasının qarşısının alınması kimi tədbirlər əks olunmalıdır. Eyni zamanda, informasiya və kommunikasiya texnologiyalarının inkişafı ilə əlaqədar olaraq qanunvericilik davamlı olaraq yenilənməli və beynəlxalq standartlara uyğunlaşdırılmalıdır. Bu, dövlətin suverenliyinin qo-

runması, vətəndaşların təhlükəsizliyinin təmin edilməsi və milli müdafiə imkanlarının gücləndirilməsi baxımından böyük əhəmiyyət kəsb edir [8].

Nəticə etibarilə, müasir müharibələrin xarakteri təkcə hərbi qüvvələrin toqquşması ilə məhdudlaşmır. Bu gün dövlətlərarası qarşıdurmalar çoxsahəli və çoxplanlı şəkildə aparılır və münaqişələr yalnız döyüş meydanında deyil, informasiya, iqtisadi, diplomatik və hüquqi müstəvilərdə də baş verir. Hibrid təhlükələr, o cümlədən kibercümlər, dezinformasiya kampaniyaları, iqtisadi sanksiyalar və qeyri-rəsmi silahlı qrupların fəaliyyəti, dövlətlərin milli təhlükəsizliyinə çoxölçülü təsir göstərir və müdafiə strategiyalarının kompleks yanaşma tələb etməsinə səbəb olur. Hibrid təhlükələrin real və potensial təsirlərinin azaldılması üçün dövlətlər yalnız hərbi deyil, həm də hüquqi, informasiya, diplomatik və iqtisadi səviyyələrdə əlaqəli və koordinasiyalı tədbirlər həyata keçirməlidirlər. Bu yanaşma həm beynəlxalq hüququn tələblərinə cavab verməli, həm də milli təhlükəsizlik sistemlərinin effektivliyini artırmalıdır.

Azərbaycan Respublikasının da milli təhlükəsizlik konsepsiyası çərçivəsində bu istiqamətdə hüquqi və institusional islahatlar həyata keçirməsi beynəlxalq standartlara uyğun mühüm addım hesab olunur [9]. Bu islahatlar, kibertəhlükəsizlik, informasiya müharibəsi, strateji kommunikasiya və milli müdafiə sahələrində qanunvericilik və institusional mexanizmlərin gücləndirilməsini əhatə edir. Nəticədə Azərbaycan dövləti həm hibrid təhlükələrə qarşı dayanıqlılığını artırır, həm də beynəlxalq əməkdaşlıq və normativ standartlara uyğun müdafiə strategiyasını formalaşdırır.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. Hoffman F. (2007). Conflict in the 21st Century: The Rise of Hybrid Wars. Potomac Institute for Policy Studies.
2. Galeotti, M. (2016). Hybrid War or Gibrinaya Voina? Getting Russia's Non-Linear Military Challenge Right. Mayak Intelligence.
3. Murray, W., & Mansoor, P. (2012). Hybrid Warfare: Fighting Complex Opponents from the Ancient World to the Present. Cambridge University Press.
4. NATO (2020). Countering Hybrid Threats: NATO's Approach. NATO Review Magazine.
5. Rid, T., & McBurney, P. (2012). Cyber-Weapons. The RUSI Journal, 157(1), 6–13.

6. Azərbaycan Respublikası Konstitusiyası. Maddə 12 və 21. Bakı: Milli Məclis, 1995.
7. United Nations. (1945). Charter of the United Nations. Article 51.
8. Azərbaycan Respublikasının “Milli təhlükəsizlik haqqında” Qanunu, 29 iyun 2004-cü il.
9. Azərbaycan Respublikasının Müdafiə Strategiyası, 2010.

Турал ДЖАФАРОВ

ХАРАКТЕР СОВРЕМЕННЫХ ВОЙН И ГИБРИДНЫЕ УГРОЗЫ

РЕЗЮМЕ

Характер современных войн уже не ограничивается только противостоянием военных сил. Конфликты между государствами ведутся многоаспектно и многопланово, как на поле боя, так и в информационной, экономической, дипломатической и правовой сферах. Гибридные угрозы, включая кибератаки, кампании дезинформации, экономические санкции и деятельность неправительственных вооружённых групп, создают многомерную угрозу национальной безопасности и требуют комплексного подхода к формированию стратегий защиты.

Для снижения воздействия гибридных угроз государства должны предпринимать скоординированные меры не только на военном, но и на правовом, информационном, дипломатическом и экономическом уровнях. В рамках Концепции национальной безопасности Азербайджанской Республики проведение правовых и институциональных реформ в этой сфере, укрепление механизмов кибербезопасности, информационной войны, стратегической коммуникации и национальной обороны повышает устойчивость государства и формирует стратегию защиты, соответствующую международным стандартам.

Ключевые слова: киберугрозы, гибридная угроза, национальная безопасность, информационное превосходство, парамилитарные группы, дезинформация, право на самооборону

Tural JAFAROV

THE NATURE OF MODERN WARS AND HYBRID THREATS

SUMMARY

The nature of modern wars is no longer limited to the confrontation of military forces alone. Conflicts between states are conducted in a multi-faceted and multi-layered manner, not only on the battlefield but also in the informational, economic, diplomatic, and legal spheres. Hybrid threats, including cyberattacks, disinformation campaigns, economic sanctions, and the activities of non-official armed groups, pose a multidimensional threat to national security and necessitate a comprehensive approach to defense strategies.

To mitigate the impacts of hybrid threats, states must implement coordinated measures not only at the military level but also at legal, informational, diplomatic, and economic levels. Within the framework of the National Security Concept of the Republic of Azerbaijan, carrying out legal and institutional reforms in this area, strengthening mechanisms in cybersecurity, information warfare, strategic communication, and national defense enhances the resilience of the state and forms a defense strategy in accordance with international standards.

Keywords: cyber threats, hybrid threat, national security, information superiority, paramilitary groups, disinformation, right of self-defense

Кадырова Чолпон АЙЗАБЕКОВНА

*Академия МВД Кыргызской Республики
имени генерал-майора милиции Алиева Э.А.,
начальник кафедры общественно-
политических дисциплин и психологии,
доктор юридических наук, доцент,
полковник милиции*
<https://doi.org/10.62130/CKWN2963>

РОЛЬ СЕМЬИ, ШКОЛЫ И ПРАВООХРАНИТЕЛЬНЫХ ОРГАНОВ В ПРОФИЛАКТИКЕ ПРЕСТУПНОСТИ НЕСОВЕРШЕННОЛЕТНИХ И СНИЖЕНИИ УРОВНЯ СЕМЕЙНОГО НАСИЛИЯ

РЕЗЮМЕ

В статье рассматривается роль семьи, образовательных учреждений и правоохранительных органов в профилактике преступности несовершеннолетних и снижении уровня семейного насилия. Анализируется влияние семейной среды, психологических факторов и институциональных механизмов реагирования на формирование поведения детей и подростков. Обосновывается необходимость межведомственного взаимодействия и внедрения коррекционных программ. Представлены предложения по совершенствованию национальной системы профилактики.

Ключевые слова: семейное насилие, профилактика, несовершеннолетние, правонарушения, семья, школа, межведомственное взаимодействие, коррекционные программы, социальная защита, правоохранительные органы

Проблема преступности несовершеннолетних представляет собой одно из наиболее острых социальных явлений. Современные исследования показывают, что значительное число подростков, склонных к правонарушениям, формируется в условиях неблагоприятной семейной среды. Семейное насилие выступает одним из ключевых факторов риска, влияющих на эмоциональное состояние ребенка и его модели поведения.

В современных условиях профилактика преступности несовершеннолетних требует интеграции усилий семьи, школы и правоохранительных органов, а также развития психолого-социальных программ.

Анализ официальных статистических данных свидетельствует о существенном увели-

чении количества случаев семейного насилия на территории Кыргызской Республики в течение последнего года. В 2024 году было зарегистрировано 14 362 факта семейного насилия, в том числе 13593 факта обращения женщин, 769 фактов обращения мужчин [1]. В то время как в 2025 году этот показатель возрос до 16 284 случаев. Таким образом, этот факт указывает на значительное ухудшение ситуации и повышение уровня семейной небезопасности.

С научной точки зрения подобная динамика характеризует **усиление криминогенного давления в семейной сфере** и свидетельствует о нескольких взаимосвязанных тенденциях:

Увеличение числа зарегистрированных случаев может отражать не только рост самих правонарушений, но и повышение готовности

граждан обращаться за защитой, что является следствием улучшения правосознания, информационных кампаний и упрощения процедур уведомления.

Рост конфликтности, экономические трудности, стрессовые факторы и миграционные процессы способствуют увеличению числа внутрисемейных инцидентов, что подтверждается динамикой роста более чем на 30% за год. Прирост фактов семейного насилия свидетельствует о том, что действующие меры по предупреждению семейного насилия требуют усиления, модернизации и межведомственной координации. Рост масштабов семейного насилия усиливает угрозу эмоциональных и поведенческих нарушений у детей, проживающих в небезопасных условиях. Научные исследования подтверждают прямую корреляцию между уровнем насилия в семье и вероятностью формирования девиантного поведения у подростков.

Таким образом, статистические данные за 2024–2025 годы демонстрируют **не только количественное увеличение, но и качественное осложнение социальной ситуации**, что обосновывает необходимость законодательных изменений и комплексных мер профилактики семейного насилия.

В контексте изложенного особую значимость приобретают нормативные изменения, направленные на совершенствование правового регулирования в сфере семейного насилия и профилактики правонарушений. Законодательная система является динамичной: она реагирует на социальные вызовы, трансформируется под влиянием роста определённых видов правонарушений и необходимости усиления защиты уязвимых групп населения, включая женщин и несовершеннолетних.

Учитывая отмеченные проблемы, связанные с распространённостью семейного насилия и его влиянием на криминогенное поведение несовершеннолетних, государство предпринимает меры по обновлению правовой базы. Эти изменения направлены на повышение эффективности механизмов предупреждения насилия, расширение полномочий уполномоченных органов и внедрение современных инструментов

контроля и коррекции поведения правонарушителей.

Именно в этом контексте следует рассматривать недавние поправки в законодательство Кыргызской Республики. В целях повышения эффективности профилактики семейного насилия и защиты пострадавших Президент Кыргызской Республики Садыр Жапаров подписал Закон Кыргызской Республики «О внесении изменений в некоторые законодательные акты Кыргызской Республики (в Кодекс Кыргызской Республики о правонарушениях, Закон Кыргызской Республики «Об охране и защите от семейного насилия»)».

Закон принят Жогорку Кенешем Кыргызской Республики 11 сентября 2025 года.

Целью Закона является повышение эффективности выполнения международных обязательств Кыргызской Республики по Декларации об искоренении насилия в отношении женщин (принята резолюцией 48/104 Генеральной Ассамблеи от 20 декабря 1993 года), Конвенции о ликвидации всех форм дискриминации в отношении женщин (принята резолюцией 34/180 Генеральной Ассамблеи от 18 декабря 1979 года), а также пункта 25.2. Целей 8 Национального плана действий по достижению гендерного равенства на 2022–2024 годы, утвержденного постановлением Кабинета Министров Кыргызской Республики от 16 сентября 2022 года № 513.

Законом предлагается внести следующие изменения в Кодекс Кыргызской Республики о правонарушениях (далее – КоП) и Закон Кыргызской Республики «Об охране и защите от семейного насилия», предусматривающие:

- увеличение срока ареста с семи суток до четырнадцати суток;
- введение запретов и (или) ограничений с электронным наблюдением, применяемых за совершение правонарушений, связанных с семейным насилием, назначаемых судом на срок до трех месяцев;
- дополнение статьи 70 «Семейное насилие» понятием «преследование»;
- установление за уклонение лица, совершившего правонарушение, связанного с се-

мейным насилием от прохождения коррекционной программы, либо установленных запретов и (или) ограничений с электронным наблюдением взыскание в виде применения ареста от семи до четырнадцати суток;

- закрепление за органами внутренних дел полномочий по проведению оценки рисков по каждому уведомлению о семейном насилии [2].

Семья формирует базовые социальные навыки, эмоциональную устойчивость и нравственные ориентиры ребенка. Исследователи отмечают, что семейная среда, особенно ранний опыт взаимодействия с родителями, определяет траекторию последующего поведения несовершеннолетнего [3].

Наличие в семье насилия приводит к следующим последствиям:

- формирование агрессивного поведения;
- нарушение эмоциональной устойчивости;
- искаженные модели разрешения конфликтов;
- дефицит доверия и повышенная тревожность.

Дети, ставшие свидетелями или жертвами насилия, в пять-семь раз чаще демонстрируют девиантные формы поведения [4]. У них наблюдается риск развития асоциальных установок и криминальных склонностей. Таким образом, профилактика семейного насилия представляет собой важнейшее направление снижения уровня преступности несовершеннолетних.

Школа является институтом социализации, где подростки проводят значительную часть времени. Она имеет возможности для раннего выявления признаков девиантного поведения, поскольку педагоги и школьные психологи наблюдают динамику изменений в поведении учащихся [5].

К функциям школы в системе профилактики относятся:

- раннее выявление социально опасных условий жизни ребенка;
- участие в межведомственных советах профилактики;
- реализация программ по формированию навыков ненасильственного поведения;

• развитие механизмов школьной медиации и антибуллинга.

Особое значение имеет взаимодействие образовательных учреждений с правоохранительными органами, социальными службами и медицинскими учреждениями. Эффективная профилактика требует своевременного обмена информацией и совместной работы специалистов.

Правоохранительные органы осуществляют учет, контроль и индивидуальную профилактическую работу с лицами, совершившими семейное насилие. Такой подход позволяет снижать уровень риска повторных правонарушений и обеспечивать защиту несовершеннолетних.

К основным функциям органов внутренних дел относятся:

- регистрация сообщений о семейном насилии;
- проведение оценки рисков по каждому уведомлению;
- постановка агрессоров на профилактический учет;
- контроль исполнения охранных ордеров;
- направление на обязательные коррекционные программы.

Особенность работы с агрессорами заключается в том, что многие из них не признают тяжесть содеянного, оправдывают насилие бытовыми обстоятельствами, игнорируют требования закона. Поэтому деятельность правоохранительных органов должна сочетать юридические, психологические и социальные методы воздействия.

Индивидуальная профилактическая работа направлена на изменение моделей поведения лица, совершившего семейное насилие. Она включает:

- формирование осознания противоправности действий;
- развитие навыков самоконтроля;
- коррекцию агрессивных установок;
- создание безопасной среды для ребенка.

Такая работа способствует снижению уровня повторного насилия и профилактике преступности среди детей, проживающих в данной се-

мье [6]. Исследования подтверждают, что коррекционные программы повышают ответственность агрессоров и уменьшают риск рецидива.

Профилактика преступности несовершеннолетних возможна только при координации усилий различных структур: органов образования, здравоохранения, внутренних дел, НПО и органов местного самоуправления [7].

К ключевым направлениям межведомственного взаимодействия относятся:

- обмен информацией о семьях группы риска;
- разработка единых алгоритмов реагирования;
- создание межведомственных комиссий и рабочих групп;
- защита прав ребенка в условиях семейного кризиса.

Межведомственные команды позволяют проводить комплексную оценку ситуации и обеспечивать своевременную помощь несовершеннолетним и их семьям.

В целях усиления защиты жертв семейного насилия предлагается внести изменения в законодательство Кыргызской Республики, включая:

- увеличение срока административного ареста;
- введение ограничений с электронным

наблюдением;

- закрепление понятия «преследование»;
- ответственность за уклонение от коррекционных программ;
- расширение полномочий органов внутренних дел.

Эти меры направлены на повышение эффективности профилактической работы, защиту детей и снижение уровня криминогенных факторов в семье.

Профилактические меры значительно экономичнее последствий преступности. Каждое предотвращенное семейное насилие снижает риски психологических травм ребенка, его криминализации и социальной стигматизации. Вложения в профилактику способствуют снижению нагрузки на судебную систему, органы внутренних дел и социальные службы.

Профилактика преступности несовершеннолетних — это комплексная задача, требующая участия семьи, школы и правоохранительных органов. Создание безопасной среды, внедрение коррекционных программ, развитие межведомственного взаимодействия и совершенствование законодательства позволяют значительно снизить риск криминализации подростков и повысить уровень благополучия в обществе.

Список использованной литературы:

1. Национальный статистический комитет Кыргызской Республики. Лица, пострадавшие от семейного насилия. Режим доступа: <https://stat.gov.kg/ru/statistics/prestupnost/>.
2. Внесены изменения в Кодекс о правонарушениях и Закон «Об охране и защите от семейного насилия» Режим доступа: <https://president.kg/ru/news/21/39697>.
3. Абдыкадырова А.Т. Правовое регулирование семейных отношений. – Бишкек: КРСУ, 2022.
4. WHO. Violence against children report. – Geneva, 2023.
5. Министерство образования КР. Методические рекомендации по профилактике правонарушений среди учащихся. – Бишкек, 2021.
6. UNODC. Handbook on violence prevention. – Vienna, 2020.
7. МВД КР. Аналитический отчет о профилактике семейного насилия. – Бишкек, 2024.

Kadirova Çolpon AYZABEK

YETKİNLİK YAŞINA ÇATMAYANLAR ARASINDA CİNAYƏTKARLIĞIN QARŞISININ ALINMASINDA VƏ AİLƏDAXİLİ ZORAKILIĞIN AZALDILMASINDA AİLƏNİN, MƏKTƏBİN VƏ HÜQUQ-MÜHAFİZƏ ORQANLARININ ROLU**XÜLASƏ**

Məqalədə ailənin, təhsil müəssisələrinin və hüquq-mühafizə orqanlarının yetkinlik yaşına çatmayanlar arasında hüquqpozmanın qarşısının alınmasında və məişət zorakılığının səviyyəsinin azaldılmasında rolu araşdırılır. Ailə mühitinin, psixoloji amillərin və institusional reaksiya mexanizmlərinin uşaqların və yeniyetmələrin davranışına təsiri təhlil olunur. Qurumlararası əməkdaşlığın zəruriliyi və korreksiyaedici proqramların tətbiqinin vacibliyi əsaslandırılır. Məqalədə, həmçinin milli preventiv sistemin təkmilləşdirilməsi üzrə tövsiyələr irəli sürülür.

Açar sözlər: məişət zorakılığı, profilaktika, yetkinlik yaşına çatmayanlar, hüquqpozma; ailə, məktəb, qurumlararası əməkdaşlıq, korreksiyaedici proqramlar, sosial müdafiə, hüquq-mühafizə orqanları

Cholpon Aizabekovna KADYROVA

THE ROLE OF THE FAMILY, SCHOOL AND LAW ENFORCEMENT AGENCIES IN THE PREVENTION OF JUVENILE DELINQUENCY AND THE REDUCTION OF DOMESTIC VIOLENCE**SUMMARY**

The article examines the role of the family, educational institutions, and law enforcement agencies in preventing juvenile delinquency and reducing the level of domestic violence. It analyzes the impact of the family environment, psychological factors, and institutional response mechanisms on the behavior of children and adolescents. The necessity of interagency cooperation and the implementation of corrective programs is substantiated. The article also presents recommendations for improving the national prevention system.

Keywords: domestic violence, prevention, juveniles, offenses, family, school, interagency cooperation, corrective programs, social protection, law enforcement agencies

Еркеев Ильшат ХАМИТОВИЧ

*Федеральное государственное казенное образовательное учреждение
высшего образования «Уфимский юридический институт
Министерства внутренних дел Российской Федерации»*

e-mail: erkeev82@mail.ru

<https://doi.org/10.62130/RLSE3018>

ГОСУДАРСТВЕННО-ПРАВОВОЙ МЕХАНИЗМ ОБЕСПЕЧЕНИЯ ЭКОНОМИЧЕСКОЙ БЕЗОПАСНОСТИ РЕСПУБЛИКИ АЗЕРБАЙДЖАН И РОССИЙСКОЙ ФЕДЕРАЦИИ: СРАВНИТЕЛЬНО-ПРАВОВОЙ АНАЛИЗ

РЕЗЮМЕ

В данной статье исходя из анализа основных стратегических документов в сфере национальной экономической безопасности рассматриваются особенности государственно-правового механизма обеспечения экономической безопасности Республики Азербайджан и Российской Федерации.

Ключевые слова: *национальная безопасность, экономическая безопасность, государственно-правовой механизм обеспечения экономической безопасности*

Современная международная экономическая система характеризуется высокой степенью нестабильности, вызванной санкционными режимами, торговыми войнами и геополитическими конфликтами. Эти факторы оказывают значительное влияние на экономическую безопасность как России, так и Азербайджана.

Российская Федерация сталкивается с многочисленными ограничениями со стороны западных стран, что является определяющим фактором, который стимулирует развитие собственных инструментов импортозамещения и усиление контроля финансовых потоков. Аналогично Азербайджан стремится снизить зависимость от экспорта углеводородов, одновременно сохраняя стабильность в регионе Южного Кавказа. Обеспечение экономической безопасности становится ключевой задачей государственной политики для обеих стран. Сравнение механизмов обеспечения

экономической безопасности требует анализа внутренней законодательной базы каждой из стран, роли международных договоренностей, а также опыта их практического применения в условиях глобальных рисков.

Экономическая безопасность Российской Федерации является ключевым приоритетом государственной политики, что отражено в действующей законодательной базе. На законодательном уровне урегулированы вопросы налогообложения, контроля над финансовыми потоками и процедуры несостоятельности компаний и т. д., что позволяет минимизировать риски, связанные с экономическими кризисами или внешними угрозами, обеспечить стабильность экономики и защиты государственных интересов.

Нормативно-правовую основу обеспечения экономической безопасности России составляют Конституция Российской Федерации, федеральные конституционные законы, феде-

ральные законы от 28 декабря 2010 г. № 390-ФЗ «О безопасности» и от 28 июня 2014 г. № 172-ФЗ «О стратегическом планировании в Российской Федерации», другие федеральные законы, Стратегия национальной безопасности Российской Федерации, Стратегия экономической безопасности Российской Федерации на период до 2030 года, иные документы стратегического планирования, нормативные правовые акты Президента и Правительства Российской Федерации.

В соответствии со Стратегией национальной безопасности Российской Федерации, утвержденной Указом Президента Российской Федерации от 2 июля 2021 г. № 400, под национальной безопасностью понимается «состояние защищенности национальных интересов Российской Федерации от внешних и внутренних угроз, при котором обеспечиваются реализация конституционных прав и свобод граждан, достойные качество и уровень их жизни, гражданский мир и согласие в стране, охрана суверенитета Российской Федерации, ее независимости и государственной целостности, социально-экономическое развитие страны», под системой обеспечения национальной безопасности – «совокупность осуществляющих реализацию государственной политики в сфере обеспечения национальной безопасности органов публичной власти и находящихся в их распоряжении инструментов» [1].

Экономическая безопасность, в соответствии со Стратегией экономической безопасности Российской Федерации, утвержденной Указом Президента Российской Федерации 13 мая 2017 г. № 208, представляет собой «состояние защищенности национальной экономики от внешних и внутренних угроз, при котором обеспечиваются экономический суверенитет страны, единство ее экономического пространства, условия для реализации стратегических национальных приоритетов Российской Федерации». Под обеспечением экономической безопасности подразумевается реализация органами государственной власти, органами местного самоуправления и Цен-

трального банка Российской Федерации во взаимодействии с институтами гражданского общества комплекса политических, организационных, социально-экономических, информационных, правовых и иных мер, направленных на противодействие вызовам и угрозам экономической безопасности и защиту национальных интересов Российской Федерации в экономической сфере [2].

Экономическая безопасность Азербайджана во многом зависит от эффективности правовых механизмов, направленных на защиту национальных интересов и обеспечение устойчивого развития.

Нормативно-правовую основу обеспечения экономической безопасности Азербайджанской Республики составляют Конституция Азербайджанской Республики, Закон «О национальной безопасности», иные нормативные правовые акты Азербайджанской Республики, а также международные договоры, к которым присоединилась Азербайджанская Республика.

В законодательстве национальная безопасность Азербайджанской Республики определяется как «обеспечение защиты независимости, суверенитета, территориальной целостности, конституционного строя государства, национальных интересов народа и страны, прав и интересов личности и общества и государства от внутренних и внешних угроз. Закон выделяет составные части и сферы обеспечения национальной безопасности» [3].

Под обеспечением национальной безопасности Азербайджанской Республики в экономической сфере понимается «защищенность национальной экономики и экономических отношений Азербайджанской Республики от внутренних и внешних факторов, создающих опасность их развитию» [3].

Вопросы совершенствования законодательства государств – участников СНГ по обеспечению экономической безопасности рассматриваются на заседаниях Экспертного совета Межпарламентской Ассамблеи государств – участников Содружества Независимых Государств.

Проанализировав официальные понимания национальной экономической безопасности государств – участников СНГ исследователи отмечают, что экономическая безопасность «выражается как состояние защищенности, что не позволяет получить объективное и точное представление о понятии, определяется как статичное явление, которое связывают с национальной экономикой, являющейся сложной, вероятностной и динамической системой, что не является корректным, цели экономической безопасности, установленные в определениях, имеют невысокий уровень определенности, рассматривается только на национальном уровне» [5, с.12-13]. Однако необходимо отметить, что единого определения экономической безопасности, разделяемого всеми исследователями данной проблемы, не существует. Отдельные исследователи, наоборот, отмечают, что определение экономической безопасности через «состояние» является наиболее подходящим при разработке моделей оценки уровня обеспеченности экономической безопасности [6, с.18].

На наш взгляд, в механизме обеспечения экономической безопасности ключевым является определение деструктивных факторов, их мониторинг и системное функционирование субъектов обеспечения экономической безопасности. В этой связи основополагающим в межгосударственном механизме обеспечения экономической безопасности представляется наличие консенсуса относительно деструктивных факторов и согласованного комплекса мер по мониторингу, эффективному взаимодействию при их предотвращении. Каждое государство самостоятельно определяет свою экономическую политику исходя из своих национальных интересов.

Анализ законодательства Азербайджана в сфере экономической безопасности демонстрирует комплексный подход к решению задач национального масштаба. Однако для достижения долгосрочной устойчивости необходимо продолжить совершенствование законодательства и его практическую реализацию, уделяя особое внимание борьбе с коррупцией и стиму-

лированию инновационных отраслей. Снижению коррупционных рисков в трансграничных проектах будет способствовать законодательное закрепление блокчейн-платформ для госзакупок, унификация составов коррупционных преступлений в УК РФ и УК Азербайджана на базе Конвенции ООН против коррупции.

Следует согласиться, что «в условиях многоукладной рыночной экономики видно, что проблемы обеспечения экономической безопасности требуют детальной разработки государственной стратегии обеспечения экономической безопасности, способствующей устойчивому регулированию экономики Азербайджанской Республики на международном уровне. Это будет способствовать воздействию государства на макроэкономические параметры и целенаправленному регулированию структурных преобразований и денежно-финансовых потоков для поддержания международной экономической безопасности Азербайджанской Республики» [4].

В современных условиях актуальными направлениями дальнейшего развития государственно-правовых механизмов обеспечения экономической безопасности России и Азербайджана представляются:

- разработка совместных многосторонних механизмов мониторинга и оценки деструктивных факторов. Координация на межгосударственном уровне для оперативного выявления и реагирования на угрозы, включая совместные экспертные платформы в рамках СНГ и региональных союзов, позволит организовать функционирование государственно-правовых механизмов обеспечения экономической безопасности с учетом национальных интересов государств;

- гармонизация законодательства, которая позволила бы согласовать правовые нормы в области регулирования инновационных секторов, сделав их прозрачными и взаимовыгодными и установив эффективные процедуры контроля рисков и механизмов защиты стратегических активов, цифровой экономики и технологического трансфера для снижения правовых барьеров;

– синхронизация стандартов, сертификации и таможенных регламентов для формирования устойчивых производственных цепочек, что является правовой базой импортозамещения;

– гармонизация валютного регулирования через заключение межправительственных соглашений о валютных свопах, предусматривающих алгоритмы курсовой стабилизации, создание правовой платформы для альтернативных платежных систем с имплементацией норм кибербезопасности;

– унификация законодательства о государственных гарантиях по экспортным кредитам.

Таким образом, эффективное взаимодействие государств позволит закрепить на нормативном уровне меры по снижению сырьевой зависимости, обеспечить правовые гарантии для технологического суверенитета и создать единые «правила игры» в высокотехнологичных секторах как основу долгосрочной экономической безопасности.

Список использованной литературы:

1. О Стратегии национальной безопасности Российской Федерации: Указ Президента Российской Федерации от 2 июля 2021 г. № 400 // Собрание законодательства Российской Федерации. – 2021. – № 27 (часть II). – Ст. 5351.
2. О Стратегии экономической безопасности Российской Федерации на период до 2030 года : Указ Президента Российской Федерации от 13 мая 2017 г. № 208 // Собрание законодательства Российской Федерации. – 2017. – № 20. – Ст. 2902.
3. О национальной безопасности : Закон Азербайджанской Республики от 29 июня 2004 г. № 712-III // Независимый Азербайджан. – Режим доступа: https://republic.preslib.az/ru_d4-74.html (дата обращения: 13.05.2025).
4. Алиев А.Б. Международная экономическая безопасность как важнейшая составляющая внешнеэкономической политики Азербайджанской Республики // Российское предпринимательство. 2012. Т. 13, № 16. С. 123–128.
5. Дронов Р.В., Шарафанова Е.Е., Ананьев А.А., Жидков Д.Н., Шунаев А.М. О развитии сотрудничества государств – участников содружества независимых государств в сфере экономической безопасности // Развитие и безопасность. 2021. № 2. С. 4-17.
6. Петров Ф.В. Оценка уровня обеспеченности экономической безопасности Российской Федерации на основе непараметрического метода. Дисс. ...канд. эконом. наук. М., 2023. 260 с.

Yerkeyev İřat HAMİTOVİÇ

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI VƏ RUSİYA FEDERASIYASININ İQTİSADİ TƏHLÜKƏSİZLİYİNİN TƏMİN EDİLMƏSİ ÜÇÜN DÖVLƏT-HÜQUQ MEXANİZMLƏRİ: MÜQAYİSƏLİ-HÜQUQİ TƏHLİL

XÜLASƏ

Bu məqalədə milli iqtisadi təhlükəsizlik sahəsində əsas strateji sənədlərin təhlilinə əsasən Azərbaycan Respublikası və Rusiya Federasiyasının iqtisadi təhlükəsizliyinin təmin edilməsi üçün dövlət-hüquq mexanizminin xüsusiyyətləri nəzərdən keçirilir.

Açar sözlər: milli təhlükəsizlik, iqtisadi təhlükəsizlik, iqtisadi təhlükəsizliyin təmin edilməsinin dövlət-hüquq mexanizmi

YERKEEV ILSHAT KHAMITOVICH

STATE-LEGAL MECHANISM FOR ENSURING ECONOMIC SECURITY OF THE REPUBLIC OF AZERBAIJAN AND THE RUSSIAN FEDERATION: COMPARATIVE LEGAL ANALYSIS

SUMMARY

Based on the analysis of the main strategic documents in the field of national economic security, this article examines the features of the state-legal mechanism for ensuring the economic security of the Republic of Azerbaijan and the Russian Federation.

Keywords: national security, economic security, state-legal mechanism for ensuring economic security

Anar CAVADOV

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin Şamaxı filialında baş müəllim,
Azərbaycan Respublikası Vəkillər Kollegiyasının üzvü, vəkil,
Bakı Dövlət Universitetinin elmlər doktoru proqramı üzrə doktorantı,
hüquq üzrə fəlsəfə doktoru
<https://doi.org/10.62130/IVCQ7082>

CİNAYƏT MƏSULİYYƏTİNƏ CƏLB ETMƏYƏ İMKAN VERƏN YAŞ: CİNAYƏT QANUNVERİCİLİYİNİN KOMPARATİV TƏHLİLİ

XÜLASƏ

Məqalədə cinayət məsuliyyətinə cəlb etməyə imkan verən minimal yaşla bağlı elmi-nəzəri və praktiki məsələlər nəzərdən keçirilmiş, bu məqsədlə dünyanın ABŞ, Fransa, Almaniya, İngiltərə, İsrail, Yaponiya, Polşa, Estoniya, Latviya, Türkiyə kimi ölkələrin, habelə Azərbaycan, Ukrayna, Qazaxıstan, Qırğızıstan, Gürcüstan, Moldova, RF və digər postsovet ölkələrinin qanunvericilik təcrübəsinin müqayisəli-hüquqi analizi həyata keçirilmişdir. Hüquq sistemləri Azərbaycana daha yaxın olan postsovet ölkələrinin cinayət qanunvericiliyi bu aspektlərdən daha geniş araşdırılmış, bu ölkələrdə cinayət məsuliyyətinin 14 yaşdan başladığı əməllər dairəsi göstərilmiş, Azərbaycanla müqayisədə digər postsovet ölkələrinin cinayət qanunvericiliyi ilə bu əməllər dairəsinin daha geniş olduğu müəyyən edilmişdir.

Müxtəlif ölkələrdə cinayət məsuliyyətinin minimal yaş həddinin ölkələrin tarixi və mədəni xüsusiyyətlərindən, hüquq sistemindən, digər amillərdən asılı olaraq bir-birindən əhəmiyyətli dərəcədə fərqləndiyi göstərilmişdir. Məqalədə bir sıra hüquqsünasların cinayət məsuliyyətinə cəlb etmənin minimal yaşı ilə bağlı fikir və mövqeləri təhlil edilmiş, hüquq doktrinasında cinayət törətmiş yetkinlik yaşına çatmayanların cinayət məsuliyyətinin minimal yaşı ilə bağlı müxtəlif mövqe və baxışların, bu məsələyə müxtəlif yanaşma tərzlərinin mövcudluğu göstərilmiş, cinayət məsuliyyəti yaşının aşağı salınmasının tərəfdarlarının və əleyhdarlarının gətirdiyi arqumentlər sistemləşdirilmişdir. Cinayət məsuliyyətinə cəlb etməyə imkan verən minimal yaşla bağlı məsələnin Uşaq hüquqları haqqında 1989-cu il Konvensiyasında, istərsə də Pekin qaydalarında özünün birmənalı həllini tapmadığı qeyd olunmuşdur. Müqayisəli-hüquqi analiz və araşdırma nəticəsində belə hesab edilmişdir ki, cinayət məsuliyyətinə cəlb etməyə imkan verən ümumi yaşın 14-ə, bir sıra cinayət növlərinə görə isə 13 və ya 12 yaşa qədər aşağı salınmasının nə elmi, nə də praktiki əsası yoxdur. Hesab edirik ki, 12 və ya 13 yaşlı uşaq törətdiyi əməlin xarakterini və ictimai təhlükəliliyini tam şəkildə dərk etmək, ətrafdakı gerçəkliyi tənqidi cəhətdən qiymətləndirmək və təhlil etmək, hərəkət və davranışlarının nəticələrini proqnozlaşdırmaq, hərəkətlərinin hüquqi, əxlaqi və digər normalara uyğunluğunu qiymətləndirmək iqtidarında deyildir. Bundan başqa, bu yaşda olan uşaqların hələ tam şəkildə sosiallaşmadığı, onlarda iradi nəzarət mexanizmlərinin də hələ tam olaraq formalaşmadığı qeyd edilməlidir. 14 yaşa qədər olan uşaqlar tərəfindən törədilən ictimai təhlükəli əməllərin sayının artması ilə bağlı arqumentə əsaslanaraq qanunvericiliyə cinayət məsuliyyəti yaşının aşağı salmağın təklif edilməsi düzgün yanaşma deyildir. Bundan başqa, statistika da belə artımı təsdiqləyən məlumatlar təqdim etmir. Həmçinin belə bir yanaşma humanizm prinsipinə, dövlətin yetkinlik yaşına çatmayanlara münasibətdə həyata keçirilən cinayət hüquq siyasətinə də ziddir.

Eyni zamanda, müasir reallıqları, qloballaşma və rəqəmsallaşma ilə bağlı yaranmaqda olan müasir meyilləri nəzərə almaqla, həmçinin xarici ölkələrin, xüsusən də postsovet ölkələrinin təcrübəsi, hüquq doktrinasında təşəkkül tapmış fikir və mövqelərin sistemli təhlili və ümumiləşdirilməsi əsasında Azərbaycan Respublikasının CM-in 20.2-ci maddəsinə daxil olan cinayətlər dairəsinə satışı məqsədilə qanunsuz olaraq narkotik vasitələri və ya psixotrop maddələri əldə etmə və ya saxlama, hazırlama, istehsal etmə, emal etmə, daşıma, göndərmə, yaxud qanunsuz olaraq narkotik vasitələri və ya psixotrop maddələri satma (maddə 234.2), mediadan, in-

ternet informasiya ehtiyatlarından və ya informasiya-telekommunikasiya şəbəkələrindən istifadə etməklə narkotik vasitələrin və psixotrop maddələrin satışı (maddə 234.4.4), ictimai əhəmiyyətli infrastruktur obyektlərinin kompüter sistemində və ya kompüter məlumatlarına qanunsuz müdaxilə (maddə 273.4), dövlət xadiminin və ya ictimai xadimin həyatına qəsd etmə (maddə 277), dini düşmənçilik, dini radikalizm və ya dini fanatizm zəminində qanunvericiliklə nəzərdə tutulmayan silahlı birləşmə və ya qruplarda iştirak etmə (maddə 279.1-1), ədalət mühakiməsini və ya ibtidai istintaqı həyata keçirən şəxsin həyatına qəsd etmə (maddə 287) və sair kimi cinayətlərin də daxil edilməsini məqsəduyğun hesab edirik. Təbii ki, bu diskussion məsələ olmaqla, əsaslı elmi-nəzəri və praktiki xarakterli araşdırmaların aparılmasını, bununla bağlı ekspert rəylərinin, ölkənin tanınmış hüquqşünaslarının fikir və mövqelərinin öyrənilməsini tələb edir. Həmçinin CM-in 266-cı maddəsi ilə nəzərdə tutulmuş əməllərə görə cinayət məsuliyyətinin 14 yaşdan deyil, 16 yaşdan müəyyən edilməsi və bununla da bu kateqoriyalı əməllər dairəsindən ehtiyatsızlıqla törədilən cinayətlərin çıxarılması da fikrimizcə, məntiqli və əsaslı olardı.

Açar sözlər: cinayət qanunvericiliyi, cinayət məsuliyyətinin diferensiasiyası, cinayət məsuliyyətinə cəlb etməyə imkan verən minimal yaş, uşaqlar, yetkinlik yaşına çatmayanlar, xarici təcrübə, postsovet ölkələri, Uşaq hüquqları haqqında Konvensiya, Pekin qaydaları, BMT-nin Uşaq hüquqları Komitəsi, komparativ təhlil

Son illərin rəsmi cinayət statistikasına yetkinlik yaşına çatmayanlar tərəfindən törədilən cinayətlərin sayında müəyyən artım meyillərinin müşahidə olunduğunu göstərir. Yetkinlik yaşına çatmayanlar və onların iştirakı ilə törədilən cinayətlərin əhəmiyyətli hissəsinin tamah və tamah-zorakı xarakterli kriminal əməllər olduğu, bu şəxslər tərəfindən qəsdən adam öldürmə və sağlamlığa ağır zərər vurma kimi zorakı cinayətlər də törədildiyi, onların narkotiklərin qanunsuz dövriyyəsinə cəlb olunma hallarının artdığı da qeyd olunmalıdır. Statistika, həmçinin yetkinlik yaşına çatmayanlar tərəfindən törədilən cinayətlərin sayının artması ilə yanaşı, bu cinayətlərin ictimai təhlükəlilik dərəcəsinin yüksəldiyini, bu kateqoriyalı kriminal əməllər arasında ağır və xüsusilə ağır cinayətlərin sayının və xüsusi çəkisinin artdığını göstərir. Belə ki, rəsmi statistik məlumatlara əsasən deyə bilərik ki, 2020-ci ildə məhkum olunmuş yetkinlik yaşına çatmayanların sayı 207 olduğu halda, 2023-cü ildə onların sayı 49,7% artaraq 310 olmuşdur. 2020-ci illə müqayisədə, 2023-cü ildə məhkum olunmuş 14-17 yaşda olan uşaqların sayında qəsdən adam öldürmə (2020 – 8, 2023 – 14) cinayəti törədənələrin sayı 75%, qəsdən sağlamlığa ağır zərər vurma əməllərini törədənələrin sayı (2020 – 29, 2023 – 33) 13,9%, oğurluq cinayətlərini törədənələrin sayı (2020- 99, 2023 – 144) 45,6%, soyğunçuluq əməllərini edənələrin sayı (2020-11, 2023 – 14) 27%, xuliqanlıq əməllərini törədənələrin sayı (2020- 14, 2023 – 33) 2,3 dəfə, narkotik vasitələ-

rin və psixotrop maddələrin qanunsuz dövriyyəsi ilə əlaqədar cinayətlərin sayı (2020- 7, 2023- 11) 57,1% artmışdır. Statistik təhlil əsasında deyə bilərik ki, 2023-cü ildə 14-17 yaşda olan yeniyetmələrin 46,4%-i oğurluğa, 10,6%-i xuliqanlığa, 4,5%-i soyğunçuluğa, 3,6%-i narkotik vasitələrin və psixotrop maddələrin qanunsuz dövriyyəsi ilə bağlı cinayətlərə, 106%-i qəsdən sağlamlığa ağır zərər vurmaya, 4,5%-i qəsdən adam öldürməyə və digər cinayətlərə görə məhkum olunmuşdur.

H.e.d., professor Ş.T.Səmədova bu məsələyə toxunaraq yazır ki, “bütün qeydə alınmış cinayətlərin orta hesabla 3%-ə qədəri yetkinlik yaşına çatmayanlar tərəfindən törədilir”. Müəllif yeniyetmələr tərəfindən törədilən cinayətlərin böyük hissəsinin tamah-zorakı istiqamətliliklə səciyyələndiyini, bu növ cinayətkarlığın kəmiyyət və keyfiyyət göstəricilərində narahatdoğurucu hallardan birinin də yetkinlik yaşına çatmayanlar tərəfindən törədilən cinayətlərin strukturunda ağır və xüsusilə ağır cinayətlərin xüsusi çəkisinin yüksək olduğunu (13%-ə yaxın) göstərir [23, s.46].

Qeyd edək ki, belə bir meyil dünyanın bir çox ölkələrində (ABŞ, Fransa, Almaniya, postsovet ölkələri və s.) də müşahidə olunur. Bəzi illərdə yetkinlik yaşına çatmayanlar tərəfindən törədilən cinayətlərin sayında müəyyən azalma müşahidə olunsada, hətta bu illərdə də bu kateqoriyalı şəxslər tərəfindən törədilən ağır və xüsusilə ağır cinayətlərin sayında sabit artım meyli qeydə alınır.

Azərbaycanla yanaşı, dünyanın bir çox ölkələrində, o cümlədən postsovet və Qərb ölkələrində

yetkinlik yaşına çatmayanlar tərəfindən törədilən ağır və xüsusilə ağır cinayətlərin sayının artması cinayət məsuliyyətinin yaranmasına imkan verən yaş həddi problemini aktuallaşdırmışdır.

Məhz bunu və digər amilləri nəzərə alaraq, cinayət qanunvericiliyində və hüquq doktrinasında cinayət məsuliyyətinə cəlb etməyə imkan verən minimal yaşla bağlı müqayisəli-hüquqi təhlilin aparılması məqsədəuyğun hesab edilmişdir.

Tədqiqat.

Cinayət məsuliyyətinə cəlb etməyə imkan verən minimal yaşın müəyyən edilməsi təkcə sosial-psixoloji problem olmayaraq, həm də cinayət hüquq siyasəti ilə bağlı məsələdir.

Yaşdan asılı olaraq cinayət subyektinin diferensiasiyasının müxtəlif aspektlərinin tam və hərtərəfli öyrənilməsi cinayət hüquq nəzəriyyəsi ilə yanaşı, həm də hüquqtətbiqi praktika üçün əhəmiyyətlidir. Belə ki, qanunvericiliklə müəyyən olunmuş yaşa çatma - şəxsin cinayət məsuliyyətinə cəlb edilməsi üçün zəruri olan əsas şərtlərdən biridir [13, s.184].

Müxtəlif ölkələrdə cinayət məsuliyyətinin minimal yaş hədləri ölkələrin tarixi və mədəni xüsusiyyətlərindən, hüquq sistemindən, digər amillərdən asılı olaraq bir-birindən əhəmiyyətli dərəcədə fərqlənir.

Dünya təcrübəsindən nümunələr cinayət məsuliyyətinə cəlb etməyə imkan verən minimal yaşın təyini ilə bağlı müxtəlif yanaşma və mövqələrin, qanunvericilik həllərinin mövcudluğunu qeyd etməyə əsas verir.

Müqayisəli-hüquqi təhlil bir sıra xarici ölkələrdə cinayət məsuliyyətinin minimal yaş həddinin aşağıdakı kimi müəyyən olduğunu göstərir: Hindistan, Kipr, Pakistan, Suriya, Tayland, İsveçrə, İordaniya, Misir, Livan, İrlandiya, Banqladeş, Qana, Küveyt, Sudan - 7 yaş; İndoneziya, Keniya, Şotlandiya, Şri-Lanka - 8 yaş; Malta, Həbəşistan, İraq, Filippin - 9 yaş; Avstraliya, İngiltərə, Yeni Zelandiya, Nepal, Nikaraqua - 10 yaş; Türkiyə, Uqanda, Andorra, Cənubi Koreya, Braziliya, İsrail, Kanada, Niderland, Belçika, Portuqaliya, Yunanıstan - 12 yaş; Fransa, Monako, Əlcəzair, Çad, Tunis - 13 yaş; Almaniya, Çin, İtaliya, Avstriya, Xorvatiya, Malta, Latviya, Bolqarıstan, Gürcüstan, İspaniya, Rumıniya, Serbiya,

Estoniya, Yaponiya, Makedoniya, Macarıstan, Vyetnam, RF, Ukrayna, Qazaxıstan, Belarus və s. - 14 yaş; İsveç, Danimarka, Finlandiya, Polşa, Çex Respublikası, Slovakiya, İslandiya - 15 yaş [3, s.139; 6, s.76; 9, s.20; 18, s.7; 19, s.161; 21, s.159; 46, s.103].

ABŞ-nin ayrı-ayrı ştatlarında isə bu məsələyə fərqli yanaşma mövcuddur [11, s.24]. Məsələn, ABŞ-nin Nyu-York ştatında cinayət məsuliyyəti qəsdən adam öldürməyə görə 13, digər cinayətlərə görə isə 14 yaşdan yaranır. Oklaxoma ştatında 7 yaşında olan uşaq əməli törədərkən öz hərəkətlərini mahiyyətini və onların qanunazidd olduğunu dərk etdiyi təqdirdə cinayət məsuliyyətinə cəlb oluna bilər. Nevada ştatında cinayət məsuliyyətinə cəlb etməyə imkan verən yaş 8, Kolorada və Luizianada 10, Oreqonda isə 12 yaşdır. Daha 23 ştatda cinayət məsuliyyətinin minimal yaş müəyyən olunmamış, 27 ştatda isə minimal yaş 10 -15 yaş diapazonunda nəzərdə tutulmuşdur [8, s.171].

Bilavasitə xarici ölkələrin cinayət qanunvericiliyində minimal yaş həddi ilə bağlı müddəa və normaların təhlili əsasında isə aşağıdakıları qeyd edə bilərik.

Türkiyə cinayət qanunvericiliyində uşaqlar 12 yaşa qədər, 12-15 yaş və 15-18 yaşlı uşaqlar kimi 3 fərqli yaş qrupu üzrə təsnifləşdirilmişdir.

2004-ci il 26 sentyabrda qəbul edilmiş və 2005-ci il aprelin 1-də qüvvəyə minmiş Türkiyə Respublikasının Cəza Qanununun (TCK) 31-ci maddəsində cinayətin subyektinin minimal yaş 12 yaş müəyyən edilmişdir. Ölkə qanunvericiliyində 12 yaşa qədər olan uşaqlara münasibətdə cinayət məsuliyyəti nəzərdə tutulmamışdır. TCK-nın 31-ci maddəsinə görə məhkəmələr 12-15 yaşda olan cinayət törətmiş uşaqların cinayət məsuliyyətinə cəlb edilməsi məsələsini həll edərkən onların öz hərəkətlərini, etdiyi əməlin ictimai təhlükəlilik dərəcəsini və qanunazidd olmasını dərk etmək qabiliyyətinə malik olub-olmamalarına diqqət yetirməli, qeyd olunanların aydınlaşdırılması məqsədilə ekspertizalar təyin etməlidirlər. Belə xüsusiyyətlərə malik olmayan 12-15 yaşda olan uşaqlar cinayət məsuliyyətinə cəlb edilmir və onlara münasibətdə yalnız tərbiyəvi xarakterli tədbirlər tətbiq edilir [7, s.289]. Türk Cəza Qanu-

nunun 31.3-cü maddəsinə əsasən, cinayət törətdiyi zaman 15 yaşı tamam olmuş, lakin 18 yaşına çatmamış uşaqlar cinayət məsuliyyətinə cəlb edilə bilər [4, s.99].

Almaniyada cinayət məsuliyyətinə cəlb etməyə imkan verən yaş CM-i ilə deyil, 4 avqust 1953-cü il tarixli (2000-ci il tarixli redaksiyada) "Yetkinlik yaşına çatmayanların işləri üzrə ədalət mühakiməsi haqqında" Qanunla müəyyən olunur.

Qanuna görə yetkinlik yaşına çatmayanlar yaşa görə üç kateqoriya üzrə təsnifləşdirilir: 14 yaşa qədər olan uşaqlar, 14-17 yaşda olan yeniyetmələr və 18-21 yaşda olan gənclər. Almaniyanın 1871-ci il tarixli (1998-ci il redaksiyasında) CM-in 19-cu paragrafına uyğun olaraq 14 yaşına çatmamış uşağa münasibətdə cinayət məsuliyyəti istisna edilir [24, s.49].

1953-cü il tarixli Qanunun 3-cü paragrafına görə, 14 yaşına çatmış, lakin 18 yaşı tamam olmamış şəxs əməli törədən zaman özünün mənəvi və əqli inkişaf səviyyəsinə görə hərəkətlərinin və əməlinin hüquqazidd olduğunu dərk etmək iqtidarında olduğu halda cinayət məsuliyyətinə cəlb edilə bilər. Ölkə qanunvericiliyində hər bir konkret halda məhkəmə tərəfindən yetkinlik yaşına çatmayanın təqsirli olub-olmaması məsələsinin qeyd olunanlar nəzərə alınmaqla müəyyən ediləməli olduğu göstərilir [12, s.45-46].

Alman qanunvericisi 18-21 yaşda olan şəxsləri yeniyetmə - gənc kateqoriyasına aid etmişdir (Qanunun 1-ci maddəsi). "Bu yaş qrupunda ya yetkinlik yaşına çatmayanlara dair cinayət qanunu, ya da yetkin şəxslərə dair cinayət qanunu tətbiq olunabilir. Hansı qanunun tətbiqi hər bir fərdi halda cinayət törətmiş şəxsin cinayət anındakı yetkinliyinə uyğun olaraq müəyyən edilir" [5, s.124].

İsrailin 1977-ci il tarixli "Cinayət hüququ haqqında" Qanununun 34-cü maddəsinə uyğun olaraq, 12 yaşı tamam olmuş şəxs törətdiyi cinayət əməlinə görə cinayət məsuliyyətinə cəlb olunabilir [21, s.159].

İsveçrənin cinayət qanunvericiliyində cinayət subyektinin anlayışını və əsas əlamətlərini müəyyən edən ümumi norma yoxdur. Eyni zamanda Məcəllənin müxtəlif maddələrində bu əlamətləri təsbit edən müddəalar vardır. Ölkənin CM-in 82-ci maddəsində cinayət törətmiş 7-15 yaşda olan

uşaqların, 89-cu maddəsində 15-18 yaşda olan yeniyetmələrin və 100-cü maddəsində 18-25 yaşda olan gənclərin cinayət məsuliyyətinə cəlb edilməsi ilə bağlı müddəalar öz əksini tapmışdır. İsveçrə CM-nin 82-ci maddəsinə uyğun olaraq, 7 yaşına çatmamış uşağa cinayət qanunu tətbiq olunabilir [42, s.136-151].

1933-cü ilə qədər İngiltərədə cinayət məsuliyyətinə cəlb etməyə imkan verən minimal yaş 7 idi. Qeyd edək ki, ingilis-sakson hüquq sistemində məxsus bəzi ölkələrdə (məsələn, İrlandiyada) belə bir yaş həddi hazırda da qalmaqdadır [13, s.186].

İngiltərədə yetkinlik yaşına çatmayanların cinayət məsuliyyəti və cəzası haqqında müddəalar 1999-cü il tarixli "Gənclərin işləri və sübutlar üzrə ədalət mühakiməsi haqqında" Qanunda öz əksini tapmışdır.

Bu Qanuna görə, yetkinlik yaşına çatmayanların üç qrupu fərqləndirilir: 10 yaşa qədər olan az yaşlı uşaqlar, 10-14 yaşda olan uşaqlar və 14-18 yaşda olan yeniyetmələr. Bu zaman məhkəmə təcrübəsi və hüquq doktrinası belə bir əsasdan çıxış edir ki, 10-14 yaşda olan uşaq törətdiyi əməllə ciddi zərər vurduğunu tam şəkildə dərk etdiyi və hərəkətlərinin cinayətin hər iki elementinin (maddi və prosessual) mövcudluğu məhkəmə baxışında sübut edildiyi halda ittiham olunabilir. İngiltərə qanunvericiliyinə görə 18-21 yaşınadək olan şəxslər də cəzanın təyini zamanı yetkinlik yaşına çatmayanlarla eyniləşdirilə bilərlər [38, s.37-57].

Yaponiyanın 1907-ci il tarixli CM-də (1995-ci il redaksiyasında) cinayət məsuliyyətinə cəlb etməyə imkan verən minimal yaş olaraq 14 yaş müəyyən edilmişdir. CM-in 41-ci maddəsinə əsasən 14 yaşına çatmayan şəxs tərəfindən törədilən hərəkətlər və əməllər cinayət məsuliyyəti doğurmur və cəzalandırılmır [44, s.52].

2020-ci ilə qədər Çin Xalq Respublikasının CM-in 17.1-ci maddəsində cinayət məsuliyyətinin ümumi yaşı 16 yaş müəyyən edilmiş, CM-in 17.2-ci maddəsində isə 14 yaşı tamam olmuş, lakin 16 yaşı tamam olmamış şəxslərin qəsdən adam öldürmə, sağlamlığa ağır zərər vurma, zorlama, soyğunçuluq, quldurluq, narkotiklərin satışı, qəsdən yanğın, partlayış, zəhərləmə kimi

əməlləri törətdikləri halda cinayət məsuliyyətinə cəlb edilə bilməsi göstərilmişdir [39, s.39].

26 dekabr 2020-ci ildə Çində CM-nə 11 nömrəli Düzəliş qəbul edilmiş və bu düzəlişlər 1 mart 2021-ci ildən qüvvəyə minmişdir. 11 nömrəli Düzəlişlə bir sıra kateqoriyalı cinayətlərə görə cinayət məsuliyyətinin minimal yaşı 12-ə salınmışdır. Belə bir düzəlişin edilməsi səbəblərindən biri də son illərdə ölkənin bir sıra regionlarında 12 və 13 yaşda olan uşaqlar tərəfindən xüsusilə ağır cinayətlərin törədilməsinin cəmiyyətdə böyük rezonans doğurması olmuşdur. Beləliklə, deyə bilərik ki, edilən dəyişikliklərdən sonra hazırda Çində cinayət məsuliyyəti yaşının üç səviyyəsi mövcuddur: 12-13 yaş, 14-15 yaş və 16 yaş. Çin CM-in 17-ci maddəsinə uyğun olaraq, 12 yaşda olan uşaq yalnız xüsusi amansızlıqla səciyyələnən qəsdən adam öldürmə və insan ölümünə və şikəstliyinə səbəb olan sağlamlığa ağır zərər vurma kimi əməllərə görə, Ali xalq prokurorluğu tərəfindən təsdiq olunmuş xüsusilə ciddi hallar (şərtlər) mövcud olduğu hallarda uşaq cinayət məsuliyyətinə cəlb edilə bilər. Qanunvericilik səviyyəsində nəzərdə tutulmuş prosedurla cinayət məsuliyyəti yaşının aşağı salınmasını mümkün edən xüsusi şərtlərə 4 zəruri meyar daxil edilmişdir: cinayətin xarakteri xüsusilə təhlükəli əməllərə aid olmalı, zərərçəkənin ölümü və ya sağlamlığına ağır zərər vurulması ilə nəticələnməlidir; cinayət xüsusilə amansız üsullardan istifadə edilməklə törədilməlidir; xüsusilə ağırlaşdırıcı hallar mövcud olmalıdır; cinayət təqibi yalnız Ali xalq prokurorluğu ilə sanksiyalaşdırılmalıdır [15, s.386-387].

Hesab edirik ki, Çin CM-də təsbit olunmuş “xüsusilə amansız üsullar” və “xüsusilə ağırlaşdırıcı hallar” qiymətləndirici anlayışlardır və onlardan istifadə hüquqtətbiqi praktikada çətinliklərin və subyektivizmin yaranmasına gətirəcəkdir. Buna görə də onların dəqiqləşdirilməsinə ehtiyac vardır. Bundan başqa, fikrimizcə, azyaşlılar tərəfindən törədilən bəzi epizodik cinayətlərə görə cinayət məsuliyyətinin minimal yaşı aşağı salınmamalıdır.

Fransanın 1992-ci il tarixli CM-də cinayət məsuliyyətinə cəlb etməyə imkan verən yaş həddi ilə bağlı müddəalar birbaşa təsbit olunmamışdır. Belə ki, Fransa CM-in 122.8-ci maddəsində bununla bağlı yalnız “yetkinlik yaşına çatmayan hü-

quq pozucuları haqqında” 2 fevral 1945-ci il tarixli Qanuna istinad verilmişdir. Bu Qanunda isə yetkinlik yaşına çatmayanların aşağıdakı qruplar üzrə diferensiasiyası aparılmışdır: 1) 13 yaşındak uşaqlar; 2) 13-16 yaşda olan şəxslər; 3) 16-18 yaşda olan şəxslər [36, s.339-352].

Fransa CM-in 122.8-ci maddəsinə və 1945-ci il tarixli Qanununa uyğun olaraq, cinayət törədən zaman 13 yaşını tamam olmuş yetkinlik yaşına çatmayan cinayət məsuliyyətinə cəlb edilə bilər və müəyyən şərtlər daxilində onlara münasibətdə cəza təyin oluna bilər. Yəni Fransada cinayət məsuliyyətinə cəlb etməyə imkan verən minimal yaş 13-dür. Yaşları 16-18 arasında olan şəxslərə bütün cəza tədbirləri, yaşları 13-16 arasında olan şəxslərə isə tərbiyəvi xarakterli təsir tədbirləri təyin oluna bilər [14, s.166-169].

Polşa CM-in 10.1-ci maddəsində cinayət məsuliyyətinə cəlb etməyə imkan verən ümumi yaş kimi 17 yaş müəyyən olunmuş, yalnız bəzi ağır və xüsusilə ağır cinayətlərə görə 15 yaşında məsuliyyətin yaranması mümkün hesab edilmişdir [41, s.15]. Bu zaman cinayət qanunu ilə məsuliyyət nəzərdə tutulan əməli törətmiş 15 yaşına çatmış yeniyetmə, işin halları, həmçinin inkişaf səviyyəsi, şəxsiyyəti ilə bağlı xüsusiyyətləri və həyat şəraiti nəzərə alınmaqla, xüsusən də əvvəllər ona münasibətdə tətbiq olunan tərbiyəvi və islah tədbirləri heç bir nəticə vermədikdə cinayət məsuliyyəti daşıya bilər (CM-in 2-ci paragrafının 10-cu maddəsi) [9, s.214; 36, s.172].

Estoniya CM-in 10.1-ci maddəsinə görə cinayət törədərkən 15 yaşını tamam olmuş şəxs cinayət məsuliyyətinə cəlb edilir. Bu ölkənin CM-in 10.2-ci maddəsində göstərilir ki, 13 yaşını tamam olmuş, lakin 15 yaşını tamam olmamış şəxslər yalnız qəsdən adam öldürmə, qəsdən sağlamlığa ağır zərər vurma, şəxsiyyətə qarşı zorakı hərəkətlər, işgəncə vermə, zorlama, oğurluq, soyğunçuluq, quldurluq, hədə-qorxu ilə tələb etmə, ağırlaşdırıcı hallarda polis əməkdaşına və ya ona bərabər tutulan şəxsə qarşı zorakılıq, xuliqanlıq, mexaniki nəqliyyat vasitəsini qaçırma kimi əməllərə görə cinayət məsuliyyətinə cəlb edilə bilər [43].

Latviyanın 7 iyun 1998-ci il tarixli CM-in 11-ci maddəsində göstərilir ki, cinayət törədən zaman 14 yaşını tamam olmuş fiziki şəxs cinayət mə-

suliyətinə cəlb edilir. Qanunvericilikdə azyaşlı, yəni 14 yaşına çatmamış cinayət törətmiş uşağa münasibətdə cinayət məsuliyyəti nəzərdə tutulmamışdır [40].

Skandinaviya ölkələri ilə bağlı isə qeyd edə bilərik ki, Norveçin 1902-ci il tarixli CM-nə görə 14 yaşda olan şəxs cinayətin subyekti hesab edilir. İsveçin 1962-ci il tarixli cinayət qanunvericiliyinə uyğun olaraq, 15 yaş tam olmuş yeniyetmə cinayətin subyekti kimi çıxış edə bilər. Oxşar müddəalar Finlandiyanın 1889-cu il tarixli CM-də də təsbit olunmuşdur. Belə ki, Finlandiya CM-nin 3-cü fəslinin 1-ci paragrafında birbaşa göstərilmişdir ki, 15 yaşına çatmamış uşaqlar tərəfindən törədilən əməllər cinayət məsuliyyəti doğurmur və bu əməllərə görə cəza təyin edilmir [47, s.84].

Azərbaycan Respublikası cinayət qanunvericiliyində şəxsin cinayət məsuliyyətinə cəlb edilməsinə imkan verən ümumi yaş həddi 16 yaş olaraq müəyyən edilmişdir (CM-in 20.1-ci maddəsi). Eyni zamanda CM-in 20.2-ci maddəsində 14 yaşda cinayət məsuliyyətinin yarandığı əməllərin dəqiq dairəsi də göstərilmişdir. Belə ki, bu maddəyə əsasın, on dörd yaş tam olmuş şəxs yalnız qəsdən adam öldürməyə (maddə 120), qəsdən sağlamlığa az ağır və ya ağır zərər vurmağa (126 və 127-ci maddələr), adam oğurlamağa (maddə 144), zorlamağa (maddə 149), seksual xarakterli zorakılıq hərəkətlərinə (maddə 150), oğurluğa (maddə 177), soyunçuluğa (180), quldurluğa (maddə 181), hədə-qorxu ilə tələb etməyə (maddə 182), talama məqsədi olmadan qanunsuz olaraq avtomobil və ya başqa nəqliyyat vasitəsi ələ keçirməyə (maddə 185), ağırlaşdırıcı hallarda əmlakı qəsdən məhv etməyə və ya zədələməyə (maddə 186.2), terrorçuluğa (maddə 214), adamları girov götürməyə (maddə 215), ağırlaşdırıcı hallarda xuliqanlıq, odlu silahı, döyüş sursatını, partlayıcı maddələri və qurğuları talamağa və ya hədə-qorxu ilə tələb etməyə (221.2 və 221.3-cü maddələr), narkotik vasitələri və ya psixotrop maddələri talamağa və ya hədə-qorxu ilə tələb etməyə (maddə 235), nəqliyyat vasitələrini və ya yolları yararsız vəziyyətə salmağa (maddə 266) görə cinayət məsuliyyətinə cəlb edilir. Göründüyü kimi, “subyekti 14 yaşdan nəzərdə tutulmuş

cinayətlərin hamısı qəsdən törədilən cinayətlər” kateqoriyasına aiddir və qanunverici 14 yaşdan etibarən cinayət məsuliyyəti yaranan cinayətlərin dairəsini müəyyən edərkən bu “cinayətlərin ağırlıq dərəcəsi deyil, məhz bu yaşda şəxslərin belə əməllərin kriminal xarakterini dərk etmək qabiliyyətinə malik olmaları”ni nəzərə almışdır [2, s.59]. Bunu İ.Ağayev də qeyd edir və yazır ki, bu cinayətlərin dairəsi “qanunverici tərəfindən bu normada göstərilmiş əməllərin ictimai təhlükəliliyinin on dörd yaşına çatmış yeniyetmələrin inkişaf səviyyələrinə görə, onlara tam aydın olması nəzərə alınmaqla müəyyən edilmişdir” [1, s.175].

Qeyd edək ki, hazırda qüvvədə olan cinayət qanunvericiliyi ilə müqayisədə, Azərbaycanın 1960-cı il tarixli CM-in 10.2-ci maddəsində öz əksini tapmış müddələrdə on dörd yaşından on altı yaşınadək cinayət törətmiş şəxslər ananın yeni doğduğu uşağı qəsdən öldürməsi (maddə 96), güclü ruhi həyəcan vəziyyətində qəsdən adam öldürmə (maddə 97), zəruri müdafiə həddini aşmaqla adam öldürmə (maddə 98), ehtiyatsızlıq üzündən adam öldürmə (maddə 99), güclü ruhi həyəcan vəziyyətində qəsdən bədənə ağır və ya az ağır xəsarət yetirmə (maddə 103), zəruri müdafiə həddini aşmaqla bədənə ağır və ya az ağır xəsarət yetirmə (maddə 104), qəsdən bədənə yüngül xəsarət yetirmə (maddə 106), döymə və işgəncə vermə (maddə 108) kimi əməllərə görə də cinayət məsuliyyətinə cəlb edilə bilməsi göstərilmişdir.

AR CM-in 20.2-ci maddəsinin müddələrinin analizi qanunvericinin cinayət məsuliyyətinin 14 yaşda müəyyən edilməsini nəzərdə tutan cinayət növlərinin seçilməsi zamanı əsasən aşağıdakı meyarlardan çıxış etdiyini göstərir:

1) Cinayətin obyektı. Qanunverici belə bir əsasdan çıxış edir ki, 14 yaşlı şəxs üçün cinayətin ictimai təhlükəliliyi açıq-aydın olmalıdır. 14-15 yaşlı yeniyetmə qəsd etdiyi ictimai münasibətlərin əhəmiyyətini və mahiyyətini başa düşməlidir. Törədilən əməllərin ictimai təhlükəliliyinin dərk edilməsi insandan ətrafdakı reallığı tənqidi cəhətdən qiymətləndirmək və analiz etmək, həyata keçirməyə başladığı hərəkətlərin nəticələrini proqnozlaşdırmaq, həmçinin öz iddialarının, tələblərinin və tələbatlarının hüquq, əxlaq və digər nor-

malara uyğunluğunu qiymətləndirmək bacarığını tələb edir. İnsanın belə bacarıq və qabiliyyəti isə yalnız müəyyən yaşa çatdıqdan sonra yaranır və formalaşır. Qanunverici şəxsiyyətin psixofizioloji və sosial inkişaf səviyyəsini nəzərə alaraq 14 yaşdan məsuliyyət yaranan cinayətlərin dairəsinə şəxsiyyət, mülkiyyət, ictimai təhlükəsizlik əleyhinə olan bir sıra cinayətləri daxil etmişdir. Fikrimizcə, məhz belə qanunvericilik həlləri ilə hüquq doktrinasında cinayət məsuliyyətinin minimal yaşı haqqında mübahisənin mahiyyəti bioloji deyil, sosial meyarlarla şərtlənməsi kimi mövqenin meydana gəlməsinə gətirmişdir.

2) Tərədilmiş əməlin ictimai təhlükəlilik dərəcəsi, yəni ağırlığı. Cinayət məsuliyyətinin 14 yaşdan başladığı əksər cinayətlər ağır və xüsusilə ağır cinayətlər kateqoriyasına aiddir. Eyni zamanda bəzi cinayətlərin az ağır cinayətlər kateqoriyasına (məsələn, oğurluq - CM-in 177.1-ci maddəsi) aid olduğu da qeyd olunmalıdır.

Ş.Səmədova da bu aspektə toxunaraq yazır ki, CM-in 20.2-ci maddəsində qeyd olunan əməllərin əksəriyyəti ağır və xüsusilə ağır cinayətlərdir. Bu əməllərin xarakteri və ictimai təhlükəlilik dərəcəsi, həmçinin belə bir hal ki, yetkinlik yaşına çatmayanlar öz hərəkətlərinin (hərəkətsizliklərinin) qanunazidd olduğunu dərk etmə iqtidarında olması, fikrimizcə, tamamilə düzgün olaraq bu əməllərə görə aşağı yaşdan (14 yaş) cinayət məsuliyyətinin nəzərdə tutulmasını şərtləndirmişdir. Müəllif CM-in 20.2-ci maddəsinə az ağır və böyük ictimai təhlükə daşımayan cinayətlərin daxil edilməsinin bu növ cinayətlərin yeniyetmələr arasında nisbətən geniş yayılması ilə bağlı olduğunu qeyd edir [22, s.443].

3) Cinayətlərin 14 yaşda olan şəxslər tərəfindən törədilməsi hallarının geniş yayılması. Məsələn, rəsmi cinayət statistikasının məlumatları göstərir ki, yetkinlik yaşına çatmayanların cinayətçılığının strukturunda oğurluq, soyğunçuluq, qəsdən sağlamlığa ağır zərər vurma və sair kimi cinayətlərin xüsusi çəkisi daha yüksəkdir.

Müstəsna hal kimi terrorçuluqla bağlı cinayətləri qeyd edə bilərik. Yetkinlik yaşına çatmayanlar tərəfindən törədilən terrorçuluq əməlləri geniş yayılmasa da bu əməllərə görə də cinayət məsuliyyəti yaşının 14-ə salınması bu əməllərin törə-

dilməsinə yetkinlik yaşına çatmayanların cəlb edilməsi hallarının qarşısının alınmasına istiqamətlənmiş ümumdünya meyilləri ilə şərtlənmişdir. Bu baxımdan deyə bilərik ki, terrorçuluğa görə cinayət məsuliyyətinə cəlb etməyə imkan verən daha aşağı yaş həddinin müəyyən edilməsi əsasən preventiv xarakter daşıyır [9, s.26-27].

4) Cinayətin subyektiv tərəfi. Azərbaycan Respublikası CM-in 266-cı maddəsi ilə nəzərdə tutulan əməllər (nəqliyyat vasitələrini və ya yolları yararsız vəziyyətə salma) istisna olmaqla, 16 yaşı tamam olmamış yeniyetmələr ehtiyatsızlıqdan törədilən cinayətlərə görə cinayət məsuliyyətinə cəlb edilmirlər. Prof. Ş.T.Səmədova da bu məsələyə toxunur və yazır ki, CM-in 266-cı maddəsi, yəni nəqliyyat vasitələrini və ya yolları yararsız vəziyyətə salma istisna olmaqla, CM-in 20.2-ci maddəsində nəzərdə tutulan bütün əməllər təqsirin formasına görə qəsdən törədilən əməllərdir. Halbuki 1960-cı il CM-də ölkə qanunvericisi ehtiyatsızlıqdan törədilən qəsdən adam öldürmə, güclü ruhi həyəcan vəziyyətində adam öldürmə və sair kimi cinayətlərə görə 14-16 yaşda olan uşaqların cinayət məsuliyyətinə cəlb edilməməsinə mümkün saymışdı. Ş.S.Səmədova düzgün olaraq qeyd edir ki, belə bir yanaşma davam etdirilməli və ehtiyatsızlıqdan törədilən nəqliyyat vasitələrini və yolları yararsız vəziyyətə salma kimi əməllər CM-in 20.2-ci maddəsində nəzərdə tutulan əməllər dairəsindən çıxarılmalıdır. Müəllif, həmçinin 1960-cı il CM-i ilə müqayisədə, hazırda qüvvədə olan cinayət qanunvericiliyində 14 yaşdan cinayət məsuliyyəti başlayan əməllər dairəsindən ehtiyatsızlıqdan adam öldürmə, sağlamlığa yüngül zərər vurma, döymə (2012-ci ildə bu əməllər dekriminallaşdırılmışdır), işgəncə vermə və bir sıra digər cinayətlərin CM-in 20.2-ci maddəsindən çıxarıldığını qeyd edir, bunun bütövlükdə 14 yaşdan 16 yaşa qədər olan uşaqlara münasibətdə cinayət siyasətinin yumşaldılmasını göstərdiyini vurğulayır [22, s.431-432].

Yetkinlik yaşına çatmayanların cinayət məsuliyyəti mexanizmini təhlil edərkən, ilk baxışda belə görünə bilər ki, qanunda 14 yaşda cinayət məsuliyyəti əsasən ağır və xüsusilə ağır cinayətlərə görə müəyyən olunmuşdur. Lakin bu belə deyildir. Bəli, cinayət qanunvericiliyində 14 yaş-

da olan cinayət törətmiş uşaqlar üçün nəzərdə tutulan cinayətlərin əhəmiyyətli hissəsi ağır, hətta xüsusilə ağır cinayətlərdir. Lakin qanunverici bu cinayət-hüquq normasını formalaşdırarkən bunu əsas kimi götürməmişdir. Belə ki, bu maddədə qeyd olunan cinayətlərin böyük hissəsi, ümumiyyətlə, ağır cinayətlər kateqoriyasına aid deyildir. Məsələn, hədə-qorxu ilə tələb etmə, talama məqsədi olmadan nəqliyyat vasitəsini qanunsuz ələ keçirmə və s. Qanunvericilikdə bu cinayətlər az ağır cinayətlər kateqoriyasına daxildir [20, s.74].

Azərbaycan Respublikası CM-in 20-ci maddəsinin təhlili göstərir ki, ölkə qanunvericisi 17 cinayət növü və 57 cinayət tərkibi üzrə 14 yaş cinayət məsuliyyətinin başlanmasının minimal yaşını kimi müəyyən edir. Bu cinayət tərkiblərindən 4-ü böyük ictimai təhlükə kəsb etməyən, 11-i az ağır, 22-i ağır, 12-i isə xüsusilə ağır cinayət tərkibləridir.

Postsovet ölkələrində yetkinlik yaşına çatmayanların cinayət məsuliyyəti və cəzası məsələlərini tənzimləyən normaların və müddələrin müqayisəli-hüquqi analizi əsasında isə aşağıdakıları qeyd edə bilərik.

Postsovet ölkələrinin cinayət qanunvericiliyinin analizi göstərir ki, bu ölkələrin qanunvericiləri, Azərbaycan Respublikasının CM-in 20.2-ci maddəsində qeyd olunan cinayət növləri ilə yanaşı, cinayət məsuliyyətinin 14 yaşda başladığını nəzərdə tutan əməllər dairəsinə, həmçinin aşağıdakıları da aid etmişlər:

1) Moldova – ananın yeni doğulmuş uşağını qəsdən öldürməsi (Moldova CM-in 147-ci maddəsi); qanunsuz azadlıqdan məhrum etmə (maddə 166); on altı yaşına çatmayan şəxsə qarşı seksual hərəkətlər (maddə 175); şantaj (maddə 189); dələduzluq (maddə 192); aldatma və ya etibardan sui-istifadə etməklə əmlak ziyanı vurma (maddə 196); insanı immun çatışmazlığı virusu ilə yoluxdurma (maddə 212); narkotiklərin, etnobotanik vasitələrin və ya onların analoqlarının qanunsuz dövriyyəsi (maddə 217 və 217-1); narkotiklərin, etnobotanik vasitələrin və onların analoqlarının istehsalı və ya emalı üçün nəzərdə tutulmuş materialların və avadanlığın qanunsuz dövriyyəsi (maddə 217-3); texniki vasitələri və ya proqram məhsullarını qanunsuz istehsal etmə, idxal etmə,

satma və ya təqdim etmə (maddə 261); qatarı lüzumsuz olaraq özbaşına saxlama (maddə 270); terror aktı barədə bilə-bilə yalan məlumat vermə (maddə 281); banditizm (maddə 283); cinayətkar təşkilat yaratma və ya ona rəhbərlik etmə (maddə 284); kütləvi iğtişaş (maddə 285) № penitensiar müəssisələrin norma fəaliyyətini pozma (maddə 286); vandalizm (maddə 288); silahı, döyüş surətini və onların hissələrini qanunsuz olaraq saxlama, əldə etmə, hazırlama, təmin etmə, konstruksiyalarını dəyişdirmə (maddə 290); partlayıcı və ya radioaktiv materialları istehsal etmə, əldə etmə, emal etmə, saxlama, daşıma, istifadə etmə və ya yararsız vəziyyətə salma (maddə 292); azadlıqdan məhrum etmə yerlərindən qaçma (maddə 317); Moldova Respublikasının Prezidentinin, Parlament Sədrinin və ya Baş nazirin həyatına qəsd etmə (maddə 342)[32].

2) Ukrayna – dövlət və ya ictimai xadimin həyatına qəsd etmə (maddə 112); təxribat (maddə 113); qəflətən baş verən güclü ruhi həyəcan vəziyyətində qəsdən adam öldürmə (maddə 116); ananın yeni doğduğu uşağı qəsdən öldürməsi (maddə 117); banditizm (maddə 257); heyvanlarla qəddar rəftar etmə (maddə 299); hüquq-mühafizə orqanının əməkdaşına, dövlət və ya ictimai xadimə münasibətdə hədə-qorxu və ya zorakılıq (maddə 345 və 346); hüquq-mühafizə orqanının əməkdaşının və ya icra hakimiyyəti orqanının əməkdaşının əmlakını qəsdən məhv etmə və ya zədələmə (maddə 347); hüquq-mühafizə orqanının əməkdaşını və ya hakimiyyət nümayəndəsini girov götürmə (maddə 349); hakimə münasibətdə hədə-qorxu və ya zorakılıq (maddə 377); hakimin əmlakını qəsdən məhv etmə və ya zədələmə (maddə 378); vəkilin əmlakını qəsdən məhv etmə və ya zədələmə (maddə 399); xarici dövlətin nümayəndəsinin həyatına qəsd etmə (maddə 443) [28].

3) RF – terrorçuluq fəaliyyətini həyat keçirmək məqsədilə təlim keçmə (maddə 205-3); terror birliyində iştirak etmə (maddə 205-4.2); terror təşkilatının fəaliyyətində iştirak etmə (maddə 205-5.2); cinayət haqqında məlumat verməmə (maddə 205-6); terrorizm aktı haqqında bilə-bilə yalan məlumat vermə (maddə 207); qanunsuz silahlı birləşmədə iştirak etmə (maddə 208.2); hava və ya dəniz gəmisini və ya dəmir yolu nəqliyyatı-

nı qaçırma (maddə 211); kütləvi iğtişaşlarda iştirak etmə (maddə 212.2); toplantı, mitinq, nümayiş, yürüş və ya piketin təşkili və ya keçirilməsinin müəyyən edilmiş qaydalarını dəfələrlə pozma (maddə 212-1); vandalizm (maddə 214); partlayıcı maddə və ya qurğuları qanunsuz əldə etmə, saxlama, daşıma və ya göndərmə (maddə 222-1); partlayıcı maddə və qurğuları qanunsuz hazırlama (maddə 223-1); dövlət və ya ictimai xadimin həyatına qəsd etmə (maddə 277); beynəlxalq müdafiədən istifadə edən şəxslərə və ya təşkilatlara hücum etmə (maddə 360); beynəlxalq terrorizm aktı (maddə 361) [27].

4) Türkmənistan – uşaqbazlıq (maddə 133); radioaktiv və ya nüvə materiallarını talama və ya hədə qorxu ilə tələb etmə (maddə 320); satış məqsədilə narkotik vasitələri, psixotrop maddələri və ya onların prekursorlarını qanunsuz hazırlama, emal etmə, əldə etmə, saxlama, daşıma və ya göndərmə (maddə 327) [34].

5) Özbəkistan – güclü ruhi həyəcan vəziyyətində qəsdən adam öldürmə (maddə 98); güclü ruhi həyəcan vəziyyətində qəsdən sağlamlığa az ağır və ağır zərər vurma (maddə 106); ailə (məişət) zorakılığı (maddə 126-1); azadlıqdan məhrum etmə cəzasının icra edildiyi müəssisələrin normal fəaliyyətini pozma (maddə 220); həbs və ya azadlıqdan məhrum etmə yerlərindən qaçma (maddə 222); odlu silahı, döyüş sursatını, odlu silah, partlayıcı maddə və ya qurğuların əsas hissələrini qanunsuz əldə etmə (maddə 247); odlu silahın, döyüş sursatının, partlayıcı maddə və qurğuların, habelə onların əsas hissələrinin qanunsuz dövriyyəsi (maddə 248); radioaktiv materialları qanunsuz ələ keçirmə (maddə 252) [35].

6) Tacikistan - satış məqsədilə narkotik vasitələrin, psixotrop maddələrin və ya onların analoqlarının qanunsuz dövriyyəsi (maddə 200); satış məqsədi olmadan narkotik vasitələri, psixotrop maddələri və ya onların analoqlarını qanunsuz istehsal etmə, hazırlama, emal etmə, əldə etmə, saxlama, daşıma və ya göndərmə (maddə 201); narkotik tərkibli bitkiləri kultivasiya etmə (maddə 204); satış məqsədilə güclü təsir edən və ya zəhərləyici maddələrin qanunsuz dövriyyəsi (maddə 206) [33].

7) Qazaxıstan – beynəlxalq müdafiədən istifa-

də edən şəxslərə və ya təşkilatlara hücum etmə (maddə 173); sosial, milli, cinsi, irqi və ya dini nifrət və düşmənçiliyin salınması (maddə 174); Qazaxıstan Respublikasının birinci Prezidentinin həyatına qəsd etmə (maddə 177); Qazaxıstan Respublikasının Prezidentinin həyatına qəsd etmə (maddə 178); təxribat (maddə 184); mal-qara oğurluğu (maddə 188-1); xüsusi dəyəri olan predmetləri qəsdən məhv etmə, ölkədən çıxarma və ya zədələmə (maddə 203); terrorizmin təbliği və ya terror aktının törədilməsinə açıq çağırışlar (maddə 256); terror qrupunun fəaliyyətində iştirak etmə (maddə 257); terror və ya ekstrimist fəaliyyəti maliyyələşdirmə və ya terrorizm və ya ekstremizmə kömək etmə (maddə 258); binalara, tikililərə, rabitə vasitələrinə hücum etmə və ya onları ələ keçirmə (maddə 269); terrorizm aktı barədə bilə-bilə yalan məlumat vermə (maddə 273); narkotik vasitələrin, psixotrop maddələrin istehlakına təhrik etmə (maddə 299); qəbir üzərində təhqiredici hərəkətlər (maddə 314) [30].

8) Belarus – ehtiyatsızlıq adam öldürmə (maddə 144); kompüter informasiyası modifikasiya etmə yolu ilə talama (maddə 212); narkotik vasitələrin, psixotrop maddələrin və ya onların prekursorları və analoqlarının qanunsuz dövriyyəsi (maddə 328); təhlükə barədə bilə-bilə yalan məlumat vermə (maddə 340); tikililər üzərində təhqiredici hərəkətlər və əmlakı qəsdən korlama (maddə 341); həbs və ya azadlıqdan məhrum etmə yerlərindən qaçma (maddə 413) [29].

9) Qırğızıstan - mal-qara oğurluğu (maddə 205-1); özgənin torpaq sahəsini özbaşına ələ keçirmə və ya təsərrüfat təyinatlı torpaqlarda özbaşına tikinti işləri aparma (maddə 212); satış məqsədilə narkotik vasitələri, psixotrop maddələri və ya onların analoqlarını qanunsuz hazırlama, əldə etmə, saxlama, daşıma, gəzdirmə, istehsal etmə (maddə 282) [31].

Müqayisəli-hüquqi analiz göstərir ki, postsovet məkanında yaranan müstəqil dövlətlərin mütləq əksəriyyəti öz qanunvericiliklərində cinayət məsuliyyətinin başlanmasının ümumi yaşının 16 yaş, bəzi cinayətlərə görə isə xüsusi yaşın 14 yaş olması mövqeyindən çıxış edirlər.

Bu məsələdə müəyyən qədər özünəməxsusluğu ilə yalnız Gürcüstan və Özbəkistan qanunveri-

ciləri fərqlənirlər. Məsələn, Özbəkistan CM-in “fiziki şəxslərin məsuliyyəti” adlanan 17-ci maddəsində ölkə qanunvericisi həm cinayət məsuliyyətinin ümumi yaşını (16 yaş), həm də xüsusi yaş müəyyən etmişdir. Lakin digər postsovet ölkələrindən fərqli olaraq, Özbəkistan CM-in Ümumi hissəsinin 17-ci maddəsində cinayət məsuliyyətinin aşağı (14 yaş), həm də yuxarı, yəni yüksəldilmiş yaş (18 yaş) nəzərdə tutulmuşdur. Bu ölkənin cinayət qanunvericiliyinin daha bir xüsusiyyəti ondadır ki, 17-ci maddədə xüsusilə ağırlaşdırıcı hallarda qəsdən adam öldürmə cinayətinə görə məsuliyyətin 13 yaşdan, yəni minimal yaş həddindən də aşağı yaşdan başlanması müəyyən olunmuşdur. Tamamilə əks mövqedən Gürcüstan qanunvericisi çıxış etmiş və CM-in Ümumi hissəsində öz əksini tapan bütün əməllərə görə cinayət məsuliyyətinin başlanmasının vahid ümumi yaşını müəyyən etmişdir. Gürcüstanın 1 iyun 2000-ci il tarixli CM-in ilkin redaksiyasında belə bir yaş olaraq 14 yaş müəyyən edilmişdir. Lakin 2007-ci ildə cinayət məsuliyyətinin başlanma yaş 12 yaşa qədər aşağı salınmışdır. Gürcüstan qanunvericisi belə bir qərarın qəbul edilməsini yetkinlik yaşına çatmayanların cinayətkarlığının səviyyəsinin artması ilə əlaqələndirmişdi. Lakin 2 ildən sonra Gürcüstan qanunvericisi yenidən cinayət məsuliyyətinin ümumi yaşını artıraraq 14 etmişdir və bunu onunla izah etmişdir ki, cinayət qanunvericiliyinin bu məsələdə sərtləşdirməyə getdikdən sonrakı 2 ildə pozitiv nəticələr əldə edilmiş, yeniyetmələr tərəfindən törədilən cinayətlərin sayı əhəmiyyətli dərəcədə azalmışdır. Bu da ölkə qanunvericiliyinin liberallaşdırılması üçün əsas qismində çıxış etmişdir [22, s.436-437].

Müqayisəli-hüquqi analiz əsasında deyə bilərik ki, 14 yaşdan başlayaraq cinayət məsuliyyətinin yarandığı cinayət növlərinin sayı Türkmənistanında 14, Azərbaycanda 17, Qırğızıstanda 20, Özbəkistanda 22, Tacikistanda və Belarusda 24, Qazaxıstanda 30, RF-də 32, Moldovada 40, Ukraynada 48-dir.

Göründüyü kimi, 14 yaşda cinayət məsuliyyətinin nəzərdə tutulduğu ən az cinayət növü Türkmənistanında, ən çox cinayət növü isə Ukrayna CM-də nəzərdə tutulmuşdur.

Qeyd edək ki, 2015-ci ildə RF-nin CM-də 14

yaşdan başlayaraq cinayət məsuliyyətinin nəzərdə tutulduğu cinayət növlərinin sayı 19 olduğu halda, onların sayı 2016-cı ildə 30-a, 2024-cü ildə isə 32-ə çatmışdır.

Təhlil əsasında deyə bilərik ki, 14 yaşda cinayət məsuliyyətinin nəzərdə tutulduğu cinayət tərkiblərinin sayı Rusiyada 92, Moldovada 87, Qazaxıstanda 81, Belarusda 68, Qırğızıstanda 69, Özbəkistanda 58, Türkmənistanında 41, Tacikistanda 69, Azərbaycanda isə 57-dir. Postsovet ölkələrində 14 yaşda cinayət məsuliyyəti yaradan cinayət tərkiblərinin sayında ağır və xüsusilə ağır cinayət tərkiblərinin xüsusi çəkisi Qazaxıstanda 80%, Rusiyada 77,2%, Azərbaycanda 73,6%, Tacikistanda 69,5%, Ukraynada 68,9%, Moldova və Türkmənistanında 66,7%, Qırğızıstanda 65,2%, Belarusda isə 55,9% olmuşdur. Bu isə qeyd olunan ölkələr arasında 14 yaşda məsuliyyət yaradan cinayət tərkiblərinin ümumi sayında ağır və xüsusilə ağır cinayət tərkiblərinin xüsusi çəkisinin Qazaxıstan, Rusiya və Azərbaycanda daha çox, Qırğızıstan və Belarusda isə daha az olduğunu göstərir.

Bir sıra postsovet ölkələrinin qanunvericiləri tərəfindən 14 yaşda cinayət məsuliyyətinin yarandığı cinayətlərin siyahısına əlavələrin edilməsi haqqında çıxarılan qərarların bütün hallarda elmi cəhətdən əsaslandırıldığını deyə bilmərik. Belə qərarların bəziləri praktiki əsaslılıq nöqtəyi-nəzərindən də ciddi suallar doğurur. Məsələn, RF-nin 6 iyul 2016-cı il tarixli Federal Qanunu ilə eyni zamanda 11 cinayətə görə cinayət məsuliyyəti yaş 16-dan 14-ə salınmışdır.

Aydın ki, 14 yaşdan cinayət məsuliyyətinin yalnız əməlin təhlükəlilik əlamətinə və motivlərinə görə müəyyən edilməsi və ya bu əsasda 16-dan 14-ə kimi aşağı salınması düzgün deyildir. Məlumdur ki, qanunverici tərəfindən 14 yaşından başlayaraq cinayət məsuliyyəti nəzərdə tutulan cinayətlərin ictimai təhlükəlilik dərəcəsi yüksək olan cinayətlər olmasa da, bu əməllərin qanunaziddliyi bu yaşa çatmış şəxs üçün açıq-aşkar aydın olmalı, başa düşülməlidir [38, s.96-109]. Əgər bu belə olmasa idi, onda, məsələn, beynəlxalq hüquqda və bir çox ölkələrin milli qanunvericiliyində nəzərdə tutulan ən təhlükəli cinayətlərdən olan soyqırım, əhalini məhv etmə, cinsi zorakılıq, irqi ayrı-seçkilik (aparteid), ağırlaşdırı-

çı hallarda müharibə qanunları və adətlərini pozma, silahlı münaqişə zamanı beynəlxalq humanitar hüquq normalarını pozma kimi sülh və insanlıq əleyhinə olan cinayətlərə görə cinayət məsuliyyəti yaşı olaraq 14 yaş müəyyən edilərdi [26, s.50-51].

Beləliklə, deyə bilərik ki, xarici ölkələrin cinayət qanunvericiliyində cinayət törətmiş şəxslərin cinayət məsuliyyətinə cəlb etməyə imkan verən minimal yaşı təyini məsələsinə vahid (ümumi) və diferensiallaşdırılmış kimi iki yanaşma müşahidə olunur. Birinci yanaşmada (Fransa, Almaniya, Polşa, Cənubi Koreya və s.) qanunverici birmənalı şəkildə hansı yaşdan başlayaraq cinayət məsuliyyətinin yarandığını göstərir.

Diferensiallaşdırılmış yanaşmanın isə mahiyyəti ondadır ki, qanunverici, cinayətin subyektlərinin müxtəlif yaş kateqoriyalarını fərqləndirir və hər bir qrup üçün cinayət məsuliyyəti doğuran əməllər dairəsini müəyyən edir [45, s.176]. Diferensiallaşdırılmış yanaşmanın müsbət tərəflərinə adətən cəzanın fərdiləşdirilməsi prinsipinin praktiki reallaşdırılmasının mümkünlüyünü və insan hüquqlarına daha yaxşı şəkildə əməl olunmasını aid edirlər. Həmçinin bəzi ölkələrdə (məsələn, Nideland, ABŞ, Belçika və s.) cinayət məsuliyyətinə cəlb edilmənin minimal həddinə çatmamış şəxsin cinayət məsuliyyətinə cəlb edilməsi məsələsi məhkəmənin öhdəsinə buraxılır [10, s.66-68]. Qeyd edək ki, keçmiş postsovet, habelə bir sıra Şərqi Avropa ölkələrində cinayət məsuliyyəti yaşına, yəni cinayətin subyektinin yaşı ilə bağlı məsələyə diferensiallaşdırılmış yanaşma mövcuddur. Belə yaş olaraq 16 yaş, bəzi ağır və xüsusilə ağır cinayətlərə, həmçinin yetkinlik yaşına çatmayanlar tərəfindən törədilən və əsasən məişət xarakteri daşıyan və bu kateqoriyalı şəxslər arasında geniş yayılan kriminal əməllərə görə cinayət məsuliyyəti yaşı kimi 14 yaş müəyyən edilmişdir [13, s.185].

Fikrimizcə, cinayət məsuliyyətinə cəlb etməyə imkan verən minimal yaşla bağlı xarici ölkələrin cinayət qanunvericiliyində mövcud olan fərqli yanaşmalar ayrı-ayrı dövlətlər üçün xarakterik olan tarixi, sosial, mədəni, iqtisadi, siyasi, habelə dini xüsusiyyətlərlə yanaşı, daha bir səbəb kimi cinayət məsuliyyətinin minimal yaşı haqqında

məsələ üzrə ictimai rəyin, bu kateqoriyalı şəxslər tərəfindən törədilən ağır və xüsusilə ağır cinayətlərin sayı, mütəxəssislərin və ekspertlərin mövqelərinin və baxışlarının, nöqtəyi-nəzərlərinin olduğu müxtəlifliyini də qeyd etmək olar.

Hər bir ölkənin qanunvericisi yetkinlik yaşına çatmayanların cinayət məsuliyyəti haqqında normaları işləyib hazırlayarkən müəyyən meyarlara əməl etməyə çalışmışdır. Hələddici amil isə cinayət törədən yetkinlik yaşına çatmayanın törətdiyi əməlin faktiki xarakterini və ictimai təhlükəliliyini dərk etməsindən ibarətdir. Yalnız bu halda ona bu və ya digər cinayət-hüquqi təsir tədbirlərinin tətbiqinin mümkünlüyündən danışa bilərik. Həmçinin insan ətrafındakı gerçəkliyi tənqidi qiymətləndirməyi və təhlil etməyi, yerinə yetirməyə başladığı hərəkətlərin nəticələrini proqnozlaşdırmağı, özünün hərəkətlərinin hüquqi, mənəvi və digər normalara uyğunluq səviyyəsini qiymətləndirməyi bacarmalıdır. Belə bacarıq və qabiliyyət isə şəxsə yalnız müəyyən yaşa çatdıqdan sonra yaranır. Başqa sözlə, qanunverici yetkinlik yaşına çatmayanların cinayət məsuliyyəti haqqında normaları qurarkən bu şəxslərin psixi xüsusiyyətlərini, öz hərəkətlərinin mahiyyətini başa düşmək, idarə etmək qabiliyyətini, habelə onların cinayət-hüquqi qadağaları dərk etmə iqtidarında olmasını nəzərə almağa səy göstərmişdir.

Hesab edirik ki, cinayət məsuliyyətinin minimal yaşı ixtiyari şəkildə müəyyən edilməməli, psixoloqların, sosioloqların, hüquqsünasların fikri və mövqeləri, sosioloji tədqiqatların nəticələri, xarici ölkələrin təcrübəsi nəzərə alınmalıdır. Belə bir yaş yeniyetmənin cinayət-hüquqi qadağaları, təlimat və qaydaları, hüquq normalarının mahiyyət və məzmununu, həmçinin qanunazidd hərəkətlərə və əməllərə görə nəzərdə tutulan cəzaların mahiyyətini düzgün qavramaq qabiliyyətində olduğu yaşdan aşağı olmamalıdır. Sözsüz ki, yetkinlik yaşına çatmayanın hələ tam formalaşmamış psixikasının xüsusiyyətləri, onun sosiallaşma səviyyəsi də nəzərə alınmalıdır.

Xarici ölkələrin cinayət qanunvericiliyinin müqayisəli-hüquqi təhlili göstərmişdir ki, əksər dövlətlərin hüquq sistemində şəxsin hansı yaşdan və hansı dərəcədə öz əməl və hərəkətlərinin xarakterini, ictimai təhlükəlilik dərəcəsini, qanuna-

zidd olmasını dərk etmək və başa düşmək, onların nəticələrini proqnozlaşdırmaq qabiliyyətinə malik olması ilə bağlı vahid anlam hələ də təşəkkül tapmamışdır. Buna görə də bir çox ölkələrdə cinayət məsuliyyətinin minimal yaşı ilə bağlı məsələdə əhəmiyyətli fərqlər mövcuddur. Təəssüf ki, beynəlxalq sənədlərə də bu məsələ öz birmənalı həllini tapmamışdır. Məsələn, yetkinlik yaşına çatmayanlar barəsində ədalət mühakiməsinin həyata keçirilməsi haqqında BMT-nin Minimal standart qaydalarında (Pekin qaydaları) bu məsələ ilə bağlı yalnız qeyd olunur ki, belə yaş həddən artıq aşağı olmamalıdır.

BMT-nin Uşaq hüquqları üzrə Komitəsinin 2007-ci ildə "Yetkinlik yaşına çatmayanlara dair ədalət mühakiməsinin həyata keçirilməsi çərçivəsində uşaqların hüquqları" adı altında qəbul edilən 10 nömrəli Qərarın 33-cü maddəsində verilən qeyddə Komitənin, həmçinin Konvensiyanın iştirakçı-dövlətlərinə minimal yaşın 12 yaşdan aşağı salınmaması barədə müraciəti də öz əksini tapmışdır.

Deyə bilərik ki, xarici ölkələrin cinayət hüququnda cinayətin subyektı olaraq törədilmiş əmələ görə hüquqi məsuliyyət daşımaq qabiliyyətində olan, mühüm və zəruri sosial-psixoloji və fizioloji əlamətlərlə səciyyələnən cinayət törətmiş fiziki şəxs hesab edilir. Bu əlamətlər kompleksinə isə, bir qayda olaraq, cinayət məsuliyyətinə cəlb etməyə imkan verən yaş, anlaqlılıq, hərəkətlərini idarə etmək qabiliyyəti, əməlin ictimai təhlükəliliyini, törədilmiş cinayətin ağırlıq dərəcəsini, hərəkət və ya hərəkətsizliyin hüquqi nəticələrini dərk etmək qabiliyyəti, cinayət məsuliyyəti ilə bağlı mənəvi və psixoloji mərhumiyyətlərə dözə bilmək iqtidarında olması və sair aid edilir [19, s.161; 21, s.159].

Cinayətkarlığın müasir inkişaf meyilləri, onun strukturunda və dinamikasında baş verən neqativ xarakterli dəyişmələr, cinayətkarlığın olduqca təhlükəli, qurbanlarının sayının onlarla, bəzən isə yüzlərlə hesablanan kibercinayətlərin, ağır nəticələrə gətirən müasir rəqəmsal vasitələrdən istifadə etməklə törədilən digər cinayətlərin məhz yetkinlik yaşına çatmayanlar tərəfindən törədilməsi ehtimalının ildən-ilə artması nəzərə alınmaqla kibercinayətlərə, xüsusən də kiberterrorçuluğa, ki-

berdələduzluğa, kibernarkocinayətkarlığa, xüsusən də narkotiklərin onlayn satışına, ictimai təhlükəsizlik əleyhinə bir sıra digər cinayətlərə görə cinayət məsuliyyəti yaradan yaş həddinin 14 yaş müəyyən edilməsinin məqsədmüvafiqliyi kimi nəticə çıxarmağa əsas vardır. Həmçinin nəzərə alınmalıdır ki, müasir yeniyetmə artıq 20-30 il bundan əvvəlki yeniyetmə deyildir. Hazırda yetkinlik yaşına çatmayanların böyük əksəriyyəti istər əqli və intellektual, istərsə də mənəvi-əxlaqi cəhətdən, sosiallaşma baxımından daha inkişaf etmişlər. Onlar dünyada cərəyan edən bir çox hadisə və proseslərdən baş çıxarır, müstəqil şəkildə qərarlar verə bilər, hər hansı bir hadisəni öz keçmişdəki həmyaşlıqlarına nisbətən daha adekvat qiymətləndirə bilirlər.

Xarici və milli təcrübənin təhlili göstərir ki, cinayət məsuliyyətinə cəlb etməyə imkan verən yaş həddinin hüdudlarının (minimal yaşın) elmi-nəzəri və praktiki aspektlərdən düzgün müəyyən edilməsi cəzanın fərdiləşdirilməsinə, yetkinlik yaşına çatmayanların psixoloji və intellektual xüsusiyyətlərinin lazımı dərəcədə nəzərə alınmasına gətirir. Bu baxımdan, bu istiqamətdə tədqiqatların davam etdirilməsi cinayət törətmiş subyektin şəxsiyyətinin sosial-psixoloji, intellektual və digər fərdi xarakteristikalarının qiymətləndirilməsinə kompleks yanaşma əsasında araşdırmaların aparılması daha perspektivli və zəruri hesab edilməlidir.

Beləliklə, deyə bilərik ki, araşdırılan bu problem istər cinayət hüququ nəzəriyyəsi, istərsə də hüquqtətbiqi praktika üçün kifayət qədər aktualdır. Hesab edirik ki, bu məsələlərin, yəni cinayət məsuliyyətinə cəlb etməyə imkan verən yaşı tənzimləyən cinayət-hüquq müddəalarının və onların tətbiqi praktikasının dərin nəzəri analizi, həmçinin bu istiqamətdə qanunvericilik normalarının təkmilləşdirilməsi üzrə elmi əsaslı tövsiyələrin və təkliflərin işlənilib hazırlanması zəruridir.

Həmçinin qeyd etmək lazımdır ki, CM-də cinayət məsuliyyətinin başlanma yaşı kimi cinayət məsuliyyətinin diferensiasiyası vasitəsi daha dəqiq müəyyən edilmişdir. Belə ki, ölkə qanunverici cinayət məsuliyyəti yaşının müəyyən edilməsinə daha diferensiallaşdırılmış şəkildə yanaşmış, böyük ictimai təhlükə kəsb etməyən cinayət tö-

rətmiş yetkinlik yaşına çatmayanlara daha humanist yanaşma nümayiş etdirmişdir [22, s.443].

Qeyd edək ki, qanunverici cinayət məsuliyyətinin yaranması yaşını müəyyən edərkən belə bir mövqedən çıxış edir ki, 14-17 yaş dövründə olan bütün yeniyetmələr öz hərəkətlərinin (hərəkətsizliyinin) əhəmiyyətini, ictimai təhlükəliliyini dərk etməyə və hərəkətlərini idarə etmək qabiliyyətinə malikdirlər. Lakin eyni bir pasport yaşına malik olan yeniyetmələr bir çox hallarda fiziki və psixi inkişaf səviyyələrinə görə fərqlənirlər. Ona görə də yeniyetmənin müəyyən yaşa çatmasını onun avtomatik olaraq hərəkətlərinin mahiyyətini dərk etmələrinin, iradi nəzarət qabiliyyətinin yaranmasının və öz davranışlarının nəticələrinin proqnozlaşdırılması iqtidarında olmalarının universal meyarı hesab etmək o qədər də düzgün deyildir. Qanunverici cinayət məsuliyyəti yaşının aşağı həddini müəyyən edərkən yaş psixologiyasının məlumatlarını nəzərə alır, yeniyetməlik yaşının tipik xarakteristikalarına əsaslanır. Bu zaman fizioloji və psixoloji göstəricilər, hüquqi şüur (cinayət-hüquqi qadağaların dərk edilməsi və başa düşülməsi) yeniyetməlik yaşının ümumqəbul olunmuş xarakteristikalarına uyğun gəlməyə bilər.

Məhz bu amilləri nəzərə alaraq, cinayət törətmiş yetkinlik yaşına çatmayanların, xüsusən də 14 yaşda olan uşaqların cinayət məsuliyyətinə cəlb edilməsi məsələsi həll edilərkən məhkəmə-tibbi və kompleks məhkəmə psixoloji-psixiatrik ekspertizaların təyini və aparılması zəruri hesab edilməli, uyğun müddəalar CM-in 20-ci maddəsinə əlavə edilməlidir.

Hesab edirik ki, cinayət məsuliyyətinə cəlb etməyə imkan verən ümumi yaşın 14-ə, bir sıra cinayət növlərinə görə isə 13 və ya 12 yaşa qədər aşağı salınmasının nə elmi, nə də praktiki əsası yoxdur. 14 yaşa qədər olan uşaqlar tərəfindən törədilən ictimai təhlükəli əməllərin sayının artması

ilə bağlı argumentə əsaslanaraq qanunvericiyə cinayət məsuliyyəti yaşının aşağı salmağın təklif edilməsi düzgün yanaşma deyildir. Bundan başqa, statistika da belə artımı təsdiqləyən məlumatlar təqdim etmir.

Qeyd olunanlarla yanaşı, xarici ölkələrin, xüsusən də postsovet ölkələrinin təcrübəsi, hüquq doktrinasında təşəkkül tapmış fikir və mövqelərin sistemli təhlili və ümumiləşdirilməsi əsasında Azərbaycan Respublikasının CM-in 20.2-ci maddəsinə daxil olan cinayətlər dairəsinə satış məqsədilə qanunsuz olaraq narkotik vasitələri və ya psixotrop maddələri əldə etmə və ya saxlama, hazırlama, istehsal etmə, emal etmə, daşıma, göndərmə, yaxud qanunsuz olaraq narkotik vasitələri və ya psixotrop maddələri satma (maddə 234.2), mediadan, internet informasiya ehtiyatlarından və ya informasiya-telekommunikasiya şəbəkələrindən istifadə etməklə narkotik vasitələrin və psixotrop maddələrin satışı (maddə 234.4.4), ictimai əhəmiyyətli infrastruktur obyektlərinin kompüter sisteminə və ya kompüter məlumatlarına qanunsuz müdaxilə (maddə 273.4), dövlət xadiminin və ya ictimai xadimin həyatına qəsd etmə (maddə 277), ədalət mühakiməsini və ya ibtidai istintaqı həyata keçirən şəxsin həyatına qəsd etmə (maddə 287) və sair kimi cinayətlərin də daxil edilməsini məqsədəuyğun hesab edirik. Təbii ki, təkliflərimiz müəyyən qədər diskussion xarakter daşımaqqla əsaslı elmi-nəzəri və praktiki xarakterli araşdırmaların aparılmasını, bununla bağlı ekspert rəylərinin, ölkənin tanınmış hüquqşünaslarının fikir və mövqelərinin öyrənilməsini tələb edir. Həmçinin CM-in 266-cı maddəsi ilə nəzərdə tutulmuş əməllərə görə cinayət məsuliyyətinin 14 yaşda deyil, 16 yaşdan müəyyən edilməsi və bununla da bu kateqoriyalı əməllər dairəsindən ehtiyatsızlıqla törədilən cinayətlərin çıxarılması da, fikrimizcə, məntiqli və əsaslı olardı.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. Ağayev İ. Azərbaycan Respublikasının Cinayət hüququ (Ümumi və Xüsusi hissələr). Dərslük. Bakı, 2010.
2. Azərbaycan Respublikası Cinayət Məcəlləsinin Kommentariyası/ h.e.d., prof.F.Y.Səməndərovun redaktəsi ilə. Bakı, 2016.
3. Əliyev R. Cinayətin subyektivi olan yetkinlik yaşına çatmayan şəxslər üçün qanunla müəyyən edilmiş yaş həddinin yerli və beynəlxalq təcrübədə müqayisəli təhlili// "Yetkinlik yaşına çatmayan şəxslər tərəfindən törədilən cinayətlərin cinayət-hüquqi, cinayət-prosessual və kriminalistik problemləri" mövzusunda 17 ap-

rel 2023-cü il tarixdə Azərbaycan Respublikası DİN-in Polis Akademiyasında keçirilmiş beynəlxalq elmi-praktik konfransın materialları. Bakı, 2023.

4. Əzizov H. Türk hüququnda yetkinlik yaşına çatmayan şəxslərə təyin edilən cəza növləri// “Yetkinlik yaşına çatmayan şəxslər tərəfindən törədilən cinayətlərin cinayət-hüquqi, cinayət-prosessual və kriminalistik problemləri” mövzusunda 17 aprel 2023-cü il tarixdə Azərbaycan Respublikası DİN-in Polis Akademiyasında keçirilmiş beynəlxalq elmi-praktik konfransın materialları. Bakı, 2023.
5. Məmmədova Y. Almaniyada yetkinlik yaşına çatmayanların cinayət məsələləri// “Yetkinlik yaşına çatmayan şəxslər tərəfindən törədilən cinayətlərin cinayət-hüquqi, cinayət-prosessual və kriminalistik problemləri” mövzusunda 17 aprel 2023-cü il tarixdə Azərbaycan Respublikası DİN-in Polis Akademiyasında keçirilmiş beynəlxalq elmi-praktik konfransın materialları. Bakı, 2023.
6. Mikayılı Y.R. Yetkinlik yaşına çatmayanların cinayət məsuliyyətinə cəlb edilməsi sahəsində bəzi problemlərə dair//Bakı: Qanun,2024, №3(353).
7. Nəcəfov E. Yetkinlik yaşına çatmayan şəxslər cinayətin subyekti kimi// “Yetkinlik yaşına çatmayan şəxslər tərəfindən törədilən cinayətlərin cinayət-hüquqi, cinayət-prosessual və kriminalistik problemləri” mövzusunda 17 aprel 2023-cü il tarixdə Azərbaycan Respublikası DİN-in Polis Akademiyasında keçirilmiş beynəlxalq elmi-praktik konfransın materialları. Bakı, 2023.
8. Michael A. Corriero, Judging Children As Children: A Proposal for a Juvenile Justice System/Michael A.Corriero.- Temple University Press, 2007.- 232p.
9. Антонова Е.Ю. Субъект преступления: учебное пособие. /Е.Ю.Антонова.-Владивосток: Издательство Дальневосточного федерального университета,- 2023.- 90с.
10. Барышникова К.Г. Возраст уголовной ответственности в зарубежных странах//Academy. 2017, №4(19), с.68-69
11. Гокунь Ю.С., Гулина С.Н. К вопросу о снижении возраста уголовной ответственности несовершеннолетних//Державинский форум. - 2020. Т.4. №14, - с.22-29.
12. Головенков П.В. Уголовное уложение Федеративной Республики Германии – Strafgesetzbuch (StGB): Научно-практический комментарий и перевод текста закона.Universitätsverlag Potsdam, - 2021.- 494с.
13. Горбатенко Г.В. Теоретико-правовые аспекты определения возраста как признака субъекта преступления в отечественной и зарубежных системах права//Вестник Воронежского института МВД России.- 2020. №3,- с.184-189.
14. Джиба С.Е. К вопросу о минимальном возрасте уголовной ответственности в РФ и зарубежных странах//Молодой ученый,- 2021. №26(368), - с.166-169.
15. Доржиева Г.Б. Возраст наступления уголовной ответственности несовершеннолетних в Китае//Молодой ученый, - 2025. №22(573), - с.386-387.
16. Жоголев Д.С. К вопросу о снижении возраста уголовной ответственности//Молодой ученый, – 2024. №16(515), - с.183-185.
17. Иванчин А.В., Кулева Л.О., Наурбиева Ф.Х. Возрастная граница наступления уголовной ответственности: история и современность//Вестник ЯрГУ. Серия «Гуманитарные науки»,- 2023. №1, - с.78-89.
18. Капинус О.С., Додонов В.Н. Возраст уголовной ответственности в праве современных стран//Современное уголовное право в России и за рубежом: некоторые проблемы ответственности: сб.статей, - 2008,- с.106-110.
19. Карабанова Е.Н. Возрастной критерий уголовно-правовой деликтоспособности лица//Закон, - 2024. №1, - с.160-171.
20. Ким Е.П. Правовое регулирование возраста уголовной ответственности в контексте новеллизации уголовного законодательства//Вестник Югорского государственного университета, - 2018. Выпуск 2(49), с.73-78.
21. Петрова И.А., Герасимова Е.В., Комиссаров Е.Л. Зарубежный опыт правовой регламентации уголовной ответственности несовершеннолетних//Журнал прикладных исследований. Серия: Право, 2023. №12, - с.159-164.
22. Самедова Ш.Т. Проблемы уголовного права: классификация преступлений, дифференциация уго-

- ловной ответственности и построение санкций/Ш.Т.Самедова.-Баку: «Еъопринт»,- 2017.- 744с.
23. Самедова Ш.Т. Уголовно-правовая защита прав несовершеннолетних//Баки университетinin xəbərləri. Sosial-siyasi elmlər seriyası, - 2022, №1, - s.22-41.
 24. Санташов А.Л., Латышева Л.А., Мухтарова Е.А. Реализация уголовной ответственности несовершеннолетних: отечественный и зарубежный опыт//Журнал прикладных исследований, - 2020,- с.48-52.
 25. Соловьев О.Г. Возраст наступления уголовной ответственности субъекта преступления: актуальные позиции правовой доктрины//Вестник экономики и права, - 2024. №95, - с.231-241.
 26. Трапайдзе К.З. Возраст, с которого наступает уголовная ответственность: спорные вопросы законодательства и практики применения// Lex russica,- 2022. Том 75. №2,- с.46-55.
 27. Уголовный кодекс Российской Федерации. - http://www.continent-online.com/Document/?doc_id=30397073
 28. Уголовный кодекс Украины.- http://www.online.zakon.kz/Document/?doc_id=30418109
 29. Уголовный кодекс Республики Беларусь. - http://www.continent-online.com/Document/?doc_id=30414984
 30. Уголовный кодекс Республики Казахстан. - http://www.continent-online.com/Document/?doc_id=31575252
 31. Уголовный кодекс Республики Кыргызстан. - http://www.continent-online.com/Document/?doc_id=30397073
 32. Уголовный кодекс Республики Молдова. - http://www.continent-online.com/Document/?doc_id=30394923
 33. Уголовный кодекс Республики Таджикистан. - http://www.continent-online.com/Document/?doc_id=30397325
 34. Уголовный кодекс Туркменистана. - http://www.online.zakon.kz/Document/?doc_id=31295286
 35. Уголовный кодекс Республики Узбекистан.- http://www.online.zakon.kz/Document/?doc_id=30421110
 36. Уголовное право зарубежных стран. Общая и Особенная части./под ред. И.Д.Козочкина. М.: Омега-Л, - 2010.- 576с.
 37. Уголовное право зарубежных стран: в 3 т. Т.1. Общая часть. Англия. США: учебник/отв.ред. Н.Е.Крылова. М.: Издательство Юрайт,- 2016.- 543с.
 38. Уголовное право РФ. Общая часть: учебник/Под ред. Ю.В.Грачевой. М.: Проспект,- 2019. - 416с.
 39. Уголовный кодекс Китая/под ред.проф.А.И.Коробеева и проф.А.И.Чучаева. М.: ООО «Юридическая фирма Контракт», - 2017.- 256с.
 40. Уголовный кодекс Латвии/- <http://www.lawyer-khroulev.com>
 41. Уголовный кодекс Республики Польша/Науч.ред. Н.Ф.Кузнецова, А.И.Лукашов. Перевод Д.А.Барилевич.- СПб.: Юридический Центр Пресс, - 2001. -234с.
 42. Уголовный кодекс Швейцарии/науч.ред. А.В.Серебренникова. - СПб.: Юридический Центр Пресс, - 2002.- 348с.
 43. Уголовный кодекс Эстония.-<http://www.legislationline.org>
 44. Уголовный кодекс Японии/Научное редактирования и предисловие д.ю.н. А.И.Коробеева. Перевод с японского к.ю.н. В.Н.Еремина.- СПб.: Юридический Центр Пресс,- 2002.- 226с.
 45. Ускова Т.В., Смирнова А.М., Герасимова Е.В. Назначение наказания несовершеннолетним по законодательству некоторых европейских стран//Журнал прикладных исследований, - 2023. №12, с.171-177.
 46. Хромова Н.М. Возраст уголовной ответственности несовершеннолетних//Бурнал российского права, - 2018. №4,- с.96-109
 47. Черкасов П.Б. Актуальные проблемы снижения возраста уголовной ответственности // Теоретические и прикладные аспекты юридической ответственности и исполнения наказаний: материалы межд.науч.-практ. конф. Владимир,- 2014, - с.83-87.

Анар ДЖАВАДОВ

**ВОЗРАСТ УГОЛОВНОЙ ОТВЕТСТВЕННОСТИ: СРАВНИТЕЛЬНЫЙ
АНАЛИЗ УГОЛОВНОГО ЗАКОНОДАТЕЛЬСТВА****РЕЗЮМЕ**

В статье рассматриваются научно-теоретические и практические вопросы, связанные с минимальным возрастом уголовной ответственности. Для этого проведен сравнительно-правовой анализ законодательного опыта таких стран, как США, Франция, Германия, Англия, Израиль, Япония, Польша, Эстония, Латвия, Турция, а также Азербайджана, Украины, Казахстана, Кыргызстана, Грузии, Молдовы, Российской Федерации и других постсоветских стран. В этих аспектах более подробно исследовано уголовное законодательство постсоветских стран, правовые системы которых близки к азербайджанской, показан круг деяний, за которые уголовная ответственность наступает с 14 лет в этих странах, и установлено, что в уголовном законодательстве других постсоветских стран круг этих деяний шире, чем в Азербайджане. Показано, что минимальный возраст уголовной ответственности в разных странах существенно различается в зависимости от историко-культурных особенностей стран, правовых систем и других факторов. В статье отмечается, что вопрос о минимальном возрасте уголовной ответственности не решён однозначно ни в Конвенции о правах ребёнка 1989 года, ни в Пекинских правилах.

Учитывая современные реалии, намечающиеся тенденции, связанные с глобализацией и цифровизацией, а также опыт зарубежных стран, особенно постсоветского пространства, преступления, предусмотренные статьей 20.2 Уголовного кодекса Азербайджанской Республики, включают: незаконное приобретение или хранение, изготовление, производство, переработка, перевозка, пересылка наркотических средств или психотропных веществ в целях сбыта (статья 234.2), сбыт наркотических средств и психотропных веществ с использованием средств массовой информации, информационных ресурсов сети интернет или информационно-телекоммуникационных сетей (статья 234.4.4), незаконное вмешательство в компьютерную систему или компьютерные данные объектов общественной инфраструктуры (статья 273.4), посягательство на жизнь государственного служащего или общественного деятеля (статья 277) и др. естественно, данный вопрос требует проведения содержательных научно-теоретических и практических исследований, изучения экспертных заключений, мнений и позиций известных юристов страны по данному вопросу. Также, на наш взгляд, было бы логичным и обоснованным установить уголовную ответственность за деяния, предусмотренные статьей 266 УК, не с 14, а с 16 лет, тем самым исключив из сферы действия данной категории деяний преступления, совершённые по неосторожности.

Ключевые слова: уголовное законодательство, дифференциация уголовной ответственности, минимальный возраст уголовной ответственности, дети, несовершеннолетние, зарубежный опыт, страны постсоветского пространства, Конвенция о правах ребенка, Пекинские правила, Комитет ООН по правам ребенка, сравнительный анализ

Anar JAVADOV

**AGE OF CRIMINAL LIABILITY: A COMPARATIVE ANALYSIS OF
CRIMINAL LEGISLATION****SUMMARY**

The article examines scientific-theoretical and practical issues related to the minimum age of criminal responsibility, and for this purpose, a comparative-legal analysis of the legislative experience of countries such as the USA, France, Germany, England, Israel, Japan, Poland, Estonia, Latvia, Turkey, as well as Azerbaijan, Ukraine, Kazakhstan, Kyrgyzstan, Georgia, Moldova, the Russian Federation and other post-Soviet countries was carried out. The criminal legislation of the post-Soviet countries, whose legal systems are closer to Azerbaijan, has been studied more extensively in these aspects, the range of acts for which criminal liability begins at the

age of 14 in these countries has been shown, and it has been determined that the range of these acts is wider in the criminal legislation of other post-Soviet countries compared to Azerbaijan. It has been shown that the minimum age of criminal liability in different countries differs significantly from each other depending on the historical and cultural characteristics of the countries, legal systems, and other factors. The article notes that the issue of the minimum age for criminal liability has not found an unambiguous solution in the 1989 Convention on the Rights of the Child or the Beijing Rules.

Taking into account modern realities, emerging trends related to globalization and digitalization, as well as the experience of foreign countries, especially post-Soviet countries, the following crimes are included in Article 20.2 of the Criminal Code of the Republic of Azerbaijan: illegal acquisition or storage of narcotic drugs or psychotropic substances for the purpose of sale, preparation, production, processing, transportation, shipment, or illegal sale of narcotic drugs or psychotropic substances (Article 234.2), sale of narcotic drugs and psychotropic substances using the media, Internet information resources or information and telecommunication networks (Article 234.4.4), it was considered appropriate to include such crimes as illegal interference with the computer system or computer data of public infrastructure facilities (Article 273.4), attempt on the life of a state official or public figure (Article 277), attempt on the life of a person conducting justice or preliminary investigation (Article 287), etc. Naturally, this issue is debatable and requires conducting substantive scientific, theoretical and practical research, studying expert opinions, opinions and positions of well-known lawyers of the country in this regard. Also, in our opinion, it would be logical and reasonable to establish criminal liability for the acts provided for in Article 266 of the Criminal Code not at the age of 14, but at the age of 16, thereby excluding crimes committed through negligence from the scope of these categories of acts.

Keywords: criminal legislation, differentiation of criminal liability, minimum age for criminal liability, children, minors, foreign experience, post-Soviet countries, Convention on the Rights of the Child, Beijing Rules, UN Committee on the Rights of the Child, comparative analysis

Afət FƏRZULLAYEVA

Milli Aviasiya Akademiyası Hüquq kafedrasının
müəllimi, h.ü.f.d.

e-mail:afatgahramanova@gmail.com

<https://doi.org/10.62130/GWLU7593>

MƏDƏNİ İRSİN QORUNMASININ CİNAYƏT-HÜQUQİ YANAŞMASININ TƏKAMÜLÜ: TARİXİ İLKİN ŞƏRTLƏR VƏ FORMALAŞMA MƏRHƏLƏLƏRİ

XÜLASƏ

Məqalə mədəni irsin qorunmasına cinayət-hüquqi yanaşmanın tarixi təkamülünün araşdırılmasına həsr olunmuşdur. İşdə mədəni dəyərlərə qarşı yönəlmiş cinayət məsuliyyətinin formalaşma ilkin şərtləri insan sivilizasiyasının erkən mərhələlərindən başlayaraq qloballaşma və rəqəmsallaşma dövrünün müasir tendensiyalarına qədər təhlil edilir. Xüsusi diqqət XIX əsrin ilk milli qanunvericilik aktlarından və XX əsrin beynəlxalq konvensiyalarından başlayaraq, transmilli təhdidlər və silahlı münaqişələr şəraitində mədəni obyektlərin qorunmasının müasir mexanizmlərinə yönəldilmiş əsas inkişaf mərhələlərinin təhlilinə ayrılmışdır.

Müxtəlif hüquq sistemlərinin və mədəni dəyərlərin məhv edilməsinin və qanunsuz dövrüyyəsinin qarşısını almağa yönəlmiş beynəlxalq standartların müqayisəli-hüquqi analizi aparılmışdır. Tarixi-hüquqi və sistemli təhlil əsasında müəllif cinayət-hüquqi tənzimləmənin inkişaf qanunauyğunluqlarını müəyyənləşdirir və mədəni irsin qorunması üzrə hüquqi mexanizmlərin effektivliyi ilə bağlı aktual problemləri göstərir.

Nəticə etibarilə, milli və beynəlxalq qanunvericiliyin təkmilləşdirilməsinin, həmçinin mədəni dəyərlərin qorunması proseslərinə innovativ texnologiyaların inteqrasiyasının vacibliyi vurğulanır.

Açar sözlər: mədəni irs, cinayət hüququ, mədəni dəyərlərin qorunması, tarixi inkişaf, beynəlxalq hüquq, YUNESKO, rəqəmsallaşma

Mədəni irsin qorunması məsələləri ictimai və hüquqi münasibətlər sistemində xüsusi yer tutur, çünki mədəni dəyərlər bəşəriyyətin tarixi inkişaf yolunun şahidi olmaqla yanaşı, həm də milli kimliyin, mənəvi zənginliyin və xalqların mədəni müxtəlifliyinin ən mühüm tərkib hissəsidir. Mədəni irsin itirilməsi istər silahlı münaqişələr, təbii fəlakətlər, qanunsuz fəaliyyət, istərsə də səhlənkarlıq nəticəsində baş versin cəmiyyət üçün bərpaolunmaz nəticələrə gətirib çıxarır, onun tarixi yaddaşını və mədəni şüurunu kəsədləşdirir. Bu kontekstdə məhz cinayət hüququ mədəni dəyərləri ictimai təhlükəli təcavüzlərdən qoruyan ən sərt və təsirli hüquqi alət kimi mühüm rol oynayır.

Tədqiqatın aktuallığı ondan ibarətdir ki, müasir hüquq sistemi qloballaşma, rəqəmsal texnologiyaların inkişafı, transmilli cinayətkarlıq və mə-

dəni obyektlərin qanunsuz dövrüyyəsi ilə bağlı yeni çağırışlarla üzləşir. Ənənəvi təhdidlər - oğurluq, məhv etmə, qaçaqmalçılıq, abidələrin qəsdən zədələnməsi ilə yanaşı, getdikcə daha çox aktual hala gələn yeni təcavüz formaları meydana çıxır. Bunlara internet platformaları vasitəsilə artefaktların qanunsuz satışı, mənşə sənədlərinin saxtalaşdırılması, eləcə də müəllif hüquqları qorunmadan mədəni obyektlərin rəqəmsal surətlərinin yaradılması daxildir. Bu amillər mədəni irsin cinayət-hüquqi müdafiəsinin həm milli, həm də beynəlxalq səviyyədə tarixi yanaşmalarının yenedən qiymətləndirilməsini və təkamülünün təhlilini zəruri edir.

Bu tədqiqatın məqsədi mədəni irsin qorunmasına dair cinayət-hüquqi yanaşmanın formalaşma və inkişaf prosesini kompleks şəkildə araşdırmaq, onun tarixi ilkin şərtlərini və formalaşma qanuna-

uyğunluqlarını müəyyənləşdirmək, həmçinin müasir vəziyyəti və təkmilləşmə perspektivlərini təhlil etməkdir. Bu məqsədlə aşağıdakı vəzifələr müəyyən edilir: bu sahədə hüquqi tənzimləmənin tarixi dinamikasını izləmək, cinayət-hüquqi normaların formalaşmasına təsir göstərən əsas mərhələləri və amilləri müəyyənləşdirmək, həmçinin müxtəlif hüquq sistemlərinin və beynəlxalq standartların müqayisəli-hüquqi təhlilini aparmaq.

Tədqiqatın obyektini mədəni dəyərlərin qorunması prosesində yaranan ictimai münasibətlər, predmeti isə mədəni irsə qarşı yönəlmiş təcavüzlərə görə məsuliyyəti tənzimləyən cinayət-hüquq normaları və onların tarixi təkamülüdür. Metodoloji əsasını tarixi-hüquqi, müqayisəli-hüquqi və sistemli-analitik metodlar təşkil edir ki, bu da mədəni irsin cinayət-hüquqi mühafizəsini cəmiyyətin siyasi, sosial və mədəni dəyişiklikləri ilə sıx bağlı olan dinamik bir kateqoriya kimi araşdırmağa imkan verir.

İşin elmi yeniliyi ondan ibarətdir ki, burada cinayət-hüquqi yanaşmanın təkamülü cəmiyyətin və beynəlxalq hüququn tarixi inkişaf mərhələləri kontekstində kompleks şəkildə nəzərdən keçirilir. İlk dəfə olaraq cinayət qanunvericiliyinin kodifikasiya prosesi ilə mədəni irsin qorunması institutlarının inkişafı arasında əlaqə qurulur, YUNESKO kimi beynəlxalq təşkilatların və 1954-cü il Haaqa Konvensiyası, 1970-ci il Konvensiyası kimi beynəlxalq müqavilələrin təsiri araşdırılır.

Beləliklə, mədəni irsin qorunmasına dair cinayət-hüquqi yanaşmanın tarixi ilkin şərtlərinin və inkişaf mərhələlərinin təhlili mədəni obyektlərin hüquqi müdafiəsinin formalaşma qanunauyğunluqlarını daha dərindən anlamağa və mədəni yaddaşın qorunmasına yönəlmiş müasir cinayət-hüquq siyasətinin təkmilləşməsi istiqamətlərini müəyyənləşdirməyə imkan verir.

Mədəni irsin cinayət-hüquqi mühafizəsinin tarixi formalaşması insan sivilizasiyasının inkişafı, dövlətçiliyin yaranması, hüquq qaydasının və cəmiyyətin mənəvi dəyərlər sisteminin təşəkkülü ilə sıx bağlı olan mürəkkəb və çoxşaxəli bir prosesdir. Minilliklər ərzində bəşəriyyət maddi və mənəvi nailiyyətlərin dəyəri haqqında anlayışlar formalaşdırılmış, onların mədəni kimliyin və tarixi davamlılığın əsası kimi əhəmiyyətini dərk etmiş-

dir [1, s.245]. Lakin mədəni dəyərlərin hüquqi müdafiəsi müstəqil bir hüquqi kateqoriya kimi nisbətən gec yalnız onların məhv edilməsi və ya oğurlanmasının ictimai təhlükəliliyi anlayışının hüquqi səviyyədə tanınmasından sonra meydana çıxmışdır.

Qədim sivilizasiyalarda mədəni və dini obyektlərin qorunması adətən müqəddəs və mənəvi xarakter daşıyırdı. Məsələn, Misirdə, Mesopotamiyada və Qədim Yunanıstanda məbədlərin, tanrı heykəllərinin və qəbirlərin təhqiri və ya dağıdılması yalnız mülkiyyətə qarşı cinayət kimi deyil, həm də ilahi düzənə qarşı təhqir kimi qiymətləndirilirdi. Hammurapi Qanunlarında (e.ə. XVIII əsr) və daha sonrakı kodekslərdə məbədlərin dağıdılması, dini əşyaların oğurlanması və ya zədələnməsi üçün cəza tədbirləri nəzərdə tutulmuşdu. Beləliklə, insan cəmiyyətinin erkən mərhələlərində belə bu cür əməllərə qarşı mənəvi qınaqdan hüquqi tənzimləməyə keçid müşahidə olunur.

Antik dövrdə mədəni dəyərlər əsasən mülkiyyət obyektini kimi qəbul edilirdi, lakin şəhər-dövlətlərin inkişafı ilə onların ictimai əhəmiyyətinə dair anlayış formalaşmağa başladı. Qədim Romada ictimai binaların, abidələrin və akvedukların dağıdılması qadağan edilmiş, "Lex Julia de vi publica" qanununa əsasən ictimai tikililərin zədələnməsi cinayət hesab olunurdu [2, s.312]. "Mədəni irs" termini o dövrdə mövcud olmasa da, ictimai əhəmiyyət daşıyan obyektlərin dağıdılması və qarət edilməsindən qorunması ideyası artıq formalaşmaqda idi.

Orta əsrlərdə mədəni dəyərlərə münasibət mürəkkəb təkamül yolu keçmişdir. Müharibələr və dini qarşıdurmalar dövrləri çox vaxt məbədlərin, monastirlərin, kitabxanaların və incəsənət əsərlərinin kütləvi şəkildə məhv edilməsi ilə müşayiət olunurdu. Bununla belə, həmin dövrdə mədəni obyektlərin dağıdılmasının mənəvi yolverilməzliyi ideyası formalaşmağa başladı. Kilsə, cəmiyyətdə böyük nüfuza malik olaraq, kanon hüququ vasitəsilə belə əməlləri tənzimləməyə, müqəddəs yerlərin talanını və təhqirini qadağan etməyə çalışırdı. Lakin faktiki qoruma zəif idi, çünki dini və siyasi maraqlar çox vaxt mədəni dəyərlərin qorunması prinsiplərindən üstün tutulurdu.

İntibah dövrü humanist dünyagörüşünün for-

malaşması ilə sənət və mədəni nailiyyətlərin təkcə hökmdarların və dini institutların deyil, bütün bəşəriyyətin irsi kimi dəyərləndirilməsinə gətirib çıxardı. Humanizm və elm ideyalarının yayılması, çap və incəsənətin inkişafı mədəni dəyərlərin qorunmasının zəruriliyinə dair ictimai şüurun yaranmasına şərait yaratdı. Bu dövrdə ilk sənət kolleksiyaları formalaşdı, muzeylərin əsası qoyuldu və onların hüquqi qorunması üçün ilk təşəbbüslər meydana çıxdı.

XVII–XVIII əsrlərdə Maarifçilik dövründə mədəni irsin qorunması ideyası daha rəşional və hüquqi əsaslandırma qazandı. O dövrün filosofları Şarl Monteskyö, Jan-Jak Russo, İmmanuel Kant — tarixi yaddaşın və mədəni təcrübənin sivilizasiyanın inkişafı üçün mühüm rolunu vurğulayırdılar. Bu dövrdə memarlıq abidələrinin, kitabxanaların və arxivlərin qorunmasına yönəlmiş ilk hüquqi aktlar meydana çıxır. Məsələn, Fransada XVIII əsrdə tarixi tikililərin dağıdılmasının qarşısını almaq üçün tədbirlər görülür, İtaliyada isə incəsənət əsərlərinin ölkədən çıxarılmasına məhdudiyətlər qoyulurdu.

XIX əsr mədəni irsin dövlət səviyyəsində mühafizəsi sisteminin formalaşmasında dönüş nöqtəsi olmuşdur. Elmi araşdırmaların, arxeoloji qazıntıların və kolleksiyaçılığın genişlənməsi, habelə milli dövlətlərin yaranması mədəni abidələrə milli kimliyin simvolu kimi artan marağa səbəb oldu. Bu dövrdə abidələrin qeydiyyatı və qorunması ilə məşğul olan ilk dövlət qurumları və institutları yaradıldı.

Beləliklə, Fransada 1830-cu ildə tarixi abidələrin ümumi müfəttişi vəzifəsi təsis edilmiş, Böyük Britaniyada isə mədəni obyektlərin qorunması üzrə Milli Trast yaradılmışdır. Rusiyada isə 1820–1840-cı illərdə qədim abidələrin qorunması ilə bağlı ilk fərmanlar qəbul edilmiş, 1859-cu ildə isə qədim abidələrin uçotu və mühafizəsi ilə məşğul olan Arxeoloji Komissiya yaradılmışdır. Bu addımlar mədəni dəyərlərin qəsdən məhv edilməsi və ya oğurluğuna görə cəzalandırılmanı nəzərdə tutan cinayət-hüquqi normaların formalaşmasının başlanğıcı olmuşdur.

XIX əsrin sonlarına doğru bir sıra Avropa ölkələrinin qanunvericiliyində memarlıq, incəsənət və tarix abidələrinin məhv edilməsinə görə cina-

yət məsuliyyətini nəzərdə tutan xüsusi maddələr meydana çıxmışdır. Tədricən belə bir anlayış formalaşmışdır ki, mədəni obyektlər təkcə mülkiyyət deyil, həm də ictimai dəyəərə malikdir və onların zədələnməsi ictimai maraqlara təhdid yaradır.

XX əsr mədəni dəyərlərin qorunması tarixində yeni bir səhifə açdı. İki dünya müharibəsi mədəniyyət abidələrinin, muzeylərin, arxivlərin və dini tikililərin məruz qaldığı dağıntıların miqyasını açıq şəkildə nümayiş etdirdi. Bu fakt beynəlxalq hüquqi əməkdaşlığın zəruriliyini dərk etməyə gətirib çıxardı. Artıq 1930-cu illərdə Millətlər Liqası çərçivəsində silahlı münaqişələr zamanı mədəni obyektlərin qorunması üçün beynəlxalq mexanizmlərin yaradılması zərurəti müzakirə olunurdu.

İkinci Dünya müharibəsindən sonra beynəlxalq ictimaiyyət bu sahədə hüquqi standartların işlənilib hazırlanması istiqamətində fəal addımlar atdı. Əsas sənəd 1954-cü il tarixli *Silahlı münaqişə zamanı mədəni dəyərlərin qorunması haqqında Haaqa Konvensiyası* oldu ki, bu sənəd ilk dəfə beynəlxalq səviyyədə “mədəni mülkiyyət” anlayışını və dövlətlərin onu qorumaq öhdəliyini təsbit etdi [3, s.456]. Sonradan 1970-ci il *UNESCO Konvensiyası* qəbul edildi ki, bu sənəd mədəni dəyərlərin qanunsuz idxalı, ixracı və mülkiyyət hüququnun ötürülməsinin qarşısının alınmasına yönəlmişdi. Nəhayət, 1972-ci il *Ümumdünya mədəni və təbii irsin qorunması haqqında Konvensiya* qəbul edildi ki, bu da müasir beynəlxalq mühafizə sisteminin əsasını qoydu.

Beləliklə, mədəni irsin cinayət-hüquqi mühafizəsinin formalaşmasının tarixi əsasları dini-əxlaqi qadağalardan başlayaraq milli və beynəlxalq hüquqda möhkəmlənmiş hüquqi normalara keçidi nümayiş etdirir. Əgər qədim dövrlərdə mədəni obyektlərin qorunması əsasən müqəddəs və simvolik xarakter daşıyırdısa, dövlətçiliyin və hüququn inkişafı ilə bu, dövlət siyasətinin, daha sonra isə beynəlxalq hüquqi nizamın ayrılmaz hissəsinə çevrildi.

XIX–XX əsrlərdə bu proses sistemli xarakter aldı: mədəni dəyərlər xüsusi hüquqi mühafizə obyekti kimi nəzərdən keçirildi, onların dağıdılması və ya oğurlanması isə təkcə fərdi və ya dövlət səviyyəsində deyil, bütün bəşəriyyət üçün zərərli hesab olundu. Bu tarixi mərhələlər mədəni irsin

qorunmasının müasir cinayət-hüquqi yanaşmasının formalaşması üçün əsas yaratdı. Bu yanaşmada mədəni nailiyyətlərin qorunmasının bəşəri irsin ayrılmaz hissəsi kimi ümumbəşəri məsuliyyət ideyası mərkəzi yer tutur.

Mədəni irsin qorunmasına cinayət-hüquqi yanaşmanın təkamülü insanlığın mədəni obyektlərin sivilizasiya inkişafının və xalqların kollektiv yaddaşının təməli kimi dəyərini dərk etməsinin mərhələli inkişafını əks etdirir. Müxtəlif tarixi dövrlərdə mədəni dəyərlərin qorunması lokal inzibati tədbirlərdən beynəlxalq səviyyədə tanınmış cinayət məsuliyyəti normalarına qədər inkişaf etmişdir. Bu yanaşmanın formalaşmasının əsas mərhələlərini şərti olaraq üç dövrə bölmək olar: XIX əsr - dövlət mühafizə sisteminin yaranması, XX əsr - beynəlmilləşmə və kodifikasiya dövrü, və müasir mərhələ - qloballaşma və rəqəmsallaşma mərhələsi.

XIX əsr mədəni irsin dövlət mühafizəsi sisteminin formalaşmasında dönüş nöqtəsi olmuşdur. Bu dövr milli özünüdərk prosesləri, tarixə, arxeologiyaya və incəsənətə artan maraq, həmçinin abidələrin milli kimliyin simvolları kimi qorunmasının əhəmiyyətinin dərk edilməsi ilə səciyyələnirdi. Həmin dövrdə mədəni dəyərlərin cinayət-hüquqi mühafizəsinin formalaşması, ilk növbədə, tarixi abidələrin və incəsənət nümunələrinin qorunmasına yönəlmiş milli qanunların və inzibati institutların yaranması ilə bağlı idi [4, s.512].

Fransada Böyük Fransız inqilabından sonra monarxiyaya və kilsəyə məxsus olmuş tarixi abidələrin qorunması məsələləri fəal şəkildə müzakirə olunmağa başladı. 1830-cu ildə Tarixi Abidələrin Baş Müfəttişi vəzifəsi təsis edildi, 1837-ci ildə isə Tarixi Abidələr Komissiyası yaradıldı. Komissiyanın əsas vəzifəsi milli reyestrin hazırlanması və mədəni obyektlərin qorunması üzrə tədbirlərin işlənilib hazırlanması idi. 1887-ci ildə qəbul edilən "Abidələrin və bədii əsərlərin qorunması haqqında" ilk Fransa Qanunu sonrakı Avropa qanunvericilik təşəbbüsləri üçün nümunə rolunu oynadı.

Böyük Britaniyada oxşar proseslər 1895-ci ildə yaradılmış *National Trust* (Milli Etimad Fondu) və 1882-ci ildə qəbul edilən *Ancient Monuments Protection Act* (Qədim Abidələrin Qorunması Haqqında Akt) ilə nəticələndi. Bu aktlar

dövlətin qədim tikililərin qorunması üzrə ilk hüquqi mexanizmlərini təsis etdi və mədəni obyektlərin məhv edilməsi və ya zədələnməsinə görə məsuliyyətin formalaşmasına zəmin yaratdı, baxmayaraq ki, həmin dövrdə bu məsuliyyət əsasən inzibati sanksiyalarla məhdudlaşdı.

Rusiya imperiyasında isə abidələrin qorunmasına dair ilk tədbirlər imperator I Aleksandr və I Nikolayın fərmanları ilə həyata keçirilmişdir. Bu fərmanlar qədim abidələrin və tarixi tikililərin qorunmasına yönəlmişdi. 1859-cu ildə Arxeoloji Komissiya yaradıldı və bu qurum mədəni dəyərlərin qorunmasına məsul dövlət orqanı funksiyasını yerinə yetirirdi. Komissiya arxeoloji qazıntılara və abidələrin bərpasına nəzarət edirdi. XIX əsrin sonlarına doğru Rusiya cinayət qanunvericiliyində ictimai tikililərin, ibadətgahların və incəsənət əsərlərinin məhv edilməsinə və ya zədələnməsinə görə məsuliyyət nəzərdə tutan normalar meydana çıxdı.

Beləliklə, XIX əsr mədəni irsin mühafizəsinin institusionalizasiyası dövrü oldu — dövlət hakimiyyəti ilk dəfə mədəni dəyərləri ictimai maraq obyektinə kimi tanıdı və onların qorunması üçün hüquqi mexanizmlər formalaşdırmağa başladı. Bu proseslər sonrakı beynəlxalq əməkdaşlığın inkişafı üçün zəmin hazırladı.

XX əsr isə mədəniyyətin rolunun və onun həssaslığının yenidən qiymətləndirilməsinə gətirib çıxaran böyük tarixi sarsıntılarla yadda qaldı. İki dünya müharibəsi mədəni dəyərlərə bərpəolunmaz zərbə vurdu: Avropa və Asiyanın bir çox ölkələrində muzeylər, kitabxanalar, kilsələr və tarixi abidələr dağıdıldı. İncəsənət əsərlərinin kütləvi talanı və xaricə aparılması gələcəkdə oxşar halların qarşısını ala biləcək universal beynəlxalq normaların işlənməsinin zəruriliyini göstərdi [5, s.312].

Bu sahədə ən mühüm mərhələlərdən biri 1954-cü il *Silahlı münaqişə zamanı mədəni dəyərlərin qorunması haqqında Haaqa Konvensiyası* oldu. Bu sənəd dövlətlərin mədəni irsi qorumaq üzrə hüquqi öhdəliklərini təsbit edən ilk beynəlxalq müqavilə idi. Konvensiya mədəni obyektlərin dağıdılmasını, talan edilməsini və mənimlənməsini qadağan etdi, həmçinin dövlətlərə müharibə şəraitində belə mədəni dəyərlərin identifikasiyası və qorunması üzrə tədbirlər görmək

öhdəliyi qoydu. İlk dəfə beynəlxalq hüquqda “mədəni mülkiyyət”, “xüsusi mühafizə” və Haaqa Konvensiyasının rəmzləri kimi anlayışlar tətbiq olundu.

Bu sənəd (1954-cü il Haaqa Konvensiyası) mədəni irsin qorunması üzrə cinayət-hüquqi tənziimin inkişafı üçün nəhəng əhəmiyyət kəsb etmişdir, çünki o, mədəni dəyərlərin məhv edilməsinin beynəlxalq cinayət kimi kvalifikasiyası üçün hüquqi əsas yaratmışdır. Sonralar Konvensiyanın müddəaları 1999-cu il Əlavə Protokolunda konkretləşdirilmiş, mədəni obyektlərə qarşı yönəlmiş qəsdən törədilən hərəkətlər üçün məsuliyyət daha da sərtləşdirilmişdir.

Sovet İttifaqında mədəni irsin mühafizəsi məsələləri 1920–1930-cu illərdə artıq sistemli xarakter almışdır. 1924-cü ildə qəbul edilmiş “İncəsənət və qədimlik abidələri haqqında” qanunlar məcəlləsi mədəni obyektlər üzərində dövlət mülkiyyətini rəsmən təsbit etmiş və onların qanunsuz şəkildə özgəninkiləşdirilməsi və ya məhv edilməsinə görə cinayət məsuliyyəti müəyyən etmişdi. RSFSR-in 1960 və 1983-cü illər Cinayət Məcəllələrində də tarixi və mədəni abidələrin zədələnməsinə görə məsuliyyət nəzərdə tutan maddələr qorunub saxlanılmışdı.

Bununla paralel olaraq beynəlxalq hüququn kodifikasiyası prosesi də fəal şəkildə davam edirdi. 1970-ci ildə qəbul edilən YUNESKO Konvensiyası (“Mədəni dəyərlərin qanunsuz idxalının, ixracının və mülkiyyət hüququnun verilməsinin qarşısının alınmasına dair tədbirlər haqqında”), eləcə də 1972-ci il Dünya mədəni və təbii irsin mühafizəsi haqqında Konvensiya beynəlxalq həmrəylik prinsipini təsbit etmiş və mədəni obyektləri bütün bəşəriyyətin sərvəti kimi müəyyən etmişdir [6, s.456]. Bu sənədlər mədəni irsin qorunmasını yalnız milli məsələ deyil, həm də ümumbəşəri məsələ kimi təsbit etmişdir.

1990-cı illərdə SSRİ-nin dağılmasından sonra əksər postsovet ölkələri öz qanunvericiliklərini beynəlxalq standartlara uyğunlaşdırdılar. Yeni cinayət məcəllələrində mədəni irsin qorunmasına dair xüsusi maddələr təsbit edildi, o cümlədən mədəni dəyərlərin qaçaqmalçılığı, məhv edilməsi və ya qanunsuz dövriyyəsi üçün cinayət məsuliyyəti müəyyən olundu.

Beləliklə, XX əsr mədəni irsin mühafizəsinin beynəlmilləşməsi dövrü olmuşdur. Bu proses nəticəsində milli hüquq sistemləri beynəlxalq normativ çərçivəyə inteqrasiya edildi. Cinayət hüququ mədəni irsi təkcə milli deyil, həm də qlobal hüquqi mühafizə obyektini kimi dəyərləndirməyə başladı.

XXI əsrdə isə mədəni irsin cinayət-hüquqi qorunması konsepsiyası daha da genişlənmiş və qloballaşmış, rəqəmsallaşmış dünyanın reallıqlarını əks etdirməyə başlamışdır. Müasir dövrdə təhlükələr təkcə fiziki dağıntılar və oğurluqlarla məhdudlaşmır, həm də transmilli və texnoloji riskləri — artefaktların qanunsuz onlayn dövriyyəsinə, kriptovalyuta platformaları vasitəsilə ticarəti, mədəni obyektlərin mənşəyinin saxtalaşdırılmasını, eləcə də silahlı münaqişələr və terror aktları zamanı mədəni abidələrin məhv edilməsini əhatə edir [7, s.480].

Bu sahədə beynəlxalq təşkilatların, xüsusilə YUNESKO, Beynəlxalq Cinayət Məhkəməsi (BCM) və BMT Beynəlxalq Ədalət Məhkəməsinin fəaliyyəti mühüm rol oynayır. Əlamətdar prezedent “Prokuror Əhməd əl-Fəki əl-Mahdiyə qarşı işi” (2016) olmuşdur. BCM bu işdə Malinin Timbuktu şəhərindəki mədəni abidələrin məhv edilməsini ilk dəfə hərbi cinayət kimi kvalifikasiya etmişdir. Bu qərar mədəni irsin beynəlxalq səviyyədə müstəqil cinayət-hüquqi mühafizə obyektini kimi tanınması istiqamətində mühüm addım olmuşdur.

YUNESKO isə rəqəmsal mühitdə mədəni dəyərlərin qanunsuz dövriyyəsinin qarşısını almaq məqsədilə yeni vasitələr hazırlayır və tətbiq edir. Bunlara itirilmiş və ya oğurlanmış obyektlər üzrə rəqəmsal məlumat bazalarının yaradılması, artefaktların mənşəyinin izlənməsi üçün blokçeyn texnologiyalarının tətbiqi, eləcə də internet platformaları ilə əməkdaşlıq mexanizmləri daxildir.

Bu mərhələ, əslində, mədəni irsin mühafizəsinin cinayət-hüquqi tənziiminin rəqəmsal transformasiyasını ifadə edir. Artıq mühafizə yalnız fiziki abidələrə deyil, həm də rəqəmsal mədəni irsə — elektron sənədlərə, rəqəmsal muzey kolleksiyalarına və arxiv məlumatlarına şamil olunur. Beləliklə, XXI əsrin çağırışları mədəni irsin qorunmasını anlayışını genişləndirmiş və beynəlxalq

cinayət hüququnun yeni istiqamətlərinin, o cümlədən mədəni irsə qarşı kibercinayətlər və rəqəmsal saxtalaşdırmaların hüquqi qiymətləndirilməsi məsələlərinin inkişafına təkan vermişdir.

Müasir beynəlxalq hüquq “mədəni irs” anlayışını əhəmiyyətli dərəcədə genişləndirmişdir. Bu anlayış indi təkcə maddi obyektləri — abidələri, incəsənət əsərlərini, arxeoloji tapıntıları deyil, həm də qeyri-maddi formaları — ənənələri, dilləri, mərasimləri, şifahi yaradıcılığı, eləcə də elektron arxivlər, virtual muzeylər və mədəni artefaktların rəqəmsal rekonstruksiyaları kimi rəqəmsal irsi əhatə edir. Bu genişlənmə mövcud cinayət-hüquqi mexanizmlərin yenidən nəzərdən keçirilməsini və rəqəmsal dövrün çağırışlarına uyğun yeni hüquqi alətlərin hazırlanmasını tələb edir [4, s.512].

Müasir mərhələnin əsas problemlərindən biri milli qanunvericiliyin harmonizasiyası, beynəlxalq əməkdaşlığın səmərəli təmin olunması və mədəni dəyərlərin qorunması sahəsində innovativ texnologiyaların tətbiqidir. Bu sahədə yeni yanaşmalar formalaşır, o cümlədən mədəni irsə qarşı cinayətlərin qarşısını almaq məqsədilə beynəlxalq sanksiya mexanizmlərinin və məhkəmə prosedurlarının istifadəsi. Elmi ictimaiyyətdə getdikcə daha çox mədəni irsə qarşı yönəlmiş cinayətlərin universal yurisdiksiyaya daxil edilməsi məsələsi müzakirə olunur ki, bu da onların bəşəriyyət əleyhinə cinayətlərə bərabər tutulması deməkdir.

Müasir dövr göstərir ki, mədəni irsin qorunması artıq yalnız milli vəzifə deyil, bu, hüquqi, tarixi və texnoloji aspektləri birləşdirən global institutdur. Cinayət-hüquqi yanaşmanın təkamülü mədəniyyəti mülkiyyət obyekti kimi dərk etməkdən onun bəşəriyyətin ümumi sərvəti kimi tanınmasına keçidi əks etdirir.

Müxtəlif milli hüquq sistemlərinin müqayisəli təhlili bu sahədəki qanunvericilikdəki qanunauyğunluqları və fərqləri aşkar etməyə imkan verir. Qitə hüquq ailəsinə daxil olan ölkələrdə (Fransa, Almaniya, İtaliya, İspaniya və s.) mədəni irsin qorunması ənənəvi olaraq dövlətin ictimai maraqlarının tərkib hissəsi kimi qiymətləndirilir. Məsələn, Fransanın *Code du patrimoine* (Mədəni İrs Məcəlləsi) tarixi obyektlərin dağıdılması, qanunsuz ixracı və ya zədələnməsi üçün inzibati və

cinayət məsuliyyəti nəzərdə tutur. Almaniyada oxşar müddəalar Cinayət Məcəlləsində (§304–305 StGB) əks olunmuşdur. İtaliya Konstitusiyasının 9-cu maddəsi dövlətin “ölkənin tarixi və bədi irsini qorumaq” vəzifəsini birbaşa təsbit edir. İtaliyanın *Codice dei beni culturali e del paesaggio* (Mədəni Dəyərlər və Landşaft Məcəlləsi) oğurluq, zədələnmə, icazəsiz arxeoloji qazıntılar və artefaktların qaçaqmalçılığı üçün kompleks hüquqi rejim müəyyən edir.

Qitə hüquq sistemi ictimai mühafizə prinsipinə əsaslanır və mədəni irsi mülkiyyət formasından asılı olmayaraq milli sərvət kimi dəyərləndirir. Əksər Avropa dövlətləri 1954-cü il Haaqa Konvensiyasının, 1970-ci il UNESCO Konvensiyasının və 1995-ci il UNIDROIT Konvensiyasının müddəalarını öz daxili qanunvericiliklərinə inteqrasiya edərək, mədəni irsə qarşı beynəlxalq cinayətlər üçün səmərəli cinayət məsuliyyəti mexanizmləri formalaşdırmışlar [9, s.365].

Ümumi hüquq sisteminə malik ölkələrdə (Böyük Britaniya, ABŞ, Kanada, Avstraliya və s.) mədəni dəyərlərin qorunması presedent hüququna və mülkiyyət hüququnun üstünlüyünə əsaslanır. Bununla belə, XX əsrdən etibarən bu ölkələrdə dövlətin mədəni irsin qorunmasındakı rolu əhəmiyyətli dərəcədə artmışdır: ixtisaslaşmış dövlət qurumları yaradılmış, artefaktların ixracını, arxeoloji qazıntıları və oğurlanmış mədəni obyektlərin qaytarılmasını tənzimləyən xüsusi qanunlar qəbul edilmişdir.

Beləliklə, müasir tendensiyalar hüquq sistemlərinin yaxınlaşdığını və beynəlxalq əməkdaşlığın gücləndiyini göstərir ki, bu da mədəni irsin qorunmasının global xarakter daşdığını təsdiqləyir.

Böyük Britaniyada “Ancient Monuments and Archaeological Areas Act” (1979) və “Treasure Act” (1996) kimi bir sıra qanunlar qüvvədədir. Bu qanunlar qeyri-qanuni arxeoloji qazıntılara, tapıntıların mənimsənilməsinə və qeydiyyatla alınmış abidələrin zədələnməsinə görə cinayət məsuliyyəti müəyyən edir. Bundan əlavə, antikvar satıcılarının və auksion evlərinin fəaliyyətinin tənzimlənməsinə xüsusi diqqət yetirilir.

ABŞ-də federalizmə əsasən, ştatların öz ərazisində mədəni irsin qorunması sahəsində müstəqil qaydalar müəyyən etmək hüququ olsa da, federal

səviyyədə “Archaeological Resources Protection Act” (1979) və “National Historic Preservation Act” (1966) kimi mühüm qanunlar mövcuddur. Federal torpaqlardan artefaktların oğurlanması kimi pozuntular cinayət hesab olunur, beynəlxalq dövriyyə hallarında isə bu əməllər “Cultural Property Implementation Act” (1983), yəni UNESCO-nun 1970-ci il Konvensiyasının müddəalarını həyata keçirən qanun çərçivəsində qiymətləndirilir.

Əhəmiyyətli məqam ondan ibarətdir ki, anqlosakson hüququnda muzeylər, universitetlər və yerli icmalar tərəfindən mədəni irsə vurulmuş zərərin ödənilməsi üçün açılan mülki iddialar mühüm rol oynayır. Bu, mədəni irsin qorunmasına həm ictimai, həm də şəxsi mexanizmləri birləşdirən hibrid xarakter verir. *United States v. Schultz* (2003) və *Attorney General v. British Museum* (2005) kimi məhkəmə işləri artefaktların mənşəyinin şəffaflığı və onların geri qaytarılması (repatriasiya) sahəsində ədalətli mülkiyyət standartlarının möhkəmlənməsinə töhfə vermişdir [10, s.350].

Şəriət hüququna əsaslanan ölkələrdə mədəni dəyərlərə münasibət dini-əxlaqi prinsiplərlə müəyyən olunur. İslam hüquq doktrinasında mədəni irs tək-cə maddi sərvət deyil, həm də ümmətin mənəvi irsinin bir hissəsi hesab edilir. Belə dəyərlərin qorunması həm dövlət qanunları, həm də dini göstərişlərlə tənzimlənir.

Dualist hüquq sisteminə malik ölkələrdə (məsələn, Misir, İran, Pakistan) mədəni irsin qorunması ilə bağlı cinayət normaları ümumi cinayət məəcəllələrinə daxil edilmiş və çox vaxt tarixi və mənəvi sərvətlərin qorunmasının əxlaqi-dini borcu ilə əlaqələndirilmişdir. Misirdə 117/1983 sayılı “Qədim abidələrin qorunması haqqında” Qanun mövcuddur və o, qeyri-qanuni qazıntılar və artefaktların ölkədən çıxarılmasına görə ciddi sanksiyalar, o cümlədən ömürlük azadlıqdan məhrumetmə cəzası nəzərdə tutur. İranda oxşar müddəalar Cinayət Məcəlləsinə və Milli Abidələrin Qorunması haqqında Qanuna daxil edilmişdir.

İslam ənənəsində, həmçinin mədəni dəyərlərin restitusiyası – yəni icmaya və ilahi nizamın bərpasına vurulmuş zərərin ödənilməsi kimi qəbul edilən mexanizm mühüm yer tutur. Beləliklə, İslam hüquq sisteminə malik ölkələrdə mədəni ir-

sin cinayət-hüquqi mühafizəsi dini, əxlaqi və hüquqi mexanizmləri birləşdirərək unikal bir hüquqi model formalaşdırır.

Müasir beynəlxalq sənədlər – 1954-cü il Haaqa Konvensiyası, 1970-ci il UNESCO Konvensiyası, 1995-ci il UNIDROIT Konvensiyası və 1998-ci il Beynəlxalq Cinayət Məhkəməsinin Roma Statutu – mədəni irsin qorunması sahəsində universal hüquqi yanaşmanın əsasını qoymuşdur. Xüsusilə Roma Statutunun 8-ci maddəsində mədəni abidələrin qəsdən dağıdılması hərbi cinayət kimi təsnif olunur.

Bu normalar tədricən əksər ölkələrin milli qanunvericiliyinə daxil edilir. Məsələn, Fransa, İtaliya və Almaniya öz cinayət məəcəllələrinə mədəni dəyərlərin qorunması ilə bağlı xüsusi müddəalar əlavə etmiş, ABŞ və Böyük Britaniya isə müvafiq federal və parlament qanunları qəbul etmişdir. Azərbaycan, Ermənistan, Gürcüstan və Qazaxıstan da son illərdə post-münaqişə şəraitində mədəni irsin qorunmasına yönəlmiş və beynəlxalq konvensiyaların prinsiplərini əks etdirən qanunlar qəbul etmişlər.

Lakin qanunvericiliyin harmonizasiyası ilə bağlı problemlər hələ də qalmaqdadır. Bir çox ölkələrdə mədəni dəyərlərin aydın təsnifatı yoxdur, cinayət-hüquqi tədbirlər isə bəzən inzibati sanksiyalarla üst-üstə düşür. Bundan əlavə, oğurlanmış artefaktların repatriasiyası və transmilli cinayətlərin araşdırılması sahəsində beynəlxalq əməkdaşlıq həmişə səmərəli olmur. Bu baxımdan, gələcək üçün perspektivli istiqamətlərdən biri vahid beynəlxalq mədəni irs reyestrinin yaradılması və mədəni dəyərlərə qarşı cinayətlərin araşdırılması üzrə ixtisaslaşmış orqanların formalaşdırılmasıdır.

Müasir mədəni irsin cinayət-hüquqi mühafizəsi sistemi həm milli hüquq sistemlərinin daxili çatışmazlıqları, həm də beynəlxalq münasibətlərin dinamikası, texnoloji tərəqqi və mədəni dəyərlərə qarşı cinayətlərin transmilli xarakteri ilə bağlı çoxsaylı çağırışlarla üzləşir. Qloballaşma şəraitində mədəni irs tək-cə milli kimliyin simvolu deyil, həm də iqtisadi, siyasi və ideoloji maraqların obyektinə çevrilir ki, bu da onun hüquqi müdafiəsinə daha inteqrasiya olunmuş yeni yanaşma tələb edir [11, s.520].

Bir çox ölkələrdə, o cümlədən postsovet mə-

kanına daxil olan dövlətlərdə milli cinayət məəcəllələri mədəni dəyərlərin mühafizəsi sahəsində hələ də bəyan xarakteri daşıyır. Qanunvericilikdə tez-tez “mədəni irs”, “tarix və mədəniyyət abidəsi”, “artefakt” və ya “arxeoloji əhəmiyyətli obyekt” kimi anlayışların dəqiq tərifləri yoxdur. Terminologiyanın vahid olmaması cinayətlərin tövsifləşdirilməsini çətinləşdirir və məhkəmə təcrübəsində qeyri-müəyyənliyə səbəb olur.

Məsələn, bir sıra milli hüquq sistemlərində mədəni dəyərlərin qanunsuz daşınması və ya zədələnməsi ümumi oğurluq və ya vandalizm maddələri ilə qiymətləndirilir ki, bu da belə əməllərin ictimai təhlükəliliyinin spesifik xüsusiyyətlərini əks etdirmir. Nəticədə, mədəni irsin mühafizəsi tez-tez əmlak maraqlarına nisbətən ikinci dərəcəli məsələyə çevrilir. Bənzər hallar o ölkələrdə də müşahidə olunur ki, mədəni dəyərlərin qorunması əsasən inzibati yurisdiksiyaya aid edilir və cinayət məsuliyyəti yalnız istisna hallarda tətbiq olunur.

Mədəni obyektlərə vurulan zərərin qiymətləndirilməsi ayrıca çətinlik yaradır. Maddi cinayətlərdən fərqli olaraq burada yalnız obyektin maddi dəyəri deyil, onun unikal tarixi, mədəni və simvolik əhəmiyyəti də önəmlidir. Lakin bir çox milli qanunvericiliklər qeyri-maddi zərərin müəyyən edilməsi üçün meyarlar təqdim etmir ki, bu da təqsirkarların adekvat məsuliyyətə cəlb edilməsini çətinləşdirir.

Bundan əlavə, milli istintaq orqanları tez-tez mədəni hüquq, arxeologiya və incəsənət tarixi sahəsində ixtisaslaşdırılmış biliklərə malik olurlar, bu isə istintaqların keyfiyyətini azaldır və artefaktların qanunsuz dövriyyə zəncirlərinin effektiv müəyyən edilməsini mümkünə edir. Bütün bunlar hüquq-mühafizə orqanları, hakimlər və prokurorlar üçün mədəni irsin mühafizəsi sahəsində ixtisaslaşmış bölmələrin və təlim proqramlarının hazırlanmasının zəruriliyini göstərir [12, s.416].

Mədəni dəyərlərə qarşı cinayətlərin tövsifləşdirilməsi problemləri çox vaxt cinayət tərkibinin müəyyən edilməsi üzrə vahid beynəlxalq standartların olmaması ilə əlaqədardır. Məsələn, “mədəni dəyərlərin məhv edilməsi” anlayışı müxtəlif şəkildə şərh edilə bilər: obyektin fiziki dağıdılması, oğurlanması, qanunsuz mənimsənilməsi və

ya səhlənkarlıq nəticəsində zərər vurulması kimi.

Beynəlxalq hüquqda bu təriflərin unifikasiyasına yönəlmiş bir neçə əsas akt mövcuddur, ilk növbədə 1954-cü il Haaqa Konvensiyası və 1970-ci il UNESCO Konvensiyası, lakin onların implementasiyası tam deyil. Bəzi dövlətlər bu sənədləri imzalasa da, cinayət məsuliyyətinə dair daxili mexanizmlər yaratmayıblar. Digərləri isə sənədləri yalnız qismən ratifikasiya edərək tədbirləri inzibati sanksiyalarla məhdudlaşdırdılar.

Bundan başqa, mədəni irsə qarşı cinayətlərin oğurluq, qaçaqmalçılıq, dələduzluq və ya qanunsuz sahibkarlıq kimi yaxın tərkibli cinayətlərdən fərqləndirilməsi də praktikada çətinlik yaradır. Məsələn, əgər artefakt dövlət ərazisindən icazəsiz çıxarılır, lakin sonradan qanuni satış kanalları vasitəsilə satılırsa, bu əməlin hüquqi qiymətləndirilməsi mübahisəli olur. Beynəlxalq məhkəmə təcrübəsi də hər zaman aydın hüquqi istiqamətlər təqdim etmir.

Son illərdə mədəni irsə qarşı hərbi cinayətlərə getdikcə daha çox diqqət yetirilir. Pretsedent halına gələn hadisə 2016-cı ildə Beynəlxalq Cinayət Məhkəməsində (BCM) baxılmış Əhməd əl-Fəqi əl-Mahdi işi oldu. İlk dəfə olaraq Timbuktu (Mali) şəhərində dini abidələrin dağıdılması hərbi cinayət kimi tanındı və təqsirləndirilən şəxs doqquz il müddətinə azadlıqdan məhrum edildi. Bu hadisə beynəlxalq cinayət ədalətinin inkişafında mühüm mərhələ oldu, göstərdi ki, silahlı münaqişələr zamanı mədəni irsə yönələn hücumlar ciddi beynəlxalq cinayətlər kimi qiymətləndirilir. Lakin belə işlər sübutların çətinliyi və siyasi məhdudiyyətlər səbəbindən nadir hallarda baş verir.

Mədəni dəyərlərin qanunsuz dövriyyəsinin transmilli xarakterini nəzərə alaraq, beynəlxalq əməkdaşlıq xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Bu gün mədəni artefaktlar tez-tez bir neçə ölkə ərazisindən keçir və onların izi auksion şəbəkələrində, şəxsi kolleksiyalarda və onlayn platformalarda itir. Bu hallara effektiv qarşı mübarizə polis, gömrük xidmətləri, İnterpol və UNESCO arasında koordinasiya fəaliyyət tələb edir.

Mövcud mexanizmlər — İnterpol-un oğurlanmış mədəni dəyərlərin məlumat bazası, UNESCO-nun mədəni dəyərlərin qaytarılmasına dəstək üzrə Hökumətlərarası Komitəsi və 1995-ci

il UNIDROIT Protokolu — əməkdaşlıq üçün hüquqi əsas yaradır, lakin praktikada onların potensialı tam istifadə edilmir. Əsas maneələr məlumatın çatışmazlığı, milli prosedurların uyğunsuzluğu və repatriasiya məsələsinin siyasi həssaslığıdır.

Son illərdə Avropa Şurası və Avropa İttifaqı çərçivəsində qanunvericiliyin harmonizasiyası üzərində iş gücləndirilir. Məsələn, Avropa İttifaqının 2014/60/EU Direktivi qanunsuz çıxarılan mədəni dəyərlərin geri qaytarılması üzrə ümumi qaydalar müəyyən edir və üzv dövlətlər arasında qarşılıqlı fəaliyyət mexanizmini təqdim edir. Lakin global səviyyədə hələ də boşluqlar qalır: mədəni obyektlər üzrə vahid məlumat bazasının olmaması və sənət əsərlərinin autentifikasiyası meyarlarının fərqli olması, artefaktların geri qaytarılması və hüquqi təqib prosesini çətinləşdirir.

Gələcək perspektiv kimi mədəni hüquq, kriminalistika, muzey işi və IT texnologiyaları üzrə mütəxəssisləri birləşdirən beynəlxalq istintaq qruplarının yaradılması nəzərdə tutulur. Bu kontekstdə elmi ictimaiyyətin və özəl sektorun, xüsusilə muzeylərin, auksion evlərinin və onlayn platformaların inteqrasiyası da vacibdir, çünki qanunsuz əldə edilmiş obyektlərlə əməliyyatlar getdikcə daha çox bu kanallarda baş verir [13, s.398].

Müasir texnologiyalar mədəni dəyərlərin qeydiyyatı, identifikasiyası və mühafizəsi üsullarını köklü şəkildə dəyişdirir. Rəqəmsallaşma, blokçeyn və süni intellekt həm mədəni obyektlərin qorunması, həm də onların qanunsuz dövriyyəsinə qarşı mübarizə üçün yeni imkanlar açır.

Rəqəmsallaşma abidələrin üçölçülü modellərinin yaradılmasına, elektron reyestrlərin və məlumat bazalarının aparılmasına imkan verir ki, bu da artefaktların hərəkətinə nəzarəti asanlaşdırır. Məsələn, “Digital Heritage” və “CyArk” layihələri Suriya, İraq və Ukraynadakı dağıdılmış abidələrin rəqəmsal bərpası ilə məşğuldur. Bu texnologiyalar yalnız obyektlərin mövcud vəziyyətini qeydə almır, həm də onların rəqəmsal nüsxələrini yaradır ki, bərpa və ya məhv sübutu üçün istifadə oluna bilsin.

Blokçeyn texnologiyaları əməliyyatların şəffaflığını və mədəni əşyaların autentifikasiyasını təmin edir. Artefaktlar üçün “rəqəmsal pas-

port”ların paylanmış reyestrə yazılması əsərin mənşəyinin izlənməsini mümkün edir və saxtalaşdırılmasının qarşısını alır. Bir neçə Avropa muzeyi və auksion evi artıq sənət əsərlərinin mənşəyinin izlənməsi üçün blokçeyn platformalarını tətbiq etməyə başlayıb.

Süni intellekt isə şəkillərin analizində, saxtəkarlığın aşkarlanmasında və sənədlərdə uyğunsuzluqların müəyyən edilməsində istifadə olunur. Maşın öyrənmə alqoritmləri minlərlə artefakt təsvirini müqayisə edərək, axtarışda olan obyektlərlə mümkün uyğunluqları müəyyən edə bilir.

Buna baxmayaraq, texnologiyalar yeni risklər də yaradır. Abidələrin rəqəmsal nüsxələri qanunsuz 3D çap və replikaların ticarətində istifadə oluna bilər. Muzeylərin məlumat bazalarına və ya milli reyestrlərə yönəlmiş kibercümlər mədəni obyektlər haqqında məlumatın itirilməsinə səbəb ola bilər. Buna görə də rəqəmsal alətlərin inkişafı məlumat təhlükəsizliyi üzrə hüquqi zəmanətlərin yaradılması və mədəni irs sahəsində texnologiyaların istifadəsi üçün etik standartların müəyyənləşdirilməsi ilə müşayiət olunmalıdır.

Beləliklə, müasir mərhələnin meylləri hüquqi, texnoloji və təşkilati tədbirləri birləşdirən kompleks yanaşmanın zəruriliyini göstərir. XXI əsrdə mədəni irsin uğurlu qorunması hüquqşünaslar, tarixçilər, mühəndislər və IT mütəxəssisləri arasında əməkdaşlıq, həmçinin innovativ texnologiyaların hüquq tətbiqi praktikası ilə inteqrasiyası olmadan mümkün deyil.

Aparılmış təhlil göstərdi ki, mədəni irsin cinayət-hüquqi qorunması antik hüquqda ictimai binalar və abidələrin qorunmasına epizodik istinadlardan başlayaraq müasir kompleks beynəlxalq tənzimləmələrə qədər uzun inkişaf yolundan keçmişdir. Bu institutun formalaşmasının tarixi əsasları cəmiyyətin mədəni dəyərləri milli kimliyin və mənəvi inkişafın təməli kimi tədricən dərk etməsini göstərir.

Cinayət-hüquqi normaların inkişafı ümumi qanunauyğunluqları əks etdirir: mədəni irs anlayışının genişləndirilməsi, milli yönümlü qorunmadan beynəlxalq-universal qorunmaya keçid və dövlətlər arasında transmilli cinayətlərə qarşı əməkdaşlığın gücləndirilməsi.

Müasir mərhələ qlobalaşma, rəqəmsal texno-

logiyalar və silahlı münaqişələrlə bağlı yeni çağırışlarla səciyyələnir. Mədəni dəyərlərin effektiv qorunması üçün milli qanunvericiliklərin daha da harmonizasiyası, beynəlxalq əməkdaşlığın gücləndirilməsi və cinayətlərin monitorinqi, qeydə alınması və istintaqında innovativ texnologiyala-

rın tətbiqi zəruridir. Beləliklə, cinayət-hüquqi mexanizmlərin təkmilləşdirilməsi ənənəvi hüquqi prinsiplərlə rəqəmsal dövrün müasir alətləri arasında balans əsasında qurulmalı, mədəni irsin dünya sivilizasiyasının əvəzolunmaz tərkibi kimi qorunmasını təmin etməlidir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. Mahmudov A.N. Mədəni irsin qorunmasının tarixi əsasları: hüquqi və fəlsəfi təhlil. — Bakı: Elm və Təhsil, 2019. — 245 s.
2. O'Keefe P.J. The Protection of Cultural Property: Handbooks on Archaeology and Heritage Law. — Cambridge University Press, 2006. — 312 p.
3. Francioni F., & Lenzerini, F. The 1954 Hague Convention for the Protection of Cultural Property in the Event of Armed Conflict: A Commentary. — Oxford: Oxford University Press, 2020. — 456 p.
4. Merryman J.H. Thinking about the Elgin Marbles: Critical Essays on Cultural Property, Art, and Law. — The Hague: Kluwer Law International, 2000. — 512 p.
5. O'Keefe P. J. The Protection of Cultural Property: Handbooks on Archaeology and Heritage Law. — Cambridge University Press, 2006. — 312 p.
6. Francioni F., & Lenzerini, F. The 1954 Hague Convention for the Protection of Cultural Property in the Event of Armed Conflict: A Commentary. — Oxford: Oxford University Press, 2020. — 456 p.
7. Forrest C. International Law and the Protection of Cultural Heritage. — London: Routledge, 2010. — 480 p.
8. Blake J. International Cultural Heritage Law. — Oxford: Oxford University Press, 2015. — 420 p.
9. Francioni F. (ed.). The Protection of Cultural Heritage through Criminal Law: Comparative Perspectives. — Leiden: Brill Nijhoff, 2021. — 365 p.
10. Forrest C. International Law and the Protection of Cultural Heritage. — Abingdon: Routledge, 2010. — 350 p.
11. Prott L.V., & O'Keefe, P. J. Law and the Cultural Heritage. Volume 1: Discovery and Excavation. — Oxford: Clarendon Press, 1984. — 520 p.
12. Chechi A. The Settlement of International Cultural Heritage Disputes. — Oxford: Oxford University Press, 2014. — 416 p.
13. Gazzini T., & Vrdoljak, A. (eds.). Cultural Heritage, Cultural Rights, Cultural Diversity: New Developments in International Law. — Leiden: Brill, 2019. — 398 p.

Афат ФАРЗУЛЛАЕВА

ЭВОЛЮЦИЯ УГОЛОВНО-ПРАВОВОГО ПОДХОДА К ОХРАНЕ КУЛЬТУРНОГО НАСЛЕДИЯ: ИСТОРИЧЕСКИЕ ПРЕДПОСЫЛКИ И ЭТАПЫ СТАНОВЛЕНИЯ

РЕЗЮМЕ

Статья посвящена исследованию исторической эволюции уголовно-правового подхода к охране культурного наследия. В работе рассматриваются предпосылки формирования уголовной ответственности за посягательства на культурные ценности, начиная с ранних этапов развития человеческой цивилизации и заканчивая современными тенденциями глобализации и цифровизации. Особое внимание уделено анализу ключевых этапов становления правовых норм: от первых национальных актов XIX века и международных конвенций XX века до современных механизмов охраны культурных объектов в условиях транснациональных угроз и вооружённых конфликтов. Проведён сравнительно-правовой анализ различных правовых систем и международных стандартов, направленных на предотвращение уничтожения и незаконного оборота культурных ценностей. На основе историко-правового и системного ана-

лиза автор выявляет закономерности развития уголовно-правового регулирования и обозначает актуальные проблемы, связанные с эффективностью правовых механизмов защиты культурного наследия. Сделаны выводы о необходимости совершенствования национального и международного законодательства, а также интеграции инновационных технологий в процессы охраны культурных ценностей.

Ключевые слова: культурное наследие, уголовное право, охрана культурных ценностей, историческое развитие, международное право, ЮНЕСКО, цифровизация

Afet FERZULLAYEVA

THE EVOLUTION OF THE CRIMINAL-LEGAL APPROACH TO THE PROTECTION OF CULTURAL HERITAGE: HISTORICAL PRECONDITIONS AND STAGES OF FORMATION

SUMMARY

The article is devoted to the study of the historical evolution of the criminal-legal approach to the protection of cultural heritage. The work analyzes the initial conditions for the formation of criminal liability for offenses against cultural values, beginning from the early stages of human civilization and extending to contemporary trends in the era of globalization and digitalization. Special attention is paid to the analysis of the main stages of development, starting from the first national legislative acts of the 19th century and the international conventions of the 20th century, focusing on modern mechanisms for protecting cultural objects in the context of transnational threats and armed conflicts.

A comparative-legal analysis of various legal systems and international standards aimed at preventing the destruction and illegal circulation of cultural values has been carried out. Based on historical-legal and systematic analysis, the author identifies patterns in the development of criminal-legal regulation and highlights current issues related to the effectiveness of legal mechanisms for the protection of cultural heritage.

As a result, the importance of improving national and international legislation, as well as integrating innovative technologies into the processes of cultural heritage protection, is emphasized.

Keywords: cultural heritage, criminal law, protection of cultural values, historical development, international law, UNESCO, digitalization

Əmir MƏMMƏDRZAYEV

Azərbaycan Respublikası Daxili İşlər Nazirliyinin
Polis Akademiyasının Əməliyyat-axtarış
fəaliyyəti kafedrasının müəllimi,
polis baş leytenantı
e-mail:emirmemmedrzayev@gmail.com
<https://doi.org/10.62130/KRLQ8601>

CİNAYƏT HÜQUQUNDA CƏZANIN MƏQSƏDİ VƏ CƏZA SİSTEMİ: MİLLİ VƏ BEYNƏLXALQ QANUNVERİCİLİYİN TƏHLİLİ

XÜLASƏ

Bu məqalədə cəzanın məqsədləri, sistemi və növləri milli və beynəlxalq qanunvericilik kontekstində araşdırılmışdır. Məqalədə MDB ölkələri, Türkiyə və Almaniya kimi ölkələrin qanunvericilikləri ilə müqayisələr aparılmış, cəzanın sistemi və növü anlayışlarının təhlili verilmişdir. Araşdırma göstərir ki, Azərbaycan Respublikası Cinayət Məcəlləsinin redaksiyasında bəzi dəyişikliklərin edilməsi həm məntiqi, həm də hüquqi baxımdan daha məqsədəuyğundur. Bu məqsədlə müəyyən təkliflər irəli sürülmüşdür.

Açar sözlər: cinayət hüququ, cəza sistemi, cəzanın növləri, cəzanın məqsədi və s.

Cinayət hüququnun ən mühüm institutlarından biri cəza institutudur. Cəza həm cinayət törətmiş şəxsin məsuliyyətdə cəlb olunmasının hüquqi forması, həm də dövlətin cinayətkarlığa qarşı mübarizə vasitəsidir. Bu baxımdan cəza sistemi və cəza növləri anlayışlarının düzgün müəyyənləşdirilməsi cinayət hüququnun nəzəri və praktiki aspektlərinin öyrənilməsi üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Cəza cəmiyyətin ən qədim sosial institutlarından biri kimi həmişə mövcud olmuşdur. Onun mahiyyəti və tətbiq formaları dövrlər dəyişdikcə fərqli şəkil almış, ilkin qəddar üsullardan müasir humanist yanaşmalara qədər inkişaf yolu keçmişdir. İbtidai icma quruluşunda cəza əsasən qisas prinsipi üzərində qurulmuşdur. “Gözə-göz, dişə-diş” qaydası həmin dövrün əsas ölçüsü idi. Hüquq normalarından isə söhbət gedə bilməzdi, adət-ənənələr və qəbilə başçılarından iradəsi hökm sürürdü. Bu mərhələdə ölüm, işgəncə, sürgün kimi cəza növləri geniş yayılmış və cəzaların tətbiqində məqsəd ədalətin bərpasından çox edilənin əvəzini çıxmaq olmuşdur.

Daha sonrakı mərhələ qədim dövlətlərin təşəkkülü ilə bağlıdır. Şərq və antik dünyada artıq yazılı qanunlarda cəza tədbirləri öz əksini tapdı. Hammurapinin qanunları buna klassik nümunədir. Bu dövrdə cinayət yalnız zərərçəkənə və ya dövlətə qarşı deyil, həm də ilahi qaydalara qarşı günah sayılırdı. Ona görə də cəzalar həm günahı yumaq, həm də ictimai qorxu yaratmaq məqsədi daşıyırdı. Qədim dövrlərdə bədən üzvlərinin kəsilməsi, qul edilmə, sürgün və ölüm cəzası kimi sərt tədbirlər geniş tətbiq olunurdu.

Orta əsrlərdə cəza daha çox feodal hakimiyyətin möhkəmləndirilməsinə xidmət edirdi. Avropada inkvizisiya məhkəmələri, tonqalda yandırma, işgəncələr geniş tətbiq edilirdi. Din və dövlətin birləşməsi nəticəsində cinayət həm də “kafir-lərə” qarşı mübarizə vasitəsi kimi dəyərləndirilirdi. Bununla yanaşı, müəyyən hallarda cərimə və əmlak xarakterli cəzalar da işlədilir.

XVII–XIX əsrlərdə maarifçilik və humanizm ideyalarının təsiri ilə cəza institutuna tamamilə yeni baxış meydana çıxdı. Monteskyö, Bekariya kimi mütəfəkkirlər cəzanın məqsədini qorxu və qisasda deyil, cinayətlərin qarşısının alınmasında

və insanların islah olunmasında görürdülər. Bu dövrdə işgəncələrin qadağan edilməsi, ölüm cəzasının məhdudlaşdırılması, cəzanın fərdiləşdirilməsi kimi prinsiplər ön plana çıxdı.

XX əsrdən başlayaraq beynəlxalq hüququn və insan hüquqları ideologiyasının təsiri altında cəza siyasəti daha da humanistləşdi. Bir çox ölkələrdə ölüm cəzası ləğv olundu, alternativ tədbirlər – ictimai işlər, şərti məhkumətmə, azadlığın məhdudlaşdırılması kimi üsullar geniş yayıldı. Müasir dövrdə cəzanın məqsədi cinayətkara əzab vermək deyil, onun cəmiyyətə qaytarılması, sosial adaptasiyası və gələcəkdə cinayətlərin qarşısının alınmasıdır. Beləliklə, cəzanın tarixi inkişafı göstərir ki, insan cəmiyyəti intiqam və qəddarlıq üzərində qurulan tədbirlərdən getdikcə humanizmə, ədalətə və tərbiyəvi məqsədlərə doğru irəliləmişdir.

Göründüyü kimi, cəza müasir dövrdə qəbul etdiyimiz anlayışa gəlib çatana qədər çox uzun inkişaf yolu keçmişdir. İnsanların icma, təşkilat və daha sonra dövlət şəklində formalaşması ilə birgə yaşayış qaydalarının yaranması qaçılmaz olmuşdur. Bu qaydalara əməl edilmədikdə isə həmin davranışların müəyyən cəza tədbirləri ilə qarşılınması zəruri sayılmışdır. Cəza anlayışını izah etməzdən əvvəl, cinayətin mahiyyəti və hansı əməllərin cinayət hesab edilərək mütləq cəzalandırılmalı olması məsələsinə qısaca toxunmaq vacibdir. Azərbaycan Respublikasının Cinayət Məcəlləsinin 41.1-ci maddəsinə görə, cəza yalnız cinayət törətməkdə təqsirli bilinən şəxsə tətbiq olunur [1]. Cinayət hüququnda pozitiv məktəbin nümayəndələrindən olan İtalyan hüquqşünası Raffaele Qarofalo “Cinayət, cinayətkar və cəza” adlı əsərində qeyd edirdi ki, cinayət anlayışını ümumi şəkildə müəyyənləşdirmək hüquqşünaslar üçün ən çətin məsələlərdən biridir. Çünki müxtəlif dövrlərdə və müxtəlif cəmiyyətlərdə cinayət hesab edilən əməllər eyni olmamışdır. Məsələn, SSRİ dövründə sahibkarlıq və ticarətlə məşğul olmaq cinayət sayıldığı halda, eyni dövrdə kapitalist ölkələrində bu fəaliyyətlər tamamilə qanuni idi və heç bir məhdudiyət daşmırdı.

Azərbaycan CM-nin 41.2-ci maddəsi, Qazaxıstan CM-nin 38-ci maddəsinin 2-ci hissəsi, Qırğızıstan CM-nin 41-ci maddəsinin 2-ci hissəsi, Tacikistan CM-nin 46-cı maddəsinin 2-ci hissəsi,

Türkmənistan CM-nin 44-cü maddəsinin 2-ci hissəsini görə, cəzanın tətbiqi əsasən sosial ədalətin təmin olunmasına, məhkum edilmiş şəxsin yəndən tərbiyə olunaraq cəmiyyətə qaytarılmasına, həmçinin onun və digər şəxslərin gələcəkdə cinayət törətməsinin qarşısının alınmasına yönəlir. Formal olaraq cəza anlayışı və onun məqsədləri yalnız MDB iştirakçısı olan ölkələrin cinayət qanunvericiliyində təsbit edilmişdir. MDB ölkələrinin qanunvericiliyində belə əks olunur – cəza dövlət adından məhkəmə hökmü ilə cinayət törətməkdə təqsirli bilinən şəxs barəsində təyin edilən, qanunla nəzərdə tutulmuş həmin şəxsin hüquq və azadlıqlarından məhrum edilməsindən və ya məhdudlaşdırılmasından ibarət olan dövlət məcburiyyət tədbiridir (Qazaxıstan CM-nin 38-ci maddəsi, Tacikistan CM-nin 46-cı maddəsi, Özbəkistan CM-nin 42-ci maddəsi).

Yuxarıda qeyd etdik ki, cəzanın məqsədlərindən biri də məhkumun islah edilməsidir. Azərbaycan Respublikasının Cəzaların İcrası Məcəlləsinin 8-ci maddəsinə görə, məhkumların islahı dedikdə, onların qanuna hörmət, insanlara, cəmiyyətə və əmək münasibətlərinə hörmət, eləcə də birgə yaşayış qaydalarına riayət etmə vərdişlərinin formalaşdırılması nəzərdə tutulur. Məhkumların islah olunmasını prioritet məqsəd kimi hesab edən hər bir dövlət bunun üçün xüsusi vasitələr müəyyənləşdirmiş və ya proqramlar qəbul etmişdir. Azərbaycan Respublikası Cəzaların İcrası Məcəlləsinə əsasən məhkumların islah edilməsi üçün əsas vasitələr aşağıdakılar hesab edilir:

- tərbiyə işi;
- ictimai faydalı əmək;
- ümumi təhsil;
- peşə təhsili və peşə hazırlığı;
- ictimai təsir [2].

Bir çox hallarda məhkum cəza çəkdiyi müddətdə qoyulan qaydalara əməl etməklə, xüsusilə peşə bacarıqlarına yiyələnməsi gələcəkdə cəmiyyətə adaptasiya olunmasını asanlaşdıran tədbirlərdən hesab edilir.

Özbəkistan və Ukrayna kimi ölkələrin cinayət qanunvericiliklərində sosial ədalətin bərpası məqsəd kimi göstərilməyib [6]. Bəzi müəlliflər, məsələn, P.A.Nazmişev və M.N.Baranov hesab edirlər ki, “sosial ədalətin bərpasının əldə edilməsi

hüquq normaları ilə təmin edilsə də, əksər hallarda əxlaq normaları ilə tənzimlənən ictimai münasibətlər sahəsindədir. Qanunvericilikdə cəzanın tətbiqinin məqsədi kimi sosial ədalətin bərpasını deyil, insanın, cəmiyyətin və dövlətin cinayətkar qəsdlərdən müdafiəsini nəzərdə tutmaq daha doğru olardı". İ.İ.Karpetsin fikirlərinə görə, "Cəza təyin etməklə, cəmiyyət özünü və üzvlərindən birini qorumuş olur".

Qanunda cəzanın məqsədləri nə qədər müdrikcəsinə ifadə edilsə də, yenə də bu barədə vahid bir fikir ola bilməz, çünki insanlar cəzanın özünü, onun ədalətliyini müxtəlif cür qəbul edirlər. Vəcib olan odur ki, cinayət törətmiş şəxs üçün mənfi nəticələr yaranır. Bu nəticələrin qavranılması, onların qiymətləndirilməsi bir sıra obyektiv amillərdən asılı olan çox subyektiv kateqoriyalardır: hüquqi və etik ənənələr, bu və ya digər dövlətdə formalaşmış mentalitetin xarakteri və s.

Cinayət qanunvericiliyində cəzanın məqsədləri ayrıca qeyd olunsada, həmin məqsədlərin reallaşması bilavasitə qanunvericilikdə nəzərdə tutulmuş cəza növlərinin vahid sistem şəklində qurulmasından asılıdır. Buna görə də cəza sisteminin mahiyyətinə də diqqət yetirmək zəruridir. Bir sıra ölkələrdə cəza sistemi çox sadədir. Bəzilərinə isə nisbətən mürəkkəbdir. Cəza sistemi anlayışının izahı, ilk növbədə, ümumi "sistem" kateqoriyasının elmi məzmununa əsaslanır. Sistem, qarşılıqlı əlaqə və asılılıqda olan elementlərin müəyyən tamlıq yaratması ilə xarakterizə olunur. Onu təşkil edən elementlər yalnız öz daxili qarşılıqlı münasibətləri ilə deyil, həm də bütövlükdə sistemin xarici mühitlə əlaqəsi vasitəsilə mövcudluğunu ifadə edir. Bu səbəbdən, hər bir sistemin iyerarxik quruluşu, çoxsəviyyəliliyə və müəyyən funksiyalara sahib olması onun əsas xüsusiyyətlərindən biri sayılır. Lakin ümumi olaraq qeyd etmək lazımdır ki, cəza sistemi dedikdə, dövlətin cinayət qanunvericiliyində nəzərdə tutulmuş bütün cəzaların məcmusu başa düşülür. Başqa sözlə, sistem ayrı-ayrı cəza tədbirlərinin bir yerdə və müəyyən ardıcılıqla qanunda göstərilmiş siyahısıdır.

Cinayət hüquq ədəbiyyatında, bir qayda olaraq, cəzanın sistemə "...tətbiqi məhkəmələr üçün məcburi sayılan, ağırlığına görə müəyyən qaydada düzülmiş cəza növlərinin qəti siyahısıdır" kimi anlayış verilir. Lakin mənim fikrimcə, cəza sistemini daha düzgün şəkildə belə xarakterizə etmək olar:

rizə etmək olar: cəza sistemi bir-birilə qarşılıqlı əlaqəli, müəyyən funksiyaları yerinə yetirən və qanunvericilikdə ağırlıq dərəcəsinə görə müəyyən ardıcılıqla təqdim olunan cəza növlərinin tam siyahısından ibarətdir. Bu ardıcılıq adətən yüngül cəzadan ağır cəzaya doğru düzülür və dövlətin cəza siyasətini əks etdirir. Məsələn, AR CM-nin 42-ci maddəsi. Bu maddənin adı "Cəzanın növləri" adlandırılarsa da, əslində orada sistemin elementləri, yəni ayrı-ayrı cəzalar sadalanmışdır. Çünki cəza növləri isə həmin sistemin daxilində mövcud olan müxtəlif cəzaların qruplaşdırılmasıdır. Sistem anlayışı vahid bütövlüyü ifadə etdiyi halda, cəza növləri həmin bütövlüyün ayrı-ayrı təsnif edilmiş formalarıdır. Bu baxımdan, onların bir-birinə qarışdırılması doğru yanaşma deyil. Hüquq nəzəriyyəsində bir sıra müəlliflər bu iki anlayışı fərqli izah etmişlər. Məsələn, N.F.Kuznetsova qeyd edir ki, cəza sistemi qanunvericilikdə nəzərdə tutulmuş bütün cəza növlərinin müəyyən məntiqi ardıcılıq əsasında düzülmüş tam siyahısını əhatə edir, cəza növləri isə həmin sistem daxilində ayrıca təsnifat vahidləridir. Digər tərəfdən, A.V.Naumov göstərir ki, bəzi müəlliflər sistemi sadəcə cəza növlərinin məcmusu ilə eyniləşdirirlər, lakin bu, elmi baxımdan düzgün deyil, çünki sistem həm də onların qarşılıqlı əlaqəsini və funksional bütövlüyünü özündə ehtiva edir. Növlər cəzaların icra mexanizminə, məzmununa və ağırlıq dərəcəsinə görə fərqləndirilir (məsələn, əsas cəzalar, əlavə cəzalar və s.)

Türk Cəza Qanununun 45-ci maddəsi birbaşa olaraq "Cəzalar" başlığı ilə həbs və pul cəzasını əsas cəzalar kimi qeyd edir [3]. Almaniyada Cinayət Məcəlləsində isə cəza yalnız iki əsas növə – azadlıqdan məhrum etmə və pul cəzasına bölünür [4]. Buradan görmək mümkündür ki, bəzi qanunvericiliklərdə "cəza sistemi" ayrıca maddədə göstərilmir, sadəcə cəzanın növləri sadalanır. Yəni Almaniyada nümunəsində yalnız iki növ cəza var, lakin bu, həmin dövlətin cəza sistemini təşkil edir.

Bu misallar onu göstərir ki, bəzi ölkələrdə cəza sistemi çox sadədir (Almaniyada – 2 növ), bəzilərinə isə daha geniş və detallıdır (Azərbaycan, Rusiya və s.). Amma istər çox olsun, istər az – hər halda onlar vahid "sistem" təşkil edirlər.

AR CM-nin 43-cü maddəsi isə "Əsas və əlavə cəzalar" olaraq adlandırılmış, yəni əslində cəzanın növləri burada göstərilmişdir. Maddə daxilində isə

sadəcə 2 növ yox, cəzalar 3 növə ayrılmışdır :

1. Yalnız əsas cəzalar

Bunlar cinayət törətmiş şəxsə müstəqil surətdə təyin olunur və başqa cəza ilə əvəz edilmir:

- ictimai işlər;
- islah işləri;
- hərbi xidmət üzrə məhdudiyət;
- intizam xarakterli hərbi hissədə saxlama;
- azadlığın məhdudlaşdırılması;
- müəyyən müddətə azadlıqdan məhrum etmə;
- ömürlük azadlıqdan məhrum etmə.

2. Yalnız əlavə cəzalar

Bu cəzalar əsas cəzaya əlavə edilməklə tətbiq olunur və müstəqil surətdə təyin edilə bilmir:

- xüsusi və ya hərbi rütbədən, fəxri addan və ya dövlət təltifindən məhrum etmə;
- nəqliyyat vasitəsini idarəetmə hüququndan məhrum etmə;
- Azərbaycan Respublikasının hüdudlarından kənara məcburi çıxarma.

3. Həm əsas, həm də əlavə cəza kimi tətbiq edilənlər

Bu cəzaların qanunvericilikdə həm müstəqil, həm də əlavə cəza formasında təyin olunması nəzərdə tutulur:

- cərimə;
- müəyyən vəzifə tutmaq və ya müəyyən fəaliyyətlə məşğul olmaq hüququndan məhrum etmə [1].

Fikrimcə, Azərbaycan Respublikasının Cinayət Məcəlləsinin redaksiyasında bu məsələ ilə bağlı dəyişikliklər edilməsi məqsədəuyğun olardı.

Yuxarıda qeyd etdiyim kimi, hal-hazırda CM-in 42-ci maddəsi “Cəzaların növləri” adlanır və cərimədən ömürlük azadlıqdan məhrum etməyə qədər bütün cəza tədbirlərini sadalayır. Eyni zamanda, 43-cü maddə isə “Əsas və əlavə cəzalar” başlığı altında cəzaları qruplaşdırır. Bu cür adlandırma cəza sisteminin özünün hüquqi tərifinə ziddir.

Hüquqi terminologiyada “cəza sistemi” dedikdə, qanunvericilikdə mövcud olan bütün cəza tədbirlərinin vahid məcmusu başa düşülür. Məhz bu məzmunu görə, CM-in 42-ci maddəsinin adı “Cəza sistemi” olmalıdır. Bu dəyişiklik maddənin içindəki sadalanan cəzaların bütövlüyünü daha dolğun əks etdirə bilər.

Digər tərəfdən “cəzaların növləri” anlayışı isə bu sistemin daxilində cəzaların müəyyən meyarlara görə təsnifatını (məsələn, icra mexanizminə və ya tətbiq xarakterinə görə) bildirir. CM-in 43-cü maddəsi də məhz bu təsnifatı – yəni cəzaların əsas, əlavə, həm əsas, həm də əlavə kimi təyin olunmasını əks etdirir. Buna görə də bu maddənin adı “Cəzaların növləri” olaraq dəyişdirilməsi daha məntiqi və hüquqi baxımdan daha doğru olar.

Bu dəyişikliklər qanunvericiliyin daxili məntiqini gücləndirəcək, hüquqşünaslar və vətəndaşlar üçün qanunun mətnini daha aydın və başa düşülən edəcəkdir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. AR Cinayət Məcəlləsi
<https://e-qanun.az/framework/46947>
2. AR Cəzaların İcrası Məcəlləsi
<https://e-qanun.az/framework/46951>
3. Türkiyə Cəza Qanunu
<https://www.mevzuat.gov.tr/mevzuat?MevzuatNo=5237&MevzuatTur=1&MevzuatTertip=5>
4. Almaniya Cinayət Məcəlləsi
<https://www.gesetze-im-internet.de/stgb/>
5. Qazaxıstan Cinayət Məcəlləsi
<https://adilet.zan.kz/rus/docs/K1400000226>
6. Özbəkistan Cinayət Məcəlləsi
<https://adilet.zan.kz/rus/docs/K1400000226>

Амир МАМЕДРЗАЕВ

**ЦЕЛЬ НАКАЗАНИЯ И СИСТЕМА НАКАЗАНИЙ В УГОЛОВНОМ ПРАВЕ:
АНАЛИЗ НАЦИОНАЛЬНОГО И МЕЖДУНАРОДНОГО ЗАКОНОДАТЕЛЬСТВА****РЕЗЮМЕ**

В данной статье рассматриваются цели, система и виды наказаний в рамках национального и международного законодательства. Проведен сравнительный анализ законодательства стран СНГ, Турции и Германии, а также проведен анализ понятий системы наказаний и их видов. Исследование показывает, что внесение некоторых изменений в действующую редакцию Уголовного кодекса Республики Азербайджан было бы как юридически, так и логически оправдано. В связи с этим предложены конкретные рекомендации.

Ключевые слова: уголовное право, система наказаний, виды наказаний, цель наказания и т. д.

Amir MAMMADRZAYEV

**THE PURPOSE OF PUNISHMENT AND THE SYSTEM OF PENALTIES IN CRIMINAL LAW:
AN ANALYSIS OF NATIONAL AND INTERNATIONAL LEGISLATION****SUMMARY**

This article examines the objectives, system, and types of penalties within the framework of national and international legislation. Comparative analysis is conducted with the legislation of CIS countries, Turkey, and Germany, and the concepts of the penalty system and its types are analyzed. The research indicates that certain amendments to the current edition of the Criminal Code of the Republic of Azerbaijan would be both legally and logically justified. In this regard, specific recommendations are proposed.

Keywords: crime law, punishment system, types of punishment, purpose of punishment and so on.

Ələddin AĞAYEV

*Azərbaycan Respublikası Daxili İşlər Nazirliyinin
Polis Akademiyasının Təhsildə keyfiyyətin təminatı və
monitorinqi bölməsinin inspektoru, II kurs magistrantı, polis leytenantı
e-mail: aladdinagayev2002@gmail.com
<https://doi.org/10.62130/GURN8480>*

“RANSOMWARE” KİBERHÜCUMUNUN CİNAYƏT MƏSULİYYƏTİNİN MÜƏYYƏNLƏŞDİRİLMƏSİ MƏSƏLƏLƏRİ

XÜLASƏ

Qlobal miqyasda aparılan statistik təhlillər kibertəhlükələrin, xüsusilə də kiberhücumların dinamikasının artdığını göstərir. Bu kiberhücum növlərindən biri də “Ransomware” (fidyə proqramı) kiberhücumudur. Məqalədə ransomware kiberhücumunun mahiyyəti izah edilir, cinayət məsuliyyətinin müəyyənəşdirilməsi məsələlərinə toxunulur və bu məsələlər cinayət-hüquqi aspektdən araşdırılır.

***Açar sözlər:** kiberhücum, “Ransomware”, kibercinayət, kompüter məlumatları, kompüter sistemi, şifrələmə*

Kompüter texnologiyalarından geniş istifadə edildiyi dövrdə dövlətin, cəmiyyətin, eləcə də vətəndaşların informasiya təhlükəsizliyi sahəsində qanuni mənafələrinə qarşı qəsdlər durmadan artır. Texniki, hüquqi və digər istiqamətlərdə aparılan preventiv tədbirlər öz müsbət təsirini göstərsə də, lakin bu gün hələ də təhdidlər mövcudluğunu qoruyub saxlayır. Belə təhdidlərdən biri də kiberhücumlardır. Kiberhücumların müxtəlif növləri vardır ki, onlardan ən geniş yayılmışı “ransomware” hücumudur. Ransomware ingiliscə “ransom” (fidyə) və “ware” (proqram təminatı) sözlərinin birləşməsindən əmələ gələrək fidyə proqramı mənasını ifadə edir. Məqalənin aktuallığı geniş

yayılmış “ransomware” kiberhücumunun cinayət-hüquqi aspektdən təhlili və qanunvericilikdə məsuliyyətin müəyyənəşdirilməsi ilə bağlıdır. “NCC Group”-un 2024-cü ildə təqdim etdiyi “Kibertəhdidlərin Monitorinqi Hesabatına” əsasən, 2024-cü ildə 5263 ransomware hücumu aşkarlanmışdır [11]. Bu da ötən illərlə müqayisədə xeyli artım olduğunu göstəricisidir. Ransomware kiberhücumu (fidyə proqramı) müxtəlif üsullardan istifadə edilməklə törədilə bilər. Böyük Britaniyanın Sophos adlı kibertəhlükəsizlik şirkətinin 2025-ci ildə təqdim etdiyi hesabatlara əsasən, statistik göstəricilər aşağıdakı diaqramda əks olunmuşdur [7]:

Göründüyü kimi, hücumların əksər hissəsi sistemlərdəki mövcud zəifliklərdən (boşluqlardan) istifadə edilməklə törədilir. Ölkəmizdə də bu hücum növü ilə bağlı dinamik artım müşahidə olunur. Belə ki, Milli Kibertəhlükəsizlik Mərkəzi tərəfindən verilən məlumatlara əsasən, ransomware hücumu geniş yayılmaqdadır və yaxın zamanda kibertəhlükəsizlik sistemi zəif olan təşkilatlara qarşı daha çox törədilməsi gözlənilir [8].

Dünyada, eləcə də ölkəmizdə “ransomware” hücumunun artmasına səbəb olan amillər:

1. Hakerlər üçün pul və digər maliyyə vəsaiti qazanması baxımından daha əlverişlidir;

2. Covid-19 pandemiyası təşkilatların, idarə və müəssisələrin rəqəmsallaşmasına səbəb oldu və nəticədə “remote”, yəni uzaqdan iş yarandı. Bu da nisbətən zəif mühafizə olunan sistemləri ransomware hücumunun hədəfinə çevirdi.

Beləliklə, aparılan tədqiqatlar onu göstərir ki, “ransomware” kiberhücumu ilə bağlı cinayət məsuliyyətini müəyyənləşdirən normaların qəbul edilməsinə zərurət vardır. Lakin hər şeydən əvvəl, “ransomware” hücumunun mahiyyətinin açıqlanması və hüquqi təhlilinin aparılması vacibdir. “Ransomware” şirkətin və ya şəxslərin məlumatlarının oğurlanaraq şifrələnməsini, məlumatlara daxil olmanın əngəllənməsini, şantaj əsasında ödəniş edilməzsə, həmin məlumatların məhv ediləcəyini, yayılacağını və ya əlçatanlığına mane olacağını özündə ehtiva edən kiberhücum növüdür. Başqa sözlə, şəxsin fərdi məlumatlarını, eləcə də ona məxsus sistemi kilidlənmiş vəziyyətdə saxlayan, zərər çəkmiş şəxsi hədələyərək ondan pul (fidyə) ödənilməsinə tələb edən zərərli proqram təminatıdır [10]. Müasir dövrdə yeni nəsil “ransomware” (New Gen Ransomware) kiberhücumları da meydana gəlmişdir ki, bu zaman kibercinayətkar hədəf kimi müəyyən etdiyi təşkilatları və ya şəxsləri onlara məxsus məlumatları sızdıracağı, həmçinin biznes tərəfdaşlarına və müştərilərinə qarşı hücumlarda həmin məlumatlardan istifadə edəcəyi ilə hədələyir. Bundan başqa, beynəlxalq təşkilatlar, rəsmi dövlət orqanları və mütəxəssis-alimlər “ransomware” hücumunun mahiyyətini açıqlayan müxtəlif anlayışlar təqdim etmişdilər. İlk növbədə, qeyd etmək lazımdır ki, Avropa Şurası tərəfindən 23 noyabr

2001-ci il tarixində qəbul edilmiş “Kibercinayətkarlıq haqqında” Budapeşt Konvensiyasında bir-baş ransomware kiberhücumunun məzmunu barədə normalar təsbit edilməmişdir. Bunun başlıca səbəbi həmin hücumların 2010-cu illərdə daha geniş yayılması və Konvensiyanın qəbul edildiyi dövrdə aktual olmaması ilə bağlıdır. Lakin Kibercinayətlər üzrə Konvensiya Komitəsi tərəfindən 13 dekabr 2022-ci il tarixində “Budapeşt Konvensiyası ilə əhatə olunan ransomware aspektləri” haqqında İzahedici Qeyd qəbul edilmişdir. Sənədin qəbulu edilməsində əsas məqsəd “ransomware” hücumlarını Kibercinayətkarlıq haqqında Budapeşt Konvensiyasının müddəalarına uyğun hüquqi-tənziminin həyata keçirilməsi qaydalarını izah etməkdən ibarət idi. İzahedici Qeyddə “ransomware” kiberhücumu cinayət əməli olaraq qəbul edilir və ona aşağıdakı məzmununda anlayış verilir:

“Ransomware” (fidyə proqramı) - istifadəçinin kompüter məlumatlarına və ya kompüter sisteminə girişini məhdudlaşdırmaq məqsədilə hazırlanmış zərərli proqram təminatıdır. Həmin zərərli proqramlardan istifadə nəticəsində məlumatlar və ya sistemlər şifrələnir, daha sonra hədəf alınmış istifadəçidən məlumatlara və ya sistemə girişin bərpa edilməsi üçün fidyə ödənişi tələb olunur [6]. Bu beynəlxalq-hüquqi çərçivədə leqal olaraq qəbul edilmiş anlayışdır.

“Ransomware” cinayətləri aşağıdakıları əhatə edir:

1. Cinayətə hazırlıqla bağlı hərəkətləri, o cümlədən “Ransomware” hücumunun hazırlanması, zərərli proqramların satışı, əldə olunması və ya başqa yollarla əlçatan edilməsi, yəni Kibercinayətkarlıq haqqında Budapeşt Konvensiyasının 6-cı maddəsində nəzərdə tutulmuş “qurğu”nun hazırlanması;

2. “Ransomware” hücumlarının həyata keçirilməsində istifadə olunan digər qurğuların hazırlanması, satışı, əldə edilməsi və ya başqa yollarla əlçatan edilməsi (məsələn, hədəf sistemlərə qanunsuz daxil olmaq üçün nəzərdə tutulmuş zərərli proqram təminatı (malware) və ya “ransomware”i yaymaq üçün botnetlər);

3. Kompüter sisteminə uzaqdan giriş yolu ilə “ransomware”in yayılması və quraşdırılması;

4. Kompüter sisteminin, onun hissələrinin və ya məlumatların “ransomware” vasitəsilə şifrələnməsi və beləliklə, istifadəçinin həmin məlumatlardan və ya sistemdən istifadəsinə mane olma;

5. Özgənin əmlakının tələb edilməsi, əldə olunması və köçürülməsi, o cümlədən məlumatlara və ya sistemə çıxışın bərpa edilməsi qarşılığında fidyə tələbi və s.

Fidyəni əldə edən cinayətkarlar şəxsiyyətlərini və gəlirlərini gizlətmək məqsədilə çirkli pulların yuyulmasını həyata keçirirlər. Nəticədə qanunsuz yolla əldə edilən vəsait başqa əmlakın alınmasına sərf edilərək “qanuniləşdirilir” [6]. Xarici ölkələrin təcrübəsində bir sıra rəsmi dövlət orqanları tərəfindən “ransomware” hücumuna anlayış verilmişdir.

ABŞ-nin Kibertəhlükəsizlik və İnfrastruktur Təhlükəsizliyi Agentliyi tərəfindən aşağıdakı məzmununda tərif verilir: “ransomware” - cihazdakı faylları şifrələmək, həmin cihazları və onlardan asılı olan sistemləri istifadəsiz hala gətirmək üçün nəzərdə tutulmuş zərərli proqram təminatı formasıdır [9]. Böyük Britaniyanın Milli Kibertəhlükəsizlik Mərkəzinə görə faylların şifrələnməsi ilə xarakterizə olunan cihazlara və onun yaddaşında saxlanılan məlumatlara girişi əngəlləyən zərərli proqram növüdür [12]. Cinayətkar qrup isə onların açılması (deşifrəsi) müqabilində fidyə tələb edir.

Müqayisəli-təhlilə əsasən, “ransomware” kiberhücumunun xüsusiyyətlərini qeyd etmək mümkündür:

1. İnformasiya texnologiyalarına və kompüter məlumatlarına daxil olmanı əngəlləyir, bununla da sistemlərin əlçatanlıq səviyyəsini aşağı salır.

2. Məlumatların şifrələnməsi ilə müşahidə olunur.

3. Cinayətkar şəxs(lər) məlumatların deşifrələnməsi müqabilində pul tələb edirlər.

Nəzəri mənbələrdə hücum ilə bağlı fərqli anlayışlar təsbit olunmuşdur: “ransomware” - kriptografiya kimi təhlükəsizlik mexanizmlərindən istifadə edərək istifadəçi fayllarını və əlaqəli resursları ələ keçirən, daha sonra isə kilidlənmiş məlumatların açılması müqabilində pul tələb edən zərərli proqram kateqoriyasıdır [1] və yaxud

fidyə ödənilmədikcə şəxsi məlumatlara girişin qarşısını almaq kimi müxtəlif qanunsuz fəaliyyətləri həyata keçirmək üçün nəzərdə tutulmuş zərərli proqram növüdür [5].

Beləliklə, “ransomware” (fidyə proqramı) kiberhücumuna aşağıdakı məzmununda anlayış verilməsini məqsədmüvafiq hesab edirəm: kompüter sistemini və ya kompüter məlumatlarını şifrələyərək onlara daxil olmanı məhdudlaşdıran və əlçatanlığın təmin edilməsi müqabilində pul və ya digər maddi vəsait tələb edən kiberhücum başa düşülür.

Yuxarıda aparılan statistik, eləcə də elmi araşdırmalara əsasən, qeyd etmək lazımdır ki, dünya miqyasında “ransomware” (fidyə proqramı) hücumu inkişaf etdiyi üçün Azərbaycan Respublikasının Cinayət Məcəlləsində həmin əmələ görə cinayət məsuliyyətinin müəyyənəşdirilməsinə zərurət vardır. Azərbaycan Respublikasının Cinayət Məcəlləsinin 3-cü maddəsində təsbit edilmişdir ki, “Yalnız bu Məcəllə ilə nəzərdə tutulmuş cinayət tərkibinin bütün əlamətlərinin mövcud olduğu əməlin (hərəkət və ya hərəkətsizliyin) törədilməsi cinayət məsuliyyəti yaradır” [2]. Deməli, cinayət qanunu ilə qorunmayan ictimai münasibətlərə qəsd etmək cinayət məsuliyyətinə səbəb olmur. Lakin şərh olunan hücum kibertəhlükəsizlik sahəsində yaranan münasibətlərə zərər vurulmasına yönəlmişdir. Əməl cinayət-hüquqi aspektdən təhlilinə görə aşağıdakı iki hərəkəti özündə birləşdirir:

1. Kompüter sistemlərinin və ya kompüter məlumatlarının şifrələnməsi;

2. Pul və digər maddi vəsaitin tələb edilməsi.

Azərbaycan Respublikasının Cinayət Məcəlləsinin 30-cu fəslində fidyə proqramına görə cinayət məsuliyyəti nəzərdə tutan konkret norma yoxdur.

Buna görə də “ransomware” kiberhücumlarının geniş vüsət almasını, kritik infrastruktur obyektlərinə, eləcə də fərdi sistemlərə potensial təhlükə mənbəyi olmasını nəzərə alaraq cinayət məsuliyyətinin müəyyənəşdirilməsini zəruri hesab edirəm. Qüvvədə olan Cinayət Məcəlləsinin 30-cu fəslinin təkmilləşdirilməsi istiqamətində aşağıdakı məzmununda təkliflərin verilməsi məqsədəuyğundur:

Maddə 273-3. Kompüter sisteminin və ya kompüter məlumatlarının qanunsuz şifrələnməsi

273-3.1. Kompüter məlumatlarına və ya kompüter sisteminə daxil olmanı məhdudlaşdırmaq məqsədilə buna hüququ olmayan şəxs tərəfindən zərərli proqram təminatından istifadə etməklə qəsdən şifrələnməsi həmin sistem və ya məlumatların əlçatanlığının təmin edilməsi müqabilində özgənin əmlakını tələb etmə.

273-3.2. Eyni əməllər:

273-3.2.1. təkrar törədildikdə;

273-3.2.2. qabaqcadan əlbir olan bir qrup şəxs, mütəşəkkil dəstə və ya cinayətkar birlik (təşkilat) tərəfindən törədildikdə;

273-3.2.3. vəzifəli şəxs tərəfindən öz qulluq mövqeyindən istifadə etməklə törədildikdə;

273-3.2.4. zərərçəkmiş şəxsə xeyli miqdarda ziyan vurmaqla törədildikdə.

273-3.3.1. Bu Məcəllənin 273-3.1 və 273-3.2-ci maddələrində nəzərdə tutulmuş əməllər ictimai əhəmiyyətli infrastruktur obyektinin kompüter sisteminə və ya onun hər hansı bir hissəsinə münasibətdə törədildikdə;

273-3.3.2. zərərçəkmiş şəxsə külli miqdarda ziyan vurmaqla törədildikdə.

273-3.4.1. Bu Məcəllənin 273-3.3-cü maddəsində nəzərdə tutulmuş əməl ehtiyatsızlıqdan şəxs(lər)in ölümünə səbəb olduqda;

273-3.4.2. zərərçəkmiş şəxsə, xüsusilə külli miqdarda ziyan vurmaqla törədildikdə.

Təklif olunan maddənin cinayət-hüquqi aspektdən təhlilinə başlayaq. Cinayətin əsas obyektii kibertəhlükəsizliklə bağlı yaranan ictimai münasibətlərdir. Əlavə obyektii zərərçəkmiş şəxslərin əmlakı, yəni mülkiyyət münasibətləri təşkil edir. Bundan başqa, şəxsin həyatı da cinayətin əlavə obyektii ola bilər. Obyektiv cəhətdən kompüter sisteminin və ya kompüter məlumatlarının şifrələnməsi aşağıdakı hərəkətləri özündə ehtiva edir:

1. Kompüter sistemi və ya kompüter məlumatlarına daxil olmanı məhdudlaşdırmaq;

2. Zərərli proqram təminatından istifadə etmək;

3. Həmin sistem və ya məlumatların əlçatanlığının təmin edilməsi müqabilində əmlak tələb etmək.

Dispozisiyada qeyd olunan kompüter məlumatlarının və kompüter sisteminin anlayışı Azərbaycan Respublikasının Cinayət Məcəlləsinin 271-ci maddəsinin Qeyd hissəsində təsbit olunmuşdur. Belə ki, kompüter sistemi dedikdə, müvafiq proqramlara uyğun olaraq verilənlərin avtomatlaşdırılmış işlənməsini həyata keçirən hər hansı qurğu və ya bir-birinə qoşulmuş və ya əlaqələndirilmiş qurğular qrupu başa düşülür. Məsələn, Elektron Hökumət Portalı (e-gov.az). Kompüter məlumatları dedikdə, kompüter sisteminə işlənməsi, emal edilməsi üçün yararlı olan istənilən informasiya (faktlar, məlumatlar, proqramlar və anlayışlar) başa düşülür. Belə məlumatlara istifadəçi hesabları, şifrələri, kart nömrələri və s. aiddir. Kompüter sisteminə və ya kompüter məlumatlarına daxil olmanı 2 yolla məhdudlaşdırmaq mümkündür:

1. qanuni;

2. qanunsuz.

Qanuni məhdudlaşdırmaya sistem inzibətçisinin icazəsi ilə və ya təhlükəsizlik siyasətində nəzərdə tutulmuş hallarda yol verilir.

Qanunsuz məhdudlaşdırma dedikdə, şəxsin kompüter sisteminə, şəbəkəyə və ya həmin sistemdə saxlanılan məlumatlara girişi tamamilə və ya qismən dayandırmaq, giriş imkanlarını xüsusi prosedur qaydalarla məhdudlaşdırmaq və ya giriş hüquqlarını dəyişdirmə başa düşülür.

Kompüter məlumatları və ya sistemləri hüququ olmayan şəxslər tərəfindən şifrələndiyi halda cinayət məsuliyyətinə səbəb olmalıdır. Hüququ olmayan şəxslər müəyyən kompüter sisteminə və ya məlumatlarına qanuni əsaslarla giriş hüququna malik olmayan fiziki və hüquqi şəxsləri əhatə edir. Bu mənada cinayətin subyektii 16 yaşına çatmış anlaqlı fiziki şəxslər ola bilər. Eyni zamanda Cinayət Məcəlləsinin 99-4.5-ci maddəsinin mahiyyətindən irəli gələrək qeyd etmək olar ki, hüquqi şəxslər də bu cinayətin subyektii qismində cinayət məsuliyyətinə cəlb edilə bilər [2].

Müasir dövrdə zərərli proqram növlərinin sayı get-gedə artır. Kibercinayətlər üzrə Konvensiya Komitəsi tərəfindən qəbul edilən İzahedici Qeyddə göstərilir ki, hazırda məlum olan zərərli proqramları cinayət qanunvericiliyində əks etdirmək mümkün deyil. Gələcəkdə yaranacaq zərərli

proqram formalarını da qanunvericilikdə təsvir etmək düzgün hesab edilmir. Çünki zərərli proqram növlərindəki meyillər tez-tez dəyişir, buna görə də təhlil olunan terminin hər hansı beynəlxalq aktı işlədilməsi onu qısa müddətdə köhnəlmiş və səmərəsiz edə bilər. Burada əsas diqqəti zərərli proqramların məqsədlərinə və təsirlərinə yönəltmək vacibdir. Bunlar artıq məlumdur və qanunda təsvir edilə bilər. Məsələn, kompüter sisteminə daxil olma və ya şifrələmə imkanı verən proqramlar. Ümumilikdə, zərərli proqram təminatına virusları, qurdları, troyanları və s. aid etmək olar. İnformasiya təhlükəsizliyinin əsas xassələrindən biri də onun əlçatanlığının təmin edilməsidir. “İnformasiya, informasiyalaşdırma və informasiyanın mühafizəsi haqqında” Qanunun 2-ci maddəsində nəzərdə tutulmuş definitiv normada qeyd olunduğu kimi informasiyanın əlçatanlığının, yəni müraciət və əldə etmənin, nəzərdə saxlanmanın mümkünlüyünün mühafizəsi informasiya təhlükəsizliyinin mahiyyətini təşkil edir [3]. Şərh olunan cinayət informasiyanın, bütünlükdə sistemlərin əlçatanlığına qarşı yönəlir və yenidən bərpa edilməsi müqabilində pul, eləcə də digər maddi vəsaitlərin ödənilməsi şərtini irəli sürür. Özgənin əmlakı dedikdə, Mülki Məcəllənin 135-ci maddəsinə görə istənilən əşyaların və ya qeyri-maddi əmlak nemətlərinin toplusu başa düşülür [4].

Cinayətin subyektiv cəhətdən təhlili ona əsas verir ki, əməl qəsdən törədilməlidir. Ümumiyyətlə, Avropa Şurası tərəfindən qəbul olunan Kiber-cinayətkarlıq haqqında Budapeşt Konvensiyasının, eləcə də Azərbaycan Respublikası tərəfindən “Kiber-cinayətkarlıq haqqında” Konvensiyanın təsdiq edilməsi haqqında Qanunun məzmunundan asılı olaraq kiber-cinayət növləri üçün aşağıdakı iki əlamət xarakterikdir:

1. qəsdən törədilməsi;
2. qanunsuz olması.

Bu prizmadan düşünürəm ki, kompüter sisteminin və ya kompüter məlumatlarının şifrələnməsi əməlinin obyektiv və subyektiv cəhətdən təhlili zamanı qeyd edilmiş iki əlamətin dispoziyada əks olunması vacibdir, əks halda əməl cinayət hesab edilməməlidir. “Ransomware” hücumu təkcə kompüter sistem və şəbəkələrinə yönəl-

miş təhdid növü olaraq deyil, bəzi hallarda dolaşması ilə insan həyat və sağlamlığına qəsd mənbəyi kimi də qəbul edilə bilər. 2020-ci ildə “ransomware” kiberhücumu nəticəsində ölüm hadisəsi baş verdi. Belə ki, Almaniya qeyd olunan hücum zamanı xəstəxanalardan biri kompüter sistemlərindən məhrum oldu və nəticədə xəstələrini müalicə edə bilmədi. Təcili yardıma ehtiyacı olan bir qadın uzaqlıqda yerləşən xəstəxanaya aparılmalı olduğu üçün yolda həyatını itirdi [8]. Kiber-cinayətlər üzrə Konvensiya Komitəsi tərəfindən 13 dekabr 2022-ci il tarixində “Budapeşt Konvensiyası ilə əhatə olunan “ransomware” aspektləri” haqqında İzahedici Qeyddə bununla bağlı müddəə öz təsbitini tapmışdır:

Aparılan hesabatlarla əsasən, xəstəxanaların kompüter sistemlərinə yönələn kiberhücumlar bəzi hallarda xəstələrin həyatdan məhrum olmasına gətirib çıxarır. 2022-ci ildə Kosta Rikada “ransomware” hücumları kritik infrastruktur obyektlərini hədəf aldığı üçün ölkədə fəvqəladə vəziyyət elan edilmişdir. Hal-hazırda “ransomware” vətəndaşların, cəmiyyətlərin və dövlətlərin əsas maraqlarına əhəmiyyətli dərəcədə ziyan vuran kiber-cinayətlərin ağır forması kimi qiymətləndirilir [6]. Məhz buna görə şərh olunan cinayətin xüsusilə ağırlaşdırıcı hallarından biri kimi insan həyatına qəsd etməsini nəzərdə tutulması məqsədəuyğundur.

Yerli və global statistik göstəricilərin təhlilinə əsaslanaraq qeyd etmək mümkündür ki, kompüter məlumatlarının və ya kompüter sistemlərinin şifrələnməyə qarşılığında pul tələb edilməsindən ibarət əməllərin dinamikasında intensiv artım müşahidə olunur. Bu baxımdan “ransomware” kiberhücumunun son dövrlərdə geniş yayılması cinayət məsuliyyətinin müəyyənləşdirilməsi zərurətini ortaya çıxarmışdır. Azərbaycan Respublikasının Cinayət Məcəlləsinin 30-cu fəslində bir sıra kiber-cinayətlərlə bağlı cinayət məsuliyyəti nəzərdə tutulsa da, şərh olunan əməlin xarakterik xüsusiyyətlərini özündə əks etdirən konkret norma mövcud deyildir. Məsələn, “ransomware” kiberhücumu kompüter sisteminə qanunsuz daxil olmaqla müşahidə edilə bilər ki, belə halda şəxs kompüter sisteminə qanunsuz daxil olma əməlini törətdiyinə görə cinayət məsuliyyətinə cəlb edilə-

cəkdir. Lakin bu “ransomware” hücumunun zəruri əlamətlərini tam əhatə etmədiyi üçün yeni normanın Cinayət Məcəlləsinin 30-cu fəslinə əlavə edilməsinə ehtiyac vardır. Bu məqsədlə həmin maddənin modelini aşağıdakı məzmununda təklif edirəm:

Maddə 273-3. Kompüter sisteminin və ya kompüter məlumatlarının qanunsuz şifrələnməsi

273-3.1. Kompüter məlumatlarına və ya kompüter sisteminə daxil olmanı məhdudlaşdırmaq məqsədilə buna hüququ olmayan şəxs tərəfindən zərərli proqram təminatından istifadə etməklə qəsdən şifrələnməsi həmin sistem və ya məlumatların əlçatanlığının təmin edilməsi müqabilində özgənin əmlakını tələb etmə.

273-3.2. Eyni əməllər:

273-3.2.1. təkrar törədildikdə;

273-3.2.2. qabaqcadan əlbir olan bir qrup şəxs,

mütəşəkkil dəstə və ya cinayətkar birlik (təşkilat) tərəfindən törədildikdə;

273-3.2.3. vəzifəli şəxs tərəfindən öz qulluq mövqeyindən istifadə etməklə törədildikdə;

273-3.2.4. zərərçəkmiş şəxsə xeyli miqdarda ziyan vurmaqla törədildikdə.

273-3.3.1. Bu Məcəllənin 273-3.1 və 273-3.2-ci maddələrində nəzərdə tutulmuş əməllər ictimai əhəmiyyətli infrastruktur obyektinin kompüter sisteminə və ya onun hər hansı bir hissəsinə münasibətdə törədildikdə;

273-3.3.2. zərərçəkmiş şəxsə külli miqdarda ziyan vurmaqla törədildikdə.

273-3.4.1. Bu Məcəllənin 273-3.3-cü maddəsində nəzərdə tutulmuş əməl ehtiyatsızlıqdan şəxs(lər)in ölümünə səbəb olduqda;

273-3.4.2. zərərçəkmiş şəxsə xüsusilə külli miqdarda ziyan vurmaqla törədildikdə.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. Al-Rimy, Bander Ali Saleh; Mohd Aizaini Maarof; Syed Zainudeen Mohd Shaid. “Ransomware Threat Success Factors, Taxonomy, and Countermeasures: A Survey and Research Directions.” *Computers & Security*, Vol. 74, May 2018, səhifələr 144-166, Elsevier. DOI: 10.1016/j.cose.2018.01.001
2. Azərbaycan Respublikasının Cinayət Məcəlləsi // 30 dekabr 1999-cu ildə qəbul edilmişdir, № 787-IQ (23 fevral 2024-cü il tarixdə olan dəyişikliklər): [Elektron resurs]/URL: <https://e-qanun.az/framework/46947>
3. Azərbaycan Respublikasının “İnformasiya, informasiyalaşdırma və informasiyanın mühafizəsi haqqında” Qanunu // 3 aprel 1998-ci ildə qəbul edilmişdir, № 460-IQ
4. Azərbaycan Respublikasının Mülki Məcəlləsi // 28 dekabr 1999-cu ildə qəbul edilmişdir, № 779-IQ : [Elektron resurs]/URL: <https://e-qanun.az/framework/46944>
5. Beaman, C., McIntosh, S., & McIntosh, J. (2021). Ransomware: Recent advances, analysis, challenges and future directions. *Computers & Security*, 105, 102243. Elsevier. [Elektron resurs] /URL: <https://doi.org/10.1016/j.cose.2021.102243>
6. Cybercrime Convention Committee Guidance Note #12 Aspects of ransomware covered by the Budapest Convention 13.12.2022
7. [Elektron resurs] /URL: <https://assets.sophos.com/X24WTUEQ/at/9brgj5n44hqvgsp5f5bqcps/sophos-state-of-ransomware-2025>
8. [Elektron resurs] /URL: <https://ncsc.gov.az/news-page>
9. [Elektron resurs] /URL: https://www.cisa.gov/sites/default/files/2023-06/stopransomware_guide_508c_0.pdf
10. [Elektron resurs] /URL: <https://www.ibm.com/think/topics>
11. [Elektron resurs] /URL: <https://www.nccgroup.com/cyber-threat-monitor-report-2024>
12. [Elektron resurs] /URL: https://www.ncsc.gov.uk/ransomware/home?utm_source

Альяддин АГАЕВ

**ВОПРОСЫ ОПРЕДЕЛЕНИЯ УГОЛОВНОЙ ОТВЕТСТВЕННОСТИ
ЗА КИБЕРАТАКУ ТИПА “RANSOMWARE”****РЕЗЮМЕ**

Статистический анализ, проводимый в мировом масштабе, показывает, что наблюдается рост динамики кибератак. Одним из таких видов кибератак является кибератака типа ransomware. В статье раскрыта сущность кибератаки ransomware, рассмотрены вопросы определения уголовной ответственности и изучены аспекты с точки зрения уголовного права.

Ключевые слова: кибератака, программа-вымогатель, киберпреступление, компьютерные данные, компьютерная система, шифрование

Aladdin AGAYEV

**ISSUES OF DETERMINING CRIMINAL LIABILITY
FOR RANSOMWARE CYBERATTACK****SUMMARY**

Statistical analysis conducted on a global scale shows an increase in the dynamics of cyberattacks. One of these types of cyberattacks is the ransomware cyberattack. The article explains the essence of the ransomware cyberattack, addresses issues of determining criminal liability, and examines them from a criminal law perspective.

Keywords: cyberattack, ransomware, cybercrime, computer data, computer system, encryption

Aytəkin KƏRİMOVA

Qaradağ Rayon Polis İdarəsi

10-cu Polis Şöbəsinin operatoru

e-mail: aytkinkrimova9@gmail.com

<https://doi.org/10.62130/JJH8016>

CİNAYƏT HÜQUQU: ƏDALƏT VƏ CƏZA ARASINDA

XÜLASƏ

Cinayət hüququnun əsas funksiyası yalnız cinayət törətmiş şəxsin cəzalandırılması deyil, eyni zamanda hüquq pozuntusu nəticəsində pozulmuş sosial tarazlığın bərpa kimi təqdim edilir. Bu kontekstdə ədalət anlayışı normativ tələblərlə mənəvi dəyərlərin vəhdəti kimi qiymətləndirilir. Məqalədə cəza ilə cinayətin ictimai təhlükəlilik dərəcəsi arasında uyğunluğun təmin edilməsi hüquqi ədalətin əsas göstəricisi kimi dəyərləndirilir. Bununla yanaşı, cəzanın preventiv və tərbiyəvi funksiyalarının hüquqi mexanizmlər vasitəsilə necə reallaşdırıldığı izah olunur.

Nəticə olaraq, məqalədə cinayət hüququnun ədalət və cəza arasında statik deyil, dinamik tarazlıq yaradan hüquqi sistem olduğu qənaəti formalaşdırılır. Bu tarazlığın qorunması hüquq-mühafizə fəaliyyətinin effektivliyini, hüquqi dövlət prinsipinin davamlılığını və cəmiyyətdə hüquqa hörmətin möhkəmlənməsini təmin edən əsas amillərdən biri kimi təqdim olunur.

***Açar sözlər:** cinayət hüququ, ədalət, cəza, humanizm, qanunvericilik*

Cinayət hüququ hüquq sisteminin ən mühüm sahələrindən biri olmaqla, cəmiyyətdə hüquq qaydasının qorunması, ictimai təhlükəsizliyin təmin edilməsi və qanunla qorunan dəyərlərə qarşı yönəlmiş əməllərə hüquqi reaksiya verilməsi funksiyasını həyata keçirir. Cinayət hüququ ədalət və cəza anlayışları arasında tarazlığın təmin olunduğu normativ mexanizm kimi çıxış edir.

Müasir hüquqi dövlət konsepsiyasında cəzanın tətbiqi yalnız cinayət törətmiş şəxsin cəzalandırılması ilə məhdudlaşmır. Cəza eyni zamanda pozulmuş hüquqi nizamın bərpasına, cinayətkarlığın qarşısının alınmasına və cəmiyyət üzvlərində hüquqa hörmət hissəsinin formalaşdırılmasına yönəlmişdir. Bu prosesdə ədalət anlayışı cəzanın qanunauyğunluğu, zəruriliyi və proporsionallığı ilə bilavasitə əlaqəlidir. Cinayətin ictimai təhlükəlilik dərəcəsi ilə tətbiq olunan cəza arasında uyğunluğun qorunması hüquqi ədalətin əsas göstəricilərindən biri hesab olunur.

Cinayət hüququ hüququn ən vacib sahələrindən

biri olmaqla, cəmiyyətin qayda və normalarını pozanlara qarşı tətbiq olunan tədbirləri müəyyən edir. Lakin cinayət hüququnun əsas məqsədi yalnız cəza vermək deyil, eyni zamanda ədalətin bərpasıdır. Cəza bəzən bir nəticə olaraq təqdim edilsə də, əslində hüquq sistemi tərəfindən ədalətin təmin olunması məqsədini güdür.

Ədalət - cəmiyyətin düzgünlük və bərabərlik prinsiplərinə əsaslanaraq fərdlərin hüquqlarını qorumağa yönəlmiş bir anlayışdır. Hər kəsin öz hüquqlarına və azadlıqlarına hörmətlə yanaşmasını tələb edir. Bu həm də hüquqi normativlərin və prinsiplərin tərtibində mühüm rola malikdir. Çünki ədalət hüquq tətbiqində yalnız hər kəsin hüquqlarını bərpa etmə deyil, həm də müvafiq şəraitdə cəza və ya mükafatların ədalətli şəkildə verilməsini nəzərdə tutur. Ədalət qanun önündə hər kəsin bərabər olduğunu, heç kimin öz mövqesindən istifadə edərək qanun pozuması gərəkdiyini vurğulayır.

Ədalət və cəza hüquq və ictimai münasibətlərin tənzimlənməsində iki mühüm anlayışdır və

bir-biri ilə sıx əlaqəlidir. Cinayət hüququ çərçivəsində bu anlayışlar arasında yaradılan tarazlıq cəmiyyətin hüquqi və etik sisteminin əsasını təşkil edir.

Ədalətlik prinsipi özünün fərqləndirici meyarı ilə cinayət sayılan əmələ başqa hüquq pozuntuları arasında sərhədi müəyyən edir. Cinayət Məcəlləsinin 8-ci maddəsində ədalət prinsipində cinayət törətmiş şəxs haqqında tətbiq edilən cəza və ya digər cinayət-hüquqi xarakterli tədbirlər ədalətli olmalı, yəni cinayətin xarakterinə və ictimai təhlükəlilik dərəcəsinə, onun törədilməsi hallarına və cinayət törətməkdə təqsirli bilinən şəxsin şəxsiyyətinə uyğun olması öz əksini tapmışdır. Bu prinsip eyni cinayətə görə şəxsin ikinci dəfə məsuliyyətə alınmasını qadağan edir [1, s.33]. Cinayət törətmiş şəxslər qanun qarşısında bərabərdirlər və irqindən, milliyətindən, dinindən, dilindən, cinsindən, mənşəyindən, əmlak vəziyyətindən, qulluq mövqeyindən, əqidəsindən, siyasi partiyalara, həmkarlar ittifaqlarına və digər ictimai birliklərə mənsubiyyətindən və digər hallardan asılı olmayaraq cinayət məsuliyyətinə cəlb olunurlar. Həmçinin yalnız törətdiyi ictimai təhlükəli əmələ və onun nəticələrinə görə təqsiri müəyyən olunmuş şəxslər cinayət məsuliyyətinə cəlb edilə və cəzalandırıla bilər.

Cinayət Məcəlləsinin 9-cu maddəsində humanizm prinsipi öz əksini tapmışdır. Bu prinsip əsasən Cinayət Məcəlləsi insanların təhlükəsizliyini təmin edir [1, s.33]. Cinayət törətmiş şəxsə tətbiq edilən cəza və digər cinayət-hüquqi xarakterli tədbirlər cismani əzab vermək və ya insan ləyaqətini alçaltmaq məqsədi daşıya bilməz. Bu prinsipə görə cinayət məsuliyyətinin və cəzanın, cinayət törətmiş şəxsdən qisas almaq, ona işgəncə vermək, onun şərəf və ləyaqətini alçaltmaq məqsədi olmamalıdır. Dövlət müqəssiri mühakimə edib, ona qarşı cəza tətbiq edərkən, cinayət törətmiş şəxsi islah etmək, onu ictimai-faydalı fəaliyyətə qaytarmaq və bununla da başqalarına örnək olur.

Cəza sosial ədalətin bərpası, məhkumun islah edilməsi və həm məhkumlar, həm də başqa şəxslər tərəfindən yeni cinayətlərin törədilməsinin qarşısını almaq məqsədilə tətbiq edilir. Ədalətli cəza törədilmiş cinayətin ictimai təhlükəlilik dərəcəsinə, təqsirkarın şəxsiyyətinə və əməlin nəticələrinə uyğun olmalıdır. Proporsionallıq prinsipi cinayət hüququnda cəzanın legitimliyinin əsas şərti kimi çıxış edir. Cəza nə həddindən ağır, nə də cəmiyyətin ədalət gözləntilərini təmin etməyəcək qədər yüngül olmamalıdır [1, s.32].

Cəzanın funksiyaları adətən bir neçə əsas istiqamətdə izah olunur. Birincisi, ədalətin bərpası funksiyasıdır. Cinayət cəmiyyətin hüquqi və mənavi dəyərlərinə zərər vurduğundan cəza bu zərərin hüquqi qiymətləndirilməsi rolunu oynayır. İkincisi, xüsusi preventiv funksiya cəzanın təqsirkar şəxsin yenidən cinayət törətməsinin qarşısını almağa yönəlməsini ifadə edir. Üçüncüsü isə ümumi funksiya cəzanın cəmiyyətin digər üzvlərinə xəbərdaredici təsir göstərməsi ilə bağlıdır.

Müasir cinayət hüququnda cəza anlayışı tək repressiv xarakter daşımır. Humanizm prinsipi cəzanın insan ləyaqətinə hörmət əsasında tətbiq edilməsini tələb edir. Bu səbəbdən müasir hüquqi sistemlərdə azadlıqdan məhrum etmə ilə yanaşı, alternativ cəza növlərinə - cərimə, ictimai işlər, islah işləri, azadlığın məhdudlaşdırılması kimi üstünlük verilir. Bu yanaşma cəzanın tərbiyəvi və sosial reintegrasiyaedici funksiyasını önə çıxarır.

Nəticə etibarilə, cinayət hüququnda cəza anlayışı ədalət prinsipi olmadan mövcud ola bilməz. Cəzanın məqsədi yalnız cəzalandırmaq deyil, hüquqi tarazlığı bərpa etmək, insan hüquqlarını qorumaq və cəmiyyətin hüquqa inamını gücləndirməkdir. Bu baxımdan ədalətli və proporsional cəza cinayət hüququnun legitimliyinin əsas göstəricilərindən biri hesab olunur.

Cərimə əsasən az ağır cinayətlərə görə tətbiq edilir və ədalət prinsipinin minimal müdaxilə tələbinə cavab verir. Bu cəza növü təqsirkarın cəmiyyətlə əlaqələrini tam kəsmədən hüquqi məsuliyyətin təmin olunması imkanını yaradır.

İctimai işlər və islah işləri cəzanın tərbiyəedici və sosial yönümlü xarakterini ön plana çıxarır. Bu cəza növləri ədalətin yalnız cəzalandırıcı deyil, eyni zamanda islahedici funksiyasını reallaşdırır. Təqsirkarın cəmiyyət üçün faydalı fəaliyyətə cəlb olunması, onun sosial məsuliyyət hissəsinin formalaşmasına xidmət edir və ədalətin humanist mahiyyətini əks etdirir.

Ədalət prinsipi tələb edir ki, azadlıqdan məhrum etmənin dərəcəsi, cəzanın müddəti və tətbiq forması cəmiyyətin hüquqi və mənavi dəyərlərinə zərər vurduğundan cəza bu zərərin hüquqi qiymətləndirilməsi rolunu oynayır.

Ədalət prinsipi tələb edir ki, azadlıqdan məhrum etmənin dərəcəsi, cəzanın müddəti və tətbiq forması cəmiyyətin hüquqi və mənavi dəyərlərinə zərər vurduğundan cəza bu zərərin hüquqi qiymətləndirilməsi rolunu oynayır.

rumetmə yalnız cəmiyyətin təhlükəsizliyini başqa vasitələrlə təmin etmək mümkün olmadıqda tətbiq edilsin. Seçilən cəza cinayətlə adekvat olmalıdır. Cəzanın növü düzgün seçildikdə, o, həm fərdi, həm də ictimai ədalətin təmin olunmasına, eyni zamanda cəmiyyətin qanuna inamının möhkəmlənməsinə xidmət edir.

Azərbaycan Respublikasında Cinayət Məcəlləsində nəzərdə tutulan cəza növləri ictimai təhlükəlilik dərəcələrinə uyğun şəkildə təsvir edilir. Qanunvericiliyə əsasən, cəza sosial ədalətin bərpasına, yeni cinayətlərin qarşısının alınmasına yönəlməlidir. Cinayət Məcəlləsində humanizm prinsipi yanaşması Azərbaycan cinayət hüququnun beynəlxalq hüquq standartları ilə uyğunluğunu təmin edir.

J.P.Brissonun fikrincə, cinayət məəcəlləsinin plan-layihəsi idraka əsaslanaraq cinayətlərin təbiətini aydınlaşdırmalı, onların təsnifatı aparılmalı və cəzanın həddi cinayətin ağırlığına görə müəyyən edilməlidir. İnkvizisiya prosesinə birdəfəlik son qoyulmalı və onun törətdikləri dərinədən təhlil edilməlidir. Elə buna görə də cinayət hüququ sahəsində mövhumat, gizli məhkəmə prosesləri, işgəncə və hər cür qəddarlıqlar həmişəlik dəf edilməlidir. Brisso öz tədqiqat əsərində aşağıdakı istiqamətlərin birinciliyini qeyd etmişdir:

1) cinayətin təbiətinin və onların təsnifatının cəmiyyətin idarə edilməsinin təbiətindən, mənəviyyatdan və dindən asılı olaraq müəyyən edilməsi;

2) cəzanın təbiətinin cinayətin təbiətindən asılı olması;

3) məhkəmə prosesi prinsiplərinin işlənilib hazırlanması;

4) məhkəmənin təşkili prinsiplərinin işlənilib hazırlanması.

J.P.Brissonun fikrincə, cinayət məəcəlləsi sadə, aydın, dəqiq və kütlə üçün anlaşılmalı olmalıdır. O, kazuallıqdan uzaq olmalı, humanizm prinsiplərinə əsaslanmalıdır. Cinayət-hüquqi islahat idrakın məzmununa (ruhuna) və humanizmə əsaslanmalıdır. Çox əvvəl deyilməsinə baxmayaraq, müəllifin fikirləri aktuallığı ilə diqqəti cəlb edir [2, s.64].

Cinayət, ilk növbədə, sosial hadisə olmuş və olmaqdadır. O, tarixi kateqoriyadır. Cinayət anla-

yışı sosial-tarixi kateqoriya olmaq etibarilə dövlətin və hüququn yaranmasından sonra qanunla cəzalandırılmalı olan hərəkət qismində qiymətləndirilmişdir. Cəmiyyətin tarixi inkişafı gedişində cinayət yalnız öz formasına görə dəyişmiş, məzmunu isə demək olar ki, dəyişilməz qalmışdır. Cəmiyyətin və dövlətin inkişafı, habelə elmi texniki inqilablar, müxtəlif keçid mərhələləri cinayətin yalnız törədilməsinin üsul və vasitələrində dəyişikliklərə (məsələn, qədim dövrlərdə, erkən orta əsrlərdə, orta əsrlərdə, yeni və ən yeni dövrdə, əgər soyuq silahlardan istifadə edilmişdirsə, odlu silahın ixtirasından sonra bu silah da cinayətin törədilməsi alətlərindən birinə çevrilmişdir) məruz qalmışdır. Yaxud cinayətlərin qəsd etdiyi obyektlərin dairəsi xeyli genişlənməmişdir. Məsələn, nə qədər ki, təyyarə ixtira edilməmişdir, hava gəmisinin girov götürülməsi və ya qaçırılması haqqında söhbət belə gedə bilməzdi. Kompüterin kəşfindən sonra analoji adda cinayətlər və onların müxtəlif formaları da təzahür etməyə başlamışdır [3, s.50-51].

Cinayət hüququ dövlətin ən sərt hüquq sahələrindən biri olmaqla, insan həyatına, azadlığına və ləyaqətinə toxunan əməlləri tənzimləyir. Bu sahədə qəbul edilən hər bir qərar yalnız hüquqi deyil, eyni zamanda mənəvi məsuliyyət də daşıyır. Çünki verilən hökm bir insanın taleyinə, zərərçəkənin ədalət gözləntisinə və cəmiyyətin hüquqa olan inamına birbaşa təsir edir.

Məsuliyyətin diferensiasiyasının və cəza təyini prinsiplərinin dərinədən idrakı, onların tələblərinə riayət edilməsi ədalətlik haqqında hüquqi şüurun inkişafına müntəzəm təsir göstərir, vətəndaşları özünə və cəmiyyətə qarşı tələbkar edir, cəzanın tətbiqində yol verilən ədalətsizliyə qarşı barışmazlıq ruhu tərbiyə etməyə imkan verir. Yalnız bu yolla cəmiyyətdə onu yüksək pilləyə doğru inkişafa yönəldən qabaqcıl dünyəvi hüquq qaydaları təsdiq edilə bilər [4, s.41].

Cəza anlayışını intiqamla eyniləşdirmək olmaz. Əslində mahiyyət baxımından cəmiyyətə açıq mesaj verməkdir ki, qanun pozuntusu cəzasız qalmır.

Qanunlar kağız üzərində mövcud ola bilər, lakin onlar ədalətli tətbiqi olmadıqda hüquq öz mahiyyətini itirir. Ədalət isə hüququn ruhudur.

Hüququn əsas missiyası ədaləti təmin etmək və cəmiyyətin sağlam inkişafına xidmət etməkdir. Bu missiya yalnız qanunların mövcudluğu ilə deyil, onların vicdanla və ədalətlə tətbiqi ilə gerçəkləşir.

Cinayət hüququnda ən çətin məsələlərdən biri günah ilə məsuliyyət arasındakı sərhədi düzgün müəyyən etməkdir. Hər bir insanın əməlinin arxasında sosial, psixoloji və iqtisadi səbəblər dayanır. Lakin bu səbəblər cinayətə haqq qazandırmır, sadəcə onun başa düşülməsinə kömək edir. Hüququn vəzifəsi də başa düşülməklə yanaşı, ədalətli qərarı verə bilməkdir.

Cəza təcə fiziki və ya maddi ölçülərlə ölçülə bilməz. O həm də insanın vicdanına toxunan bir mesajdır deyə bilərik: hər bir əməlin nəticəsi var. Ədalət olmasa cəza bəlkə də zorakılıq kimi görünər, hüquq isə inamsızlıq mənbəyinə çevrilə bilər.

Psixoloji baxımdan, ədalət insanların cəmiyyətdəki yerini tanıma və hörmət hissi ilə birləşir. Zərərçəkən yalnız kompensasiyanı gözləmir, o, həm də vicdanının sakitliyini, ədalətin bərpasını istəyir. Cinayətkar isə yalnız qanunun sərtliyindən qorxmamalı, eyni zamanda etdiyi əməlin mənəvi ağırlığını anlamalıdır.

Nəticədə cinayət, cəza və ədalət yalnız hüquqi kateqoriyalar deyil, insan ruhunun və cəmiyyətin etik dəyərlərinin ölçüsüdür. Ədalət hər zaman xatırladır: hər əməlin həm qanuni, həm də mənəvi nəticəsi var.

Ümumilli Liderimiz Heydər Əliyev çıxışlarının birində söyləmişdir: “Kiməsə qarşı ədalətsizlik edilibsə, bu ədalətsizliyin qarşısını ədalətlə almaq lazımdır. Amma ədalətsizliyə qarşı daha böyük bir cinayət törətmək, ədalətsizlikdən betərdir”.

Müasir dövrdə cəzanın humanist yanaşmalarla tətbiqi, əslində, hüquq sisteminin daha şəfqətli və təkmilləşmiş bir şəkildə fəaliyyət göstərməsini təmin edir. Bərpaedici ədalət yanaşması cinayətkarın yalnız cəzalandırılmasını deyil, həm də onun səhvlərini dərk etməsinə və cəmiyyətə yenidən inteqrasiya olmasına imkan tanıyır.

Cinayət hüququnun inkişafı cəza siyasətinin yalnız sərt və intiqamevil bir məzmun daşmadığını, həm də daha ədalətli və humanist həllər təq-

dim etməyin vacibliyini ortaya qoyur. Bu yanaşma cəmiyyətdəki hüquq pozuntularının qarşısını almağa, qanunun hər kəs üçün bərabər şəkildə tətbiq olunmasına və hüquqi təhsil proqramlarının gücləndirilməsinə böyük töhfə verir. Həmçinin hüquqi mexanizmlər və sosial xidmətlər arasındakı əlaqə cinayətlərin təkrarlanmasının qarşısını almağa yönəlmiş kompleks tədbirlər paketinin yaradılmasına imkan verir.

Nəticə etibarilə, müasir cinayət hüququ yalnız cəzanın tətbiqi ilə deyil, həm də cəmiyyətdəki fərdlərin hüquq və azadlıqlarının qorunması, həmçinin bərabərlik və ədalətin təşviq edilməsi ilə bağlı mütəmadi olaraq yenilənməli və inkişaf etdirilməlidir. Bu sahə hüquq sisteminin dinamikliyini və müasir sosial ehtiyacları nəzərə alaraq davamlı olaraq təkmilləşdirilməli, ədalətli və effektiv həllərin tapılması üçün daimi yeniliklər tətbiq edilməlidir.

Aparılan təhlil göstərir ki, cinayət hüququ ədalətin təmin edilməsi ilə cəzanın tətbiqi arasında hüquqi tarazlıq yaradan əsas mexanizmlərdən biridir. Cinayət hüququnun effektivliyi yalnız cəzanın sərtliyi ilə deyil, onun qanunauyğun, əsaslandırılmış və proporsional şəkildə tətbiqi ilə ölçülür. Bu baxımdan ədalət anlayışı cinayət hüququnun normativ əsasını təşkil edir və cəza institutunun legitimliyini şərtləndirən əsas meyar kimi çıxış edir.

Məqalədə müəyyən edilmişdir ki, cəzanın məqsədləri pozulmuş hüquqi nizamın bərpası, təqsirkar şəxsin islahı və cinayətkarlığın qarşısının alınması yalnız hüquqi prosedurlara ciddi riayət edildikdə reallaşa bilər. Cinayətin düzgün hüquqi qiymətləndirilməsi, sübutların qanuni yollarla toplanması və qərarların obyektiv əsaslandırılması ədalətli nəticənin əldə olunmasında həlledici əhəmiyyət daşıyır. Bu prosesdə hüquq-mühafizə orqanlarının, xüsusilə polis fəaliyyətinin peşəkarlıq və qanunçuluq prinsiplərinə uyğun həyata keçirilməsi mühüm rol oynayır.

Nəticə etibarilə, cinayət hüququ ədalət və cəza arasında mexaniki deyil, dinamik və məqsədyönlü əlaqə yaradan hüquq sahəsi kimi qiymətləndirilməlidir. Bu əlaqənin qorunması hüquqi dövlətin möhkəmləndirilməsinə, cəmiyyətdə hüquq və hüquq-mühafizə orqanlarına etimadın artırıl-

masına, eləcə də cinayətkarlığa qarşı mübarizənin effektivliyinin yüksəldilməsinə xidmət edir.

Sonda demək olar ki, cinayət hüququnun tətbiqində qanunçuluq, obyektivlik və məsuliyyət prinsiplərinə ciddi əməl olunması zəruridir. Yal-

nız bu halda cəza ədalətin ifadəsinə çevrilir və hüquqi dövlətin əsas dayaqlarından biri kimi cəmiyyətin təhlükəsizliyinə və hüquqa olan inamın möhkəmlənməsinə xidmət edir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. Azərbaycan Respublikasının Cinayət Məcəlləsi. Hüquq Yayın Evi. Bakı, 2022
2. А.А. Герцензон. Проблема законности и правосудия во французских политических учениях XVIII века. М., 1962.
3. Həbil Qurbanov. Əməlin cinayət olmasını istisna edən hallar. Bakı, 2014
4. İ.Ağayev. Azərbaycan Respublikasının cinayət hüququ (Ümumi və Xüsusi hissələr). kitabuyurdu_org-cinayet-huququ-umumi-hisse_compressed.pdf

Айтэкин КЕРИМОВА

УГОЛОВНОЕ ПРАВО: МЕЖДУ СПРАВЕДЛИВОСТЬЮ И НАКАЗАНИЕМ

РЕЗЮМЕ

Основная функция уголовного права заключается не только в наказании лица, совершившего преступление, но и в восстановлении социального равновесия, нарушенного в результате правонарушения. В данном контексте понятие справедливости рассматривается как единство нормативно-правовых требований и нравственных ценностей. В статье обосновывается, что обеспечение соразмерности между наказанием и степенью общественной опасности преступления является одним из основных показателей юридической справедливости. Наряду с этим раскрывается, каким образом превентивная и воспитательная функции наказания реализуются посредством правовых механизмов.

В заключение формируется вывод о том, что уголовное право представляет собой не статичную, а динамичную правовую систему, обеспечивающую баланс между справедливостью и наказанием. Сохранение данного баланса является одним из ключевых факторов, способствующих повышению эффективности правоохранительной деятельности, обеспечению устойчивости принципа правового государства и укреплению уважения к праву в обществе.

Ключевые слова: уголовное право, справедливость, наказание, гуманизм, законодательство

Aytakin KARİMOVA

CRIMINAL LAW: BALANCING JUSTICE AND PUNISHMENT

SUMMARY

The main function of criminal law is not only to punish the person who has committed a crime, but also to restore the social balance disrupted as a result of a legal violation. In this context, the concept of justice is understood as the integration of normative requirements and moral values. The article highlights that ensuring proportionality between the punishment and the social danger of the crime is considered a key indicator of legal justice. Furthermore, it explains how the preventive and educational functions of punishment are implemented through legal mechanisms. In conclusion, the article argues that criminal law is a dynamic legal system that establishes a balance between justice and punishment rather than a static one. Maintaining this balance is one of the main factors contributing to the effectiveness of law enforcement, the sustainability of the principle of the rule of law, and the strengthening of respect for law within society.

Keywords: criminal law, justice, punishment, humanism, legislation

Айхан РУСТАМЗАДЕ

Декан факультета экономики и права Национальной Академии Авиации Азербайджанской Республики,
доктор юридических наук, профессор

Рашад ШАРИФОВ

Старший преподаватель кафедры «Право» факультета
«Экономика и право» Национальной Академии
Авиации Азербайджанской Республики,
доктор философии в области права
<https://doi.org/10.62130/HJN11646>

ЦИФРОВАЯ ТРАНСФОРМАЦИЯ СИСТЕМЫ ПРАВОСУДИЯ АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ РЕСПУБЛИКИ: ПЕРСПЕКТИВЫ И ВЫЗОВЫ ВНЕДРЕНИЯ ИСКУССТВЕННОГО ИНТЕЛЛЕКТА

РЕЗЮМЕ

Научная статья посвящена исследованию цифровой трансформации судебной системы Азербайджанской Республики в условиях интеграции технологий искусственного интеллекта (ИИ). Рассматриваются направления применения искусственного интеллекта в судопроизводстве: биометрическая идентификация участников процесса, ведение электронного уголовного дела, автоматизированное протоколирование судебных заседаний, защита свидетелей, унификация судебной практики и аналитическая обработка судебных решений. Одновременно выявляются риски алгоритмического правосудия, связанные с ограничениями принципа внутреннего убеждения судьи, гуманизма, справедливости и независимости судебной власти. На основе сравнительно-правового анализа практики Европейского Союза, США, Китая и России вырабатываются предложения «*de lege ferenda*» [11, с.234] по совершенствованию процессуального и материального законодательства Азербайджанской Республики. Делается вывод, что Азербайджан благодаря устойчивым институциональным реформам и Национальной стратегии по искусственному интеллекту на 2025–2028 годы формирует региональную модель цифрового правосудия, сочетающую инновационность, правовую определённость и уважение к судебным традициям.

Ключевые слова: искусственный интеллект, цифровое правосудие, судебная система Азербайджана, внутреннее убеждение судьи, цифровизация уголовного процесса, биометрическая идентификация, правовые реформы

Современный мир вступил в эпоху четвёртой промышленной революции, ядром которой является цифровизация и алгоритмизация общественных отношений. Процессы, происходящие в судебных системах, наиболее ярко демонстрируют эту трансформацию, поскольку именно здесь сталкиваются фундаментальные ценности права и технологические иннова-

ции. Для государств XXI века становится очевидным, что без интеграции информационно-коммуникационных технологий, а также инструментов искусственного интеллекта невозможно обеспечить надлежащий уровень эффективности, транспарентности и доступности правосудия. Однако одновременно возникает ключевой вызов: как в условиях технологического прогресса сохранить такие

незыблемые категории, как верховенство права, независимость судей, принцип состязательности сторон, гуманизм и справедливость.

Азербайджанская Республика демонстрирует один из наиболее целостных и стратегически выверенных подходов к модернизации судебной власти. Начало этому процессу было положено Указом Президента Азербайджанской Республики от 3 апреля 2019 года «О мерах по углублению реформ в судебной правовой системе», который определил институциональные приоритеты цифровизации правосудия. Стратегический вектор получил закрепление в Национальной стратегии развития искусственного интеллекта на 2025–2028 годы, утверждённой 19 марта 2025 года. Эти программные документы не только формируют нормативный каркас цифрового правосудия, но и отражают государственную волю к последовательной модернизации судебной системы.

Особое внимание заслуживает то, что Азербайджанская Республика последовательно реализует проекты, формирующие единую цифровую экосистему юстиции. Среди них — платформа «Электронный суд» [6, с.2-6], Единый судебный портал, национальная база судебных решений, аналитический модуль «Пульс суда»¹, программа «е-уголовное дело» [5, с.2-4]². Эти инициативы обеспечивают

¹ Аналитический модуль «Пульс суда» — это цифровой инструмент, внедрённый в судебной системе Азербайджанской Республики в рамках программы «Электронный суд». Его основное назначение — мониторинг и аналитика деятельности судов в режиме реального времени. Он позволяет:

- отслеживать загрузку судей и сроки рассмотрения дел;
- анализировать динамику поступающих дел и их категорий;
- обеспечивать прозрачность работы судов и подотчётность перед обществом;
- формировать статистику для органов судебного самоуправления и Министерства юстиции.

² Программа «е-уголовное дело» в Азербайджанской Республике — это инициатива, направленная на **полную цифровизацию уголовного процесса**. Её основное назначение состоит в том, чтобы перевести весь докумен-

комплексность реформ, позволяя рассматривать цифровизацию не как технический эксперимент, а как устойчивую и институционально закреплённую стратегию.

Следует отметить, что внедрение искусственного интеллекта в судебную систему Азербайджана не направлено на замену судьи машиной. Государственная политика исходит из принципа «усиления, а не подмены» человеческого фактора: алгоритмы призваны быть вспомогательным инструментом для судей, повышающим качество анализа доказательств и эффективность процессуальных действий. Такой подход обеспечивает баланс между прогрессом и правовыми традициями, что позволяет Азербайджану занять особое место в региональном правовом пространстве.

Возможности применения искусственного интеллекта (ИИ) в судебной системе Азербайджана.

Биометрическая идентификация участников процесса.

В условиях глобальной цифровизации одним из ключевых направлений применения искусственного интеллекта становится биометрическая идентификация. Алгоритмы распознавания лиц, отпечатков пальцев, радужной оболочки глаза и голоса позволяют обеспечить оперативную и надёжную верификацию участников процесса. Для Азербайджана, где биометрические технологии уже внедряются в банковской и миграционной сферах, перенос накопленного опыта в судебную

тооборот и процессуальные действия по уголовным делам в электронный формат. Основные функции:

- ведение уголовного дела в электронном виде от стадии возбуждения до судебного разбирательства;
- хранение материалов дела (протоколы допросов, заключения экспертов, постановления и решения) в цифровом архиве;
- автоматизация процессуальных сроков и контроль за их соблюдением;
- электронный обмен документами между следствием, прокуратурой, судами и адвокатами;
- защита материалов от подделки, утраты или несанкционированного доступа;
- обеспечение прозрачности и сокращение бюрократических процедур.

практику открывает новые горизонты.

Биометрическая идентификация позволяет исключить случаи подмены личности (участников судебного разбирательства), ускорить проверку документов, сократить процессуальные издержки и повысить доверие к судебным процедурам. Кроме того, интеграция биометрии в электронное правосудие создаёт предпосылки для укрепления процессуальной дисциплины.

Электронное уголовное дело.

Программа «е-уголовное дело» представляет собой одну из наиболее амбициозных инициатив. Искусственный интеллект в данном контексте способен выполнять роль координатора, систематизирующего материалы дела, автоматизирующего поиск, сортировку и анализ доказательств по судебным делам. Электронная фиксация исключает риск утраты или фальсификации документов (доказательств), а алгоритмы машинного обучения позволяют выявлять противоречия в показаниях свидетелей и логические несоответствия в документальных источниках.

Для Азербайджана это означает радикальное повышение качества расследования, ускорение досудебного производства и укрепление процессуальной прозрачности.

Автоматизированная система фиксации судебных заседаний.

Искусственный интеллект, использующий технологии распознавания речи, способен в реальном времени формировать протоколы судебных заседаний. Это снижает риск ошибок, связанных с человеческим фактором, и обеспечивает точность фиксации показаний участников судебного процесса. В условиях многоязычия Азербайджана внедрение ИИ-протоколирования имеет особую ценность: алгоритмы способны выполнять синхронный перевод и вести параллельные протоколы на азербайджанском, русском и английском и других языках. Таким образом, обеспечивается равенство участников судебного процесса и доступность правосудия для представителей разных языковых групп.

Защита свидетелей.

Искусственный интеллект открывает новые механизмы обеспечения безопасности свидетелей. Сюда относятся: изменение голоса и визуального образа во время допросов онлайн; выявление угроз в цифровой среде; анализ психологического давления на основе сетевой активности. В условиях роста киберугроз такие технологии могут стать важным элементом защиты прав участников процесса и укрепления доверия к правосудию.

Судебная аналитика и унификация практики.

Искусственный интеллект обладает уникальной способностью анализировать массивы судебных решений, выявлять тенденции, сопоставлять аргументацию и формировать рекомендации. Для Азербайджана, где создаётся единая база судебных актов, это открывает путь к унификации правоприменения, повышению предсказуемости судебных решений и укреплению принципа правовой определённости. Судебная аналитика также способствует формированию доктринальных позиций и выработке единых подходов к толкованию права.

Ограничения и риски применения искусственного интеллекта.

- Внутреннее убеждение судьи.

Азербайджанское процессуальное законодательство закрепляет, что суд оценивает доказательства по внутреннему убеждению, основанному на всестороннем и объективном исследовании. ИИ не способен воспроизвести субъективное восприятие и нравственную оценку, являющиеся неотъемлемой частью человеческого правосудия. Алгоритм может анализировать данные, но не способен учитывать социальные, моральные и психологические аспекты.

- Принцип гуманизма и справедливости.

Назначение наказания требует учёта со стороны суда личности обвиняемого, его семейного положения, обстоятельств, влияющих на его исправление. Эти факторы выходят за пределы формализованных данных и не могут быть адекватно интерпретированы алгоритмами. Таким образом, искусственный

интеллект не может заменить роль судьи при определении меры ответственности (при назначении наказания).

- Независимость судебной власти.

Существует риск зависимости судей от алгоритмических рекомендаций. Автоматизация судебных актов (приговоров, решений, определений, постановлений) подрывает конституционный принцип независимости судебной власти. Поэтому использование искусственного интеллекта должно иметь исключительно консультативный характер.

- Этические и культурные ограничения.

Правовая культура Азербайджана основана на приоритете человеческого начала в управлении правосудия. Передача судебной функции алгоритмам воспринимается как утрата справедливости и подрыв доверия общества к судебной системе.

- Риски утечки данных.

Использование биометрических баз требует усиленных гарантий кибербезопасности. Утечка данных участников судебного разбирательства (истцов, ответчиков, третьих лиц, обвиняемых, свидетелей) может привести к необратимым последствиям и поставить под угрозу права личности [11, с.1-4].

Сравнительный анализ международного опыта.

США: Использование предиктивных систем³ (например, COMPAS) вызвало серьёзную критику в связи с дискриминационными эффектами и отсутствием прозрачности алго-

³ Предиктивные системы (от англ. *predictive systems, predictive analytics*) — это алгоритмы и цифровые технологии, которые используют статистические методы, машинное обучение и большие данные для прогнозирования будущих событий или поведения человека.

В юриспруденции предиктивные системы применяются, например, для:

- оценки риска рецидива (повторного преступления) подсудимого;
- прогнозирования вероятности нарушения условий условного освобождения или probation;
- выбора меры пресечения (например, представляет ли обвиняемый опасность для общества);
- анализа судебной практики с целью предсказать возможное решение суда по аналогичному делу.

ритмов. Это показывает, что без чётких этических рамок цифровизация может привести к нарушению принципа равенства перед законом.

Европейский Союз: Регламент ЕС об ИИ⁴ относит судебные технологии к категории «высокого риска» и требует строгих правил их применения. ЕС формирует модель, основанную на защите прав личности и строгих стандартах прозрачности.

Китай: В Китае активно развиваются «умные суды», где ИИ готовит проекты судебных решений. Однако окончательное решение всегда остаётся за судьёй. Эта модель показывает, как можно использовать ИИ для ускорения процесса при сохранении человеческого контроля.

Россия: Российская Федерация внедряет электронные архивы и базы судебных актов, развивает проекты по автоматизированному протоколированию. Однако принцип внутреннего убеждения судьи сохраняется как абсолютный.

Азербайджанская Республика занимает промежуточную позицию, сочетая активное внедрение технологий с уважением к судебным традициям. Такой путь позволяет избежать ошибок США и чрезмерной автоматизации Китая, сохраняя при этом инновационность.

Предложения de lege ferenda⁵.

В целях создания надёжной правовой основы применения технологий искусственного интеллекта в судебной системе Азербайджанской Республики необходимо внести системные изменения в действующее законодательство. На наш взгляд, предлагаемые меры должны учитывать специфику национальной

⁴ Регламент об искусственном интеллекте (также Закон об искусственном интеллекте или Закон об ИИ) — это нормативный акт Европейского союза об искусственном интеллекте. Принят Европейским парламентом 13 марта 2024 года и одобрен Советом Европейского Союза 21 мая 2024 года.

⁵ Это латинское выражение, которое широко используется в юридической науке. В переводе оно означает «с точки зрения будущего закона» или «в порядке предлагаемых изменений закона».

правовой системы, опираться на международные стандарты и обеспечивать баланс между инновациями и фундаментальными принципами правосудия.

1. Изменения в процессуальное законодательство (ГПК, УПК, КоАП, Административно-процессуальный кодекс АР).

Следует закрепить использование искусственного интеллекта (ИИ) исключительно как вспомогательного инструмента, исключая его прямое участие в вынесении судебных решений. Практическая сфера применения ИИ должна ограничиваться:

- автоматизированным протоколированием судебных заседаний;
- идентификацией участников процесса с использованием биометрии;
- обработкой и систематизацией процессуальных документов;
- предварительным анализом имеющейся доказательственной базы для облегчения работы судьи.

Такая формулировка позволит избежать ситуации, при которой алгоритм становится заменой внутреннего убеждения судьи. Важно подчеркнуть, что процессуальные кодексы должны прямо указывать на «вспомогательный характер» алгоритмических средств, аналогично тому, как в праве закрепляется статус переводчика, эксперта или специалиста.

2. Закон Азербайджанской Республики «О судах и судьях».

В указанный Закон целесообразно включить отдельный раздел о применении цифровых технологий и искусственного интеллекта. В нём необходимо установить, что все алгоритмические рекомендации имеют исключительно консультативный характер и не ограничивают дискрецию судьи.⁶ Подобное закрепление будет гарантировать сохранение независимости судебной власти и исключать

⁶ Термин «дискреция судьи» (от лат. discretio — усмотрение, свобода выбора) означает предоставленное судье законом право самостоятельно, по своему внутреннему убеждению выбирать одно из нескольких допустимых решений в пределах закона. Это не произвол, а именно свобода усмотрения в рамках права.

возможность давления на судей посредством «обязательных алгоритмических подсказок».

Дополнительно следует предусмотреть механизм аудита применяемых технологий ИИ со стороны Судебно-правового совета Азербайджана, что обеспечит институциональный контроль над качеством и законностью цифровых решений.

3. Законодательство о персональных данных от 11 мая 2010 г.

В связи с внедрением биометрических систем идентификации в судопроизводство необходимо усилить гарантии защиты персональных данных участников судопроизводства. Для этого нами предлагается:

- ввести специальные нормы о хранении, обработке и передаче биометрической информации участников судебного процесса;
- предусмотреть обязательное шифрование и ограничение доступа к биометрическим базам данных;
- установить уголовную и административную ответственность за утечку или неправомерное использование таких данных;
- закрепить право участников судебного процесса на информированное согласие при использовании их биометрических данных.

Таким образом, защита данных должна рассматриваться как приоритет, поскольку доверие к цифровому правосудию во многом зависит от гарантированной безопасности информации.

4. Специальный закон о применении ИИ в правосудии АР [8, с.1-7].

Наиболее целесообразным является принятие отдельного закона о применении искусственного интеллекта в судебной системе. На наш взгляд, такой закон должен включать:

- понятийный аппарат, фиксирующий различие между «судебными цифровыми технологиями» и «алгоритмическими рекомендациями»;
- принципы применения ИИ, среди которых: прозрачность, подотчётность, ограниченность вмешательства, приоритет прав человека;
- процедуру сертификации алгоритмов, которые допускаются к применению в судебной системе;

- независимый контроль со стороны специально уполномоченного органа (например, при Министерстве юстиции);

- право участников судебного процесса на оспаривание действий, совершённых с использованием технологий ИИ, если они нарушают права человека.

В основу закона должны быть положены международные стандарты: Этическая хартия СЕРЕЖ⁷ [7, с.1-7] о применении искусственного интеллекта в судебных системах, Регламент ЕС об ИИ (2021) [8, с. 23-25], Рекомендации Совета Европы о цифровой справедливости. Такой подход позволит Азербайджану закрепить свою модель как ориентированную на безопасность и правовую предсказуемость.

Таким образом, предложенные нами изменения создадут нормативный фундамент для безопасной интеграции искусственного интеллекта в судебную систему Азербайджанской Республики, исключат угрозу подмены человеческого правосудия машинным алгоритмом и одновременно обеспечат повышение эффективности, транспарентности и доступности правосудия.

Заключение.

Цифровая трансформация судебной системы Азербайджанской Республики демонстрирует, что государство не только осознаёт вызовы современности, но и выстраивает целостную и долгосрочную стратегию модернизации правосудия. Её фундаментом становится органичное соединение правовых традиций и инновационных технологий. Развитие национальной экосистемы электронного правосудия — включая платформу «Электронный суд», Единый судебный портал, программу «е-уголовное дело» и другие проекты — подтверждает, что цифровизация в Азербайджане осуществляется последовательно и институционально закреплена.

Интеграция искусственного интеллекта от-

крывает новые перспективы. С одной стороны, технологии позволяют повысить эффективность и скорость судопроизводства, укрепить правовую определённость и сделать правосудие более доступным для граждан. С другой — сохраняется приверженность фундаментальным принципам: верховенству закона, независимости судей, внутреннему убеждению, гуманизму и справедливости. Такой баланс формирует уникальную модель «цифрового правосудия по-азербайджански», которая выгодно отличается от чрезмерной алгоритмизации китайской модели и предиктивных рисков, проявившихся в американской практике.

Закрепление принципа «ИИ как вспомогательный инструмент» служит гарантией сохранения человеческого начала в судебной системе. Судья остаётся центральной фигурой правосудия, а алгоритмы выполняют консультативные функции: помогают в анализе доказательств, прогнозировании сроков, поддержании процессуальной дисциплины. Это укрепляет доверие общества и повышает легитимность решений.

В долгосрочной перспективе Азербайджан способен стать региональным лидером в сфере применения безопасных и этически выверенных технологий искусственного интеллекта. На пространстве Южного Кавказа и Центральной Азии именно здесь реализуется наиболее комплексная и системная стратегия, что позволяет говорить о формировании модели «Azerbaijani E-Justice Model» [5, с. 13–15]. Она включает совершенствование национального законодательства, развитие межведомственного взаимодействия, создание этических стандартов и активное сотрудничество с Советом Европы, Европейским Союзом и ООН.

Принятая Национальная стратегия по искусственному интеллекту (2025–2028 гг.) [3, с. 1–7] создаёт условия для участия Азербайджана в формировании международных актов, регулирующих использование ИИ в правосудии. Страна способна предложить собственные стандарты прозрачности, безопас-

⁷ Этическая Хартия СЕРЕЖ (полное название — *Ethical Charter on the use of Artificial Intelligence in judicial systems and their environment*) — это документ, принятый Европейской комиссией по эффективности правосудия (СЕРЕЖ) Совета Европы в 2018 году.

ности и справедливости алгоритмических решений, что укрепит её авторитет на глобальном уровне и подтвердит роль ответственного участника международного правового процесса.

Таким образом, цифровая трансформация судебной системы Азербайджана является не только внутренней реформой, но и частью глобальной миссии. Внедрение ИИ укрепляет доверие граждан к правосудию, делает его более предсказуемым и открытым, при этом сохраняет преемственность правовых традиций.

В условиях конкуренции моделей электронного правосудия именно Азербайджан демонстрирует, что инновации могут сочетаться с гуманистическими ценностями и верховенством права. Главная миссия судебной реформы состоит в том, чтобы показать: тех-

нологии должны служить человеку, а не подменять его. Несомненно, Азербайджан сыграет особую роль в формировании международных стандартов цифрового правосудия и закрепит за собой статус одного из лидеров гармоничного объединения технологического прогресса и ценностей справедливости.

Сравнительный анализ подтверждает: если ЕС строит электронное правосудие в рамках строгих регуляторных норм (например, Европейский акт об ИИ), а Китай делает ставку на масштабную алгоритмизацию «умных судов», то Азербайджан избирает сбалансированный путь. Его суть — интеграция технологий при сохранении справедливости, открытости и защиты прав личности. Такой опыт может стать ориентиром для государств, стремящихся соединить эффективность цифровых решений с принципом верховенства права.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. Закон Азербайджанской Республики «О персональных данных» от 11 мая 2010 г. № 998-IIIQ. – Баку. – С. 1–12.
2. Закон Азербайджанской Республики «О судах и судьях» (в ред. 2024 г.). – Баку. – С. 1–25.
3. Распоряжение Президента Азербайджанской Республики «О создании информационной системы «Электронный суд» от 13 февраля 2014 г. – Баку. – С. 1–7.
4. Указ Президента Азербайджанской Республики от 11 октября 2021 г. «О мерах по совершенствованию управления в сфере цифровизации». – Баку. – С. 1–5.
5. Джафаров А.М. (2018). Государство и право в современном мире: проблемы теории и истории. *Государство и право в современном мире: проблемы теории и истории*, 13–15.
6. Керимов И.И. (2025). Выступление на конференции «Цифровой уголовный процесс: современные вызовы и цели», организованной Верховным судом и Судебно-правовым советом Азербайджанской Республики. – Баку, февраль 2025. – С. 2–8.
7. CEPEJ. (2018). *European Ethical Charter on the Use of Artificial Intelligence in Judicial Systems and their environment*. Strasbourg: Council of Europe. – P. 1–23.
8. Council of Europe, European Commission for the Efficiency of Justice (CEPEJ). (2018). *Ethical Charter on the Use of Artificial Intelligence in Judicial Systems and their environment*. Strasbourg: CEPEJ. – P. 1–22.
9. Estonian Ministry of Justice. (2021). *Artificial Intelligence in Small Claims Proceedings*. Tallinn. – P. 1–34.
10. European Union. (2024). *Regulation on Artificial Intelligence (Artificial Intelligence Act)*. Brussels: Official Journal of the European Union. – P. 1–152.
11. Osborn's Concise Law Dictionary. (2020). London: Sweet & Maxwell, 13th ed. – P. 234.
12. Singapore Ministry of Law. (2022). *AI in Mediation Report*. Singapore. – P. 1–45.
13. State v. Loomis, 881 N.W.2d 749 (Wis. 2016). – P. 749–776.
14. Supreme People's Court of China. (2019). *White Paper on Smart Courts*. Beijing. – P. 5–67.

Ayxan RÜSTƏMZADƏ
Rəşad ŞƏRİFOV

**AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASINDA ƏDALƏT MÜHAKİMƏSİNİN RƏQƏMSAL
TRANSFORMASIYASI: SÜNİ İNTELLEKTİN TƏTBİQİ İLƏ BAĞLI
PERSPEKTİVLƏR VƏ ÇAĞIRIŞLAR**

XÜLASƏ

Məqalə Azərbaycan Respublikasının məhkəmə sisteminin rəqəmsal transformasiyasının süni intellekt (Sİ) texnologiyalarının inteqrasiyası kontekstində təhlilinə həsr olunmuşdur. Araşdırmada məhkəmə icraatında Sİ-nin tətbiq istiqamətləri öyrənilir: proses iştirakçılarının biometrik identifikasiyası, elektron cinayət işlərinin idarə olunması, məhkəmə iclaslarının avtomatlaşdırılmış protokollaşdırılması, şahidlərin müdafiəsi, məhkəmə praktikasının unifikasiyası və məhkəmə qərarlarının analitik emalı. Bununla yanaşı, alqoritmik ədalət mühakiməsi ilə bağlı risklər müəyyən edilir ki, bunlar hakimin daxili inamı, humanizm, ədalətlik və məhkəmə hakimiyyətinin müstəqilliyi prinsiplərinin məhdudlaşdırılması ilə bağlıdır. Avropa İttifaqı, ABŞ, Çin və Rusiya təcrübələrinin müqayisəli-hüquqi təhlili əsasında Azərbaycan Respublikasının maddi və prosessual qanunvericiliyinin təkmilləşdirilməsinə dair “*de lege ferenda*” [11, s.234] xarakterli təkliflər irəli sürülür. Nəticə olaraq vurğulanır ki, ardıcıl institusional islahatlar və 2025–2028-ci illər üçün qəbul edilmiş Süni İntellekt üzrə Milli Strategiya çərçivəsində Azərbaycan innovativlik, hüquqi müəyyənlik və məhkəmə ənənələrinə hörməti özündə birləşdirən regional rəqəmsal ədalət modelini formalaşdırır.

Açar sözlər: süni intellekt, rəqəmsal ədalət, Azərbaycan məhkəmə sistemi, hakimin daxili inamı, cinayət proseslərinin rəqəmsallaşdırılması, biometrik identifikasiya, hüquqi islahatlar

**Ayhan RUSTAMZADE
Rashad SHARIFOV**

**DIGITAL TRANSFORMATION OF THE JUSTICE SYSTEM OF THE REPUBLIC
OF AZERBAIJAN: PROSPECTS AND CHALLENGES OF ARTIFICIAL
INTELLIGENCE IMPLEMENTATION**

SUMMARY

The scientific article is devoted to the study of the digital transformation of the judicial system of the Republic of Azerbaijan in the context of the integration of artificial intelligence (AI) technologies. The directions of AI application in judicial proceedings are examined: biometric identification of participants in the process, management of electronic criminal cases, automated recording of court hearings, witness protection, unification of judicial practice, and analytical processing of court decisions. At the same time, the risks of algorithmic justice are identified, associated with the limitations of the principles of the judge's inner conviction, humanism, fairness, and independence of the judiciary. Based on a comparative legal analysis of the practices of the European Union, the USA, China, and Russia, «*de lege ferenda*» [11, p-234] proposals are developed for improving the procedural and substantive legislation of the Republic of Azerbaijan. It is concluded that Azerbaijan, thanks to consistent institutional reforms and the National Artificial Intelligence Strategy for 2025–2028, is shaping a regional model of digital justice that combines innovation, legal certainty, and respect for judicial traditions.

Keywords: artificial intelligence, digital justice, judicial system of Azerbaijan, judge's inner conviction, digitalization of criminal proceedings, biometric identification, legal reforms

Mətanət ƏSGƏROVA

Azərbaycan Respublikası Ədliyyə Nazirliyinin
Ədliyyə Akademiyasının Cinayət prosesi, kriminalistika
və məhkəmə ekspertizası kafedrasının müdiri,
hüquq elmləri doktoru, ədliyyə müşaviri
e-mail: matanatasgarova@yahoo.com
<https://doi.org/10.62130/VEZI3575>

YENİ AÇILMIŞ HALLAR ÜZRƏ MƏHKƏMƏ QƏRARLARINA YENİDƏN BAXILMASI: ƏDALƏTİN TƏMİNATLARI VƏ MƏHKƏMƏ AKTİNİN QƏTİLİYİNİN HÜDUDLARI

XÜLASƏ

Məqalədə yeni açılmış hallar üzrə məhkəmə qərarlarının yenidən baxılması institutu cinayət mühakimə icraatında ədalətin təmin edilməsinin əsas mexanizmlərindən biri kimi təhlil olunur. Bu institutun hüquqi mahiyyəti, Azərbaycan Respublikasının cinayət-prosessual qanunvericiliyində normativ tənzim edilməsi, həmçinin beynəlxalq-hüquqi standartları araşdırılır. Müəllif yeni açılmış hallar üzrə qərarlara yenidən baxılması kontekstində ədalətin təminatı ilə məhkəmə aktlarının qətiliyinin qorunması zərurəti arasında balans məsələlərinin tədqiqinə əsaslanaraq institutun nəzəri və praktiki tətbiqinin təkmilləşdirilməsi üçün təkliflər irəli sürür.

Açar sözlər: yeni açılmış hallar, hökmə yenidən baxılması, ədalət, məhkəmə səhvi, “res judicata”, ədalət, hüquqi müəyyənlik

Məhkəmə qərarlarına yenidən baxılması institutunun mənşəyi Roma hüququnun restitusiya institutuna gedib çıxır. Bu institut saxta məlumatlar əsasında qəbul edilmiş qərarların ədalət prinsipi əsasında mübahisələndirilməsinə imkan verirdi, məhkəmə səhvlərinin aşkar edildiyi hallarda onların aradan qaldırılmasının zəruriliyini tanıyırdı. Roma hüququ bir çox ölkələrin hüquq sistemlərinin inkişafına əhəmiyyətli təsir göstərmiş və məhkəmə qərarlarına yenidən baxılması konsepsiyasının formalaşması üçün əsas yaratmışdır ki, bu da proses iştirakçılarının hüquqlarının müdafiəsini təmin edir. Müasir hüquq sistemlərində, məsələn, Azərbaycan Respublikasında da məhkəmə qərarlarına yenidən baxılması mühüm rol oynayır.

Məhkəmə qərarlarına yenidən baxılması institutu hökmün qanuni qüvvəyə minməsindən sonra aşkar edilən məhkəmə səhvlərinin aradan qal-

dırılmasına yönəlmiş xüsusi bir məhkəmə nəzarəti formasıdır. Bu institut ədalətin və qanuniliyin təmin edilməsində, qanunsuz olaraq məhkum edilmiş və ya bəraət almış şəxsin pozulmuş hüquqlarının bərpasında, habelə ədalət mühakiməsinə olan etimadın möhkəmləndirilməsində mühüm rol oynayır. O həmçinin işin nəticəsinə təsir göstərmiş mühüm faktların əvvəlcədən obyektiv olaraq əldə edilə bilməməsi ilə bağlıdır və sonradan aşkar edilmiş cinayət xarakterli və ya hüquqi qüsuruların aradan qaldırılmasına yönəldilmişdir. Azərbaycan Respublikası Konstitusiyaya Məhkəməsi Plenumunun Qərarında (2 fevral 2015) qeyd olunduğu kimi “Beləliklə, işə yeni açılmış hallar üzrə yenidən baxılmasının məqsədi heç də məhkəmə səhvlərinin aradan qaldırılması deyil, qərar qəbul edildikdən sonra məlum olan hallar üzrə işə yenidən baxılmasıdır” [3]. Lakin bu mexanizmin tez-tez tətbiqi məhkəmə aktlarının sabitliyi

və qətiliyi ilə bağlı müəyyən suallar doğura bilər.

Məhkəmə qərarlarına yenidən baxılması institutu ədalət mühakiməsinin iki fundamental prinsipinin, ədalətli məhkəmə araşdırması hüququ və hüquqi müəyyənlik (res judicata-məhkəmə aktının qəti olması) prinsipinin birgə tətbiqi sferasında yerləşir. Bir tərəfdən, əgər iş üzrə mübahisənin nəticəsini əsaslı şəkildə dəyişə biləcək faktlar aşkar edilirsə onların nəzərə alınmaması açıq-aşkar ədalətsizliyə gətirib çıxarır. Digər tərəfdən tez-tez və ya nəzarətsiz aparılan yenidən baxılmalar məhkəmə aktlarının qüvvəsini sarsıdır, hüquqi proqnozlaşdırmanı zəiflədir və məhkəmə sistemində əlavə yükə çevrilir. Buna görə də bu institutun tarazlaşdırılmış şəkildə tətbiqi üçün zəruri olan meyarlar və prosesual təminatlar müəyyənləşdirilməli, həmçinin artıq qanuni qüvvəyə minmiş qərarlara müdaxilənin məqbul hədləri müəyyən edilməlidir.

Institut müxtəlif prosesual sahələrdə (mülki, arbitraj, cinayət, inzibati) ümumi nəzəri meyarlar əsasında özünəməxsus xüsusiyyətlərlə tətbiq olunur. Bu meyarlara əhəmiyyətlik, yenilik (halın əvvəllər məlum və ya əlçatan olmaması), həmçinin məhkəmə aktlarının sabitliyi ilə ədalət tələbi arasında tarazlığın əsaslandırılmış şəkildə bərpası aiddir.

Əsgərova M.P. (2025) qeyd edir ki, “Cinayət mühakiməsi kontekstində yeni açılmış hallar məhkəmə qərarı və ya hökm çıxarılan anda nə məhkəməyə, nə də cinayət prosesinin tərəflərinə məlum olmayan, lakin həmin məhkəmə aktlarında yer alan nəticələrə əhəmiyyətli dərəcədə təsir edən fakt və ya sübutlardır. Yeni aşkar edilmiş hallar məhkum olunmuş şəxsin təqsirsizliyinə, şəxsin məhkum edildiyi əməllə müqayisədə daha ağır və ya daha az ağır cinayətin mövcudluğuna, həmçinin icraatına xitam verilmiş iş üzrə şəxsin və ya bəraət almış şəxsin təqsirsizliyinə dəlalət edə bilər” [4, s.346-347].

Bu hallar təqsirləndirilən şəxsə bəraət qazandırır və ya onun təqsirini yüngülləşdirə biləcək yeni sübutları əhatə edir. Onlar mühakimə icraatında ədalətin təmin olunmasında mühüm rol oynayır və iş ilkin baxılması zamanı yol verilmiş mümkün səhvlərin aradan qaldırılmasına imkan verir.

Milli Cinayət Prosesual Məcəllənin (CPM, 2000) 464-cü maddəsinə əsasən, “Yeni açılmış hallarla əlaqədar məhkəmənin hökm və ya qərarına baxılması haqqında ərizə vermək hüququna kassasiya şikayəti, kassasiya protesti və ya təqdimat vermək hüququ olan şəxslər malikdirlər”.

Cinayət-prosessual qanunvericiliyə əsasən, yeni aşkar edilmiş hallar iki əsas növə bölünür: faktiki və prosesual hallar. Faktiki hallar əvvəllər məhkəməyə təqdim olunmamış və ya əldə olunması mümkün olmayan yeni sübutları əhatə edir. Bunlara, məsələn, yeni şahid ifadələri və ya yeni maddi sübutların aşkar edilməsi daxildir. Prosesual hallar isə məhkəmə icraatı zamanı yol verilmiş pozuntuların aşkar edilməsi ilə bağlıdır. Sübutların saxtalaşdırılması və ya proses iştirakçılarının vicdansız davranışı belə prosesual hallara misal ola bilər. Bu təsnifat işə yenidən baxılması üçün əsasların daha dəqiq müəyyən edilməsinə və cinayət prosesinin iştirakçılarının hüquqi müdafiəsinin möhkəmləndirilməsinə xidmət edir. Məsələn, cinayət işləri üzrə icraatın, xüsusilə yetkinlik yaşına çatmayan şəxslərlə bağlı proseslər zamanı yaranan hüquqi münasibətlərin subyekt tərkibinin özünəməxsusluğu, ilk növbədə, bu iştirakçıların şəxsiyyətinin xüsusiyyətləri ilə müəyyən olunur. Prosesin bütün iştirakçılarının fərdi xüsusiyyətlərinin nəzərə alınması ədalətin və cinayət mühakiməsinin effektivliyinin təmin olunması baxımından mühüm əhəmiyyət daşıyır.

Yeni açılmış hallar işə baxıldığı vaxt mövcud olmuş, lakin ərizəçiyə (və/və ya məhkəməyə) əğlabatan diqqət göstərildiyi halda belə məlum olmayan və məlum ola bilməyən faktiki məlumatlardır, həmin halların nəzərə alınması işin başqa məzmununda həllinə və ya cinayət icraatının fərqli nəticəsinə gətirib çıxara bilərdi.

Müasir doktrinada və bəzi ölkələrin, məsələn, Rusiya Federasiyasının Cinayət-Prosessual Məcəlləsində (2001), həmçinin “yeni hallar” da fərqləndirilir, onlar məhkəmə aktı qanuni qüvvəyə mindikdən sonra yaranan və işə yenidən baxılmasına imkan verən hüquqi faktlardır (məsələn, Rusiya Federasiyası Konstitusiyası Məhkəməsinin, İnsan Hüquqları üzrə Avropa Məhkəməsinin (İHAM) qərarları, eləcə də onlara əsaslanan aktların ləğvi). Azərbaycanın prosesual qanunveri-

ciliyində “yeni hallar” ifadəsi hüquq və azadlıqların pozulması ilə bağlı işlədilir və onlara “Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyaya Məhkəməsi tərəfindən Azərbaycan Respublikası Ali Məhkəməsinin qərarlarının və ya məhkəməyə müraciət etmək hüququnu pozan məhkəmə aktlarının Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası və qanunlarına uyğun olmadığı hesab edilməsi; İHAM tərəfindən Azərbaycan Respublikasının məhkəmələrində cinayət işi, məhkəməyədək sadələşdirilmiş icraat materialları və ya xüsusi ittiham qaydasında şikayət üzrə icraat zamanı “İnsan hüquqlarının və əsas azadlıqların müdafiəsi haqqında Konvensiyanın müddələrinin pozulduğu müəyyən edilməsi; Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyaya Məhkəməsi tərəfindən məhkəmənin tətbiq etdiyi normativ hüquqi aktın Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasına, qanunlarına və müvafiq icra hakimiyyəti orqanları tərəfindən qəbul edilmiş normativ hüquqi aktlara uyğun olmadığı hesab edilməsi” (CPM-nin 455-ci maddəsi) aiddir.

Yeni açılmış halların əsas əlamətlərinə əhəmiyyətlik də aid edilir. Belə ki, hallar məhkəmənin nəticələrinə təsir etməyə qadir olmalıdır, burada aidiyyət və sübut əhəmiyyəti nəzərdə tutulur. İkinci əlamət halın əvvəlcədən mövcud olmasıdır. Hal ilkin tədqiqat zamanı artıq mövcud olmalıdır. Üçüncü əlamət, naməlumluq və obyektiv əlçatmazlıqdır, yəni tərəf, hüquqdan sui-istifadə hallarının olmaması şərti ilə, lazımı diqqət göstərdiyi halda belə bu halı əvvəlcədən aşkar edə bilməmişdir. Yeni məlumatlar qanunla yolverilən sübut vasitələri ilə təsdiq olunmalıdır, bəzi hallarda isə əsas kimi yalnız qanuni qüvvəyə minmiş məhkəmə aktlarının mövcudluğu tələb olunur (məsələn, sübutların saxtalaşdırılması faktı üzrə çıxarılmış ittiham hökmü).

Təcrübədə yeni açılmış halları bir neçə qrupa bölmək olar:

- işə baxılarkən ərizəçiyə və məhkəməyə məlum olmayan mühüm faktların aşkar edilməsi;
- nəticəyə təsir göstərmiş cinayət xarakterli əməllərin müəyyən olunması, məsələn, yalan ifadələr, sübutların saxtalaşdırılması, hakim, ekspert və s. tərəfindən törədilmiş cinayət hərəkətləri (ittiham hökmü ilə təsdiqlənir);

– qərarın əsaslandığı məhkəmə aktının və ya dövlət orqanının aktının ləğv edilməsi (zəncirvari səbəb);

– hüquqi “yeni hallar”, bunlara tətbiq olunmuş normanın Konstitusiyaya Məhkəməsi tərəfindən Konstitusiyaya zidd olmasını müəyyən edən qərarı; İHAM-nin Konvensiyanın pozulmasını müəyyən edən qərarı; bəzi hallarda isə, qanunla birbaşa əsas kimi göstərildikdə, ali məhkəmə instansiyasının hüquqi mövqeyində dəyişiklik aiddir.

Lunev A.A., Çıqankov A.Y. (2023) göstərir ki, yeni açılmış hallar üzrə icraatda nəticəyə təsir göstərmiş cinayət xarakterli əməllərin müəyyən olunması ilə bağlı “Lazımı diqqət göstərildiyi halda aşkar edilə bilmə imkanının qiymətləndirilməsi” məhkəmə təcrübəsində fikir ayrılıqlarına səbəb olan subyektiv bir ünsürdür: 1) “Məhkəmə təcrübəsində məhkəmələr tərəfindən yeni aşkar edilmiş hallar və sübutların yanlış qiymətləndirilməsi halları mövcuddur. Bu isə ya hakimlərin kifayət qədər ixtisaslı olmaması, ya da mübahisədə tərəflərdən birinin maraqlarına üstünlük vermələri nəticəsində baş verir” [10, s.28].

“Yeni aşkar edilmiş” və “yeni” hallar arasında fərq ondan ibarətdir ki, yeni aşkar edilmiş hallar əvvəllər mövcud olmuş, lakin məlum olmayan faktlardır, sübutların saxtalaşdırılması, yalan ifadələr verilməsi, vəzifəli şəxslərin cinayət xarakterli hərəkətləri, işə baxılarkən mövcud olmuş, lakin məhkəməyə məlum olmayan digər faktlardır. Yeni hallar qərarın qanuni qüvvəyə minməsindən sonra yaranmış hüquqi faktlar və ya aktlardır (məsələn, Konstitusiyaya Məhkəməsi tərəfindən hər hansı bir hüquqi normanın Konstitusiyaya zidd hesab edilməsi; İHAM-nin Konvensiyanın pozulması barədə qərarı; eləcə də işin nəticəsinə təsir etmiş CPM-nin müddələrinin və ya beynəlxalq öhdəliklərin pozulmasını göstərən digər hallar). Bu anlayışlar prosesual xüsusiyyətlərinə görə də fərqlənirlər. Yenidən baxılma işə “sıfırdan” baxılmasını nəzərdə tutmur; məhkəmə yalnız əsasların mövcudluğunu yoxlayır və əgər onları təsdiqlənmiş hesab edərsə, aktı ləğv edir və icraata yenidən başlanılır. Həm ittiham, həm də bəraət hökmlərinə “non bis in idem” prinsipinə riayət etməklə yenidən baxılması mümkündür.

Beynəlxalq standartlar yeni aşkar edilmiş hal-

lar üzrə məhkəmə qərarlarına yenidən baxılmasını tənzimləyən milli qanunvericiliyin formalaşmasında mühüm rol oynayır. Xüsusilə Mülki və siyasi hüquqlar haqqında Beynəlxalq Paktın 14-cü maddəsi (6-cı bənd) hər bir məhkum edilmiş şəxsin çıxarılmış hökmə yuxarı məhkəmə instansiyası tərəfindən yenidən baxılması hüququnu təsbit edir. Konvensiyanın 7 sayılı Protokolunun 2-ci maddəsi yeni faktlar və ya məhkəmə səhvləri aşkar edilərkən, bu prinsip məhkəmə prosesinin ədalətliliyinə və yeni müəyyən edilmiş hallar üzrə qərara yenidən baxılmasına təminat verir.

İHAM dəfələrlə məhkəmə qərarlarına yenidən baxılması zamanı hüquqi müəyyənlik prinsipinin qorunmasının vacibliyini vurğulamışdır. Bu mövqə xüsusilə “Brumărescu v. Romania” (1999) işində aydın şəkildə ifadə olunmuşdur. “Ədalətli məhkəmə araşdırması hüququ Konvensiyanın 6-cı maddəsinin 1-ci bəndində nəzərdə tutulduğu kimi, Konvensiyanın Preambulası işığında şərh edilməlidir. Həmin Preambulada digər məsələlərlə yanaşı, qanunun aliliyi prinsipi də iştirakçı dövlətlərin ümumi irsinin bir hissəsi kimi təsbit olunur. Qanunun aliliyinin əsas prinsiplərindən biri hüquqi müəyyənlik prinsipidir. Bu prinsip, o cümlədən məhkəmələr bir məsələ üzrə yekun qərar verdikdə, həmin qərarın artıq şübhə altına alınmamasını tələb edir” [5, §61]. Qeyd etmək lazımdır ki, “legal certainty” prinsipinə görə işlərə yenidən baxılması, apellyasiya və kassasiya instansiyasına alternativ deyil, istisnadır. Azərbaycan Respublikası Konstitusiyası Məhkəməsinin (6 iyun 2014) mövqeyinə əsasən “Hüquqi müəyyənlik prinsipi və onun tərkib hissəsi olan “res judicata” prinsipi tələb edir ki, məhkəmə tərəfindən hər hansı məsələ üzrə yekun qərar qəbul olunduğu halda bu qərar şübhə altına alınmasın. Burada əsas amil ondan ibarətdir ki, tərəflərdən heç biri həmin iş üzrə yenidən məhkəmə araşdırılmasının aparılması və yeni qərarın qəbul edilməsi məqsədilə qüvvəyə minmiş yekun məhkəmə qərarının yenidən baxılmasını tələb edə bilməz” [2].

Məhkəmə qərarlarına tez-tez yenidən baxılması beynəlxalq ədalət mühakiməsi standartlarına zidd ola bilər. “Ivanov and Others v. Russia” (2023) işində İHAM belə yenidən baxmaların Konvensiyanın 6-cı maddəsində təsbit olunmuş

hüquqi müəyyənlik prinsipini poza biləcəyini qeyd etmişdir. “...prinsip etibarilə, Tərəf Dövlətlərə yekun məhkəmə qərarlarına nəzarət qaydasında baxılmasını təmin etmək imkanı verilir, lakin belə bir hüquqi vasitə hüquqi müəyyənlik prinsipi ilə uzlaşmalıdır. Xüsusilə, cinayət işinə yenidən baxılmasına gətirib çıxaran hər hansı gəriyə yönəlmiş (retrospektiv) baxış adekvat prosessual təminatlarla müşayiət olunmalı və yalnız aydın şəkildə müəyyən edilmiş hallarda tətbiq edilməlidir ki, yekun məhkəmə qərarının məzmunu formal və mənasız hala çevrilməsin” [9, §90]. Qərarlara yenidən baxılması zərurəti ilə onların yekun xarakterinin qorunması arasında balansın saxlanması vacibdir, bu balansın pozulması beynəlxalq səviyyədə məhkəmə sistemində inamın sarsılmasına səbəb ola bilər. Məhkəmə qərarlarına tez-tez yenidən baxılması ciddi sosial və ictimai problemlər yaradır. Bu hallar vətəndaşlarda hüquq sisteminin sabit və proqnozlaşdırıla bilməməsi təəssüratını formalaşdırır ki, bu da məhkəmə orqanlarına olan etimadın səviyyəsinə mənfi təsir göstərir.

Cinayət prosesinin prinsipləri həm məzmunca, həm də vahid sistemdə qarşılıqlı əlaqədə olduqda iştirakçıların hüquqlarının təmin edilməsi mexanizminə təsir edə bilər. Beləliklə, beynəlxalq standartlar tələb edir ki, məhkəmə qərarlarına yenidən baxılması dəqiq müəyyən edilmiş hüquqi prosedurlar çərçivəsində həyata keçirilsin, bu isə milli qanunvericiliklərin əsasını formalaşdıran mühüm hüquqi təminatdır.

Ədalət və məhkəmə aktlarının qətilyi (res judicata) prinsipləri arasında bəzi hallarda, xüsusilə cinayət işlərinə yenidən baxılması hallarında, ziddiyyət yaranır. Bir tərəfdən, ədalət prinsipi tələb edir ki, məhkəmə araşdırması zamanı yol verilmiş və işin nəticəsinə təsir etmiş səhvlər aradan qaldırılsın. Digər tərəfdən, məhkəmə aktlarının qətilyi hüquq sisteminin sabitliyinin mühüm elementi kimi çıxış edir və məhkəmə qərarlarına olan inamı təmin edir. Əgər bu, məhkəmə səhvlərinin aradan qaldırılmasına maneə yaradırsa məhkəmə qərarlarının qətilyi prinsipinə mütləq xarakter vermək olmaz. Tişenko A.V. (2017) qeyd edir ki, “ədalət prinsipi son zamanlar kifayət qədər sadələşdirilmiş və formallaşdırılmış şəkildə

tətbiq olunur, bu isə əhalinin hüquq-mühafizə orqanlarına və xüsusilə məhkəmə sisteminə olan etimadının itirilməsinə səbəb olur” [14, s.114].

Müasir şəraitdə məhkəmə qərarlarının qətiliyi ilə şəxsin ədalətsiz hökmə yenidən baxılması hüququ arasında balansın qorunması beynəlxalq məhkəmə instansiyalarına müraciətlərin artması, sübutların yeni formalarının yaranması, cinayət prosesinin rəqəmsallaşdırılması və İHAM tərəfindən müəyyən edilmiş beynəlxalq standartların nəzərə alınmasının zəruriliyi kimi bir sıra amillərin təsiri ilə çətinləşir.

Nikitin v. Russia (2004) işində göstərilir ki, “Qərar əgər ənənəvi formulirovkaya uyğun olaraq “res judicata” qüvvəsini almışdırsa, qəti sayılır. Bu hal o zaman baş verir ki, qərar artıq ləğv edilə bilməz vəziyyətə gəlib, yəni digər adi hüquqi müdafiə vasitələri mövcud deyil və ya tərəflər həmin müdafiə vasitələrindən tam istifadə ediblər, yaxud müəyyən edilmiş müddətləri buraxıblar və onlardan istifadə etməyiblər” [13, §37].

Məhkəmə qərarlarına yenidən baxılması sahəsində beynəlxalq təcrübə ədalətin təmin olunması üçün səmərəli mexanizm nümunələrini təqdim edir. Belə nümunələrdən biri Böyük Britaniyada fəaliyyət göstərən Cinayət İşlərinə Yenidən Baxılması Komissiyasının (Criminal Cases Review Commission) təcrübəsidir. Komissiya Criminal Appeal Act (1995) əsasında yaradılmışdır. Aktın II hissəsinin 9-25-ci maddələrinə əsasən Komissiya mümkün məhkəmə səhvləri ilə bağlı işlərə baxır və yeni sübutlar və ya digər mühüm hallar aşkar edildikdə, cinayət işlərinə apellyasiya məhkəmələrində yenidən baxılmasına təşəbbüs etmək səlahiyyətinə malikdir [6]. Bu yanaşma işlərə yenidən baxılmasının əsaslılığını obyektiv şəkildə qiymətləndirməyə qadir olan müstəqil qurumun mövcudluğunun vacibliyini vurğulayır ki, bu da öz növbəsində məhkəmə sistemə etimadın artmasına və vətəndaşların hüquqlarının müdafiəsinə xidmət edir.

Məhkəmələr ərizələri ciddi şəkildə süzğəcdən keçirirlər. Yenidən baxılma yalnız halın “əhəmiyyətliyi” sübuta yetirildikdə və onun məhkəmənin nəticələrinə təsir göstərə biləcəyi hallarda mümkündür. “Əhəmiyyətlilik” meyarının yüksək həddi ilə yanaşı formallaşdırma hallarına da rast

gəlinir. Məhkəmələr bu meyarları çox sərt şəkildə şərh etməyə meyillidirlər, bu isə yeni elmi məlumatlar mövcud olduqda belə, onların əvvəllər əldə olunmazlığı sübuta yetirilmədiyini halda, işə yenidən baxılma ehtimalını azaldır. Əvvəllər araşdırılmış sübutların sadəcə yenidən qiymətləndirilməsi yenidən baxılma prosedurunda istisna edilir, bu, “ikinci apellyasiya” hesab edilmir.

Texniki və ya kriminalistik komponenti olan işlərdə yeni ekspertizaların və elmi-texniki üsulların (məsələn, DNT analizləri, rəqəmsal kriminalistika) rolu artır. Lakin məhkəmələr bu məlumatların nəyə görə əvvəllər əldə edilə bilmədiyini aydın şəkildə əsaslandırmağı tələb edirlər.

Bu gün mübahisəli olan məsələlərdən biri də yeni ekspertiza metodlarının və ya texnoloji məlumatların “yeni aşkar edilmiş hallar” anlayışına daxil edilməsidir. Məsələn, ekspertiza təcrübəsində bəzi obyektlərin tədqiqi ilə bağlı tədqiqat metodikası olmaya bilər. Metodikanın olmaması elmi-texniki tərəqqinin ekspertizanın məqsədləri üçün uyğunlaşdırılmaması ilə bağlı ola bilər. Məsələn, uzun illər ərzində hadisə yerindən qana bənzər maddə tapıldıqda, o, tədqiqat aparılması üçün kifayət edəcək miqdarda olmadıqda, həmin maddə tədqiqat üçün yararsız hesab edilirdi. Lakin sonradan müasir texnoloji proseslərin köməyi ilə həmin qan klonlaşdırılır və DNT analizi əsasında aid olduğu şəxs müəyyən olunur. Hazırda olfaktor ekspertizası (insan qoxusunun ekspertizası) geniş tətbiq olunmağa başlamışdır. Qabdraxmanov A.Ş., Mirolyubov S.L. (2020) hesab edirlər ki, “Olfaktor tədqiqat metodu qoxu hissəsinin təhlilini deyil, qoxu hissəsinin tədqiqat vasitəsi kimi istifadə edildiyi qoxulu maddələrin öyrənilməsinə əhatə edir” [7, s.497]. Daha sonra müəlliflər bu metodun artıq təcrübədə uğurla tətbiq olunmasını qeyd edərək yazırlar ki, “2019-cu ildə Rusiya DİN Məhkəmə Ekspertizası Mərkəzinin ixtisaslaşmış şöbəsinə 2005-ci ildə MDB ölkələrindən birində 7 yaşlı oğlan və 4 yaşlı qız da daxil olmaqla altı nəfərin kütləvi şəkildə qətlə yetirilməsi ilə əlaqədar bir sıra olfaktor ekspertizaları təyin edildi. Bu müayinələr nəticəsində cinayətdə istifadə edilən kərpic parçalarında araşdırılan yeddi şəxsdən üçünün qoxu izləri müəyyən edildi. Əldə edilən məlumatlar qatilləri cinayəti törət-

dikdən 13 il sonra belə müəyyən etməyə imkan verdi” [7, s.500]. Hesab edirik ki, belə yeni metodlar və texnologiyalar da işə yeni açılmış hallar əsasında baxılmasının əsaslarına daxil edilməlidir.

Təcrübədə sübut etmə ilə bağlı maneələrə də rast gəlinir. Belə ki, saxtalaşdırma faktlarının tanınması üçün çox vaxt ayrıca hökm tələb olunur ki, bu da uzunmüddətli və resurs tələb edən bir prosesdir, nəticədə, qeyri-vicdanlı hərəkətləri sübut edən materiallar həmişə prosessual cəhətdən “yararlı” əsaslara çevrilmir.

Vaxt və resurs baxımından itkilər də müəyyən çətinliklər törədir. Arxivlərə, ekspertiza obyektlərinə və rəqəmsal izlərə çıxışın çətinliyi demək olar ki, bu və ya digər dərəcədə həmişə olur. Müstəqil ekspertizaların maliyyələşdirilməsi müdafiə tərəfinin üzərinə düşür ki, bu da sosial cəhətdən həssas şəxslər üçün yenidən baxılma hüququnun həyata keçirilməsini çətinləşdirir.

İHAM-nin qərarlarının əsas rol oynadığı işlərdə milli məhkəmələr hökmlərə yalnız fərdi pozuntunun aradan qaldırılması üçün zəruri olan hissədə yenidən baxırlar və işin bütün məsələləri üzrə “gizli kassasiya”ya yol verməkdən çəkinirlər.

Louis Fisher (2018) göstərir ki, “Məhkəmə qərarı sadəcə verildiyi üçün həmişəlik məcburi deyil. O, mahiyyətə əsaslı olub-olmadığını, inandırıcı əsaslandırma təklif etdiyini və seçilmiş qollar və ictimaiyyət tərəfindən qəbul edildiyini nəzərdə saxlayır” [11, s.358]. Təcrübədə məhkəmə qərarlarının qətiliyinin məhdudlaşdırılmasının hüquqi aspektlərini fərqləndirmək olar. Yenidən baxılma yalnız ədalət mühakiməsində fundamental pozuntuların mövcudluğu ilə əsaslandırılan istisna hal hesab olunur. O, kassasiya və ya nəzarət instansiyalarının funksiyasını əvəz edə bilməz. “Non bis in idem” prinsipi ilə bağlı qeyd etmək lazımdır ki, işin yenidən başlanması yalnız qanun və beynəlxalq öhdəliklərdə nəzərdə tutulmuş hallarda mümkündür. Eyni cinayət üzrə təkrar təqib qadağası qüvvədə qalır, yalnız əsaslı səhvin aradan qaldırılması üçün birbaşa nəzərdə tutulmuş hallarda istisna edilir. Mütənasiblik prinsipinə uyğun olaraq yenidən baxılmanın həcmi yalnız konkret hüquqi qüsurun aradan qaldırılması zəruri

rəti ilə məhdudlaşır (məsələn, yolverilməz sübutun istisna edilməsi və sübutların ümumi məcmusuna yenidən qiymət verilməsi hallarında).

Məhkəmə qərarlarının qətiliyinin məhdudlaşdırılmasının sosial aspektləri onunla bağlıdır ki, hökm və qərarların sabitliyi ədalət mühakiməsinə inamı və penitensiar siyasətin proqnozlaşdırıla bilməsini təmin edir, yenidən baxılma təcrübəsinin həddindən artıq geniş tətbiqi məhkəmə sisteminin legitimliyini sarsıda bilər. Eyni zamanda, təqsirsiz şəxslərin reabilitasiyası və pozulmuş hüquqların bərpası üçün əlçatan və səmərəli yenidən baxılma mexanizmi zəruridir. Uzunmüddətli gecikmələr (yoxlamaların, ekspertizaların və beynəlxalq instansiyaların qərarlarının ləngiməsi) sosial ədalətsizliyi dərinləşdirir və stigmatizasiya risklərini artırır.

Yeni açılmış hallar üzrə icraat ümumilikdə vətəndaşların hüquqlarını müdafiə etməyə qadirdir, lakin onun səmərəliliyi əsasən məhkəmələrin öz qərarlarını əsaslandırmasının keyfiyyətindən, ekspertizaların əlçatanlığından və yuxarı instansiyaların yanaşmalarının uzlaşmasından asılıdır.

Süni intellekt texnologiyalarından istifadə etməklə məhkəmə aktlarının avtomatlaşdırılmış təhlili sistemlərinin tətbiqi səhvlərin aşkarlanması prosesini əhəmiyyətli dərəcədə sürətləndirə və onun obyektivliyini artırır. Bu tədbirlər kompleks şəkildə məhkəmə qərarlarına yenidən baxılması mexanizminin səmərəliliyini və ədalətliyini əhəmiyyətli dərəcədə yüksəldə bilər.

Tədqiqatların nəticələrini ümumiləşdirərək, yeni açılmış hallar üzrə məhkəmə qərarlarına yenidən baxılması institutunun təkmilləşdirilməsi üçün hesab edirik ki, müəyyən qanunvericilik və s. tədbirlər görülməlidir. Belə ki, təcrübənin vahidliyinin təmin edilməsi üçün Ali Məhkəmə tərəfindən “əhəmiyyətlik”, “yenilik”, “obyektiv çıxışın olmaması” anlayışlarına, eləcə də yeni ekspertizaların qiymətləndirilməsi meyarlarına və yenidən baxılmanın hüdudlarına dair izahlar verilməlidir.

“Cinayəti təsdiq” edən saxtalaşdırma hallarına qarşı tələblərin yumşaldılması tələb olunur. Ayrıca hökm olmadan da, qeyri-vicdanlı hərəkətləri sübut edən inandırıcı sübutlar toplusu mövcud olduqda yenidən baxılmaya icazə verilməlidir. Bu

nunla yanaşı, məhkəməyə boşluqları aradan qaldırmaq üçün xüsusi səlahiyyətlər (məsələn, məhkəmə istintaqının aparılması, xüsusi yoxlamaların təyin edilməsi) verilməlidir.

Yeni elmi metodların statusunun normativ qaydada müəyyənləşdirməsi, sonradan aparılan ekspertizalar (o cümlədən DNT analizləri, rəqəmsal kriminalistika, süni intellekt vasitəsilə audio/video tədqiqat) üçün prosessual təsdiqləmə standartları, yəni mümkünlük, etibarlılıq və təkrarlanmaq meyarları qanunvericilikdə təsbit edilməlidir.

Sübutlara “obyektiv çıxışın olmaması” meyarının dəqiqləşdirməsi yenidən baxılmaya təsir edən elementlərdən biridir. Ərizəçinin məlumatları əvvəlcədən əldə edə bilməsinin qiymətləndirilməsi üçün meyarlar müəyyən edilməlidir (bu zaman ilkin baxış dövründəki elmi-texniki inkişaf səviyyəsi nəzərə alınmalıdır).

Hökm çıxarıldıqdan sonra sübutlara çıxış gücləndirilməlidir. Sosial əhəmiyyət kəsb edən hallarda müdafiə tərəfinə təkrar və ya müstəqil ekspertizaların dövlət büdcəsi hesabına aparılması hüququ qanunvericiliklə təsbit edilməlidir, həmçinin maddi sübutlara və rəqəmsal daşıyıcılara

sürətləndirilmiş çıxış prosedurları nəzərdə tutulmalıdır.

İHAM-nin qərarlarının icrası ilə bağlı ən yüksək mümkün səviyyədə restitutio in integrum (hüquqların ilkin vəziyyətinin bərpa olunması) məqsədilə yenidən baxılma qaydası və hədudları dəqiqləşdirilməlidir, bu zaman kompensasiya mexanizmləri və hökm ləğv edildikdə məhkumluq barədə məlumatların silinməsi kimi tədbirlər də təmin olunmalıdır.

Qərarlara yenidən baxılması zamanı prosessual qənaət də nəzərə alınmalıdır. Belə ki, bu institutla bağlı birinci instansiya məhkəmələri üçün ərizənin icraata qəbul edilməsi məsələsinin həll edilməsi ilə bağlı yoxlama sualları və tələbləri hazırlanmalı, azadlıqdan məhrum etmə ilə bağlı prioritet kateqoriyalı işlər üçün daha qısa vaxt intervalları müəyyənləşdirilməlidir.

Məhkəmə qərarlarına yenidən baxılması mexanizminin legitimliyini gücləndirmək məqsədilə məhkəmələrin yenidən baxılma ilə bağlı statistikasını, tipik əsaslar və baxılma müddətləri barədə ictimai hesabatlarının dərc edilməsi məqsəddə müvafiq olardı.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. Azərbaycan Respublikasının Cinayət-Prosessual Məcəlləsi. <https://e-qanun.az/framework/46950>
2. Azərbaycan Respublikası Konstitusiyası Məhkəməsi Plenumunun C.İsmayılzadənin şikayəti üzrə Azərbaycan Respublikası Ali Məhkəməsinin Mülki Kollegiyasının 30 oktyabr 2013-cü il tarixli qərarının Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasına və qanunlarına uyğunluğunun yoxlanılmasına dair 6 iyun 2014-cü il tarixli Qərarı. <https://constcourt.gov.az/az/decisions?key=&page=24>
3. Azərbaycan Respublikası Konstitusiyası Məhkəməsi Plenumunun “M.Həsənovanın şikayəti üzrə Azərbaycan Respublikası Ali Məhkəməsinin Yeni açılmış hallar üzrə məhkəmə tərkibinin 12 aprel 2014-cü il tarixli qərarının Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasına və qanunlarına uyğunluğunun yoxlanılmasına dair” 2 fevral 2015-ci il tarixli Qərarı. <https://constcourt.gov.az/az/decision/308>
4. Аскерова М.П. Уголовно-процессуальное право. Том II. Особенная часть. Учебник для юридических вузов/ М.П.Аскерова, под ред. д.ю.н., профессора А.Х. Рустамзаде. Баку: “Füyuzat”, 2025, 564 с.
5. Brumărescu v. Romania (Application no.28342/95) JUDGMENT 28 October 1999 <https://hudoc.echr.coe.int/eng#%7B%22itemid%22:%5B%22001-58337%22%5D%7D>
6. Criminal Appeal Act 1995/ <https://www.legislation.gov.uk/ukpga/1995/35/contents>
7. Габдрахманов А.Ш., Миролюбов С.Л. (2020). Современные методы исследования запаховых следов. Вестник Казанского юридического института МВД России, № 4 (42),496-501. DOI: 10.37973/KUI.2020.95.74.022
8. “İnsan hüquqlarının və əsas azadlıqların müdafiəsi haqqında” Konvensiyanın (1950) və onun 1, 4, 6 və 7 sayılı Protokollarının təsdiq edilməsi barədə Azərbaycan Respublikası Qanunu, 25 dekabr 2001-ci il № 236-IIQ. <https://e-qanun.az/framework/1405>
9. Ivanov and Others v. Russia. (Applications nos. 58772/18 and 9 others). Judgment, 28 September 2023. <https://hudoc.echr.coe.int/eng#%7B%22itemid%22:%5B%22001-227643%22%5D%7D>

10. Лунев А.А., Цыганков, А.Ю. (2023). К вопросу об оценке обстоятельств в делах по вновь открывшимся обстоятельствам. Вестник Московского университета имени С.Ю. Витте, Серия 2. Юридические науки. № 2 (38), 24-29. <https://cyberleninka.ru/article/n/k-voprosu-ob-otsenke-obstoyatelstv-v-delah-po-vnov-otkryvshimsya-obstoyatelstvam>
11. Louis Fisher (2018). The Claim of Judicial Finality: Theory Undercut by Experience. The University of New Hampshire Law Review, Volume 16, Number 2, 305-358. https://scholars.unh.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1307&context=unh_lr
12. Mülki və Siyasi Hüquqlar Haqqında Beynəlxalq Pakt (1966). https://www.migration.gov.az/content/pdf/5acb034968016_M%C3%BCIki%20v%C9%99%20siyasi%20h%C3%BCquqlar%20haqq%C4%B1nda%20Pakt.pdf
13. Nikitin v. Russia (Application no. 50178/99). Judgment, 20 July 2004. <https://hudoc.echr.coe.int/eng#%7B%22itemid%22%3A%5B%22001-61928%22%5D%7D>
14. Тищенко А. В. (2017). Принцип справедливости как стандарт правоприменительной деятельности в механизме отправления правосудия. Вестник ЮУрГУ. Серия «Право», Т. 17, № 4, 113–117. DOI: 10.14529/law170421
15. Уголовно-процессуальный кодекс Российской Федерации (2001). <https://upkod.ru/>

Матанат АСКЕРОВА

ПЕРЕСМОТР СУДЕБНЫХ РЕШЕНИЙ ПО ВНОВЬ ОТКРЫВШИМСЯ ОБСТОЯТЕЛЬСТВАМ: ГАРАНТИИ СПРАВЕДЛИВОСТИ И ПРЕДЕЛЫ ОКОНЧАТЕЛЬНОСТИ СУДЕБНОГО АКТА

РЕЗЮМЕ

В статье анализируется институт пересмотра судебных решений по вновь открывшимся обстоятельствам как один из ключевых механизмов обеспечения справедливости уголовного судопроизводства. Рассматриваются правовая природа данного института, нормативное регулирование в уголовно-процессуальном законодательстве Азербайджанской Республики, а также международно-правовые стандарты. Автором на основе исследований проблем баланса между гарантией справедливости и необходимостью поддержания окончательности судебных актов в контексте пересмотра решений по вновь открывшимся обстоятельствам, сформулированы предложения по усовершенствованию теории и практики применения института.

Ключевые слова: вновь открывшиеся обстоятельства, пересмотр приговора, судебная ошибка, res judicata, справедливость, правовая определённость

Matanat ASGAROVA

REVIEW OF COURT DECISIONS BASED ON NEWLY DISCOVERED CIRCUMSTANCES: GUARANTEES OF JUSTICE AND LIMITS OF THE FINALITY OF A JUDICIAL ACT

SUMMARY

The article analyzes the institution of reviewing court decisions based on newly discovered circumstances as one of the key mechanisms for ensuring justice in criminal proceedings. The legal nature of this institution, its regulation in the criminal procedure legislation of the Republic of Azerbaijan, as well as international legal standards, are examined. Based on the study of the balance between the guarantee of justice and the need to maintain the finality of judicial acts in the context of reviewing decisions on newly discovered circumstances, the author formulates proposals for improving the theory and practice of applying this legal institution.

Keywords: newly discovered circumstances, review of judgment, judicial error, res judicata, justice, legal certainty

Seyfulla ASLANOV*Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında**Dövlət İdarəçilik Akademiyasının müəllimi,**hüquq üzrə fəlsəfə doktoru**e-mail: aslanovseyfulla@gmail.com**<https://doi.org/10.62130/ADIG5258>*

QIYABI İCRAATIN CİNAYƏT-PROSESSUAL HÜQUQİ TƏNZİMLƏNMƏSİNİN XARAKTERİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ (müqayisəli-hüquqi təhlil)

XÜLASƏ

Məqalədə müstəqil Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasının ölkəmizin həyatının bütün sahələrində ictimai münasibətlərin hüquqi tənzimlənməsində mühüm rol oynadığı, qanunvericilik sisteminin əsası olmaqla, bütünlükdə məhkəmə-hüquq sisteminin təkmilləşdirilməsinin, o cümlədən cinayət təqibi üzrə qiyabi icraatın hüquqi bazasını təşkil etdiyi göstərilmişdir. Bunlardan əlavə, məqalədə cinayət təqibi üzrə qiyabi icraatın səciyyəvi cəhətləri və xarakterik xüsusiyyətləri müqayisəli təhlil olunmuşdur.

***Açar sözlər:** məhkəmə-hüquq islahatları, cinayət təqibi, xüsusi icraatlar, qiyabi icraat, ibtidai istintaq, qiyabi hökm*

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2024-cü il 19 sentyabr tarixli 294 nömrəli Sərəncamına əsasən, sentyabrın 20-si Azərbaycan Respublikasında Dövlət Suverenliyi Günü elan edilmişdir. Həmin Sərəncamda göstərilir ki, müstəqil və suveren dövlətə sahib olmaq, milli-mənəvi dəyərlərə, həmrəylik, humanizm, ədalət və qanunun aliliyi prinsiplərinə əsaslanan inkişaf etmiş cəmiyyət qurmaq yüzlər boyu Azərbaycan xalqının ən böyük arzusu olmuşdur. Tarixin müxtəlif mərhələlərində kənar müdaxilələrə, məhrumiyyətlərə baxmayaraq, xalqımız milli kimliyini, mübarizə ruhunu qoruyub saxlamış, öz ideallarına həmişə sadıq qalmış və XX əsrin sonlarında dövlət müstəqilliyini bərpa etmişdir. 2020-ci il sentyabrın 27-də Ermənistanın təxribatlarına cavab olaraq başlanmış Vətən müharibəsində tarixi qələbə və 2023-cü il sentyabrın 19–20-də həyata keçirilmiş uğurlu antiter-

ror əməliyyatı nəticəsində ölkəmizin ərazi bütövlüyü və suverenliyi tam bərpa edilmiş, Azərbaycan Konstitusiyasının hüquqi qüvvəsi işğalın aradan qaldırıldığı bütün ərazilərdə bərqərar olmuşdur.

Ümummillə Lider Heydər Əliyevin müəllifi olduğu müstəqil Azərbaycan Konstitusiyası ölkəmizin həyatının bütün sahələrində ictimai münasibətlərin hüquqi tənzimlənməsində mühüm rol oynayır. Ən yüksək və birbaşa hüquqi qüvvəyə malik olan Konstitusiyamız qanunvericilik sisteminin əsası olmaqla, bütünlükdə məhkəmə-hüquq sisteminin təkmilləşdirilməsinin hüquqi bazasını təşkil edir. Bu sahədə diqqət tələb edən xüsusiyyətlərdən biri də, cinayət təqibinin, eləcə də ədalət mühakiməsinin demokratik dəyərlər əsasında, qabaqcıl dünya ölkələrinin müsbət təcrübəsi nəzərə alınmaqla hüquqi tənzimlənməsi sahəsində islahatların ardıcıl və sistemli surətdə həya-

ta keçirilməsidir. Belə ki, “Azərbaycan Respublikasının Cinayət-Prosessual Məcəlləsində (bundan sonra CPM) dəyişiklik edilməsi haqqında” 22 dekabr 2023-cü il tarixli Qanunla Məcəlləyə cinayət təqibi üzrə qiyabi icraatı tənzimləyən normalar (CPM-in “Xüsusi icraatlar” adlanan 11-ci bölməsinə 467-12-ci – 467-17-ci maddələri əhatə edən “Cinayət təqibi üzrə qiyabi icraat” adlanan LIV-II fəsil) əlavə edilmişdir. Həmin Qanun 26 yanvar 2024-cü il tarixində Azərbaycan Dövlət İnformasiya Agentliyinin (AZƏRTAC-ın) rəsmi internet saytında dərc edilməklə qüvvəyə minmişdir.

Göründüyü kimi, cinayət təqibi üzrə qiyabi icraatı hüquqi tənzimləyən fəslin Azərbaycan Respublikasının CPM-in Xüsusi icraatlar bölməsinə yeni əlavə olunsa da, dünyanın əksər ölkələrində, eləcə də keçmiş SSRİ ərazisində formalaşmış müstəqil dövlətlərdə uzun illər ərzində tətbiq olunurdu [9, s.97–101]. Hətta 1945-ci ildə nasist rejiminin rəhbərləri haqqında olan Nürnberq prosesində Martin Borman nasist cinayətkar kimi qiyabi şəkildə mühakimə edilmiş [10, s.1120] və beynəlxalq məhkəmənin qiyabi hökmü ilə asılmaqla ölüm cəzasına məhkum edilmişdir [6]. Yeri gəlməşkən onu da qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan SSR-in 1960-cı il 8 dekabr tarixli Qanunu ilə təsdiq edilmiş Azərbaycan SSR CPM-in 263-cü maddəsinin 3 və 4-cü hissələri qiyabi icraat məsələlərinə həsr olunmuşdur (Müttəhimin iştirakı olmadan işə baxılmasına yalnız o hallarda yol verilir ki, müttəhim SSRİ-dən kənarında olub, məhkəməyə gəlməkdən imtina etmiş olsun. Müttəhimin iştirakı olmadan işə baxılmasına bir də o halda yol verilir ki, azadlıqdan məhrum etməklə əlaqədar olmayan cəza təyin edilə bilən cinayətlər haqqında işlər üzrə müttəhim işə onun iştirakı olmadan baxılması barədə vəsatət vermiş olsun) [4, s.146-147].

Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasının “Hakimlərin müstəqilliyi, ədalət mühakiməsinin həyata keçirilməsinin əsas prinsipləri və şərtləri” adlanan 127-ci maddəsinin 6-cı bəndinə əsasən, qanunda nəzərdə tutulmuş hallar istisna olmaqla, cinayət işlərinin qiyabi məhkəmə icraatına yol verilmir. Konstitusiyamızın qeyd olunan normasına əsasən, “Azərbaycan Respublikasının Cinayət-Prosessual Məcəlləsində dəyişiklik edilməsi

haqqında” 26 yanvar 2024-cü il tarixdə qüvvəyə minmiş Qanunla Məcəlləyə cinayət təqibi üzrə qiyabi icraatı tənzimləyən müvafiq normalar əlavə edilmişdir. Həmin dəyişikliklə Məcəlləyə əlavə edilmiş 7.0.8-1-ci maddəyə əsasən cinayət təqibi üzrə qiyabi icraat dedikdə, məhkəmə tərəfindən qəbul edilmiş cinayət təqibi üzrə qiyabi icraatın açılması barədə qərar əsasında təqsirləndirilən şəxsin iştirakı olmadan onun barəsində cinayət təqibi üzrə məhkəməyədək, həmçinin birinci, apellyasiya və kassasiya instansiyası məhkəmələrində aparılan icraat başa düşülür.

Cinayət prosesinin xüsusi icraatlar qrupuna daxil olan, səciyyəvi cəhətləri ilə xarakterizə olunan cinayət təqibi üzrə qiyabi icraatı, ayrı-ayrı hallarda məhkəmə iclasının və ya hazırlıq iclasının tam və yaxud qismən təqsirləndirilən şəxsin iştirakı olmadan keçirilməsindən fərqləndirmək lazımdır.

Aşağıda sadalanan hallarda məhkəmə iclası təqsirləndirilən şəxsin iştirakı olmadan keçirilsə də, həmin hallar cinayət təqibi üzrə qiyabi icraat hesab olunmur. Belə ki, CPM-in 51-2-ci maddəsinə əsasən, təqsirləndirilən şəxsin həyatı və sağlamlığı üçün real təhdidlər olduqda onun təhlükəsizliyinin təmin edilməsi, habelə ona kənar təsirlərin qarşısının alınması zərurəti yarandıqda və qanunda nəzərdə tutulan bir sıra digər hallarda prosessual hərəkətlər videokonfrans əlaqə sistemindən istifadə edilməklə (təqsirləndirilən şəxs bilavasitə iştirakı olmadan) həyata keçirilə bilər. Yaxud da, təqsirləndirilən şəxs məhkəmənin hazırlıq iclasına gəlməkdən təkrarən imtina etdiyi və ya boyun qaçırdığı halda (CPM-in 299.9.1-ci maddəsi), cinayət təqibi ilə bağlı bütün halların hərtərəfli, tam və obyektiv tədqiq edilməsinə mane olmamaq şərti ilə böyük ictimai təhlükə törətməyən cinayətin törədilməsində təqsirləndirilən şəxs ona qarşı irəli sürülmüş ittihama məhkəmədə onun iştirakı olmadan baxılması barədə vəsatət qaldırdıqda (CPM-in 299.9.2-ci maddəsi) məhkəmənin hazırlıq iclası təqsirləndirilən şəxsin iştirakı olmadan aparıla bilər. Eləcə də, məhkəmə iclasında qaydanı kobud surətdə pozan şəxslər barəsində əvvəlcə edilmiş xəbərdarlıqdan sonra məhkəmənin qərarı əsasında məhkəmə baxışının bütün müddətinə və ya bu müddətin bir hissəsinə

məhkəmənin iclas zalından xaric edilə bilər (CPM-in 310.6.3-cü maddəsi).

Göstərilənlərdən əlavə, cinayət təqibi üzrə qiyabi icraatı ölmüş təqsirləndirilən (şübhəli) şəxs barədə icraatdan da fərqləndirmək lazımdır. Belə ki, təqsirləndirilən (şübhəli) şəxsin hüquqi varisi cinayət təqibi üzrə icraatda ölmüş şəxsin əvəzinə iştirak edir. Bu zaman o, təqsirləndirilən şəxsin ifadə vermək hüququndan və şəxsiyyətin ayrılmaz hüquqları və bu Məcəllənin 91.8.2-91.8.5-ci maddələrində nəzərdə tutulmuş vəzifələri istisna olmaqla, digər hüquqlardan istifadə edir və vəzifələrini yerinə yetirir (CPM-in 106-1.7-ci maddəsi). Ölmüş təqsirləndirilən (şübhəli) şəxsin və ya cinayət qanunu ilə nəzərdə tutulmuş əməli törətmiş, lakin təqsirləndirilən (şübhəli) şəxs qismində tanınmadək ölmüş şəxsin, habelə hadisə nəticəsində ölmüş zərərçəkmiş şəxsin yaxın qohumu özünün hüquqi varis qismində tanınmasını tələb edə bilər.

Burada nəzərə alınmalıdır ki, cinayət təqibi üzrə qiyabi icraatı hüquqi tənzimləyən maddələr imperativ xarakterli normalardır. Belə ki, yalnız CPM-də nəzərdə tutulmuş hallarda və qaydada cinayət təqibi üzrə qiyabi icraat həyata keçirilə bilər. Konstitusiyamızın 127-ci maddəsinin 6-cı bəndində müəyyənləşdirilmiş yuxarıda göstərilən norma CPM-in 27.2-ci maddəsində də öz əksini tapmışdır: “Bu Məcəllədə nəzərdə tutulmuş hallar istisna olmaqla Azərbaycan Respublikasının məhkəmələrində cinayət işləri və cinayət təqibi ilə bağlı digər materiallar üzrə ədalət mühakiməsinin qiyabi aparılmasına yol verilmir”.

Cinayət təqibi üzrə qiyabi icraatı aparılması ilə əlaqədar normaların sərt və ciddi qaydada hüquqi tənzimlənməsi məhkəmə icraatının çəkişmə prinsipi əsasında həyata keçirilməsi prinsipinin tələblərinə əməl olunmasının təmini ilə əlaqədardır. Belə ki, Konstitusiyamızın 60-cı maddəsinin I və IV hissələrində hər kəsin hüquq və azadlıqlarının inzibati qaydada və məhkəmədə müdafiəsinə təminat verilmiş, dövlət orqanlarının, siyasi partiyaların, hüquqi şəxslərin, bələdiyyələrin və vəzifəli şəxslərin hərəkətlərindən və hərəkətsizliyindən inzibati qaydada və məhkəməyə şikayət etmək hüququ təsbit edilmişdir.

Konstitusiyamızın 71-ci maddəsinin I və VII hissələrinə əsasən, Konstitusiyada təsbit edilmiş in-

san və vətəndaş hüquqlarını və azadlıqlarını gözləmək və qorumaq qanunvericilik, icra və məhkəmə hakimiyyəti orqanlarının borcudur. İnsan və vətəndaş hüquqlarının və azadlıqlarının pozulması ilə əlaqədar mübahisələri məhkəmələr həll edir. Konstitusiyada ədalət mühakiməsinin həyata keçirilməsinin əsas prinsipləri və şərtləri kimi hakimlər tərəfindən işlərə qərəzsiz, ədalətlə, tərəflərin hüquq bərabərliyinə, faktlara əsasən və qanuna müvafiq baxılması, məhkəmə icraatının çəkişmə prinsipi əsasında həyata keçirilməsi təsbit olunmuşdur (Konstitusiyamızın 127-ci maddəsinin II və VII hissələri).

Cinayət təqibi üzrə qiyabi icraatı aparılması ilə əlaqədar normaların hüquqi tənzimlənməsinin imperativ xarakteri həmin normaların ən xırda detallarına qədər dəqiqləşdirilməsi və konkretləşdirilməsində də özünü göstərir. Məsələn, 26 yanvar 2024-cü il tarixində qüvvəyə minmiş Qanunla CPM-ə əlavə olunmuş “Çağırış vərəqəsi” adlanan 54-2-ci maddədə həmin sənəddə göstərilən məlumatlar siyahısında qiyabi icraatla əlaqədar xüsusi norma vardır: “Təqsirləndirilən şəxsə onun barəsində bu Məcəllə ilə müəyyən edilmiş hallarda qiyabi icraatın açılma biləcəyi və qiyabi hökmün və ya məhkəmənin digər yekun qərarının çıxarılma biləcəyi barədə xəbərdarlıq, habelə həmin icraatda özünün seçimi əsasında müdafiəçi vasitəsilə təmsil olunmaq hüququndan istifadə etmək istədiyi halda, müdafiəçisi barədə məlumatların cinayət prosesini həyata keçirən orqana göndərməli olduğu barədə məlumat” (CPM-in 54-2.1.7-ci maddəsi).

Cinayət təqibi üzrə qiyabi icraat CPM-in “Cinayət təqibi üzrə qiyabi icraat” adlanan LIV-II fəslində müəyyən edilmiş xüsusiyyətlər nəzərə alınmaqla, CPM-də nəzərdə tutulmuş ümumi qaydalara uyğun olaraq aparılır. Bu zaman təqsirləndirilən şəxs CPM-da nəzərdə tutulmuş hallarda və qaydada aşağıdakı hüquqları həyata keçirir:

- çağırış vərəqəsini, cinayət təqibi üzrə qiyabi icraatın açılması barədə qərarı, habelə cinayət təqibi üzrə qiyabi icraat nəticəsində qəbul edilmiş qiyabi hökm və ya məhkəmənin digər yekun qərarını CPM-in 54-1 – 54-4-cü maddələrində nəzərdə tutulmuş qaydada almaq (istintaqdan və ya məhkəmədən gizlənməsi müəyyən edildiyi hallar istisna olmaqla);

- cinayət təqibi üzrə qiyabi icraatda müdafiəçisi vasitəsilə təmsil olunmaq;

- cinayət işinin materialları ilə tanış olmaq, istintaq və digər prosesual hərəkətlərin keçirilməsinə dair vəsatətlər vermək;

- cinayət təqibi üzrə qiyabi icraat nəticəsində qəbul edilmiş qiyabi hökm və ya məhkəmənin digər yekun qərarı ilə bağlı CPM-in 467-17-ci maddəsində nəzərdə tutulmuş qaydada ərizə verərək, onun ləğv edilməsi və cinayət işinə yenidən baxılmasını tələb etmək (CPM-in 91.5.43-cü maddəsi).

Təqsirləndirilən şəxsin cinayət təqibi üzrə qiyabi icraat zamanı yuxarıda göstərilən hüquqlarından olan çağırış vərəqəsini, cinayət təqibi üzrə qiyabi icraatın açılması barədə qərarı, habelə cinayət təqibi üzrə qiyabi icraat nəticəsində qəbul edilmiş qiyabi hökm və ya məhkəmənin digər yekun qərarını almaq hüququ 26 yanvar 2024-cü il tarixdə qüvvəyə minmiş Qanunla CPM-ə əlavə olunmuş "Prosesual sənədlərin rəsmi qaydada verilməsi" adlanan IV-I fəslin normaları ilə tənzimlənir. Bunlar aşağıdakı maddələrdən ibarətdir: prosesual sənədlərin çatdırılması (CPM-in 54-1-ci maddəsi), çağırış vərəqəsi, qəbzın məzmunu (CPM-in 54-3-cü maddəsi) və prosesual sənədləri qəbul etməkdən imtina (CPM-in 54-4-cü maddəsi).

Cinayət təqibi üzrə qiyabi icraatın cinayət-prosesual qanunvericilikdə öz əksini tapmış digər xüsusiyyətləri məhkəməyədək qiyabi icraatın yalnız ibtidai istintaq şəklində aparılması (CPM-in 467-12.3-cü maddəsi), barəsində cinayət təqibi üzrə qiyabi icraat aparılan təqsirləndirilən şəxsə dair cinayət işinin ayrıca icraata ayrılması (CPM-in 467-12.4-cü maddəsi) və yetkinlik yaşına çatmayan şəxslər barəsində cinayət təqibi üzrə qiyabi icraatın aparılmasına yol verilməməsindən (CPM-in 467-12.5-ci maddəsi) ibarətdir.

Cinayət təqibi üzrə qiyabi icraatın açılmasının da bir sıra xarakterik xüsusiyyətləri vardır. Belə ki, qiyabi icraat cinayət qanununun bütün cinayət tərkibləri ilə əlaqədar deyil, yalnız CPM-in 467-13.1-ci maddəsində göstərilən cinayətlərlə əlaqədar açıla bilər. Bunlara ilk növbədə soyqırım cinayətləri, sülh və insanlıq əleyhinə cinayətlər, müharibə cinayətləri aiddirlər (Azərbaycan Res-

publikası Cinayət Məcəlləsinin 100–119-ci maddələri) [8, s.25-31].

Şəxsiyyət əleyhinə olan cinayətlərdən (CM-in 8-ci bölməsi) isə bu qrupa CM-in 137 (insan orqanlarının və toxumalarının alqı-satqısı, qanunsuz donorluğu və transplantasiyası), 144–145 (adam oğurluğu, insan alveri, məcburi əmək, insan alveri məqsədilə sənədlərlə qanunsuz hərəkətlər, qanunsuz azadlıqdan məhrum etmə) tərkibləri daxil edilmişdir.

Qiyabi icraat iqtisadi sahədə cinayətlərlə (CM-in 9-cu bölməsi) əlaqədar aşağıda göstərilən cinayət tərkibləri üzrə açıla bilər: CM-in 178 (dələduzluq), 179 (mənimsəmə və ya israf etmə), 182 (hədə-qorxu ilə tələb etmə), 193-1 (cinayət yolu ilə əldə edilmiş əmlakı leqallaşdırma), 204 (Saxta pul və ya qiymətli kağızlar hazırlama, əldə etmə və ya satma), 205 (Saxta ödəniş alətlərini və ya qiymətli kağız sayılmayan ödəniş sənədlərini hazırlama, əldə etmə və ya satma), 206 (Qaçqınçılıq), 206-1 (Azərbaycan Respublikasından xarici ölkəyə və ya xarici ölkədən Azərbaycan Respublikasına qanunsuz pul köçürülməsi fəaliyyəti ilə məşğul olma), 208-ci (Xarici valyuta vəsaitlərini xaricdən qaytarmama) maddələri.

İctimai təhlükəsizlik və ictimai qayda əleyhinə olan cinayətlərdən (CM-in 10-cu bölməsi) qiyabi icraat CM-in 214–219-1 (Terrorçuluq; Terrorçuluğu maliyyələşdirmə; Terrorçuluğa açıq çağırışlar; Terrorçuluq məqsədi ilə təlim keçmə; Adamları girov götürmə; Terrorçuluq barədə bilə-bilə yalan məlumat vermə; Banditizm; Cinayətkar birlik (təşkilat) yaratma; Hava və ya su nəqliyyatı gəmisini, yaxud dəmir yolu qatarını qaçırma; Dəniz quldurluğu) və 228-ci (Qanunsuz olaraq silah, onun komplekt hissələrini, döyüş sursatı, partlayıcı maddələr və qurğular əldə etmə, başqasına vermə, satma, saxlama, daşıma və ya gəzdirmə) maddələrində nəzərdə tutulmuş cinayətlərlə əlaqədar açıla bilər.

Dövlət hakimiyyəti əleyhinə olan cinayətlərdən (CM-in 11-ci bölməsi) isə bu qrupa CM-in 274–283-1 (Dövlətə xəyanət; Azərbaycan Respublikasının Silahlı Qüvvələrindən və Azərbaycan Respublikası qanunvericiliyi ilə nəzərdə tutulmuş digər silahlı birləşmələrdən Azərbaycan xalqına və konstitusiyalı dövlət orqanlarına qarşı

istifadə etmə; Casusluq; Dövlət xadiminin və ya ictimai xadimin həyatına sui-qəsd etmə; Həkimyyəti zorla ələ keçirmə və ya onu zorla saxlama, dövlətin konstitusiyaya quruluşunu zorla dəyişdirmə; Qanunvericiliklə nəzərdə tutulmayan silahlı birləşmələri və ya qrupları yaratma; Silahlı qiyam; Dövlət əleyhinə yönələn açıq çağırışlar; Azərbaycan Respublikasının ərazi bütövlüyünün parçalanmasına yönələn atributları və ya simvolları nümayiş etdirmə, yayma, hazırlama, əldə etmə, saxlama, daşıma və ya gəzdirmə; Təxribat; Milli, irqi, sosial və ya dini nifrət və düşmənçiliyin salınması; Azərbaycan Respublikasının hüdudlarından kənar silahlı münaqişələrdə iştirak etmək məqsədi ilə sabit qrup yaratma), 308–314-3 (Vəzifə səlahiyyətlərindən sui-istifadə; Dövlət büdcəsinin, məqsədli büdcə fondlarının və ya büdcədən kənar dövlət fondlarının vəsaitindən təyinatı üzrə istifadə etməmə; Dövlət satınalmaları haqqında qanunvericiliyi pozma; Vəzifə səlahiyyətlərini aşma; Vəzifəli şəxsin səlahiyyətlərini mənimsəmə; Rüşvət alma (passiv rüşvətخورluq); Rüşvət vermə (aktiv rüşvətخورluq); Vəzifəli şəxsin qərarına qanunsuz təsir göstərmə (nüfuz alveri); Vəzifə saxtakarlığı; Səhlənkarlıq; Dövlətin müstəsna mülkiyyətində olan torpaq sahələrinə dair qanunsuz qərar qəbul etmə; Qanunla müəyyən olunmuş qaydaları pozmaqla torpaq sahələri ayırma, yaxud tikinti və ya quraşdırma işlərinin aparılmasına icazə vermə; Qanunvericiliklə müəyyən olunmuş qaydaları pozmaqla aparılan tikinti işlərinin qarşısının alınmaması), 318 (Azərbaycan Respublikasının dövlət sərhədini qanunsuz olaraq keçmə), 318-1-ci (Qanunsuz miqrasiyanın təşkili), 319 (Azərbaycan Respublikasının dövlət sərhədini qanunsuz olaraq dəyişmə) və 324-cü (Azərbaycan Respublikasının Dövlət Bayrağı və ya Azərbaycan Respublikasının Dövlət Gerbi barədə təhqiredici hərəkətlər) maddələrində nəzərdə tutulmuş tərkibləri daxil edilmişdir.

Nəzərə almaq lazımdır ki, yuxarıda sadalanan həmin maddələrlə yanaşı, eyni bir cinayət işi çərçivəsində cinayətlərin məcmusu üzrə həmin Məcəllənin digər maddələri ilə ittiham olunan təqsirləndirilən şəxsin Azərbaycan Respublikasının ərazisindən kənar istintaqdan və ya məhkəmədən gizləndiyi və ya çağırışa gəlməkdən qəsdən

boyun qaçırdığı üçün cinayət prosesində şəxsən iştirakının təmin edilməsi mümkün olmadıqda, onun barəsində cinayət təqibi qiyabi icraat qaydasında aparıla bilər (CPM-in 467-13.1-ci maddəsi).

Yuxarıda sadalananlardan görüldüyü kimi, yalnız cinayət qanununun xüsusi hissəsinin ilk bölməsi olan “Sülh və insanlıq əleyhinə cinayətlər”in (CM-in 7-ci bölməsinin) istisnasız bütün cinayət tərkibləri (bütün maddələri) üzrə qiyabi icraatın açıla bilməsi nəzərdə tutulmuşdur. Belə ki, son iki əsrdə ermənilər tərəfindən Qafqazda azərbaycanlılara qarşı məqsədyönlü şəkildə həyata keçirilmiş soyqırım siyasəti nəticəsində xalqımız ağır məhrumiyyətlərə, milli faciə və məşəqətlərə məruz qalmışdır. Hörmətli professorumuz Şəhla xanım Səmədovanın ürək ağrısı və təəssüflə qeyd etdiyi kimi, irqi ayrışdırıcılıq – aparteid istisna olmaqla, CM-nin 7-ci bölməsində göstərilən bütün cinayətlər Azərbaycan ərazisində və Azərbaycan vətəndaşlarına qarşı törədilmişdir. Bu cinayətləri törədən şəxslərdən heç kim uzun illər ərzində mühakimə olunmamışdır [5]. Doğrudur, Müzəffər Ali Baş Komandanımız cənab İlham Əliyevin rəhbərliyi, ordumuzun və xalqımızın “Dəmir yumruq” əməliyyatı ətrafında birləşməsi nəticəsində 44 günlük vətən müharibəsində Xocalı soyqırımını və Azərbaycan vətəndaşlarına qarşı törədilmiş digər ağır cinayətləri törətmiş erməni cəlladlarının layiqli cəzaları verilmişdir [7, s.137-151].

Çox keçmədi ki, hər b meydanında verilmiş layiqli cəzalar hüquqi müstəvidə də reallaşdırılmağa başladı. Soyqırım cinayətləri, sülh və insanlıq əleyhinə cinayətlər, müharibə cinayətləri törətmiş erməni əsilli bir sıra şəxslər cinayət məsuliyyətinə cəlb olunmuş və müstəqil Azərbaycan dövlətinin məhkəmələrində mühakimə olunmuşlar. Lakin Xocalı soyqırımını və onlarla digər soyqırım cinayətləri, sülh və insanlıq əleyhinə cinayətlər, müharibə cinayətləri törətmiş Serj Sarkisyan, Robert Köçəryan və erməni əsilli bir sıra başqaları cinayət məsuliyyətinə cəlb olunmamış və mühakimə olunmuşlar. Onların mühakimə olunmasında CPM-in cinayət təqibi üzrə qiyabi icraatı tənzimləyən yeni normaları, şübhəsiz ki, müsbət rol oynayacaq və mühüm əhəmiyyətə malik olacaqdır.

Təqsirləndirilən şəxsin CPM-in 54-1 – 54-4-cü maddələrində (“Prosessual sənədlərin rəsmi qaydada verilməsi” adlanan IV-I fəslində) nəzərdə tutulmuş qaydada cinayət prosesini həyata keçirən orqana çağırılması nəticə vermədikdə, cinayət prosesini həyata keçirən orqandan gizlənən və ya çağırışa gəlməkdən qəsdən boyun qaçıran şəxsə ittiham elan etmək üçün onun tutulması, axtarışı, eləcə də CPM və Azərbaycan Respublikasının tərəfdar çıxdığı beynəlxalq müqavilələrlə müəyyən edilmiş qaydada verilməsi (ekstradisiyası) üçün tədbirlər görülür.

Cinayət prosesini həyata keçirən orqan təqsirləndirilən şəxsin yuxarıda göstərilən qaydada çağırılmasını həyata keçirdikdə, eyni zamanda barəsində cinayət təqibinin qiyabi icraat qaydasında keçirilməsi imkanı barədə onu məlumatlandırır, habelə həmin icraatda özünün seçimi əsasında müdafiəçi vasitəsilə təmsil olunmaq hüququndan istifadə etmək istədiyi halda, müdafiəçisi barədə məlumatları cinayət prosesini həyata keçirən orqana göndərməli olduğunu bildirir (CPM-in 467-13.3-cü maddəsi). Belə ki, CPM-in 91.5.43-cü maddəsinə əsasən, cinayət təqibi qiyabi icraat qaydasında aparıldıqda təqsirləndirilən şəxs qanunda nəzərdə tutulmuş hallarda və qaydada aşağıdakı hüquqları həyata keçirir:

- çağırış vərəqəsini, cinayət təqibi üzrə qiyabi icraatın açılması barədə qərarı, habelə cinayət təqibi üzrə qiyabi icraat nəticəsində qəbul edilmiş qiyabi hökm və ya məhkəmənin digər yekun qərarını CPM-in 54-1 – 54-4-cü maddələrində nəzərdə tutulmuş qaydada almaq (istintaqdan və ya məhkəmədən gizlənməsi müəyyən edildiyi hallar istisna olmaqla);

- cinayət təqibi üzrə qiyabi icraatda müdafiəçisi vasitəsilə təmsil olunmaq;

- cinayət işinin materialları ilə tanış olmaq, istintaq və digər prosessual hərəkətlərin keçirilməsinə dair vəsatətlər vermək;

- cinayət təqibi üzrə qiyabi icraat nəticəsində qəbul edilmiş qiyabi hökm və ya məhkəmənin digər yekun qərarı ilə bağlı CPM-in 467-17-ci maddəsində nəzərdə tutulmuş qaydada ərizə verərək, onun ləğv edilməsi və cinayət işinə yenidən baxılmasını tələb etmək.

İbtidai araşdırmada müdafiəçinin iştirakı məc-

huri olan hallar sırasına cinayət təqibinin qiyabi icraat qaydasında aparılması da daxildir. 26 yanvar 2024-cü il tarixdə qüvvəyə minmiş Qanunla CPM-ə əlavə olunmuş 92.3.15-1-ci maddəyə əsasən, məhkəməyədək icraat zamanı cinayət təqibi qiyabi icraat qaydasında aparıldıqda müdafiəçinin iştirakı təmin olunmalıdır. Eyni zamanda cinayət prosesində qiyabi icraat zamanı müdafiəçinin iştirakının hansı andan zəruri olması qaydası da imperativ qaydada müəyyənləşdirilmişdir. Belə ki, CPM-in 92.4.9-cü maddəsinə əsasən, cinayət təqibi üzrə qiyabi icraatın açılması barədə prokurorun təqdimatına məhkəmədə baxılarkən müdafiəçinin iştirakı təmin olunmalıdır. CPM-in 467-13.7-ci maddəsinə əsasən, təqsirləndirilən şəxsin özünün seçdiyi müdafiəçi barədə məlumat olmadıqda, cinayət təqibi üzrə qiyabi icraatın açılması barədə məsələyə baxılmasında müdafiəçinin iştirakı cinayət prosesini həyata keçirən orqan tərəfindən təmin edilir. Təqsirləndirilən şəxsə verilməli olan prosessual sənədlərin surətləri müdafiəçiyə təqdim edilir.

Təqsirləndirilən şəxsin yuxarıda göstərilən qaydada çağırılması həyata keçirərkən, göstərilən tədbirlər nəticə vermədikdə, cinayət prosesini həyata keçirən orqan təqsirsizlik prezumpsiyasına riayət etməklə, CPM-in 54-2.1-ci maddəsində nəzərdə tutulmuş məlumatları (çağırış vərəqəsinin verilməli olduğu şəxsin ünvanı istisna olmaqla) ictimai televiziya və radio vasitəsilə yayımlayır və rəsmi internet səhifəsində dərc etdirir (CPM-in 467-13.4-cü maddəsi). Təqsirləndirilən şəxs cinayət təqibi üzrə icraatın hər hansı mərhələsində şəxsən iştirak etdikdən sonra istintaq və ya məhkəmədən gizləndikdə, onun göstərilən qaydada məlumatlandırılması tələb edilmir və həmin şəxs cinayət təqibinin qiyabi icraat qaydasında aparılmasından məlumatlı hesab olunur.

Məhkəməyədək icraat zamanı cinayət təqibi üzrə qiyabi icraatın açılması barədə qərar müstəntiqin vəsatəti və ibtidai araşdırmaya prosessual rəhbərliyi həyata keçirən prokurorun yuxarı prokurorla razılaşdırılmış təqdimatı əsasında məhkəmə nəzarətini həyata keçirən məhkəmə tərəfindən qəbul olunur. Bu zaman vəsatətə və təqdimata CPM-in 442 – 454-cü maddələrində müəyyən edilmiş qaydada baxılır. İbtidai araşdırmaya pro-

sessual rəhbərliyi həyata keçirən prokuror cinayət təqibi üzrə qiyabi icraatın açılması məsələsinə dair məhkəmənin qərarının alınması haqqında əsaslandırılmış vəsatəti aldıqdan sonra 24 saat müddətində müvafiq qərarın qəbul edilməsi barədə təqdimatı məhkəməyə verməli və ya vəsatətin müdafiə edilməsindən imtina haqqında əsaslandırılmış qərar çıxarmalıdır. Cinayət təqibi üzrə qiyabi icraatın açılmasının zəruriliyini təsdiq edən materiallar vəsatətə əlavə edilməlidir. Həmin materiallar kifayət etmədikdə, ibtidai araşdırmaya prosessual rəhbərliyi həyata keçirən prokuror və ya məhkəmə nəzarəti funksiyalarını həyata keçirən hakim onların tamamlanmasını tələb etmək hüququna malikdir.

Cinayət təqibi üzrə qiyabi icraatın açılması məsələsinə dair müraciətlərə hakim tərəfindən təkbaşına, qapalı məhkəmə iclasında baxılır. Məhkəmədə cinayət təqibi üzrə qiyabi icraatın açılması məsələsinə dair müraciətə həmin müraciət məhkəməyə daxil olduqdan sonra 48 saat müddətində baxılır. Hakim cinayət təqibi üzrə qiyabi icraatın açılması məsələsi ilə bağlı məhkəmə iclasına vəsatəti təsdiq və ya təkzib edən şəxsləri çağıraraq dindirmək, müraciətin əsaslılığının yoxlanılması üçün zəruri olan sənəd və maddi sübutları tələb etmək hüququna malikdir. Həmin şəxslərin məhkəmə iclasına gəlməməsi məhkəmə iclasının keçirilməsinə mane olmur.

Cinayət təqibi üzrə qiyabi icraatın açılması məsələsi üzrə məhkəmə iclası aşağıdakı ardıcılıqla aparılır: hakim məhkəmə iclasını açır, hansı müraciətə baxılmasını elan edir, məhkəmə iclası iştirakçılarının səlahiyyətlərini yoxlayır, onlara hüquq və vəzifələrini izah edir; vəsatət vermiş şəxs öz vəsatətini şifahi əsaslandırır, hakim və məhkəmə iclasının digər iştirakçılarının suallarına cavab verir; məhkəmə iclasında müraciətlə əlaqədar qanuni mənafeyinə toxunulan şəxslər, habelə onların müdafiəçiləri və nümayəndələri iştirak etdikdə, onlara izahat vermək və etirazlarını bildirmək imkanı yaradılır; məhkəmə iclasında iştirak edən prokuror öz yekun sözündə məhkəməyə vəsatətin təmin və ya rədd edilməsini təklif edir, bu zaman prokuror özünün məhkəməyə göndərdiyi təqdimatdan imtina etmək hüququna malikdir; hakim CPM-in, Azər-

baycan Respublikasının cinayət və digər qanunlarının tələblərinə müvafiq olaraq vəsatətin təmin və ya rədd edilməsi barədə qərar çıxarır və onu iştirak edən şəxslərə dərhal elan edir.

Məhkəmənin hazırlıq iclası və ya məhkəmə baxışı zamanı, habelə apellyasiya və kassasiya instansiyası məhkəmələrində cinayət təqibi üzrə qiyabi icraatın açılması barədə məsələ məhkəmənin öz təşəbbüsü ilə və ya ittiham tərəfinin vəsatəti əsasında işə baxan məhkəmənin qərarı ilə həll edilir. Cinayət təqibi üzrə qiyabi icraatın açılması barədə qərar yalnız təqsirləndirilən şəxs barəsində axtarış elan olunduğu vaxtdan 3 ay keçdikdən sonra qəbul edilə bilər.

Cinayət təqibi üzrə qiyabi icraatın açılması barədə məsələyə baxılarkən məhkəmə tərəfindən aşağıdakı hallar nəzərə alınır:

- təqsirləndirilən şəxsin CPM-də nəzərdə tutulmuş qaydada çağırılması, olduğu yerin müəyyən edilməsi və cinayət prosesini həyata keçirən orqanın sərəncamına verilməsi üçün görülən tədbirlər;
- təqsirləndirilən şəxsin hüquqi yardım almaq və müdafiə hüququnun təmin edilməsi;
- təqsirləndirilən şəxsin CPM-in 467-13.10.3-cü maddəsində və Azərbaycan Respublikasının tərəfdar çıxdığı beynəlxalq müqavilələrdə nəzərdə tutulmuş qaydada axtarışı və verilməsi (ekstradisiyası) üçün görülmüş tədbirlər.

Cinayət təqibi üzrə qiyabi icraatın açılması məsələsi ilə bağlı məhkəmə qərarının sürəti həmin qərar çıxarıldıqdan sonra 3 gündən gec olmayaraq vəsatəti vermiş şəxsə, ibtidai araşdırmaya prosessual rəhbərliyi həyata keçirən prokurora, təqsirləndirilən şəxsin müdafiəçisinə və təqsirləndirilən şəxsə (istintaqdan və ya məhkəmədən gizlənməsi müəyyən edildiyi hallar istisna olmaqla) məhkəmə tərəfindən göndərilir.

Müstəntiq tərəfindən ittiham aktı ibtidai araşdırmaya prosessual rəhbərliyi həyata keçirən prokurora göndərilənədək təqsirləndirilən şəxs könüllü gəldikdə və ya cinayət prosesini həyata keçirən orqanın sərəncamına verildikdə müstəntiq dərhal cinayət təqibi üzrə qiyabi icraata xitam verilməsi haqqında qərar qəbul edir və bu barədə ibtidai araşdırmaya prosessual rəhbərliyi həyata keçirən prokurora məlumat verir. Cinayət işinə ittiham aktı ilə birlikdə ibtidai araşdırmaya proses-

sual rəhbərliyi həyata keçirən prokuror tərəfindən baxılarkən təqsirləndirilən şəxs könüllü gəldikdə və ya cinayət prosesini həyata keçirən orqanın sərəncamına verildikdə prokuror dərhal cinayət təqibi üzrə qiyabi icraata xitam vermək və ibtidai istintaqın aparılması üçün cinayət işini öz göstərişləri ilə müstəntiqə qaytarmaq (CPM-in 290.3.3-1-ci maddəsi) haqqında qərar qəbul edir. Göstərilən qaydada qərar çıxarıldığı vaxtdan cinayət təqibi üzrə icraat CPM ilə müəyyən edilmiş ümumi qaydada davam etdirilir.

Təqsirləndirilən şəxs könüllü gəlidiyi və ya cinayət prosesini həyata keçirən orqanın sərəncamına verildiyi gün müstəntiq təqsirləndirilən şəxsə CPM-də nəzərdə tutulmuş hüquq və vəzifələrini, o cümlədən qanuna uyğun olaraq vəsatət vermək hüququnu izah edir, bu barədə protokol tərtib edir və onu cinayət işinin materialları ilə tanış edir. Cinayət işinin materialları ilə tanışlıq başa çatdığı vaxtdan 48 saat ərzində təqsirləndirilən şəxs və onun müdafiəçisi təqsirləndirilən şəxsə aid istintaq və digər prosesual hərəkətlərin keçirilməsi barədə vəsatət verə bilər. Vəsatətə CPM-in 287.2-ci maddəsində nəzərdə tutulmuş qaydada və müddətdə baxılır. CPM-in 467-14.4-cü maddəsində nəzərdə tutulmuş vəsatət əsasında və ya müstəntiqin öz təşəbbüsü ilə cinayət təqibi üzrə qiyabi icraat zamanı aparılmış təqsirləndirilən şəxsə aid istintaq və digər prosesual hərəkətlər təkrar keçirilə, habelə əlavə istintaq və digər prosesual hərəkətlər aparıla bilər.

Məhkəmə hökm və ya digər yekun qərar çıxarmaq üçün müşavirə otağına gedənədək təqsirləndirilən şəxs könüllü gəldikdə və ya məhkəmənin sərəncamına verildikdə məhkəmə dərhal cinayət təqibi üzrə qiyabi icraata xitam verilməsi haqqında qərar qəbul edir. Həmin qərar qəbul edildikdən sonra məhkəmə icraatı CPM ilə müəyyən edilmiş ümumi qaydada aparılır. CPM-in 467-16.1-ci maddəsinə əsasən, qiyabi hökm və ya digər yekun qərar bu Məcəllə ilə nəzərdə tutulmuş ümumi qaydada çıxarılır və icra edilir. Barəsində qiyabi hökm və ya digər yekun qərar çıxarılmış şəxs Azərbaycan Respublikasının hüduqlarından kənarında olduqda qiyabi hökmün və ya digər yekun qərarın icra olunması üçün bu Məcəllədə və Azərbaycan Respublikasının tərəfdar çıxdığı beynəlxalq müqavilələrdə nəzərdə tutulmuş tədbirlər görülür.

Barəsində qiyabi hökm və ya digər yekun qərar çıxarılmış şəxs qiyabi hökm və ya digər yekun qərar qanuni qüvvəyə mindikdən sonra könüllü gəldikdə və ya cəzanı icra edən orqanın sərəncamına verildikdə cəzanı icra edən orqan dərhal qiyabi hökm və ya digər yekun qərarı çıxarmış məhkəməyə qiyabi hökm və ya digər yekun qərarın ləğv edilməsi və yeni məhkəmə baxışının keçirilməsi barədə məsələlərə baxılması üçün təqdimat verir. Təqdimatın daxil olduğu vaxtdan 10 gün müddətində məhkəmə hökm və ya məhkəmənin digər yekun qərarlarının icrası qaydasında iclas təyin edir. Məhkəmənin iclasında barəsində qiyabi hökm və ya digər yekun qərar çıxarılmış şəxs, müdafiəçi və prokurorun iştirakı məcburidir (CPM-in 467-17.2-ci maddəsi).

Məhkəmə barəsində qiyabi hökm və ya digər yekun qərar çıxarılmış şəxsə qiyabi hökm və ya digər yekun qərarın ləğv edilməsi və yeni məhkəmə baxışının keçirilməsi barədə ərizə vermək hüququnu izah edir, bunu məhkəmə iclasının protokoluna daxil edir, barəsində qiyabi hökm və ya digər yekun qərar çıxarılmış şəxsə və onun müdafiəçisinə 10 gün müddətində cinayət işinin materialları ilə tanış olmaq üçün şərait yaradır. Cinayət işinin həcmimin böyüklüyü ilə əlaqədar barəsində qiyabi hökm və ya digər yekun qərar çıxarılmış şəxsin və ya onun müdafiəçisinin vəsatəti əsasında həmin müddət 30 günədək uzadılır.

Cinayət işinin materialları ilə tanışlıq başa çatdığı vaxtdan 48 saat ərzində barəsində qiyabi hökm və ya digər yekun qərar çıxarılmış şəxs və ya onun müdafiəçisi qiyabi hökm və ya digər yekun qərarın ləğv edilməsi və yeni məhkəmə baxışının keçirilməsi barədə ərizə verməzsə, hakim qiyabi hökmün və ya digər yekun qərarın icrası barədə göstəriş verir və qiyabi hökm və ya digər yekun qərar ümumi qaydada icra olunur.

Barəsində qiyabi hökm və ya digər yekun qərar çıxarılmış şəxs və ya onun müdafiəçisi qiyabi hökm və ya digər yekun qərarın ləğv edilməsi və yeni məhkəmə baxışının keçirilməsi barədə ərizə verdikdə, həmin qiyabi hökm və ya digər yekun qərarın ləğv edilməsi barədə qərar qəbul edilir və yeni məhkəmə baxışının keçirilməsi məqsədilə CPM-in 298 – 307-ci maddələrində nəzərdə tutulmuş tədbirlər görülür.

Beləliklə, “Azərbaycan Respublikasının Cinayət-Prosessual Məcəlləsində dəyişiklik edilməsi haqqında” 22 dekabr 2023-cü il tarixli Qanunla CPM-in “Xüsusi icraatlar” bölməsinə əlavə edilmiş “Cinayət təqibi üzrə qiyabi icraat” adlanan fəslin normaları cinayət prosesində sübutların vaxtında əldə olunması və tədqiq edilməsinə nail olunması, istintaqın gecikdirilməsinin və əsassız süründürməçiliyin qarşısının alınması, ədalət mühakiməsinin təqsirləndirilən şəxsin qeyri-qanuni

maraqlarından və iradəsindən asılı olmadan həyata keçirilməsinin və səmərəliliyinin real təmin olunması, təqsirləndirilənə ittiham elan olunmasını, cinayət işlərinə baxılmasını və pozulmuş hüquqlarının bərpasını şəxslərin həddən artıq uzun müddət gözləməsinin qarşısının alınması sahəsində cinayət-prosessual qanunvericiliyimizin təkmilləşdirilməsində irəliyə doğru atılmış inamlı addım hesab olunmalıdır.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası. <https://e-qanun.az/framework/897>
2. Azərbaycan Respublikasının Cinayət-Prosessual Məcəlləsi. <https://e-qanun.az/framework/46950>
3. Azərbaycan Respublikası Cinayət Məcəlləsi. <https://e-qanun.az/framework/46947>
4. Azərbaycan SSR-in 1960-cı il 8 dekabr tarixli Qanunu ilə təsdiq edilmiş Azərbaycan SSR Cinayət-Prosessual Məcəlləsi. Bakı – “Azərnaşr”, 1988, səh:146-147.
5. Şəhla Səmədova. Azərbaycan Respublikası Cinayət Məcəlləsinin beynəlxalq cinayətlərə görə məsuliyyət müəyyən edən normalarının tətbiqi məsələləri haqqında // “Qanunçuluq” yurnalı, 2006, № 6.
6. Mayıl Bayramov, Mətanət Əsgərova. Cinayət tətbiqi üzrə qiyabi icraatın tətbiqi məsələləri // “Azərbaycan Prokurorluğu” Elmi-praktiki jurnal, № 3 və 4, 2024.
7. Seyfulla Aslanov. İnformasiya təhlükəsizliyi cinayət prosesinin aktual problemi kimi (qanunvericilik texnikası və qanun yaradıcılığı kontekstində) // “Qanun” jurnalı, 2024-cü il. №9 (359), səh:137-151.
8. Seyfulla Aslanov. Cinayət qanununun sistemində soyqırım cinayətlərinin yeri (müqayisəli hüquqi təhlil) // Polis Akademiyasının Elmi Xəbərləri. Elmi hüquq jurnalı. № 2 (38), 2023. səh:25-31.
9. Виноградов В.А. Распределение бремени доказывания и стандарт доказывания в уголовном процессе Англии и США // Российское правосудие. 2016. №8(124). С. 97–101.
10. Звягинцев А.Г. Нюрнбергский набат: репортаж из прошлого, обращение к будущему. — М.: ОЛМА Медиа Групп, 2006. — 1120 с.
11. Уголовный процесс современных зарубежных государств: Учебное пособие / К. Б. Калиновский. Петрозаводск: Изд-во ПетрГУ, 2000. 48 с.
12. Арабули Т.Д. Заочное производство по уголовному делу: история и современность / Челябинск: Полиграф-Мастер, 2007. 112 с.
13. Казаков А.А. Заочное судебное разбирательство уголовных дел: автореферат диссертации кандидата юридических наук / А.А. Казаков. Екатеринбург. 2009. 25 с.

Сейфулла АСЛАНОВ

ХАРАКТЕРНЫЕ ОСОБЕННОСТИ УГОЛОВНО-ПРОЦЕССУАЛЬНОГО РЕГУЛИРОВАНИЯ ЗАОЧНОГО ПРОИЗВОДСТВА

(сравнительно-правовой анализ)

РЕЗЮМЕ

В статье указано, что Конституция независимой Азербайджанской Республики играет важную роль в правовом регулировании общественных отношений во всех сферах жизни нашей страны, являясь основой нашей законодательной системы, в целом является правовой базой совершенствования судебно-правовой системы, в том числе заочного производства по уголовному преследованию. Кроме того, в статье дан сравнительный анализ характерных черт и характерных особенностей заочного производства по уголовному преследованию.

Ключевые слова: судебно-правовые реформы, уголовное преследование, специальные производства, заочное производство, предварительное следствие, заочное вынесение приговора

Seyfulla ASLANOV

**CHARACTERISTIC FEATURES OF THE CRIMINAL
PROCEDURAL REGULATION OF TRIAL IN ABSENTIA**
(comparative legal analysis)

SUMMARY

The article shows that the Constitution of the Independent Republic of Azerbaijan plays an important role in the legal regulation of public relations in all spheres of the life of our country, being the basis of our legislative system, it forms the legal basis for the improvement of the judicial-legal system as a whole, including correspondence proceedings on criminal prosecution. In addition, the article provides a comparative analysis of the characteristic features and characteristic features of correspondence proceedings on criminal prosecution.

Keywords: judicial-legal reforms, criminal prosecution, special proceedings, correspondence proceedings, preliminary investigation, sentencing in absentia

Bilal İBRAHİMOV

*Azərbaycan Respublikası Daxili İşlər Nazirliyinin
Polis Akademiyasının Beynəlxalq əməkdaşlıq
bölməsinin inspektoru, polis leytenantı
e-mail: ibrahimovbilal9@gmail.com
<https://doi.org/10.62130/GGOU7740>*

TANINMAYA TƏQDİMETMƏ İSTINTAQ HƏRƏKƏTİNİN HÜQUQİ MAHIYYƏTİ: AZƏRBAYCAN VƏ BEYNƏLXALQ TƏCRÜBƏNİN MÜQAYİSƏSİ

XÜLASƏ

Məqalədə tanınmaya təqdimetmə istintaq hərəkəti üzrə araşdırmalar həyata keçirilmiş, Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyi ilə yanaşı Rusiya, Türkiyə, Almaniya və ABŞ kimi dövlətlərin qanunvericiliklərində də analoji məsələyə baxılmış, müqayisəli şəkildə analiz həyata keçirilmişdir. Qanuna riayət edilmədən əldə edilmiş sübutların xarici ölkələrin məhkəməsi tərəfindən hansı formada qiymətləndirilməsi və bir çox maraqlı məlumatlardan istifadə edilmişdir.

***Açar sözlər:** tanınmaya təqdimetmə, sübut, məhkəmə prezidentləri, hüquqi obyektivlik, hüquqi aktlar*

İstintaq zamanı dəlillərin əldə edilməsi və qiymətləndirilməsi prosesində şəxsiyyətin, əşyanın və ya obyektin eyniləşdirilməsi mühüm əhəmiyyətə malikdir. Tanınmaya təqdimetmə istintaq hərəkəti iş üçün lazımi sübutların düzgün və şəffaf əldə olunmasında vacib rol oynayır. Bu istintaq hərəkətinin keçirilməsində əsas məqsəd şahid, zərərçəkmiş və digər iştirakçıların əvvəl müşahidə etdikləri şəxsi və ya obyektləri tanımalarının təmin edilməsidir. Beynəlxalq hüquq normaları və dövlətlərin öz qanunvericilikləri bu prosedurun obyektiv və ədalətli həyata keçirilməsini tələb etməkdədir.

Tanınmaya təqdimetmə istintaq hərəkətinin hüquqi mahiyyəti və tətbiqi üsulları müxtəlif ölkələrin qanunvericilikləri və təcrübəsində fərqli xüsusiyyətlərə malikdir. Azərbaycan Respublikasının Cinayət Prosesual Məcəlləsi (CPM) ilə yanaşı, Rusiya Federasiyası, Almaniya, Türkiyə və ABŞ qanunvericiliklərinə də bu sahədə nəzər salınmış, ortaq və fərqli cəhətlərin mövcudluğu diqqətdən yayınmamışdır. Bu məqalədə təkcə Azərbaycan Respublikası deyil, eyni zamanda yuxarıda adıçəkilən dövlətlərin qanunvericiliklərində tanınmaya təqdimetmə istintaq hərəkətinin

hüquqi mahiyyəti müqayisəli şəkildə təhlil edilmişdir. Əvvəlcə tanınmaya təqdimetmənin hüquqi mahiyyətinə yerli qanunvericilikdə nəzər salınacaq, daha sonra isə ayrı-ayrı ölkələrlə müqayisəli təhlil həyata keçiriləcəkdir.

Tanınmaya təqdimetmənin hüquqi əsasına baxdıqda görə bilərik ki, tanınmaya təqdimetmə - istintaq zamanı şahid, zərərçəkmiş və ya digər şəxsin əvvəl müşahidə etdiyi şəxsi, əşyanı və ya obyektləri təqdim etməklə tanınmış-tanınmamasını müəyyən-ləşdirmək məqsədilə həyata keçirilən prosesual istintaq hərəkətidir [1]. Bu proses cinayət işi üzrə sübutların formalaşdırılması və obyektiv həqiqətin aşkar edilməsi baxımından çox vacibdir.

Azərbaycan Respublikasının Cinayət Prosesual Məcəlləsinin 239-241-ci maddələri tanınmaya təqdimetmənin hüquqi çərçivəsini müəyyən edir [2]. Qanuna əsasən:

- Tanınmaya təqdim ediləcək şəxs və ya obyekt digər özünə oxşar olan şəxslər və ya obyektlər arasında yerləşdirilir;
- Təqdim olunan əşya və ya şəxslərin sayı ən azı üç olmalıdır;
- Tanınmaya təqdimetmə istintaq hərəkəti keçirilməsi barədə protokol tərtib olunur və zəruri hallarda videoçəkiliş aparılır.

Bu müddəalar tanınmaya təqdimatın obyektiv, qərəzsiz və hüququn norma və prinsiplərinə əməl olunmaqla həyata keçirilməsinin göstəricisidir. İndi isə digər ölkələrin təcrübəsinə nəzər salmaqla geniş müqayisəyə başlaya bilərik. İlk olaraq qonşu Rusiya praktikasına baxsaq görə bilərik ki, Rusiya Federasiyasının Cinayət Prosesual Məcəlləsinin 193-194-cü maddələrində tanınmaya təqdimat istintaq hərəkətinin hüquqi əsasları təsbit olunmuşdur [3]. Azərbaycanla Rusiya qanunvericilərində tanınmaya təqdimat ilə bağlı oxşar cəhətlərə tanınmaya təqdimat zamanı ən azı üç nəfər şəxs və ya eyni sayda obyektin təqdim olunmasını, müdafiəçi və digər prosesual iştirakçıların prosesdə iştirak edə bilmələrini, protokollaşdırma və videoçəkilişin aparılmasının çox geniş tətbiq edilməsini qeyd edə bilərik.

Rusiyada təcrübə baxımından tanınmaya təqdimat zamanı müxtəlif üsullardan istifadə olunur. Onların arasında ən çox tətbiq edilənlərdən biri “fotoşəkil üzrə tanıma” və “video line-up” metodlarıdır. Fotoşəkil üzrə tanıma zamanı şahidə və ya zərərçəkmiş şübhəli şəxsin və ya digər mümkün şəxslərin fotoşəkilləri təqdim edilir. Bu zaman şəkillər eyni tipli, oxşar formatda olmalı, şübhəli şəxsin şəkli digərlərindən açıq-aşkar seçilməməli və tanıma prosesi prosesual qanunvericiliyin tələblərinə uyğun aparılmalıdır. Bu üsul, xüsusilə canlı tanıma mümkün olmadıqda və ya praktiki baxımdan çətinliklər yarandıqda tətbiq edilir.

Digər üsul olan “video line-up” isə müasir texnologiyadan istifadə etməklə həyata keçirilir. Burada tanıma prosesi videomateriallar vasitəsilə aparılır. Məsələn, şübhəli şəxslərin iştirakı ilə əvvəlcədən çəkilmiş videoçarxlar şahidə nümayiş etdirilir və ondan həmin şəxsi tanıyıb-tanımadığı soruşulur. Bu metodun üstünlüyü ondadır ki, canlı təqdimat zamanı ola biləcək psixoloji təsirlərin qarşısı alınır, eyni zamanda daha obyektiv və şəffaf nəticələr əldə etmək mümkündür.

Qeyd etmək lazımdır ki, Rusiya Federasiyası məhkəmə praktikasında yalnız milli qanunvericiliyin tələbləri deyil, həm də *Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsinin (AİHM)* qərarları nəzərə alınır. Xüsusilə tanıma prosesində şəxsiyyətin müdafiə hüququnun təmin edilməsi, ədalətli məhkəmə araşdırması prinsiplərinə əməl olunması və

insan hüquqlarının pozulmaması məsələləri AİHM-in presedent hüququ ilə sıx şəkildə əlaqələndirilir. Kifayət qədər maraqlı olan təcrübələrdən biri də Almaniyaya praktikasıdır.

Almaniya Cinayət Prosesual Qanununun (Strafprozessordnung – StPO) 58 və 81-ci maddələrinə əsasən, tanınmaya təqdimat prosesi əsasən iki formada həyata keçirilir: “Sichtung” (vizual tanıma) və “Gegenüberstellung” (üzbəüz tanıma). “Sichtung” zamanı şahid və ya zərərçəkmiş bir neçə şəxsin və ya onların fotoşəkillərinin nümayiş etdirilməsi yolu ilə tanıma prosesi aparılır. Bu zaman təqdim edilən şəxslər və ya şəkillər arasında balans və oxşarlıq təmin edilməlidir ki, tanıma prosesi obyektiv olsun. Digər maraqlı üsul—“Gegenüberstellung” isə şübhəli şəxsin birbaşa olaraq digər şəxslərlə birlikdə canlı şəkildə təqdim edilməsini nəzərdə tutur. Bu prosedur zamanı şahid qarşısında bir neçə şəxs eyni vaxtda göstərilir və ondan həmin şəxsi tanıyıb-tanımadığı soruşulur.

Almaniya hüquq sistemində tanınmaya təqdimat zamanı alternativlərin sayı, şəraitin yaradılması və prosedurun gedişi prosesual normalarla ciddi şəkildə tənzimlənir. Əsas məqsəd prosesin şəffaflığını, obyektivliyini və şahid ifadələrinin etibarlılığını təmin etməkdir.

Bununla yanaşı, Almaniya müdafiə hüququnun təmin olunması xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Tanınmaya təqdimat zamanı müdafiəçinin iştirakı mütləqdir, çünki bu, həm şübhəlinin hüquqlarının qorunmasına, həm də prosesin sonradan məhkəmədə şübhə altına alınmamasına xidmət edir [4]. Müdafiəçinin iştirakı, həmçinin tanıma zamanı hər hansı qeyri-qanuni hərəkətlərin, məsələn, şahidə təsir göstərilməsi, şəraitin birtərəfli yaradılması və ya digər sui-istifadə hallarının qarşısını alır.

Ümumilikdə, Almaniya praktikasında tanınmaya təqdimat zamanı əsas prioritetlərdən biri məhz şəxsin hüquqlarının qorunması, müdafiə hüququnun tam təmin edilməsi və ədalətli məhkəmə araşdırması prinsiplərinə əməl olunmasıdır. Bu səbəbdən Almaniya hüquq sistemi bu prosesi yalnız sübut toplama vasitəsi kimi deyil, həm də insan hüquqlarının qorunması baxımından həssas bir mərhələ kimi qiymətləndirir. Növbəti olaraq Türkiyə Cümhuriyyəti təcrübəsinə nəzər salmağımız maraqlı olar.

Türkiyə Respublikası Cinayət Prosesual Məcəlləsində təqdimmə ilə bağlı hüquqi normalar 52 və 81-ci maddələrdə müəyyən olunub [5]. Əsas məqamlar kimi tanınmaya təqdimmə zamanı ən azı üç alternativ şəxs və ya obyektin təqdim olunmasını, təzyiqli və istiqamət verilməsinə yol verilməməsini, müdafiəçinin iştirakının təmin olunmasını və protokollaşdırma və texniki vasitələrlə sənədləşdirmənin aparılmasını qeyd edə bilərik. Türkiyə Cümhuriyyətində tanınmaya təqdimmənin ədalətli keçirilməsi üçün son model texniki vasitələrdən istifadə edilir. Növbəti olaraq isə ən qarışıq hüquq sistemində malik olan Amerika Birləşmiş Ştatlarının qanunvericiliyinə nəzər salaq.

ABŞ-də tanınmaya təqdimmə ən çox iki üsulla həyata keçirilir: “line-up” (şəxslərin bir sırada canlı təqdim edilməsi) və “photo array” (fotoşəkillər sırası). Bu metodlarda şahid və ya zərərçəkmişə şübhəli şəxs bir neçə alternativ arasında göstərilir və tanıma prosesi aparılır. Seçim zamanı alternativlərin sayı, oxşarlığı və şəraitin obyektivliyi ciddi şəkildə qorunmalıdır ki, nəticələr etibarlı hesab olunsun.

ABŞ hüquqi sistemində tanınmaya təqdimmənin normativ bazası əsasən məhkəmə prezidentlərinə və Konstitusiyada təsbit olunmuş hüquqlara əsaslanır. Məsələn, “United States v. Wade” və “Gilbert v. California” işlərində Ali Məh-

kəmə tanınmaya təqdimmənin obyektiv aparılmamasının əldə edilmiş dəlillərin etibarsız sayılmasına gətirib çıxardığını vurğulamışdır [6]. Bu işlərdə məhkəmə, həmçinin qeyd etmişdir ki, müdafiəçinin iştirakı məcburidir və proses yalnız hüquq qaydalarına tam riayət olunmaqla aparıla bilər.

ABŞ təcrübəsində tanınmaya təqdimmənin ən mühüm prinsipi “due process” (ədalətli məhkəmə prosesi) prinsipidir. Bu prinsipin pozulması nəticəsində aparılan tanıma etibarsız hesab olunur və belə sübutların məhkəmədə istifadəsinə icazə verilmir. Bu yanaşma “exclusionary rule” adlanan qaydaya əsaslanır. Həmin qaydaya görə, qanunsuz və ya prosesual normalara zidd şəkildə əldə edilən sübutlar məhkəmədə qəbul edilmir və hökmün çıxarılmasına təsir göstərə bilməz.

Nəticə etibarilə, ABŞ hüquq praktikasında tanınmaya təqdimmə yalnız sübut toplama vasitəsi deyil, həm də konstitusion hüquqların qorunması baxımından xüsusi əhəmiyyət daşıyan bir prosedurdur. Burada əsas məqsəd yalnız şübhəlinin tanınması deyil, həm də şəxsiyyətin hüquqlarının qorunması və məhkəmənin ədalətliliyinin təmin edilməsidir.

İndi yuxarıda qeyd olunan yerli və beynəlxalq təcrübənin detallı müqayisəsini cədvəl şəklində ümumiləşdirmək olar.

Qayda	Azərbaycan	Rusiya	Almaniya	Türkiyə	ABŞ
Alternativlərin minimum sayı	3	3	3 və ya daha çox	3	5 və daha çox
Müdafiəçinin iştirakı	qanunla mümkündür	məcburi deyil, lakin geniş tətbiq olunur	məcburidir	məcburidir	məcburidir
Videoçəkilişin həyata keçirilməsi	zəruri hallarda	məcburi deyil, lakin geniş tətbiq olunur	məcburi deyil, lakin geniş tətbiq olunur	məcburi deyil, lakin geniş tətbiq olunur	məcburi deyil, lakin geniş tətbiq olunur
Digər texniki vasitələrdən istifadə olunması	mövcuddur	mövcuddur	geniş yayılıb	geniş yayılıb	geniş yayılıb

Yuxarıda aparılan izah və müqayisəli təhlillərdən aydın olur ki, Azərbaycan Respublikası qanunvericiliyində tanınmaya təqdimmə üzrə müəyyən hüquqi baza mövcuddur və bu institut is-

tintaq prosesində obyektiv həqiqətin müəyyən edilməsində mühüm vasitə kimi çıxış edir. Mövcud hüquqi çərçivə tanıma prosedurunun ümumi qaydalarını müəyyənləşdirir və onun prosesual

qaydalara uyğun icrasını nəzərdə tutur. Bununla belə, beynəlxalq və qabaqcıl dövlətlərin təcrübəsi göstərir ki, bu sahədə bəzi mexanizmlərin daha da təkmilləşdirilməsi zəruridir.

Xüsusilə tanınmaya təqdim etmə zamanı müdafiəçinin iştirakının məcburi qaydada təmin olunması şübhəlinin hüquqlarının qorunmasına, sübutların etibarlılığının artırılmasına və son nəticədə ədalətli məhkəmə araşdırmasının aparılmasına xidmət edəcəkdir. Eyni zamanda, təqdim olunan alternativlərin sayının artırılması, tanıma prosesində obyektivliyi və şahidin seçiminin təsadüfilik prinsipinə uyğunluğunu təmin edəcək, nəticələrin şübhə altına alınmasının qarşısını alacaqdır. Prosedurun video və audio qeydlərlə müşayiət olunması isə həm şəffaflığın artırılması, həm də sonradan məhkəmə araşdırmaları zamanı əlavə yoxlama imkanı yaradılması baxımından mühüm əhəmiyyət daşıyır.

Bundan əlavə, şahid və zərərçəkmişlərə psixo-

loji dəstəyin göstərilməsi onların ifadələrinin dəqiqliyini və emosional sabitliyini təmin etməklə yanaşı, insan hüquqlarının qorunması istiqamətində də mühüm addım olacaqdır. Nəhayət, Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsinin presedentlərinin praktiki tətbiqi Azərbaycan hüquq sistemində mövcud olan müddələrin beynəlxalq standartlarla daha sıx uyğunlaşmasına şərait yaradacaqdır.

Beləliklə, Azərbaycan Prosesual qanunvericiliyində mövcud müddəalar ümumilikdə beynəlxalq standartlara cavab versə də, müqayisəli təhlil göstərir ki, tanıma üçün təqdim etmə mexanizminin təkmilləşdirilməsi istiqamətində beynəlxalq təcrübənin, xüsusilə Almaniya və ABŞ modellərinin bəzi elementlərinin tətbiqi məqsədə uyğun olardı. Bu sahədə nəzərdə tutulan islahatlar yalnız istintaq prosesinin keyfiyyətini və səmərəliliyini yüksəltməyəəcək, eyni zamanda insan hüquqlarının müdafiəsini daha güclü və etibarlı şəkildə təmin edəcəkdir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. Azərbaycan Respublikasının Cinayət Prosesual Məcəlləsi, Bakı, 2000.
2. Rusiya Federasiyasının Cinayət Prosesual Məcəlləsi. Moskva, 2010.
3. Almaniya Strafprozessordnung (StPO). Berlin, 1987.
4. Türkiyə Cumhuriyeti Ceza Muhakemesi Kanunu. Ankara, 2005.
5. United States v. Wade, 388 U.S. 218 (1967).
6. Gilbert v. California, 388 U.S. 263 (1967).
7. Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsinin qərarları və presedentləri, 2023.
8. Hüquq üzrə beynəlxalq müqayisəli araşdırmalar. Bakı, 2024.

Билал ИБРАГИМОВ

ПРАВОВАЯ СУЩНОСТЬ ОПОЗНАНИЯ: СРАВНИТЕЛЬНЫЙ АНАЛИЗ АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ И МЕЖДУНАРОДНОЙ ПРАКТИКИ

РЕЗЮМЕ

В кратком изложении данная статья посвящена изучению правовой природы опознания как следственного действия. Наряду с законодательством Азербайджанской Республики, рассмотрены соответствующие нормативные акты таких государств, как Россия, Турция, Германия и США, проведён сравнительный анализ. Особое внимание уделяется тому, каким образом суды зарубежных стран оценивают доказательства, полученные с нарушением закона, а также рассматриваются другие интересные правовые аспекты. В заключение статьи приведены предложения и выводы.

Ключевые слова: опознание (идентификационное предъявление), доказательства, судебные прецеденты, юридическая объективность, нормативно-правовые акты

Bilal IBRAHIMOV

THE LEGAL ESSENCE OF THE IDENTIFICATION PARADE: A COMPARATIVE ANALYSIS OF AZERBAIJANI AND INTERNATIONAL PRACTICE**SUMMARY**

In summary, this article explores the legal nature of the identification parade as an investigative action. Alongside the legislation of the Republic of Azerbaijan, the study also examines relevant regulations of other countries such as Russia, Turkey, Germany, and the United States, providing a comparative analysis. Special attention is given to how evidence obtained in violation of the law is assessed by courts in foreign countries, along with other interesting legal insights. The article concludes with proposals and final considerations.

Keywords: identification parade, evidence, court precedents, legal objectivity, legal acts

Azər RƏHİMOV

*Azərbaycan Respublikasının Vəkillər
Kollegiyasının və Mediasiya Şurasının üzvü,
hüquq üzrə fəlsəfə doktoru
e-mail: azar.rahimov@gmail.com
<https://doi.org/10.62130/KTNO5971>*

ƏMƏK QANUNVERİCİLİYİNİN KÖKLÜ İSLAHATLARI KONTEKSTİNDƏ ƏMƏK MÜBAHİSƏLƏRİ VƏ HÜQUQPOZMA RİSKLƏRİNİN AZALDILMASI ÜZRƏ YENİ KONSEPTUAL MODELİN ELMİ-PRAKTİKİ ƏSASLARI

XÜLASƏ

“Sıfır hüquqi deviasiya” konsepti klassik reaktiv nəzarət mexanizmlərindən fərqli olaraq, hüquqi risklərin erkən mərhələdə aşkarlanmasına və onlara vaxtında müdaxilə edilməsinə imkan verəcək tam yeni bir yanaşma kimi təqdim oluna bilər. Yüksək çevikliyi və adaptivliyi sayəsində bu model yalnız əmək hüququ sahəsində deyil, digər normativ mühitlərdə də ciddi struktur dəyişikliklərinə ehtiyac olmadan tətbiq oluna bilər. Bu yanaşma normativ davranışın sabitliyini təmin etmək üçün elmi əsaslı və progressiv bir mexanizm təqdim edir. Onun praktiki tətbiqi hüquq tətbiqetmə təcrübəsində, korporativ mədəniyyətdə, iqtisadi təşviqlərdə və fundamental tədqiqatlarda müəyyən dəyişiklikləri tələb etsə də, hüquqi risklərin sistemli idarə olunması və dayanıqlı sosial-mədəni mühitin yaradılması üçün strateji çərçivə rolunu oynaya biləcək ki, nəticədə əmək mübahisələrinin və normativ pozuntuların qarşısının alınması üçün unikal bir yanaşma formalaşmış olacaq.

***Açar sözlər:** məşğulluq, əmək, əmək münasibətləri, əmək mübahisəsi, alternativ həll, sıfır hüquqi deviasiya*

Bildiyimiz kimi, Azərbaycan Respublikası 1992-ci ildən etibarən BƏT-in rəsmi üzvü olmaqla yanaşı, həm də təşkilatın normativ gündəminin formalaşmasına töhfə verən fəal tərəfdaş qismində çıxış edən ölkələrdəndir [8]. Son illərdə ölkənin beynəlxalq əmək standartlarına münasibətdə göstərdiyi ardıcıl mövqe və institusional açıqlıq bu statusu daha da gücləndirir. Azərbaycanın indiyədək 59 BƏT konvensiyası və 1 protokoluna qoşulması, eyni zamanda təşkilatın 10 fundamental sənədindən 9-nun ratifikasiyası [16] təsadüfi rəqəm deyil ki, bu da, dövlətin əmək hüquqlarının qorunmasını uzunmüddətli strateji istiqamət kimi qəbul etdiyini göstərən fundamental yanaşmanın aşkar göstəricisi hesab edilə bilər.

Şübhəsiz ki, bu geniş ratifikasiya xətti əmək

qanunvericiliyi sisteminin yenilənməsi prosesinə yeni nəfəs və dinamika gətirib. Xüsusilə məcburi əməyin aradan qaldırılması, uşaq əməyinin məhdudlaşdırılması, bərabər münasibət prinsiplərinin gücləndirilməsi və əmək münasibətlərində ayrı-seçkiliyin qarşısının alınması kimi sahələrdə beynəlxalq normaların milli müstəviyə köçürülməsi daha sistemli xarakter almağa müvəffəq olub. BƏT-in texniki əməkdaşlıq mexanizmlərində aktiv iştirak isə Azərbaycan üçün təkə hüquqi harmonizasiya deyil, həm də idarəçilik və nəzarət institusionalarının modernləşdirilməsi baxımından əlavə geniş imkanlar açmış olur.

Ən vacibi isə odur ki, Azərbaycanın BƏT çərçivəsindəki fəaliyyəti yalnız beynəlxalq öhdəliklərin yerinə yetirilməsi ilə məhdudlaşmır. Bu proses ölkədə sosial tərəfdaşlığın keyfiyyətini yük-

səldir, əmək münasibətlərində şəffaflığın və qabaqlayıcı tənzimləmənin ön plana çıxmasına şərait yaradır. Nəticə etibarilə, ölkənin əmək bazarı tədricən risklərin azaldılmasına, hüquqpozma hallarının qarşısının alınmasına və mübahisələrin daha səmərəli həllinə yönəlmiş yeni bir konseptual çərçivəyə uyğunlaşır.

BƏT-in 155-ci Konvensiyasına qoşulması [7] ölkənin əmək təhlükəsizliyi və sağlamlığının qorunması sahəsində normayaratma öhdəliklərini keyfiyyətcə yeni müstəviyə daşımış oldu. Bu ratifikasiya yalnız mövcud hüquqi çərçivənin zənginləşdirilməsi deyil, həm də risk əsaslı idarəetməyə keçidin institusional əsaslarının formalaşdırılması baxımından strateji əhəmiyyətə malikdir. Hazırda 187-ci Konvensiyanın ratifikasiyası istiqamətində aparılan hazırlıq işləri [1] Azərbaycanın bu sahədə ardıcıl, uzunmüddətli və konseptual şəkildə düşünülmüş siyasət yürütməsini nümayiş etdirir ki, bu gələcəyə baxışın sağlam əmək münasibətləri və “sifiz qəza gözləntisi” yanaşmasının milli praktikaya gətirilməsi kimi da başa düşülə bilər.

Konvensiyanın qəbul edilməsi təkcə peşə sağlamlığı və əməyin mühafizəsi sahəsində beynəlxalq standartlarla daha sıx inteqrasiyanı təmin etməyəcək, eyni zamanda, Azərbaycanın BƏT-in bütün 10 fundamental konvensiyasına qoşulması anlamına gələcək ki, bu mühüm göstəricidir və ölkənin müvafiq sahədə beynəlxalq öhdəlikləri tam həcmdə qəbul edən dövlətlər qrupuna daxil olması deməkdir.

Beləliklə, 155-ci Konvensiyanın tətbiqi və 187-ci Konvensiyanın ratifikasiyasına yönəlmiş institusional hazırlıq təkcə normativ uyğunlaşma aktı kimi deyil, həm də Azərbaycanın əmək hüququnun modernləşdirilməsi, qabaqlayıcı təhlükəsizlik mexanizmlərinin qurulması və əmək münasibətlərində dayanıqlı idarəetmə mədəniyyətinin formalaşdırılması istiqamətində fundamental əhəmiyyətə malik ardıcıl islahatlar paketinin tərkib hissəsi kimi çıxış edir. Bu proses nəticə etibarilə ölkənin əmək bazarında beynəlxalq səviyyədə tanınan etimadlı tərəfdaş statusunu daha da möhkəmləndirir.

Ölkə üzrə rəsmi statistikaya nəzərə yetirildikdə 2024-cü il üzrə əmək mübahisələrinin məhkə-

mə baxışı göstəricilərində 20 %-lik say artımı baş verməklə, illik göstərici 1009-a çatmışdır [13] ki, bu narahatçılıq doğurmaya bilməz və diqqətdən kənar qalmalı hal deyil. Eyni zamanda Mediasiya Şurasının məlumatına görə həmin dövr üzrə baxılmış əmək mübahisələrin sayı 2.427-ə çatmışdır [12]. Təbii ki, əmək mübahisələri üçün əsas olan halların heç də hər biri mübahisə statusu almır və rəsmi statistikada əks olunmur. Dövlət Əmək Müfəttişliyi Xidmətinin 2024-cü il ərzində görülmüş işlərə dair hesabatına nəzər yetirdikdə vətəndaşlardan istinad edilən dövr üzrə daxil olmuş şikayətlərin sayı 23222 kimi müəyyən olunmuşdur. Hesabat dövründə Xidmət tərəfindən əmək müqavilələrinə qanunvericiliyin tələbləri pozulmaqla, xitam verilmiş 61 nəfər öz əvvəlki işinə bərpa edilmiş, eyni zamanda işçilərin əmək hüquqlarının bərpası ilə əlaqədar 683 işgötürənə icrası məcburi olan göstəriş verilmişdir [10].

Məsələn əmək hüququnda fərdi əmək mübahisələrinin qarşısının alınması və onların effektiv həlli istiqamətində normativ mexanizmlərin təhlili zamanı Əmək Məcəlləsinin 288-ci maddəsinin “i” bəndi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir [6]. Maddəyə əsasən, istehsalat qəzası və ya peşə xəstəliyi nəticəsində işçiyə və ya onun ailə üzvlərinə vurulan ziyan görə ödəniləcək əvəz məbləğinin müəyyən edilməsi və ödənilməsi fərdi əmək mübahisələrinin predmetinə aid edilir. Bu norma işçinin hüquqlarının müdafiəsini təmin etməklə yanaşı, hüquqi risklərin erkən müəyyənləşdirilməsi və qarşısının alınması üçün hüquqi bazanı da formalaşdırmış olur.

Bu kontekstdə BƏT-in 155 [14] və 187 sayılı [15] Konvensiyaları mühüm prinsiplial çərçivə təqdim edir. 155-ci Konvensiya iş yerində təhlükəsizlik və sağlamlıq standartlarını təsbit edərək işçilərin hüquqlarının qorunmasına yönəlmiş preventiv yanaşmanı nəzərdə tutur. 187-ci Konvensiya isə bu prinsipləri daha geniş institusional kontekstə köçürərək, işçilərin təhlükəsizliyinə dair sistemli monitoring və qabaqlayıcı tədbirlər mexanizmlərinin yaradılmasını tələb edir.

Nəticə etibarilə, fərdi əmək mübahisələrinin hüquqi tənzimlənməsi milli qanunvericilik ilə BƏT-in Konvensiyalarının prinsipləri arasında konseptual paralellik yaradır. Bu yanaşma həm

işçilərin hüquqlarının qorunmasını təmin edir, həm də işəgötürənlərin məsuliyyətini strukturlaşdırılmış və ölçülə bilən sistem çərçivəsində formalaşdırır. Beləliklə, konsepsiyanın tətbiqi həm hüquqi dayanıqlılıq, həm də preventiv idarəetmə mexanizminin effektivliyini artırmaq baxımından mühüm əhəmiyyət daşıyır. Təbii ki, istinad edilənlər yalnız 155 və 187 sayılı Konvensiyaların tənziqləmə dairəsi ilə məhdudlaşmır.

Məsələn Əmək Məcəlləsinin 47-ci maddəsi ilə müddətli əmək müqavilələrinin hüquqi tənzimlənməsi müəyyən olunur ki, işçi ilə işəgötürən arasında müəyyən vaxt üçün əmək münasibətlərinin qurulmasına imkanın hüquqi çərçivəsi məhz burada təsbit olunmuşdur. Maddəyə əsasən, müddətli əmək müqaviləsi yalnız qanunvericilikdə göstərilmiş hallarda bağlana bilər, məsələn, konkret layihənin icrası, mövsümi işlər və ya müvəqqəti vəzifələrin yerinə yetirilməsi məqsədilə. Müqavilədə işin müddəti açıq şəkildə göstərilməli və bu müddət bitdikdən sonra tərəflərin hüquq və öhdəlikləri müvafiq qaydada yekunlaşmalıdır. Bu norma işçi və işəgötürən üçün hüquqi təhlükəsizliyin təmin olunması, əmək münasibətlərinin şəffaf və ölçülə bilən struktura salınması baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Eyni zamanda, müddətli müqavilələrin bağlanması institutu, hüquqi və praktik aspektlərdə fərdi əmək mübahisələrinin qarşısının alınmasına, eləcə də əmək münasibətlərində kənarlaşma riskinin vaxtında aşkarlanmasına imkan verir. Maddənin məntiqi və funksional çərçivəsi onu əmək hüququnun preventiv komponenti kimi qiymətləndirməyə imkan yaradır, belə ki, müddət, öhdəliklər və hüquqların aydın şəkildə müəyyən edilməsi tərəflərin məsuliyyətini və hüquqi risklərin idarə olunmasını strukturlaşdırır. Digər tərəfdən maddənin "f" bəndi sadalanan və müddətli xarakterlə şərtlənən məntiqi ardıcılığa zidd olan "tərəflərin hüquq bərabərliyi prinsipinə əməl edilməklə onların qarşılıqlı razılığı ilə" kimi müqavilənin bağlanması imkanını yaratmış olur ki, bu isə öz növbəsində ümumi normada sərgilən məntiqə zidd olaraq bu imkanın tərəflərin iradə ifadəsindən asılı olaraq əksinə əmək mübahisələrinin yaranmasına münbit şərait yaratmış olur. Nəticə etibarilə, işəgötürənlər bu imkandan daha zəif tərəf olan işçi-

lərə qarşı istifadə imkanını əldə etmiş olur. Məsələn o yerə çatır ki, normanın tətbiqi nəticəsində yaranan qeyri-müəyyənliklər Azərbaycan Respublikasının İnsan Hüquqları üzrə Müvəkkili (Ombudsman) Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyaya Məhkəməsinə ünvanladığı sorğusu əsasında Azərbaycan Respublikası Əmək Məcəlləsinin 47-ci maddəsinin "f" bəndinin Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 25-ci maddəsinin I hissəsinə və 35-ci maddəsinin I-IV və VIII hissələrinə uyğunluğunun yoxlanılmasına dair Azərbaycan Respublikası Konstitusiyaya Məhkəməsi Plenumunun Qərarının qəbul olunmasını labüd edir [3].

Məhkəmənin də sərgilədiyi mövqeyə görə müddətli əmək müqavilələrinin hüquqi institutu yalnız işaxtaran və işsiz şəxslərin sosial müdafiəsini gücləndirməklə məhdudlaşmayaraq, həm də dövlətin məşğulluq siyasətinin icrasına töhfə verir ki, işəgötürənlərin müvəqqəti xarakterli əməliyyat vəzifələrini səmərəli şəkildə təmin etməsinə imkan yaradır. Bu müqavilə forması əmək bazarında çevikliyin artırılması və müvəqqəti iş tələblərinin operativ ödənilməsi baxımından mühüm vasitə kimi çıxış edir.

Əmək münasibətləri, tərəflərin hüquqi bərabərliyi və iradə azadlığı prinsiplərinə əsaslananda, praktiki tətbiqdə qanunvericilik tərəfindən müəyyən edilmiş imperativ normalar üstünlük təşkil edir. Xüsusilə iş vaxtı, əmək şəraiti, əmək haqqının hesablanması, işdən çıxarılma prosedurları və digər mühüm aspektlərdə işçinin hüquqlarının qorunması məqsədilə qanunverici qeyri-ələvədilməz tələblər müəyyən etmişdir. Bu yanaşma, faktiki olaraq tərəflərin hüquqi imkanları bərabər olmadığı münasibətlərdə, zəif tərəf olan işçinin hüquqlarının və qanuni mənafelərinin təmin edilməsini hədəfləyir.

Başqa sözlə, əmək münasibətlərində işçi tərəfin mövqeyinin nisbətən zəif olması, qanunvericini imperativ xarakterli normalar vasitəsilə münasibətləri tənziqləməyə məcbur edir ki, bu da əmək hüququnun preventiv və qoruyucu funksiyasını gücləndirir.

Bu çərçivədə, Konstitusiyaya Məhkəməsinin Plenumunun gəldiyi nəticəyə görə, tərəflərin hüquq bərabərliyinin real təminatı şərti ilə Əmək Məcəlləsinin 47-ci maddəsinin "f" bəndi əmək

azadlığı prinsipi və əmək müqaviləsinin məcburi bağlanılmasının yolverilməzliyi ilə heç bir ziddiyyət təşkil etmədiyi təsdiqini tapır. Lakin bununla yanaşı məhkəmələrə müddətli əmək müqavilələri ilə bağlı işlərdə tərəflərin münasibətlərinin həqiqi mahiyyətini diqqətlə müəyyən edilməsi tövsiyə olunur. Bunun üçün müqavilələrin digər işçilərlə müqayisəsi, müddətsiz əmək müqaviləsi ilə işləyənlər üçün nəzərdə tutulmuş təminatların məqsədli şəkildə ötürülməməsi və tərəflərin əsl niyyətinin aşkar edilməsi vacibdir. Burada qeyd edilməlidir ki, işin faktiki hallarının və dəlillərin hərtərəfli araşdırılması məhz əmək münasibətlərində işçi hüquqlarının səmərəli qorunmasını təmin edən əsas vasitə hesab oluna bilər. Lakin buna baxmayaraq 47-ci maddənin, o cümlədən müddətli müqavilə institununun təkmilləşdirilmə zərurəti də danılmazdır. Məsələn, Məcəllənin 45-ci maddəsinin 5-ci hissəsinə əsasən müddətli əmək müqaviləsinin fasiləsiz olaraq beş ildən artıq müddətə davam etməsi halının, həmin müqavilənin müddətsiz əmək müqaviləsi hesab edilməsi əsasının qanunvericilikdə təsbit edilməsi şübhəsiz ki, bu imkandan sui-istifadə halının qarşısının alınmasına hədəflənən norma olmasına baxmayaraq, bir sıra əlavə məhdudiyyətlər də yaratmış olur ki, bu isə həmin normanın təkmilləşdirilməsi imkanlarının nəzərdən keçirilməsini ləğv edir. Belə ki, nədən öncədən müvəqqəti xarakter daşması bəlli olan əmək münasibətləri üzrə (məsələn, yeddi il müddətinə davam edəcək layihə üzrə) müddətli müqavilə əsasında işçilərin cəlb edilməsi mümkün olmasının sualı cavabsız qalmış olur. Halbuki BƏT-in 158 [17] sayılı Konvensiyasına və 166 sayılı [18] Tövsiyəsinə əsasən müddətli müqavilələrin bağlanmasının məhz ondan sui-istifadə imkanlarının qarşısının alınması tələbi ilə şərtləndirilir və heç bir halda mahiyyət etibarilə müddətli xarakter daşıyan münasibətlərə şamil edilməməlidir.

Digər tərəfdən, əmək hüquqlarının pozulması hallarının araşdırılması və müvafiq tədbirlərin görülməsi imkanları əmək münasibətlərinin tənzimlənməsi sistemində mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Praktiki təcrübə, o cümlədən daha əvvəl istinad edilən statistika göstərir ki, belə hallarda əmək hüquqları pozulanlar, ilk növbədə, əmək

müfəttişliyinə müraciət edirlər. Bu müraciət məntiqi baxımdan başa düşüləndir, çünki müfəttişlik geniş ictimaiyyət tərəfindən əmək hüquqlarının qorunması ilə əlaqələndirilməklə onun adı işçilərin hüquqlarını müdafiə edən qurum kimi tanınmışdır. Lakin elmi-praktik təhlil göstərir ki, müfəttişlik texniki olaraq əmək mübahisələrini həll edən orqan funksiyasını daşımır. Onun əsas vəzifəsi daha çox normativ nəzarət və qayda pozuntularının müəyyən edilməsi ilə məhdudlaşır. Buna görə də əmək hüquqlarının pozulması ilə bağlı müraciətlərdə ilkin istiqamətin bu qurum olması hüquqi mexanizmlərin səmərəliliyinə tam cavab vermir və əmək mübahisələrinin rəsmi şəkildə həllini təmin etmək üçün digər institusional kanalların, xüsusən də məhkəmə və ya alternativ həll mexanizmlərinin istifadəsi vacibdir. Eyni zamanda, şikayətin ilk ünvanı kimi müfəttişlik orqanı seçildikdə Məcəllənin 296-cı maddəsindən irəli gələn iddia müddətinin ötürülməsi bununla da hüquqların məhkəmə müdafiəsi imkanının itirilməsi riski realdır. Bu orqanın əmək mübahisəsinə baxan orqan kimi qəbul edilməsinin yolverilməzliyi Konstitusiyaya Məhkəməsinin Plenumunun 30 iyul 2021-ci il tarixli Qərarı ilə də təsdiqini tapmışdır [2].

Digər tərəfdən, Əmək Məcəlləsinin 15-ci maddəsinin 4-cü hissəsi nəzarət orqanının fəaliyyət sferasının məhkəmənin səlahiyyətinə aid olan məsələləri əhatə etmədiyini açıq şəkildə müəyyən edir. Eyni zamanda, 294-cü maddəyə əsasən, fərdi əmək münasibətləri məhkəmənin müstəsna səlahiyyətlərinə daxil edilmişdir. 288-ci maddə isə fərdi əmək münasibətlərinin predmetini təşkil edən geniş əsaslar siyahısını təqdim edir və bu, hüquqi tənzimləmənin əhatəliliyini və dəqiqliyini göstərir. Bu qanuni çərçivə kontekstində əmək müfəttişliyi orqanı tərəfindən həyata keçirilə bilən tədbirlərin, yəni məhkəmənin səlahiyyətinə keçmədən həyata keçirilə biləcək müdaxilələrin həddinin dəqiq müəyyən edilməsi, hüquqi müəyyənlik və əməyin müdafiəsinin səmərəliliyi baxımından, habelə sui-istifadələrin qarşısının alınması baxımından xüsusi aktualıq kəsb edir.

Müasir əmək münasibətlərinin aktual problemlərindən biri kimi əmək və mülki-hüquqi münasibətlərin dəqiq hüquqi tövsiyə çətinliyi qəbul

edilə bilər. Belə ki, bu problem ən mürəkkəb və aktualığı dəyişməyən əksinə, fikrimizcə, getdikcə artan məsələlərindən biri kimi çıxış edir. Burada çətinlik mahiyyət etibarilə iki müxtəlif hüquqi münasibət modelinin əmək müqaviləsinə əsaslanan klassik əmək münasibətləri ilə podrat, xidmətlərin göstərilməsi və digər oxşar müqavilələrə söykənən mülki-hüquqi münasibətlərin sərhədlərinin hüquqi cəhətdən düzgün müəyyənləşdirilməsi zərurətindən irəli gəlir. Səhv edilən kvalifikasiya isə həm işçinin təminat altına alınmış əmək hüquqlarının pozulmasına, həm işgötürənin vergi və sosial öhdəliklərdən yayınmasına, həm də ən kritik halda işçinin ədalət mühakiməsinə effektiv çıxış imkanlarının məhdudlaşmasına gətirib çıxara bilər. Buna görə də əmək qanunvericiliyinin tətbiq olunduğu şəxslərin müəyyənləşdirilməsi (“əmək hüququnun şəxsi tətbiq dairəsi”) sahənin fundamental konseptual problemlərindən biri hesab edilməlidir.

Mövcud əmək bazarı şəraitində bu iki münasibət növü arasında dəqiq sərhədin müəyyənləşdirilməsi əksər hallarda kifayət qədər çətin olur. Praktikada bəzi işgötürənlərin sosial ödənişlər və vergi yükündən yayınmaq, habelə gələcəkdə müqavilə münasibətlərinə son qoyma proseduru sadələşdirmək məqsədilə əmək müqaviləsi əvəzinə mülki-hüquqi müqavilələrdən istifadə etməsi geniş yayılmışdır. Nəticədə, zahirən mülki-hüquqi formatda rəsmiləşdirilmiş münasibətlər faktiki olaraq əmək münasibətlərinin əlamətlərini daşıya bilər ki, bu da hüquqi qiymətləndirməni daha da çətinləşdirir. Digər tərəfdən, hazırkı əmək münasibətləri xarakterinə görə əvvəlkilərdən kifayət qədər fərqlənə bilər. Yəni iş artıq dəzgah arxasında deyil, sadəcə olaraq kiçik bir cihaz vasitəsilə, məsələn, sosial şəbəkədə işgötürənin səhifəsinin idarə olunmasından ibarət olmaqla, tamamilə sərbəst vaxt və məkan çərçivəsində icra oluna bilər.

İşçilərin yanlış təsnifləşdirilməsi əmək hüququnda uzunmüddətli və mürəkkəb bir problem olaraq qalır, bu isə işçilərin qanuni müdafiə və təminatlardan məhrum olmasına səbəb olur. Mövcud yanaşmalar işçilərin statusunun müəyyənləşdirilməsi meyarlarının təkmilləşdirilməsi və hüququn tətbiqi mexanizmlərinin gücləndirilməsi

bu problemi tam həll etmir. Məsələn, Q.Devidov tərəfindən istinad edilən problemlə bağlı təklif olunan innovativ yanaşma ondan ibarətdir ki, bir şəxsin müstəqil podratçı kimi işə cəlb edilməsi yalnız fərdin əvvəlcədən icazə alınması ilə mümkün olmalıdır və bu icazənin verilməsinin monitorinqi süni intellekt vasitəsilə həyata keçirilə bilər. Bu model həm riskləri və iqtisadi xərcləri minimuma endirmiş olacaq, həm də mövcud əmək qanunvericiliyinin tətbiqini dəstəkləyən və tamamlayan yanaşmanı özündə əks etdirmiş olacaq. Eyni zamanda, təklif olunan yanaşma hüquq sahəsində süni intellektin geniş tətbiq potensialını ortaya qoymaqla oxşar mexanizmlərin digər əmək hüququ pozuntularına uyğunlaşdırılması üçün yeni imkanlar açmış olur [9].

Şübhəsiz ki, rəqəmsallaşma və müasir texnologiyaların inkişafı, o cümlədən süni intellektin sürətli inkişafı yaxın illərdə yalnız əməyin təşkili üsullarını deyil, bütövlükdə əmək münasibətlərinin konseptual çərçivəsini dəyişdirməyə qadir bir faktor hesab edilə bilər. Ənənəvi məşğulluq modeli funksiyaları əvvəlcədən müəyyən edilmiş iş yerləri, sabit hüquqi əlaqələr və iyerarxik idarəetmə strukturlarından ibarət olan sistem getdikcə daha dinamik, modul və şəbəkəvari əmək əməkdaşlığı formaları ilə əvəzlənir. Müasir istehsal və xidmət sahələrində tapşırıqların bölgüsü, fəaliyyətin ölçülməsi və hətta əmək haqqının müəyyən olunması kimi proseslərdə alqoritmik qərarvermə mexanizmlərinin artan rolu bu transformasiyanın əsas indikatorlarındanıdır. Bu isə o deməkdir ki, yaxın gələcəkdə əmək mübahisələrinin məzmunu da dəyişəcək: mübahisələr artıq yalnız əməyin şərtləri ətrafında deyil, həm də texnoloji sistemlərin insan üzərində nə dərəcədə tənظیمləyici gücə malik olması məsələsi ətrafında formalaşacaq.

Məsələn, Q.Huyi belə bir nəticəyə gəlir ki, süni intellektin həyatın bütün sahələrinə və istehsal strukturlarına təsiri getdikcə artır və bu, insan əmək fəaliyyətlərinin daha ucuz kapital vasitələri ilə əvəzlənməsi nəticəsində əmək tələbinin yavaşlamasına və milli gəlirdə əmək payının azalmasına səbəb olur. Məhz buna görə də onun iqtisadi və sosial nəticələri diqqətlə təhlil edilməli və əmək resurslarının optimal idarə olunması üçün texnologiyanın strateji inkişafı planlaşdırılmalıdır [11].

Bununla yanaşı, məşğulluq münasibətlərinin gələcək trayektoriyasını düzgün müəyyənləşdir-mək üçün onların tarixi inkişaf mərhələlərini nə-zərdən keçirmək zəruridir. Əmək hüququnun for-malaşması prosesi, eləcə də müxtəlif dövrlərdə işçi, işəgötürən və dövlət arasında əldə edilmiş sosial-hüquqi balansların təhlili müasir çağırışla-rın mahiyyətini dəqiq anlamaq baxımından mü-hüm metodoloji baza yaradır. Sənaye inqilabları dövrünün təcrübəsi bir daha təsdiq edir ki, hər bir texnoloji sıçrayış əmək hüquq münasibətlərinin təməl prinsiplərinə konseptual düzəlişlərin edil-məsini labüd edir. Süni intellekt erasında əmək münasibətlərinin də yeni normativ çərçivəyə ehti-yac duyması məhz bu tarixi qanunauyğunluğun davamı kimi qiymətləndirilməlidir.

Eyni zamanda dövlət sektorunda əmək münasibətlərinin daha səmərəli və hüquqi cəhətdən ardıcıl tənzimlənməsi üçün qanunvericiliklə təsbit olunmuş mexanizmlərin yenilənməsi və xüsusilə də dövlət qulluqçularının əmək mübahisələrinə dair normaların dəqiqləşdirilməsi mütləq zərurət kimi meydana çıxır. Dövlət qulluqçuları xidmət fəaliyyətinin mahiyyəti etibarilə ümumi əmək ba-zarından fərqlənən əlavə öhdəliklər və hüquqi məhdudiyətlərlə üzləşdiyinə görə, onların əmək mübahisələrinin həlli xüsusi hüquqi rejim tələb edir. Belə ki, Məcəllənin 5-ci maddəsinin 2-ci hissəsinin tələblərinə əsasən, “dövlət qulluqçula-rına, habelə prokurorluq, polis və digər hüquq-mühafizə orqanlarının qulluqçularına onların hü-quqi statusunu tənzimləyən normativ hüquqi akt-larla müəyyən olunmuş xüsusiyyətlər nəzərə alın-maqla şamil” edilməsinin təsbit edilməsinə bax-mayaraq, təcrübədə Əmək Məcəlləsinin normala-rının istinad edilən kateqoriyadan olan işçilərə aid edilməsi, o cümlədən onlarla işəgötürən ara-sında yaranan mübahisələrin əmək mübahisəsi müstəvisindən baxılması bir sıra çətinliklərlə bağlıdır. Halbuki Məcəllənin 303-cü maddəsinə görə “Məcəllə ilə müəyyən edilmiş fərdi əmək mübahisələrinin həlli qaydaları Azərbaycan Res-publikasının Konstitusiyasında nəzərdə tutulmuş qaydada vəzifəyə təyin edilən və Azərbaycan Respublikasının Prezidenti tərəfindən vəzifəyə təyin olunan şəxslərə şamil edilmir” ki, bu isə öz növbəsində digər subyektlərə bu normaların tət-

biq edilməli olduğu kimi başa düşülə bilər. Hal-buki, məsələn, adıçəkilən dövlət qulluqçuları ilə müvafiq dövlət orqanı arasında yaranan mübahi-sələr İnzibati Prosessual Məcəllənin tələblərinə (maddə 8.1.3) uyğun olaraq xidməti hüquq mü-nasibətləri ilə bağlı mübahisələrin inzibati məh-kəmələrə aidiyyəti təsbit edilmişdir.

Digər tərəfdən, Məcəllənin 6-cı maddəsinin “a” bəndinə əsasən hərbi qulluqçulara həmin Mə-cəllənin normalarının şamil edilmədiyinin müəy-yən edilməsinə baxmayaraq, 208-ci maddə ilə müəssisələrdə işə cəlb edilən hərbi qulluqçulara əməyin mühafizəsi normalarının tətbiq edilməli olduğu təsbit edilmişdir ki, bu da öz növbəsində 2023-cü ildə Konstitusiyaya Məhkəməsinin Azər-baycan Respublikası Konstitusiyasının 35-ci maddəsinin VI hissəsinin tələbləri baxımından Azərbaycan Respublikası Əmək Məcəlləsinin 208-ci maddəsinə əsasən həmin Məcəllə ilə və digər normativ hüquqi aktlarla müəyyən edilmiş əməyin mühafizəsi normaları və qaydalarının hərbi qulluqçulara münasibətdə onların məhz müəssisələrdə işə cəlb edildiyi halda tətbiq olun-ması Azərbaycan Respublikası Əmək Məcəlləsi-nin 6-cı maddəsinin “a” bəndi ilə ziddiyyət təşkil edib-etməməsinə dair münasibət bildirilməsini la-büd etmişdir [5].

2025-ci ildə həmin Məhkəmə Əmək Məcəllə-sinin 7-ci maddəsinin 2-3-cü hissəsindən irəli gələrək hüquqi şəxslə hüquqi şəxsin idarəetmə orqanı arasında yaranan münasibətlərin, hüquqi şəxsin icra orqanının rəhbərinin əmək və sosial hüquqlarının qorunması məqsədilə hüquqi şəxsin təsisçisi ilə faktiki əmək münasibətlərində olan icra orqanının rəhbəri arasında əmək müqaviləsi rəsmiləşdirilməli labüdlüyü qənaətinə gəlməklə, təcrübədə növbəti mübahisə doğuran məsələyə aydınlıq gətirmişdir [4].

Təbii ki, daha əvvəl sadalanan hallar heç də əmək mübahisələrinin yaranması üçün yeganə əsaslar deyil. Şübhəsiz ki, normanın Konstitusiyaya Məhkəməsində araşdırılması hüquq sistemində hər hansı normativ sapağın mövcudluğu kimi də anlaşılmalı deyil. Lakin empirik təhlillər gös-tərir ki, bu kateqoriyadan olan işlərin əksəriyyəti hüquq tətbiqi praktikasında artıq müəyyən nor-mativ kolliziyaların və institusional uyğunsuzluq-

ların meydana çıxdığı mərhələdə formalaşır. Buna görə də daha funksional yanaşma konstitusiyaya risklərinin onların sabit hüquqi ziddiyyətlərə çevrilməsindən əvvəl identifikasiyasını təmin edən preventiv mexanizmlərin tətbiqini nəzərdə tutmalıdır.

Bunun ən parlaq nümunələrindən biri Vision Zero (VZ) kimi tanınan model hesab edilə bilər. Əvvəllər İsveçin yol təhlükəsizliyi siyasətindən qaynaqlanan yeni konsepsiya zərərin tamamilə aradan qaldırılması ideyasını əsas götürərək, sonradan qlobal institusional çərçivəyə transformasiya edilmişdir [19]. Bu transformasiya onun müxtəlif sahələrdə, o cümlədən əməyin mühafizəsi, sənaye təhlükəsizliyi və təşkilati idarəetmə modellərində risklərin minimumlaşdırılmasına yönəlik universal yanaşmaya çevirmişdir. Məhz bu səbəbdən, VZ-yə əsaslanan metodoloji yanaşmaların əmək münasibətlərində də hüquqpozma və mübahisə risklərinin profilaktik azaldılmasına tətbiq edilməsi artıq nəzəri konstruksiya olmaqdan çıxaraq real alqoritmə çevrilməkdədir.

Beləliklə, “Sıfır hüquqi deviasiya” Konsepsiyasının əmək münasibətlərində tətbiqi, bütövlükdə, reallıqdan uzaq ideal deyil, əksinə, müasir risk idarəetməsi, qabaqlayıcı hüquqi tənzimləmə və institusional məsuliyyət konseptlərinin inkişafı fonunda mümkün evolyusion mərhələ kimi qiymətləndirilə bilər. Bu yanaşmanın uğurlu tətbiqi isə yalnız normativ dəyişikliklərlə deyil, həm də idarəetmə mədəniyyətinin transformasiyası, məlumatların analitik emalı və sosial tərəfdaşlığın institusional gücləndirilməsi ilə sıx bağlıdır.

Beləliklə, əmək münasibətləri sahəsində “sıfır hüquqi deviasiya” (və ya “hüquqda sıfır kənarlaşma”) kimi yeni bir konsepsiyanın tətbiq perspektivləri barədə sual yalnız nəzəri deyil, həm də praktiki əhəmiyyət daşıyır. Bu yanaşma ilk baxışdan utopik görünə bilər, lakin müasir tənzimləmə fəlsəfəsinin və risk-mənsub idarəetmə modellərinin inkişaf tendensiyaları göstərir ki, belə bir çərçivənin mümkünlüyü tamamilə istisna edilmir. Nəticə etibarilə, Konsepsiyanın potensialı reallıq və ideal arasında yeni bir balans yaratmaq cəhdi kimi qiymətləndirilə bilər.

Özündə hüquqpozmalara “sıfır tolerantlıq” və “sıfır deviasiya” yanaşmasının tarixi mənşəyi təhlükəsizlik, risklərin idarə edilməsi və təşkilati

davranış sistemləri ilə sıx bağlıdır. Bu modellər zamanla artıq yalnız texniki və mühəndislik sahələrində deyil, həm də hüquqi tənzimləmənin müxtəlif istiqamətlərində tətbiq olunan çevik idarəetmə paradigmasına çevrilmişdir. Qarşısının alınması (preventiv) yanaşmasının mərkəzdə dayanması isə bu konsepsiyanın əmək münasibətləri sahəsinə keçidini daha təbii edir. Xüsusən də mübahisələrin yaranmadan əvvəl neytrallaşdırılması, hüquqpozma risklərinin sisteməlik şəkildə azaldılması və əmək mühitində proqnozlaşdırıla- bilirlərin artırılması kimi hədəflər Konsepsiyanın praktiki anlamda işlək ola biləcəyini göstərir.

Hesab edirik ki, yeni konseptual model aşağıdakı istiqamətləri əhatə etməlidir: Əmək hüququnun əhatə dairəsinin genişlənməsi; bərabərlik və inklüzivlik; iş və şəxsi vaxtının balansı ilə yeni iş standartları; hüquqi müəyyənlik; əməyin mühafizəsində “sıfır zərərliklik-sıfır təhlükə”; mübahisələrin alternativ tənzimlənməsi üstünlüyü.

Beləliklə metakonsepsiya kimi özündə sadlanan altı istiqamət üzrə konseptual blokları birləşdirməklə “Sıfır hüquqi deviasiya” metakonsepsiyası altı konseptual blok əsasında qurulmuş kompleks model kimi, əmək münasibətlərində potensial hüquqi uyğunsuzluqları qabaqcadan aşkar etmək və onların baş verməsinin qarşısını almağa yönələn yeni model kimi qəbul oluna bilər. Bu yanaşma, klassik reaktiv nəzarət mexanizmlərindən fərqli olaraq, hüquqi risklərin formalaşma mərhələsini hədəfləyir və beləliklə, institusional çərçivədə erkən müdaxilə imkanlarını təmin edir.

Konsepsiyanın əsas üstünlüyü onun yüksək çevikliyi və adaptivliyidir. Belə ki, model yalnız əmək hüququ sahəsində deyil, eyni zamanda digər normativ mühitlərdə də struktur dəyişiklik tələb etmədən tətbiq oluna bilər. Bu, “Sıfır hüquqi deviasiya” metakonsepsiyasını universal preventiv hüquqi dizayna malik olan kimi təqdim etməyə əsas verir və normativ davranışın stabilləşdirilməsinə elmi əsaslı, progressiv yanaşma gətirmiş olur.

Nəticə etibarilə, “sıfır hüquqi deviasiya” konsepsiyası utopiya deyil və onun praktiki tətbiqi hüquq tətbiqetmə təcrübəsinin, korporativ mədəniyyətin, iqtisadi stimulların və əlbəttə ki, fundamental elmi tədqiqatların əhəmiyyətli dərəcədə

transformasiyasını tələb edir. Bu yanaşma, həmçinin hüquqi risklərin sistemli şəkildə idarə olunması və əmək münasibətlərində dayanıqlı sosial-mədəni mühitin yaradılması üçün strateji çərçivə rolunu oynaya bilər ki, bununla da “istənilən

əmək mübahisəsinin və ya bu sahədə hüquqpozmanın qarşısı alına bilər” yanaşması perspektiv təkmilləşdirmənin ana xəttinə inteqrasiya edilmiş olacaq.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. Azərbaycan BƏT-in daha bir Konvensiyasını ratifikasiya etmək üçün milli məsləhətləşmələrə başlayıb. <https://sosial.gov.az/media/xeberler/2034>
2. Azərbaycan Respublikası Əmək Məcəlləsinin 3-cü maddəsinin 1-ci hissəsinin, 294 və 296-cı maddələrinin şərh edilməsinə dair Azərbaycan Respublikası Konstitusiyaya Məhkəməsi Plenumununun Qərarı. 30 iyul 2021-ci il. <https://e-qanun.az/framework/48189>
3. Azərbaycan Respublikası Əmək Məcəlləsinin 47-ci maddəsinin “f” bəndinin Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 25-ci maddəsinin I hissəsinə və 35-ci maddəsinin I-IV və VIII hissələrinə uyğunluğunun yoxlanılmasına dair Azərbaycan Respublikası Konstitusiyaya Məhkəməsi Plenumununun Qərarı. 31 yanvar 2024-cü il. <https://e-qanun.az/framework/56305>
4. Azərbaycan Respublikası Əmək Məcəlləsinin 7-ci maddəsinin 2-3.3-cü hissəsinin Azərbaycan Respublikası Mülki Məcəlləsinin 49, 91, 91-2.1 və 91-2.3-cü maddələri ilə əlaqəli şəkildə şərh edilməsinə dair Azərbaycan Respublikası Konstitusiyaya Məhkəməsi Plenumununun Qərarı. 19 fevral 2025-ci il. <https://constcourt.gov.az/az/decision/1452>
5. Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 35-ci maddəsinin VI hissəsi baxımından Azərbaycan Respublikası Əmək Məcəlləsinin 6-cı maddəsinin “a” bəndinin həmin Məcəllənin 208-ci maddəsi ilə və Azərbaycan Respublikası İnzibati Xətalər Məcəlləsinin 43.4, 128.2.3 və 129.1.4-cü maddələrinin əlaqəli şəkildə şərh edilməsinə dair Azərbaycan Respublikası Konstitusiyaya Məhkəməsi Plenumununun Qərarı. 30 oktyabr 2023-cü il. <https://e-qanun.az/framework/55485>
6. Azərbaycan Respublikasının Əmək Məcəlləsi. 1999. <https://e-qanun.az/framework/46943>
7. Beynəlxalq Əmək Təşkilatının “Əməyin təhlükəsizliyi və gigiyenası haqqında”
8. Country portal Azerbaijan. <https://www.ilo.org/regions-and-countries/europe-and-central-asia/azerbaijan#about>
9. Davidov Guy. Using AI to Mitigate the Employee Misclassification Problem (August, 2024). https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=4922991
10. Dövlət Əmək Müfəttişliyi Xidmətinin 2024-cü il ərzində görülmüş işlərə dair hesabatı. https://demx.gov.az/storage/uploads/Son%20HEsabat%202025_1759845292.pdf
11. Gong Hui. Artificial Intelligence and the Future of Labour Demand (November 2020). https://www.researchgate.net/publication/347276875_Artificial_Intelligence_and_the_Future_of_Labour_Demand
12. Mediasiya Şurası fəaliyyətinin 2024-cü ilin yekunlarına dair hesabatı. <https://drive.google.com/file/d/1caRcgPmdCKV4VI-9orAa4QAW1VIIWYHq/view?usp=sharing>
13. Məhkəmələrdə baxılmış mülki işlər (Qətnamə çıxarılmış, həll edilmiş işlər). https://www.stat.gov.az/source/crimes/az/010_3.xls
14. Occupational Safety and Health Convention, 1981 (No. 155). https://normlex.ilo.org/dyn/nrmlx_en/f?p=NORMLEXPUB:12100:0::NO:12100:P12100_INSTRUMENT_ID:312332:NO
15. Promotional Framework for Occupational Safety and Health Convention, 2006 (No. 187). https://normlex.ilo.org/dyn/nrmlx_en/f?p=NORMLEXPUB:12100:0::NO:12100:P12100_INSTRUMENT_ID:312300:NO
16. Ratifications for Azerbaijan. https://normlex.ilo.org/dyn/nrmlx_en/f?p=NORMLEXPUB:11200:0::NO::P11200_COUNTRY_ID:102556
17. Termination of Employment Convention, 1982 (No. 158) https://normlex.ilo.org/dyn/nrmlx_en/f?p=NORMLEXPUB:12100:0::NO:12100:P12100_INSTRUMENT_ID:312504:NO

18. Termination of Employment Recommendation, 1982 (No. 166) https://norm-lex.ilo.org/dyn/nrmlx_en/f?p=NORMLEXPUB:12100:0::NO:12100:P12100_INSTRUMENT_ID:312504:NO
19. Vision Zero Global. <https://visionzero.global/ru/why-vision-zero>

Азер РАГИМОВ

НАУЧНО-ПРАКТИЧЕСКИЕ ОСНОВАНИЯ НОВОЙ КОНЦЕПТУАЛЬНОЙ МОДЕЛИ ПО СНИЖЕНИЮ РИСКОВ ТРУДОВЫХ СПОРОВ И ПРАВОНАРУШЕНИЙ В КОНТЕКСТЕ ГЛУБОКИХ РЕФОРМ ТРУДОВОГО ЗАКОНОДАТЕЛЬСТВА

РЕЗЮМЕ

Концепция «Нулевой правовой девиации» представляет собой совершенно новый подход, отличающийся от традиционных реактивных механизмов контроля, который позволяет выявлять юридические риски на ранней стадии и своевременно на них реагировать. Благодаря высокой гибкости и адаптивности, данная модель может применяться не только в сфере трудового права, но и в других нормативных средах без необходимости значительных структурных изменений. Этот подход предлагает научно обоснованный и прогрессивный механизм для обеспечения стабильности нормативного поведения. Несмотря на то, что его практическое внедрение может потребовать определённых изменений в юридической практике, корпоративной культуре, экономических стимулах и фундаментальных исследованиях, он способен служить стратегической рамкой для системного управления юридическими рисками и создания устойчивой социально-культурной среды, предоставляя уникальный инструмент для предотвращения трудовых споров и нарушений нормативных требований.

Ключевые слова: занятость, труд, трудовые отношения, трудовой спор, альтернативное решение, нулевая правовая девиация

Azar RAHIMOV

THE SCIENTIFIC AND PRACTICAL FOUNDATIONS OF A NEW CONCEPTUAL MODEL AIMED AT REDUCING THE RISKS OF LABOUR DISPUTES AND LEGAL VIOLATIONS IN THE CONTEXT OF COMPREHENSIVE LABOUR LAW REFORMS

SUMMARY

The "Zero Legal Deviation" concept can be presented as a completely new approach, distinct from classical reactive control mechanisms, which enables the early identification of legal risks and timely intervention. Thanks to its high flexibility and adaptability, this model can be applied not only within the field of labor law but also in other normative environments without requiring significant structural changes. This approach offers a scientifically grounded and progressive mechanism to ensure the stability of normative behavior. While its practical implementation may necessitate certain adjustments in legal practice, corporate culture, economic incentives, and fundamental research, it can serve as a strategic framework for the systematic management of legal risks and the creation of a sustainable socio-cultural environment, thereby providing a unique method for preventing labor disputes and regulatory violations.

Keywords: employment, labor, labor relationships, labor dispute, alternative resolution, zero legal deviation

İlkin ƏLƏKBƏROV

*Azərbaycan Respublikası Daxili İşlər Nazirliyinin
Polis Akademiyasının Daxili işlər orqanlarında
inzibati fəaliyyət kafedrasının müəllimi,
polis baş leytenantı
e-mail: ilkinalakbar14@bk.ru
<https://doi.org/10.62130/XHKU3454>*

İNZİBATI TƏNBEHLƏRİN TƏTBİQİ PROBLEMLƏRİ**XÜLASƏ**

Məqalədə inzibati tənbehlərin hüquqi mahiyyəti, məqsədi, növləri və tətbiq mexanizmi təhlil edilir. İnzibati tənbehlərin inzibati məsuliyyət institutunda yeri, onların tətbiqinin əsas prinsip və şərtləri araşdırılaraq izah olunur. Eyni zamanda inzibati tənbehlərin inzibati xətalara qarşısının alınmasında və ictimai münasibətlərin tənzimlənməsində rolu elmi-nəzəri və təcrübi baxımından qiymətləndirilir. Bu məqalədə irəli sürülən fikirlər və təkliflər inzibati xətalara qanunvericiliyinin təkmilləşdirilməsində istifadə oluna bilər.

Açar sözlər: *qanunçuluq, inzibati xəta, inzibati məsuliyyət, inzibati tənbeh, xəbərdarlıq, inzibati cərimə*

Azərbaycan xalqı tarixi aspektdən bir çox dövrlərdən keçmişdir. Hər bir dövrün dövlətçilik ənənələri ilə yanaşı, ictimai əhəmiyyətli məsələlərdə də qatqısı olmuşdur. Tarix keçdikcə insanların geyimləri, qida seçimləri, davranışları müəyyən təkamüldən keçmişdir. Müasir dövrdə yaxın keçmişə baxdıqda XX əsrin sonları ilə XXI əsrin əvvəlləri arasında insanların fikirlərində, düşüncələrində, hərəkətlərində olan fərqliliklər aşkar surətdə özünü göstərir. Artıq texnologiya, elmi-innovasiya inkişaf etdikcə zamanın tələbinə uyğun olaraq insanlar yeniliklərlə ayaqlaşmaq istəyirlər. Koronavirus pandemiyası zamanı dünya bir yeniliyə keçid etdi. Artıq konfranslar, iclaslar, tədris prosesi onlayn mühitdə fəaliyyətini davam etdirdi. Son zamanlarda isə süni intellektin insanların həyatına qədəm qoyması, onun müsbət və mənfi tərəfləri, eləcə də sosial şəbəkələrdə insanların davranış qaydaları qanunvericilikdə yeni müddəaların tətbiqini zəruri edir. Cəmiyyətdə insanlar tərəfindən bir hüquq pozularsa dövlət tərəfindən ona adekvat tədbirlər həyata keçirilir. Dövlətin qəbul etdiyi hüquqi aktlara, cəmiyyətdə formalaşan sosial nor-

malara zidd davranış nümayiş etdirən subyektlərə qarşı hüquqi tədbirlər görülür. Müasir dövrdə hüquqi dövltədə ictimai asayişin, qanunçuluğun və dövlət idarəçiliyinin səmərəliliyinin təmin olunmasında hüququn xüsusi rolu vardır. Təbii ki, hüquq mövcuddursa, hüququ pozan subyektlərin olmaması istisna deyil. Hüquqpozmalardan biri də inzibati hüquqpozma hesab olunur. İnzibati hüquqpozmalar Azərbaycan Respublikası İnzibati Xətalara Məcəlləsində inzibati xəta olaraq adlandırılır. İnzibati Xətalara Məcəlləsinin 12-ci maddəsinə əsasən inzibati xəta bu Məcəllə ilə qorunan ictimai münasibətlərə qəsd edən, hüquqazidd olan, təqsirli sayılan (qəsdən və ehtiyatsızlıqdan törədilən) və inzibati məsuliyyətə səbəb olan əməl (hərəkət və hərəkətsizlik) inzibati xəta hesab olunur [2]. İnzibati xətalara görə törədilməsinə görə inzibati məsuliyyət yaranır. Hüquq qaydasının və ictimai nizamın təmin olunmasında inzibati məsuliyyət institutu mühüm yer tutur. Bu institutun əsas elementlərindən biri də inzibati hüquqpozmalara, yəni inzibati xətalara görə tətbiq edilən tənbehlərdir. İnzibati tənbehlər cəmiyyət üçün təhlükəlilik dərə-

cəsi cinayət əməlləri ilə müqayisədə daha az olan inzibati xətalara görə dövlətin hüquqi reaksiya forması kimi çıxış edir. Onların tətbiqində əsas məqsəd yalnız şəxsləri inzibati məsuliyyətə cəlb etmək deyil. İnzibati hüquqpozmaların qarşısının alınması və şəxsləri qanunçuluğa riayət etmək ruhunda tərbiyələndirmək hüquqi tərbiyənin möhkəmləndirilməsi ilə yanaşı, hüquqi məsuliyyət mexanizminin reallaşdırılması baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bu baxımdan inzibati tənbehlərin tətbiqi məsələsi həm nəzəri, həm də praktiki cəhətdən aktualdır. İnzibati tənbehlərin tətbiqi, həmçinin preventiv və tərbiyəvi funksiyaları yerinə yetirir. İnzibati tənbehlərin qanunauyğun, ədalətli və məqsədyönlü tətbiqi dövlət idarəçiliyinin səmərəliliyini artırır və cəmiyyətin hüquqi sabitliyini təmin edir. Bütün bu amillər nəzərə alındıqda inzibati tənbehlər aşağıdakı funksiyaları yerinə yetirir:

- Tərbiyəvi funksiya - hüquq pozuntusu törətmiş şəxsə qanuna hörmət hissəsinin formalaşdırılması;
- Preventiv funksiya - yeni inzibati xətalərin törədilməsinin qarşısının alınması;
- Mühafizəedici funksiya – ictimai qaydanın qorunması və ictimai təhlükəsizliyin təmin olunması;
- Tənzimləyici funksiya – inzibati münasibətlərin hüquqi çərçivədə saxlanılması.

İnzibati Xətalər Məcəlləsində tənbehlərin tətbiqi qanunla nəzərdə tutulmuş hallarda və əsaslarla tətbiq edilə bilər. İnzibati xətalara görə tətbiq edilən tənbehlər hüquq sistemində mühüm tənzimləyici rol oynayır. Onlar cəmiyyətin normal fəaliyyətinin təmin olunmasına, hüquq pozuntularının qarşısının alınmasına və vətəndaşların hüquqi şüurunun formalaşmasına xidmət edir. İnzibati tənbehlərin düzgün, qanunauyğun və ədalətli tətbiqi hüquqi dövlət prinsipinin reallaşdırılmasının vacib şərtlərindən biridir. İnzibati tənbehlər İnzibati Xətalər Məcəlləsinin 40-cı maddəsində inzibati xətalər haqqında işlərə baxmaq səlahiyyəti olan orqanlar və vəzifəli şəxslərin siyahısı göstərilib [2]. “Azərbaycan Respublikası İnzibati Xətalər Məcəlləsinin təsdiq edilməsi haqqında” Azərbaycan Respublikasının 2015-ci il 29 dekabr tarixli 96-VQ nömrəli Qa-

nununun tətbiqi barədə” 15 fevral 2016-cı il Azərbaycan Respublikasının Prezidentinin Fərmanına əsasən inzibati xətalər haqqında işlərə baxmaq səlahiyyəti olan orqanların siyahısı müəyyənləşdirilmişdir [5]. Həmin orqanlar tərəfindən faktlar araşdırılır, sübutlar toplanır və şəxsə öz mövqeyini bildirmək imkanı yaradılır. Aparılan icraat zamanı müdafiə hüququnun təmin edilməsi və səlahiyyətli subyekt tərəfindən qəbul edilən qərarların əsaslandırılması mühüm şərt hesab olunur.

İnzibati tənbehlərin məzmunu inzibati xəta törətmiş şəxsin subyektiv hüquqlarının və maddi mənafelərinin məhdudlaşdırılmasından ibarətdir. İXM-in 1-ci maddəsinə əsasən hər hansı bir əməl yalnız İnzibati Xətalər Məcəlləsinə daxil olduqdan sonra tətbiq edilir [2]. Tətbiq edilən tənbeh törədilən əmələ adekvat olmalıdır. Şəxsə inzibati tənbeh tətbiq etdikdən sonra eyni xətanın 1 il ərzində yenidən törədilməsi inzibati məsuliyyəti ağırlaşdıran hal kimi nəzərə alınır. Artıq bu kimi hallarda həmin əməli qadağan edən normanın sanksiyasında nəzərdə tutulmuş başqa tənbehin və ya normada yalnız bir tənbeh nəzərdə tutulubsa, nisbi-müəyyən sanksiyaya uyğun olaraq yuxarı həddə tənbehin verilməsi barədə qərar səlahiyyətli orqan tərəfindən nəzərə alınmalıdır. Çünki inzibati tənbehin tətbiqi zamanı nəzərə alınmalı olan hallar mövcuddur. İnzibati Xətalər Məcəlləsinin 31.2-ci maddəsinə əsasən fiziki və ya vəzifəli şəxslər barəsində inzibati tənbeh tətbiq edilərkən, xətanın xarakteri, inzibati xəta törədən şəxsin şəxsiyyətini xarakterizə edən hallar, onun təqsirinin dərəcəsi, əmlak vəziyyəti, habelə məsuliyyəti yüngülləşdirən və ağırlaşdıran hallar nəzərə alınır [2]. Maddənin məzmunundan aydın olur ki, xətanı törədən şəxsin cəmiyyət içində olan nüfuzu, qanunlara əməl edilməsi ruhunda olan yaşayış tərzini, onun davranışı şəxsiyyəti xarakterizə edən hallar sırasında göstərilir. “Təqsirinin dərəcəsi” ifadəsinin hüquqi izahına gəldikdə iki istiqamətdə özünü göstərir. İnzibati xətalər qanunvericiliyində təqsir qəsdən (birbaşa və dolay) və ehtiyatsızlıqdan (etinasızlıq və özünəgüvənmə) olmaqla törədilir. Təbii ki, əmələ hüquqi qiymətin verilməsi zamanı təqsirin dərəcəsinin nəzərə alınması zəruridir.

Əmlak vəziyyəti nəzərə alınarkən, şəxsin yaşayış şəraiti, iş yerinin olub-olmaması, əmək haqqının miqdarı, ailə vəziyyəti, aylıq öhdəlikləri və s. nəzərə alınmalıdır. Digər bir məsələ isə İnzibati Xətalər Məcəlləsinin 32 və 33-cü maddələrində göstərilən məsuliyyəti yüngülləşdirən və ağırlaşdıran halların olub-olmamasıdır [2]. Qanunvericiliyin humanist yanaşması olaraq 32.2 və 33.2-ci maddələrinin məzmununa nəzər yetirdikdə ağırlaşdırıcı hal qismində yalnız 33.1.1-33.1.7-ci maddədə göstərilən müddələrin nəzərə alınma biləcəyi göstərildiyi təqdirdə, yüngülləşdirici hal qismində isə 32.1.1-32.1.7-ci maddələrində göstərilməyən başqa hallarda hakim tərəfindən nəzərə alınma bilər. Mövcud praktikaya əsasən bunlara şəxsin himayəsində azyaşlı övladlarının olmasını, müharibə iştirakçısı olmasını misal göstərə bilərik. Həmçinin nəzəri baxımdan bu müddəə dispozisiyanın məzmununa görə səlahiyyətverici norma kimi nəzərə alınır. İXM-nin 32.2-ci maddəsinin redaksiyasında “bu Məcəllədə göstərilməyən başqa hallarda hakim tərəfindən yüngülləşdirici hal kimi nəzərə alınma bilər” ifadəsində hakim sözünün əvəzində səlahiyyətli orqan (vəzifəli şəxs) ifadəsinin əlavə edilməsini daha uğurlu hesab etmək olar. İXM-in 40-cı maddəsində həmin orqanların (vəzifəli şəxslərin) adı göstərilmiş və “Azərbaycan Respublikası İnzibati Xətalər Məcəlləsinin təsdiq edilməsi haqqında” Azərbaycan Respublikasının 2015-ci il 29 dekabr tarixli 96-VQ nömrəli Qanununun tətbiqi barədə 15 fevral 2016-cı il Azərbaycan Respublikasının Prezidentinin Fərmanında bu siyahı geniş şəkildə təsdiq olunmuşdur [5]. Paralel qaydada İnzibati Xətalər Məcəlləsinə 33.2-ci maddəsinə nəzər saldıqda “bu Məcəllədə göstərilməmiş başqa hallar cəzanı ağırlaşdıran hal qismində nəzərə alınma bilməz” cümləsində cəza ifadəsinin əvəzində məsuliyyət ifadəsinin işlənməsinin daha məqsədəuyğun olduğunu bildirmək olar [2]. Çünki Azərbaycan Respublikası Cinayət Məcəlləsinin 41.1-ci maddəsində göstərilib ki, cəza məhkəmə hökümü ilə təyin edilən cinayət-hüquqi xarakterli tədbirdir [3]. İnzibati xəta törətməyə görə cəza deyil, İXM-in 31.1-ci maddəsinə əsasən inzibati tənbeh tətbiq oluna bilər [2].

İnzibati tənbehlərin növlərinə nəzər saldıqda

onların yüngüldən ağıra doğru sıralandığını deyə bilərik. İnzibati tənbehlərin sırasında ilk olaraq xəbərdarlıq gəlir. Bizə məlumdur ki, xəbərdarlıq rəsmi formada və yazılı qaydada verilməlidir. Xəbərdarlıq o halda tətbiq oluna bilər ki, Məcəllənin Xüsusi hissəsində inzibati xəta tərkibi yaranan maddənin sanksiyasında qeyd olunsun, şəxs həmin xətanı törətməyə görə ilk dəfə məsuliyyətə cəlb edilir və tərəfindən vurulan zərəri tam həcmdə ödəyir. Lakin İnzibati Xətalər Məcəlləsinin Xüsusi hissəsinə nəzər yetirdikdə maddələrin sanksiyasında xəbərdarlıq inzibati tənbehinə az rastlamış olarıq. Xüsusi hissədə müəyyən qəbildən olan maddələrdə xəbərdarlıq inzibati tənbehinin tətbiq olunması üçün vahid yanaşmanın olması zəruridir. Belə ki, İnzibati Xətalər Məcəlləsinin 24-cü maddəsində göstərilən şərtlərlə yanaşı, əlli manatadək inzibati cərimə nəzərdə tutulan inzibati xəta tərkiblərinin əks olduğu maddələrin sanksiyasına xəbərdarlıq inzibati tənbehinin tətbiq olunması müsbət məqam ola bilər [2]. Xəbərdarlıq inzibati tənbehinin tətbiqi şərtlərində konkret hallar göstərildiyindən şəxslərin əmlak vəziyyətinin nəzərə alınması üçün bu dəyişikliyin edilməsi məqsədəuyğun sayıla bilər. Məbləğin əlli manatadək göstərilməsi ilə az əhəmiyyətli ictimai təhlükəli əməllərə inzibati cərimənin əvəzinə xəbərdarlıq tənbehinin tətbiqi inzibati tənbehlərin daha çox tərbiyəvi xarakter daşımaqla vətəndaş-dövlət münasibətlərində etimadı daha da gücləndirər.

İnzibati Xətalər Məcəlləsinin 25-ci maddəsinə əsasən tənbehlərdən biri də inzibati cərimədir [2]. İnzibati cərimə bu Məcəllədə nəzərdə tutulmuş hallarda hakim, səlahiyyətli orqan (vəzifəli şəxs) tərəfindən təyin edilən və təqsirkar şəxsdən dövlətin xeyrinə məcburi tutulan pul məbləğidir. İnzibati cərimə ən çox tətbiq olunan inzibati tənbeh növüdür. O, maddi xarakter daşıyır və törədilən inzibati xətaya görə müəyyən məbləğdə pul vəsaitinin dövlət büdcəsinə ödənilməsinə nəzərdə tutur. İnzibati cərimələrin məbləği törədilmiş inzibati xətanın ictimai təhlükəlilik dərəcəsinə uyğun olmalıdır. Bu baxımdan məbləğin müəyyən edilməsi zamanı mütənəsiblik prinsipinin daha dəqiq mexanizmlərlə tətbiqi və alternativ tənbehlərin nəzərdə tutulması məqsəd

dəuyğundur. Məcəllənin Xüsusi hissəsinə nəzər yetirdikdə bəzi maddələrin sanksiyasında mütləq-müəyyən sanksiyalar nəzərdə tutulur və bu hal daha çox inzibati cərimə tənbehində daha çox rastlanılır. Təbii ki, artıq bu hallarda həmin əməldə məsuliyyəti yüngülləşdirən və ağırlaşdıran hallar varsa da, onların tətbiqinin labüdlüyü nəzərə çarpmır və kobud şəkildə desək, formal xarakter daşıyır. Çünki bu halda yalnız bir tənbeh tətbiq olunmaqla bildiyindən məbləğ mütləq-müəyyən olmaqla qərar qəbul edilir.

İnzibati Xətalər Məcəlləsinin 150-cı maddəsində inzibati cərimə tənbehinin ödənilmə qaydası geniş və ətraflı şəkildə müəyyən olunub [2]. Bu maddədə hansı qəbildən olan inzibati xətalara görə tətbiq edilən inzibati cərimələrin ödənilməsinə müəyyən müddətdə dəbbə pulunun hesablanma qaydası, eləcə də həvəsləndirici norma qismində inzibati cəriməni 10 gün müddətində ödəyən şəxslərə cərimənin 10 faizi məbləğində güzəşt edilərək ödənişdən azad edilmə qaydası və digər tədbirlərin həyata keçirilməsi nəzərdə tutulur. Eyni zamanda inzibati cəriməni ödəyə bilməyən şəxslər barəsində icra tədbirlərinin aparılması göstərilmişdir. Belə ki, təklif edilən müddələrin bu Məcəllənin 150.6-cı maddəsinin məzmununa və ya gələcəkdə yeni redaksiyaya 150.6-1 maddəsi əlavə edilərək rəsmi iş yeri olmayan, fərdi əməklə məşğul olmayan və vergi orqanına sahibkarlıq fəaliyyətinin subyektini kimi qeydiyyatda olmayan şəxslərə inzibati cərimə tətbiq olunarkən onun mövcud vəziyyəti nəzərə alınmaqla həmin cəriməni tətbiqi ilə bağlı qərar da cəriməni ağılabatan müddətdə hissələrə bölməklə ödənilməsi şəraiti yaradılsın. Belə ki, bu güzəşt yalnız məbləği ölkə üzrə illik təsdiq olunan yaşayış minimumuna bərabər və ya ondan çox olan cərimə növlərinə şamil olunsun. Güzəşt qaydasında cərimə aylıq hissələrə bölünərkən ona dəbbə pulunun tətbiqi nəzərdə tutulmasın. Şəxs həmin cərimənin hissə-hissə ödənişi zamanı üzrsüz səbəbdən gecikdirmələrə yol verdiyi zaman dəbbə pulu tətbiqi həyata keçirilsin. İnzibati xətalər törədildiyi gündən şəxs 4 ay, bəzi xətalara görə isə 1 il müddətində məsuliyyətə cəlb oluna biləcəyindən səlahiyyətli orqan tərəfindən tənbehin əhəmiyyəti itməsinə deyə inzibati

cərimənin maksimum 12 aylıq hissələrə bölünərək ödənilmə qaydası müəyyənləşdirilsin.

İnzibati Xətalər Məcəlləsinin 30-cu maddəsi inzibati tənbehlərin sırasında ən axırıncı yer tutan inzibati həbs haqqındadır [2]. İnzibati həbs bu Məcəllənin Xüsusi hissəsində nəzərdə tutulan maddələrində inzibati xətalərin törədilməsinə görə hakim tərəfindən 3 gündən 3 ayadək müddətdə tətbiq olunur. Bu Məcəllənin 30.2-ci maddəsində inzibati həbs tətbiq olunmayan subyektlərin dairəsi göstərilmişdir. Həmin redaksiyaya nəzər saldıqda on səkkiz yaşına çatmayan şəxslərin və əlilliyi olan uşaqların da digər subyektlərlə yanaşı inzibati həbs tətbiq olunmayan şəxslərin sırasında göstərildiyini görə bilərik. Təbii ki, bu çox humanist addım kimi qiymətləndirilir. Qanunverici 18 yaşına çatmayan subyektini ailəsindən, təhsilindən və bəzi hallarda iş yerindən ayrılmadan öz fəaliyyətlərinə davam etdirmələrinə şərait yaradır. Dövlət bununla da həmin şəxsin tərbiyəsini, təhsilini həmin ictimai təhlükəli əməlin törədilməsinə görə verilən adekvat addımdan üstün tutur və onlara daha yüngül inzibati tənbehin tətbiqi barədə qərar qəbul edilməsi haqqında səlahiyyətli subyektlərə imkan yaradır. “Uşaq hüquqları haqqında” Qanunun 1-ci maddəsində uşaq anlayışı verilmişdir [4]. Həmin anlayışa əsasən “Uşaq hüquqları haqqında” Qanunda nəzərdə tutulmuş hüquqları və vəzifələri 18 yaşına (yetkinlik yaşına) çatmayan və tam fəaliyyət qabiliyyəti əldə etməyən hər bir şəxsə aid edilir. Burdan əqli nəticəyə gələ bilərik ki, uşaq anlayışında 18 yaş amili imperativ normadır. Əlilliyin olub-olmamasından asılı olmayaraq on səkkiz yaşına çatmayan şəxslər inzibati həbs oluna bilməz. İXM-in 30.2-ci maddəsində isə həm on səkkiz yaşına çatmayan şəxslər, həm də əlilliyi olan uşaqlar ifadələri işləndiyindən və “on səkkiz yaşına çatmış şəxslər” ifadəsi “əlilliyi olan uşaqlar” ifadəsinin inzibati həbs tətbiqinin istisna edilməsinin hüquqi tərəflərini özündə ehtiva etdiyindən “əlilliyi olan uşaqlar” ifadəsinin İXM-in 30.2-ci maddəsinin redaksiyasından çıxarılmasını təklif edirik [2]. Bunu tam şəkildə izah etdikdə İXM-in 28.4-cü maddəsində [2] ictimai işlər inzibati tənbehinin tətbiq olunmadığı subyektlər sırasında “əlilliyi olan uşaqlar” ifadə-

si uğurludur. Çünki həmin sırada on səkkiz yaşına çatmayan şəxslər istisna edilmir. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasının 17-ci maddəsində “15 yaşına çatmayan uşaqlar işə götürülə bilməzlər” ifadəsi təsbit olunub [1]. Buna əlavə olaraq inzibati İXM-in 16-cı maddəsində on altı yaş tam olmuş fiziki şəxslər üçün inzibati məsuliyyət yarandıqından onlara ictimai işlər müəyyən şərtlər daxilində tətbiq oluna bilər [2]. Lakin “əlilliyi olan şəxslərin” ifadəsinin İXM-in 28.4-cü maddəsinin redaksiyasında istisna kimi göstərilməsi olduqca uğurludur [2]. İXM-in 30.2-ci maddəsində isə “əlilliyi olan uşaqlar” ifadəsi inzibati həbsin istisna olunmasının hüquqi təzahürü kimi “on səkkiz yaşına çatmayan şəxslər” ifadəsində özünü təcəssüm etdirir [2].

İnzibati Xətalər Məcəlləsinin 156.1-ci maddəsinə əsasən inzibati həbsin tətbiqi haqqında qərar yalnız hakim tərəfindən tətbiq olunur və dərhal icraya yönəldilir. Azərbaycan Respublikası Cinayət Məcəlləsində cəzadan şərti olaraq azad edilməsi və ya cəza təyin etməklə real icraya yönləndirilməməsi institutlarından istifadə edib təkmilləşdirməklə bu prosesi İXM-də inzibati həbs institutuna da tətbiq etmək olar. İXM-in 156.1-ci maddəsinin redaksiyasında və ya gələcəkdə dəyişiklik və əlavə qismində 156.1-1 maddəsinin redaksiyasında qərarın dərhal icraya yönləndirilməsini istisna edən halların göstərilməsi məqsədmüvafiqdir. Bu hallar sırasında aşağıdakıları göstərmək olar:

- Dövlət İmtahan Mərkəzinin keçirdiyi qəbul imtahanlarında və ya digər dövlət əhəmiyyətli bilik müsabiqələrində və idman yarışlarında iştirakına mane olarsa;
- Həyat yoldaşının hamilə olduğu və doğuşunun yaxın gələcəkdə olması ehtimalı müəyyən olunarsa;
- Şəxsin səhhəti ilə əlaqədar olaraq müalicəsinin davam etdirilməsi və cərrahi əməliyyat keçirilməsi zərurəti mövcud olduqda;
- Valideynlərindən biri və ya hər ikisi, həyat yoldaşı və ya övladı ağır xəstəliyə düşər olubsa;
- Şəxs sahibkarlıq və ya təsərrüfat fəaliyyəti ilə məşğuldursa və həmin müddətdə onun həbsdə olması səbəbindən ona əhəmiyyətli dərəcədə zərərin vurulması ehtimalı olarsa.

Təbii ki, müəyyən kateqoriya inzibati xətalərin törədilməsinə görə, şəxsin səmimi peşmançılığına görə alternativ tənbeh qismində şəxs tərəfindən rəsmi üzrxahlıq edilməsi və ya maarifləndirmə tədbirlərinin keçirilməsi hakim tərəfindən təyin olunmasının qanunvericiliyə əlavə olunması müsbət addım kimi qiymətləndirilə bilər.

Nəticə xarakterli təkliflər:

- İXM-də məsuliyyəti yüngülləşdirən və ağırlaşdıran halların nəzərə alınması üçün mütləq-müəyyən sanksiyaların nisbi müəyyən və ya alternativ sanksiyalarla əvəz olunması;
- Vətəndaş-dövlət münasibətlərinin daha da möhkəmləndirilməsi və inzibati tənbehin inzibati xətalərin qarşısının alınmasında köməkçi vasitə kimi rolunun nəzərə alınması məqsədilə İnzibati Xətalər Məcəlləsində sanksiyasında əlli manatadək inzibati cərimə nəzərdə tutulan inzibati xətalərin törədilməsinə görə “xəbərdarlıq” inzibati tənbehinin (sanksiyaya) əlavə edilməsi;
- İctimai işlər inzibati tənbehi modelində inzibati xəta törətməyə səmimi peşman olmuş şəxslərin üzərinə məhkəmə tərəfindən əlavə inzibati tənbeh qismində maarifləndirmə işlərinin aparılmasının İXM-ə əlavə olunması;
- İXM-in 30.2-ci maddəsinin məzmununda “əlilliyi olan uşaqlar” ifadəsinin çıxarılması;
- İXM-in 32.2-ci maddəsində “hakim” ifadəsinin “səlahiyyətli orqan” (vəzifəli şəxs) ifadəsi ilə əvəz olunması;
- İXM-in 33.2-ci maddəsində “cəzayı” ifadəsinin “məsuliyyəti” ifadəsi ilə əvəz olunması;
- İXM-in məzmununda 150.6-1-ci maddəsinin əlavə olunaraq aşağıdakı redaksiyada verilməsi;

150.6-1 Rəsmi iş yeri olmayan, fərdi əməklə məşğul olmayan və vergi orqanına sahibkarlıq fəaliyyətinin subyektini kimi qeydiyyatda olmayan şəxslərə inzibati cərimə tətbiq olunarkən onun mövcud vəziyyəti nəzərə alınmaqla, həmin cəriməni tətbiqi ilə bağlı qərarla cərimənin məbləği nəzərə alınmaqla, yuxarı həddi 12 ay olmaqla ağılabatan müddətdə hissələrə bölünməklə ödənilməsi şəraiti yaradılsın. Belə ki, bu

yalnız cərimənin məbləği ölkə üzrə illik təsdiq olunan yaşayış minimumuna bərabər və ya ondan çox olan cərimə növlərinə şamil olunsun. Güzəşt qaydasında cərimə aylıq hissələrə bölünərkən ona dəbbə pulunun tətbiqi nəzərdə tutulmasın. Əgər şəxs həmin cərimənin hissə-hissə ödənişi zamanı üzrsüz səbəbdən gecikdirmələrə yol verirsə, dəbbə pulu tətbiqi həyata keçirilsin.

- İXM-nin məzmununda 156.1-1 maddəsinin əlavə olunaraq aşağıdakı redaksiyada verilməsi;

156.1-1 inzibati həbs inzibati tənbehinin dərhal icraya yönləndirilməsini istisna edən hallar aşağıdakılardır:

- Dövlət İmtahan Mərkəzinin keçirdiyi qəbul imtahanlarında və ya digər dövlət əhəmiyyətli bilik müsabiqələrində və idman yarışlarında iştirakına mane olarsa;
- Həyat yoldaşının hamilə olduğu və doğuşunun yaxın gələcəkdə olması ehtimalı

müəyyən olunarsa;

- Valideynlərindən biri və ya hər ikisi, həyat yoldaşı və ya övladı ağır xəstəliyə düşər olubsa;
- Şəxs sahibkarlıq və ya təsərrüfat fəaliyyəti ilə məşğuldursa və həmin müddətdə onun həbsdə olması səbəbindən ona əhəmiyyətli dərəcədə zərərin vurulması ehtimalı olarsa.

Yuxarıda qeyd olunan təkliflərin həyata keçirilməsi inzibati tənbehlərin hüquqi mahiyyətinə uyğun olaraq daha ədalətli, mütənasib və effektiv tətbiqi təmin edə bilər. Bu təkliflərin qanunayğun şəkildə əsaslandırılması məqalənin məzmununda əks olunmuşdur. Bu təkliflər inzibati məsuliyyət institutunun təkmilləşdirilməsi, hüquqi dövlət prinsiplərinin möhkəmləndirilməsi və vətəndaşların hüquq və azadlıqlarının daha etibarlı qorunması üçün qanunvericiliyə edilən əlavə və dəyişikliklər zamanı nəzərə alın bilər.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası. Bakı, Hüquq Yayın Evi, 2025
2. Azərbaycan Respublikası İnzibati Xətalər Məcəlləsi. Bakı: Hüquq Yayın Evi, 2025
3. Azərbaycan Respublikası Cinayət Məcəlləsi. Bakı, Hüquq Yayın Evi, 2025
4. “Uşaq hüquqları haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu. Bakı: Hüquq Yayın Evi, 2025
5. “Azərbaycan Respublikası İnzibati Xətalər Məcəlləsinin təsdiq edilməsi haqqında” Azərbaycan Respublikasının 2015-ci il 29 dekabr tarixli 96-VQ nömrəli Qanununun tətbiqi barədə” 15 fevral 2016-cı il Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı

Илькин АЛЕКБЕРОВ

ПРОБЛЕМЫ ПРИМЕНЕНИЯ АДМИНИСТРАТИВНЫХ САНКЦИЙ

РЕЗЮМЕ

В заключение хотелось бы отметить, что в статье анализируются правовая сущность, цель, виды и механизм применения административных санкций. Рассматривается и разъясняется место административных санкций в институте административной ответственности, основные принципы и условия их применения. Одновременно оценивается роль административных санкций в предотвращении административных правонарушений и регулировании общественных отношений с научно-теоретической и практической точек зрения. Выдвинутые в статье идеи и предложения могут быть использованы для совершенствования законодательства об административных правонарушениях.

Ключевые слова: законность, административная ошибка, административная ответственность, административное выговор, предупреждение, административный штраф

İlkin ALEKBEROV

PROBLEMS OF APPLYING ADMINISTRATIVE PENALTIES**SUMMARY**

In summary, I would like to state that the article analyzes the legal essence, purpose, types and application mechanism of administrative penalties. The place of administrative penalties in the institution of administrative responsibility, the main principles and conditions of their application are examined and explained. At the same time, the role of administrative penalties in the prevention of administrative offenses and the regulation of public relations is evaluated from a scientific-theoretical and practical point of view. The ideas and proposals put forward in this article can be used to improve the legislation on administrative offenses.

Keywords: legality, administrative error, administrative responsibility, administrative reprimand, warning, administrative fine

Ələkbər ALLAHVERDİYEV

*Azərbaycan Respublikası Daxili İşlər Nazirliyinin
Polis Akademiyasının Kriminalistika kafedrasının*

baş müəllimi, polis polkovniki

e-mail: alakbar14.02@gmail.com

<https://doi.org/10.62130/GMRM33360>

İBTİDAİ ARAŞDIRMADA NARKOANALİZ ÜSULUNUN TƏTBİQİNİN BƏZİ ASPEKTLƏRİ

XÜLASƏ

Məqalədə cinayət prosesində dindirmə institutunun mühüm, lakin mübahisəli vasitələrindən biri olan nar-koanaliz (həqiqət məhlulu) metodunun tətbiqi məsələləri kompleks şəkildə araşdırılır. Tədqiqat çərçivəsində nar-koanalizin anlayışı, tarixi inkişaf mərhələləri, psixoloji və neyrofizioloji əsasları, dindirmə prosesində istifa-dəsinin metodoloji xüsusiyyətləri təhlil edilir. Bununla yanaşı, metodun insan hüquq və azadlıqları kontekstində qiymətləndirilməsi, sübutmə hüququ baxımından yeri, milli və beynəlxalq hüquqi normalarla uyğunluğu elmi-nəzəri əsaslarla araşdırılır. Məqalədə nar-koanalizin cinayət prosesində istifadəsinin hüquqi cəhətdən əsaslan-dırılmasının mümkünsüzlüyü və onun yalnız köməkçi-informativ xarakter daşıya biləcəyi nəticəsinə gəlinir.

***Açar sözlər:** nar-koanaliz, həqiqət məhlulu, dindirmə, sübutmə hüququ, insan hüquqları, cinayət prosesi*

İbtidai araşdırma zamanı cinayətin açılma-sı, obyektiv həqiqətin müəyyən edilməsi və sübutların toplanması mühüm əhəmiy-yyət kəsb edir. Bu mərhələdə istifadə edilən üsul və vasitələr qanunauyğun, etik və insan hüquqla-rına uyğun olmalıdır. Tarixən bəzi ölkələrin istin-taq təcrübəsində tətbiq edilmiş nar-koanaliz üsulu da bu kontekstdə mübahisəli vasitələrdən biri ki-mi çıxış edir. Nar-koanaliz-psixotrop maddələrin təsiri altında şəxsin psixoloji müqavimətinin azalması yolu ilə məlumat əldə edilməsinə yönəl-miş üsul kimi xarakterizə edilir. Bu üsul psixiatri-ya və psixologiya sahəsində aparılan tədqiqatlara əsaslansa da, onun köməkliyi ilə əldə olunmuş məlumatların etibarlılığı elmi ictimaiyyət tərəfin-dən birmənalı qəbul edilmir.

Nar-koanalizin elmi əsasları mərkəzi sinir sis-teminin fəaliyyəti ilə bağlıdır. İstifadə edilən pre-paratlar (əsasən barbituratlar, benzodiazepinlər və oxşar maddələr) beyində inhibəedici prosesləri gücləndirir [9, s. 112].

Bu təsir nəticəsində:

- şüurun dəyişmiş vəziyyəti yaranır;
- diqqətin və məntiqi nəzarətin səviyyəsi azalır;

- emosional reaksiya üstünlük təşkil edir.

Lakin müasir neyropsixoloji tədqiqatlar göstə-rir ki, bu vəziyyət obyektiv həqiqətin əldə olun-masına zəmanət vermir. Şəxsin verdiyi cavablar:

- yanlış xatirələrə;
- fantaziya elementlərinə əsaslanma bilər.

Bu amil nar-koanalizin etibarlılığını ciddi şəkildə şübhə altına alır və onun elmi baxımdan “həqiqət məhlulu” kimi təqdim edilməsinin şərti xarakter daşdığını göstərir.

Nar-koanaliz üsulunun ibtidai araşdırmada tət-biqi nəzəri baxımdan aşağıdakı məqsədlərlə əsas-landırıla bilər:

- cinayət hadisəsi ilə bağlı əlavə məlumatla-rın əldə edilməsi;
- ilkin fərziyyələrin yoxlanılması;
- istintaqın istiqamətləndirilməsi [10, s.78].

Lakin bu imkanlar yalnız köməkçi və istiqamət-verici xarakter daşdığına görə müstəqil sübut mənbəyi kimi çıxış etməsi mümkün hesab edil-mir. Həmçinin nar-koanaliz metodunun tətbiqinə hüquqi kontekstdən yanaşmaq lazımdır. Azərbaycan Respublikasının Cinayət-Prosessual Məcəllə-sinin 226–233-cü maddələrində dindirmənin apa-

rılması qaydası, subyektləri və prosesual təminatları müəyyən edilmişdir. Qanunverici dindirmə prosesində ifadələrin könüllülük əsasında verilməsini və hər hansı zorakılıq, təzyiq və ya aldatma üsullarının yolverilməzliyini xüsusi olaraq vurğulayır (AR CPM, maddə 15).

Bu baxımdan dindirmə yalnız informasiyanın əldə edilməsi vasitəsi deyil, həm də insan hüquqlarının reallaşdırıldığı mühüm prosesual institut kimi çıxış edir.

Cinayət-Prosessual Məcəllədə “narkoanaliz” anlayışı birbaşa nəzərdə tutulmasa da, bu metodun tətbiqinin hüquqi nəticələri CPM-in əsas prinsiplərindən irəli gələrək qiymətləndirilə bilər.

Belə ki, CPM-in 15-ci maddəsinə əsasən, cinayət prosesində:

zorakılıq, hədə-qorxu, aldatma, psixoloji və ya fiziki təsir üsullarından istifadə edilməklə ifadə almaq qadağandır [2, s.122].

Narkoanaliz metodunun mahiyyəti psixotrop maddələrin təsiri altında şəxsin iradəsinin zəiflədilməsinə əsaslandığından, bu metod faktiki olaraq qanunla qadağan olunmuş psixoloji təsir forması kimi qiymətləndirilir.

Qərb ölkələrində narkoanaliz adlanan üsul “həqiqət serumu” kimi də tanınır. Lakin bu termin olduqca ixtiyari xarakter daşıyır və metodun mahiyyətini qeyri-müəyyən şəkildə əks etdirir. Xarici ölkə mütəxəssislərinin fikrincə, narkoanaliz, hipnoz kimi, əsasən polis və istintaq təcrübəsində istifadə olunur, çünki dindirilən şəxs bu və ya digər səbəbdən (məsələn, şok səbəbindən) istintaq üçün vacib olan dindirmə zamanı maraqlı bir hadisəni və onun təfərrüatlarını xatırlaya bilmir. Narkoanaliz üsulu məhdud və mübahisəli xarakter daşıyır və onun tətbiqi ciddi hüquqi və etik qaydalar çərçivəsində qiymətləndirilməlidir.

Kriminalistik narkoanaliz metodunun tarixinə nəzər yetirdikdə qeyd edilənləri aydın şəkildə müşahidə etmək olar. Tibbi nöqtəyi-nəzərdən anesteziyanın yan təsirlərinin praktiki istifadəsi ideyası kriminalistlər arasında deyil, həkimlər arasında yaranmışdır. Qadın həkimləri doğuş zamanı ağrını azaltmaq üçün yüngül anesteziyadan istifadə edərkən, qadınların özləri və yaxınları haqqında normal şəraitdə heç vaxt deməyəcəkləri şeyləri açıqladıqlarını müşahidə etmişlər. 1922-ci

ildə “həqiqət serumunun atası” kimi tanınan Texas həkimi Robert Ernest Haus Texas tibb jurnalında “Skopolaminin kriminalistikada istifadəsi” adlı məqalə dərc etdirmişdir. (1931-ci ildə bu məqalə “İngilis Polis Elmləri” jurnalında yenidən çap olunmuşdur) Doktor Haus çoxsaylı təcrübələr apararaq optimal dərman dozalarını və inyeksiya tezliyini müəyyən edərək, əlverişli şəraitdə həmin metodun qüsursuz olduğu qənaətinə gəlmişdir [8, s.47].

1924-cü ildə Doktor Haus Hyustonda polis məmurları ilə müzakirə apararkən, subyektin iradəsinə zidd olaraq, şüuraltında “gizlədilmiş” məlumatları ifadə etməyi təmin edə bilən yeni metod barədə uğurunu açıqladı. Bu metodun nailiyyətləri insanın qan dövrəsinə az miqdarda skopolamin yeritməklə əldə edilirdi. O, dinləyiciləri əmin etdi ki, bu dərman ya dərin yuxuya, ya da “şüuru qapanmış” vəziyyətdə oyaqlığa səbəb olur. Belə süni şüurlu vəziyyətdə insan suallara kiçik bir uşaq kimi - dürüst, birbaşa, yayınmağa, aldatmağa çalışmadan cavab verə bilər. Daha sonra çoxsaylı təcrübələr apardıqdan sonra doktor Haus heç kimin skopolaminin təsirlərinə qarşı çıxma bilməyəcəyinə və həmin metodun barmaq izinin tədqiqi qədər etibarlı olduğuna əmin oldu. Sonradan narkoanaliz metodu polis orqanları tərəfindən qəbul edildi.

Bir müddət keçdikdən sonra nə “həqiqət serumu”nun yaradıcısı, nə də onun çoxsaylı davamçıları məhkəmələrdə qarşılaşacaqları qətiyyətli müqaviməti təsəvvür etmirdilər. İlk hadisə Missuri ştatında baş verdi, təcavüzdə təqsirləndirilən şəxsin müdafiəçisi təqsirləndirilən şəxsi anesteziyanın təsiri altında dindirən tibb ekspertinin ifadəsini müştərisinin günahsızlığının sübutu kimi istifadə etməyə çalışdı. Məhkəmə ekspertin izahatlarını inandırıcı və elmi cəhətdən əsassız hesab etdi. O vaxtdan etibarən həm köhnə, həm də yeni dünyadakı məhkəmələr anesteziya altında alınan ifadələri uzun müddət nəzərdən keçirməyi dayandırdılar. Hakimlər alınmış ifadənin “dəyişmiş şüuraltında” alındığı və ona görə də psixoloji təzyiqin məhsulu ola biləcəyi kimi əsaslandırıldılar. Ona görə də sonrakı təcrübələr narkoanalizin özünün etibarlılığına daha ehtiyatlı yanaşmaya gətirib çıxartdı. Aparılmış tədqiqatların nəticəsin-

də məlum olmuşdur ki, bəzi insanlar hətta anesteziyanın təsiri altında da yalan danışa və ya düzgün ifadə verən şəxslər isə yanıla bilirlər. Lakin təcrübə göstərdi ki, narkoanalizdən imtina etmək hələ tezdir [11, s.145].

İkinci Dünya müharibəsindən sonra narkoanaliz metodundan müharibə zamanı psixi travma almış (narkoanaliz bəzən “sürətli psixoanaliz” adlanır) və şok keçirmiş şəxslərdə amneziyanın müalicəsində istifadə olunmağa başladı. Psixiaterlər həm də şəxsin psixi vəziyyətini qiymətləndirərəkən yalançı davranışları aşkar etmək üçün narkoanalizdən istifadə edirlər.

İstintaq prosesində narkoanalizdən şahid və ya zərərçəkənlərə cinayətin hallarını xatırlatmaqda kömək etmək üçün də istifadə olunur. Müasir dövrdə narkoanalizdən şübhəli şəxslərin dindirilməsi zamanı nadir hallarda və yalnız subyektin ifadəsi poliqrafiya testinin nəticələri ilə ziddiyyət təşkil etdikdə istifadə olunur. Anesteziyanın təsiri altında verilən ifadənin sübut kimi qəbul edilməməsi tipik xarakter daşıyır. Belə ifadələr dəyərli məlumat mənbəyi olmaqla yanaşı, subyektin günahkar olub-olmamasına dair müstəntiqin daxili inamına töhfə verə bilər. Bu cür məlumatlara malik olan müstəntiq söylərini müəyyən bir istintaq sahəsinə yönəldə və lazımı sübutları toplaya bilər [5, s.90].

Şübhəli şəxsin anesteziya təsiri altında dindirilməsi xəstəxana şəraitində aparılır. Müvafiq qərar qəbul edildikdən sonra müdafiəçi, prokurorluğun nümayəndəsi, hakim, psixiatr, psixoloq, xarici dil mütəxəssisləri və müstəntiqlərdən ibarət işçi qrupu yaradılır. Mütəxəssislərin seçimi araşdırılan cinayətin spesifik xarakteri ilə müəyyən edilir. Bütün hallarda məcburi şərtlərə-obyektivlik, tədqiqatın faydalılığı və şübhəlinin şəxsiyyəti və işin təfərrüatları haqqında məlumat daxildir. İşçi qrupunun tərkibinə həmişə anestezioloq daxildir və o, dindirmə üçün istənilən vəziyyətə çatmaq üçün şəxsə lazım olan dozada farmakoloji inyeksiyalar vurur.

Narkoanaliz testindən əvvəlki müsahibədə dindirməni aparan şəxslə şübhəli arasında psixoloji əlaqə qurulur, testi aparanların obyektivliyinə, prosedurun təhlükəsiz olduğuna və həqiqətin mütləq üzə çıxacağına əmin etməklə onların eti-

madını qazanmağa çalışır. Şübhəli şəxsə testdən imtina etməyə imkan verən konstitusion hüquqları barədə məlumat verilir. Həmçinin razılıq verdikləri təqdirdə, narkotestin nəticələrindən istintaqın sonrakı mərhələsində və məhkəmə proseslərində istifadə ediləcəyi barədə xəbərdarlıq edilir [4, s.224].

Dərman analizi prosedurunun özü standart əməliyyat otağında aparılır. Mümkün olduqda rahat bir atmosfer yaradılır. Bütün dərmanlar (barbiturat qrupuna aid olanlar) venadaxili olaraq verilir (bu daha sürətli, daha effektiv reaksiya və dərmanın təsirlərinin daha asan monitorinqini təmin edir). Adətən skopolamin, natrium amital və ya natrium pentonal istifadə olunur. Onların tətbiqi şəxsə “yarışıur” adlanan əlaqədarlıq, yuxulu şüur vəziyyətinə səbəb olur. Bu vəziyyətdə “şüurun senzurası” aradan qaldırılaraq mərkəzi sinir sistemi dərin, orijinal təcrübələr və münasibətlərdən azad olur.

İnyeksiya tətbiq edildikdə, şübhəli şəxsdən cinayətlə əlaqəsi olmayan mövzularda müsahibə alınır. Anesteziyanın birinci mərhələsinin sonuna yaxın subyekt artıq sualları anlamaqda və cavablandırmaqda çətinlik çəkəndə, söhbət dindirmə istintaq hərəkətinə keçir.

Müstəntiq şübhəli şəxsin həqiqəti deməyə hazır olduğunu hiss etdikdən sonra, şübhəli yavaş-yavaş anesteziya vəziyyətindən çıxarılır və onun bütün ifadələri audioyazıya alınması üçün aydın danışmağa başlayır.

Narkoanaliz üsulu ilə dindirmədən sonra şübhəli şəxs komissiyanın bütün üzvlərinin iştirakı ilə də dindirilir. Şübhəli şəxsin anesteziya təsiri altında verdiyi ifadənin səs yazısı dinlənilir; onlar çox vaxt o qədər təəccüblənirlər ki, həmin ifadəni qanuni şəkildə məqbul formada təsdiqləyirlər [6, s.46].

Peşəkar mütəxəssis tərəfindən narkoanaliz metodunun tətbiqi ilə şübhəli şəxsin təqsirli olduğunu müəyyən etməyə kömək edir (yekunda şübhə aradan qaldırılır).

Oxşar prosedur zərər çəkmiş şəxs və şahidləri də anesteziya təsiri altında hazırlamaq və dindirmək üçün istifadə olunur.

Narkoanaliz metodunun Azərbaycan hüquq mühitinə uyğunlaşdırılması ehtimalı varmı? Belə

bir ehtimalı istisna etmək ədalətli deyil. Lakin bu metodun tətbiq olunması və ədalət mühakiməsi sisteminə fayda verməsi üçün çox mürəkkəb bir proses həyata keçirilməlidir. Bu kimi zəruri hüquqi ilkin şərtlərin təmin edilməsi, fundamental metodoloji və didaktik məsələlərin hazırlanması, yerli sınaq və daha sonra xüsusilə əhəmiyyətli hallarda potensial tətbiq ilə bağlı bir sıra addımları əhatə edir. Buna nail olmaq üçün ilk növbədə hüquq-mühafizə orqanlarının və ictimaiyyətin hüquq düşüncəsini və hüquqi mədəniyyətini daim inkişaf etdirməliyik. Lakin, görünür ki, bu kimi metodların ibtidai araşdırmada tətbiqi tezliklə baş verməyəcək [7, s.112].

Müxtəlif dövlətlərdə və hüquqi sistemlərdə narkoanaliz metodunun tətbiqi fərqli nəticələr vermişdir. Məsələn, bəzi inkişaf etmiş ölkələrdə cinayətlərin açılması prosesində bu metoddan istifadə edilir və bəzi hallarda nəticə müsbət olur. Lakin bir çox ölkədə bu metodun tətbiqi hələ də mübahisəlidir.

Təcrübədə narkoanaliz vasitəsilə əldə edilən məlumatların doğru olub-olmaması məsələsi həmişə sual altında olmuşdur. Həmçinin narkotik tərkibli dərmanların verilə biləcəyi şəxsə dair sərt qaydalar və tələblər mövcuddur.

Bir çox ölkələrdə narkoanaliz cinayətlərin araşdırılmasında daha çox məlumat əldə etmək və şübhəli şəxslərin ifadələrinin düzgünlüyünü yoxlamaq məqsədilə tətbiq edilmişdir. Bu kimi halları nəzərə alaraq, narkoanalizin müsbət nəticələr verdiyi bəzi nümunələri göstərmək olar:

ABŞ-də, xüsusilə 1990-cı illərin sonlarında narkoanaliz bəzi cinayətlərin araşdırmalarında tətbiq edilmişdir. Bu dövrdə narkotik tərkibli dərmanın tətbiqinin şübhəli şəxslərin verdikləri ifadələrin düzgünlüyü və məhkəmə prosesində təsdiqlənmiş sübutların təqdim edilməsində faydalı olduğu aşkar edilmişdir. Lakin bu tətbiq daha çox hüquq-mühafizə orqanlarının daxili təlimatları və qaydaları çərçivəsində istifadə edilirdi, çünki metodun hüquqi və etik məsələlərə münasibəti hələ də mübahisəlidir.

Digər bir misalda isə 1996-cı ildə Kaliforniya ştatında baş verən bir cinayət hadisəsini göstərə bilərik. Şübhəli şəxsə müəyyən edilmiş dozada psixotrop maddə verilərək suallara cavab vermə-

yə razı olmuşdur və nəticədə o, cinayəti necə həyata keçirdiyini və digər iştirakçıları barədə mühüm məlumatlar vermişdir. Bu məlumatlar cinayətqar qrupun tutularaq məsuliyyətə cəlb edilməsinə səbəb olmuşdur.

Hindistan narkoanaliz metodunun tətbiqində maraqlı bir nümunə təşkil edir. Polis cinayətqarları tutduqda, onların cinayətlə bağlı məlumatlarını toplamaq üçün narkoanalizdən istifadə etmişdir. 2000-ci illərin əvvəllərində Hindistanın müxtəlif polis idarələri, xüsusilə terrorizm və narkotik qaçaqmalçılığı ilə əlaqəli cinayətlərdə şübhəli şəxslərin ifadələrinin düzgünlüyünü yoxlamaq məqsədilə narkoanaliz metodundan istifadə etməyə başlamışdır. Əksər hallarda narkotiklərin təsiri altında olan şəxslərin daha açıq və ətraflı ifadə verdikləri müşahidə edilmişdir. Bu, bəzi hallarda hüquq-mühafizə orqanlarına cinayətlərin həqiqi təfərrüatlarını tapmaqda kömək etmişdir.

Meksika narkotik qaçaqmalçılığı və mütəşəkkil cinayətqarlıq ilə mübarizədə narkoanalizin tətbiqini daha geniş miqyasda həyata keçirən ölkələrdən biridir. Xüsusilə narkokartellər ilə mübarizə zamanı şübhəli şəxslərin ifadələrini təhlil etmək və sübutları möhkəmləndirmək məqsədilə narkoanaliz metodundan istifadə edilmişdir. Bu tətbiq, bəzi hallarda cinayətlərin arxasında duran strukturların daha dərinə anlaşılmaya və cinayətqar şəbəkələrin dəfələrlə aşkar edilməsinə səbəb olmuşdur.

Narkoanaliz metodu təcrübədə bəzi müsbət nəticələr versə də, onun istifadə edildiyi bəzi hallarda hüquqi, etik və praktiki məsələlər meydana çıxmışdır. Bu, metodun effektivliyi ilə bağlı bəzi ciddi şübhələr yaranmışdır. Ona görə də hüquq-mühafizə orqanlarının narkoanaliz metodundan istifadəsinə qarşı müəyyən məhdudiyətlər qoyulmuşdur. Məsələn, Türkiyədə 1990-cı illərdə narkoanaliz testləri müxtəlif cinayət işlərində istifadə edilmişdir. Lakin bu metodun tətbiqi, xüsusilə insan hüquqları və etik məsələlərlə əlaqəli ciddi tənqidlərə səbəb olmuşdur. 1990-cı illərin sonlarına doğru narkotik tərkibli dərmanlar verilərək şübhəli şəxslərin ifadələrinə güvənməyin riskləri daha çox gündəmə gəlmişdir. Bununla yanaşı, narkotik maddələrin tətbiqi insanın iradəsinə qarşı bir müdaxilə kimi qiymətləndirilmiş və bu, cid-

di hüquqi mübahisələrə səbəb olmuşdur. Hüquq müdafiəçiləri, bu metodun şübhəli şəxsləri aldatmaq və onların insan hüquqlarını pozmaq kimi problemləri gündəmə gətirmişdir [3, s.34].

Bu təcrübə Türkiyədə narkoanalizin geniş şəkildə tətbiqinin qarşısını almış və müvafiq qanunvericiliklə həmin metodun istifadəsi məhdudlaşdırılmışdır. Bu halda metodun hüquqi çərçivələri və etik məsələləri düzgün tənzimlənmədiyi üçün səmərəli olmamışdır.

Rusiya 2000-ci illərin əvvəllərində narkoanaliz metodunu tətbiq edən ölkələrdən biri olmuşdur. Lakin bəzi hallarda tətbiq olunan narkotik tərkibli dərmanlar nəticəsində əldə edilən ifadələrin düzgünlüyü sual altına alınmışdır. Bir çox halda şübhəli şəxsər narkotiklərin təsiri altında olduqları üçün verdikləri ifadələr bəzən səhv məlumatlar və ya yalançı ifadələrə səbəb olmuşdur. Bu da məhkəmə proseslərində problemlərə yol açmış və metodun effektivliyini şübhə altına almışdır.

Çində narkoanaliz tətbiq edilərkən çoxsaylı etik və hüquqi narahatlıqlar meydana çıxmışdır. Narkotik maddələrin şübhəli şəxslərə tətbiq olunması bəzən onların öz iradəsinə qarşı bir müdaxilə kimi qiymətləndirilmişdir. Bununla yanaşı, narkoanalizin tətbiqinin qanuni və hüquqi təhlükələr yarada biləcəyi barədə narahatlıqlar artmışdır. Çin hökuməti narkotik tərkibli dərmanların tətbiqi ilə bağlı ciddi qaydalar qoymuş və bəzi cinayət araşdırmalarında bu metoddan istifadəyə qarşı qadağalar tətbiq etmişdir.

Narkoanalizin tətbiqindəki müsbət və mənfi nümunələr bu metodun hüquqi tənzimləmələrə və etik qaydalara riayət edilmədən istifadəsinin risklərini ortaya qoymuşdur. Buna görə də narkoanalizin daha geniş şəkildə tətbiqi üçün bir sıra hüquqi və etik çərçivələrin yaradılması vacibdir. Bu qaydalar:

- narkotik maddələrin yalnız müəyyən hallarda və şübhəli şəxsin razılığı ilə tətbiq olunması;
- narkoanalizin nəticələrinin yalnız bir neçə mənbə ilə təsdiqlənmiş və əlavə sübutlarla dəstəklənmiş olması;
- bu metodun tətbiqinin hüquq-mühafizə orqanları tərəfindən şəffaf və düzgün şəkildə həyata keçirilməsi.

Bundan əlavə, hüquq sistemində narkoanalizin daha geniş və effektiv tətbiqi üçün dövlətlərarası əməkdaşlıq və beynəlxalq hüquqi tələblərin də nəzərə alınması vacibdir. Xarici ölkələrin təcrübəsinin müqayisəli təhlili göstərir ki:

- narkoanaliz etibarlı kriminalistik üsul kimi tanınmır;
- əldə edilən məlumatlar sübut əhəmiyyətinə malik deyil;
- bu üsul yalnız köməkçi və orientasiyaedici xarakter daşıya bilər;
- insan hüquqları ilə bağlı risklər yüksəkdir.

Lakin kriminalistika üzrə xarici ədəbiyyatda qeyd olunur ki, XX əsrin ortalarında və bəzi nadir hallarda ayrı-ayrı ştatlarda narkoanaliz şəxsin könüllü razılığı əsasında, eksperimental və ya istintaqa istiqamət verən köməkçi vasitə kimi istifadə edilmişdir. Bu cür hallarda əldə edilən məlumatlar yalnız operativ-istiqamətverici xarakter daşımış, dindirmənin rəsmi protokoluna sübut kimi daxil edilməmişdir [12, s.312].

Məqalədə dindirmə prosesində narkoanaliz (həqiqət məhlulu) metodunun tətbiqinin nəzəri, elmi-psixoloji və hüquqi aspektləri kompleks şəkildə təhlil edilmiş, milli və beynəlxalq hüquq normaları kontekstində qiymətləndirilmişdir. Tədqiqatın nəticələri aşağıdakı ümumiləşdirilmiş qənaətlərin irəli sürülməsinə imkan vermişdir:

1. Müəyyən edilmişdir ki, narkoanaliz metodu elmi baxımdan sabit və etibarlı nəticələr vermir. Psixotrop maddələrin təsiri altında formalaşan ifadələr obyektiv həqiqəti əks etdirməyə bilər və yanlış xatirələr, subyektiv təəssüratlar və dindirməni aparan şəxsin təsiri ilə təhrif oluna bilər.

2. Narkoanaliz metodunun mahiyyəti insanın iradə azadlığının zəiflədilməsinə əsaslandığından, bu metod cinayət-prosessual hüququn fundamental prinsipləri ilə, xüsusilə ifadələrin könüllülüyü və zorakılığın yolverilməzliyi prinsipi ilə ziddiyyət təşkil edir.

3. Azərbaycan Respublikasının Cinayət-Prosessual Məcəlləsinin 15-ci maddəsində təsbit olunmuş zorakılıq, psixoloji təzyiq və qeyri-qanuni təsir üsullarının qadağan edilməsi norması narkoanalizin dindirmədə tətbiqini istisna edir. Bu metod faktiki olaraq qanunla qadağan olunmuş psixoloji təsir forması kimi çıxış edir.

4. CPM-in 66-cı maddəsində nəzərdə tutulmuş öz əleyhinə ifadə verməmək hüququ və 91-ci maddədə təsbit edilmiş müdafiə hüququ narškoanaliz tətbiq edildikdə real məzmununu itirir. Bu işə ədalətli məhkəmə araşdırması prinsipinə ciddi zərbə vurur.

5. Narškoanaliz nəticəsində əldə edilən məlumatlar CPM-in 125-ci maddəsinin tələblərinə uyğun olaraq yolverilməz sübut hesab edilməlidir, çünki bu məlumatlar qanuni prosesual qaydalara riayət edilmədən və insan iradəsinin azadlığı pozulmaqla əldə olunur.

6. Metodun tətbiqi şəxsi toxunulmazlıq, ləyaqətin qorunması və işgəncəyə məruz qalmamaq kimi fundamental insan hüquqları ilə ziddiyyət təşkil edir. Bu baxımdan narškoanaliz həm milli hüquq normaları, həm də beynəlxalq insan hüquqları standartları ilə uyğun gəlmir.

7. Beynəlxalq və müqayisəli hüquqi təcrübənin təhlili göstərir ki, narškoanaliz cinayət prosesində sübut etmə vasitəsi kimi tanınmır və hüquqi nəticələr doğurmur. Bu yanaşma hüquqi dövlət və insan hüquqlarının üstünlüyü prinsiplərinə əsaslanır.

Məqalədə tədqiq edilən elmi və praktiki araşdırmalara əsaslanaraq, cinayət-prosesual qanunvericiliyin təkmilləşdirilməsi və istintaq praktikasının insan hüquqları yönümlü inkişafı baxımından aşağıdakı elmi və praktiki təkliflərin irəli sürülməsi məqsədəuyğun hesab edilir:

1. Azərbaycan Respublikasının Cinayət-Prosesual Məcəlləsində dindirmə zamanı qadağan olunmuş təsir üsullarının dairəsini konkretləşdirən ayrıca normanın əlavə edilməsi məqsədəuyğundur. Həmin normada narškoanaliz, hipnoz və oxşar iradəni zəiflədən metodların birbaşa qadağan edilməsi hüquqi müəyyənliyi gücləndirə bilər.

2. CPM-in 15-ci maddəsinin şərhinə dair Plenum qərarı və ya metodiki göstərişlərin qəbul edilməsi təklif olunur. Bu sənədlərdə psixoloji təsirin yolverilən və yolverilməz formalarının hüquqi sərhədləri aydın şəkildə müəyyən edilməlidir.

3. İstintaq orqanları üçün hazırlanacaq təlim proqramlarında dindirmənin etik və psixoloji əsaslarına xüsusi yer ayrılmalı, qeyri-qanuni təsir

üsullarının hüquqi nəticələri praktiki nümunələrlə izah edilməlidir.

4. Narškoanaliz və digər qeyri-ənənəvi dindirmə üsullarının yalnız tibbi və elmi-tədqiqat məqsədləri üçün, şəxsin tam məlumatlandırılmış və könüllü razılığı əsasında tətbiq edilə bilməsi prinsipi qanunvericilikdə ayrıca qeyd edilməlidir.

5. Sübutların yolverilməzliyi institutunun tətbiqi mexanizmlərinin təkmilləşdirilməsi, xüsusilə CPM-in 125-ci maddəsinin istintaq və məhkəmə praktikasında vahid formada tətbiqinin təmin edilməsi məqsədilə Ali Məhkəmə təcrübəsinin sistemləşdirilməsi məqsədəuyğundur.

6. Cinayət prosesində insan hüquqlarının müdafiəsi sahəsində beynəlxalq standartların tətbiqi genişləndirilməli, Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsinin presedent hüququ istintaq və məhkəmə praktikasında daha aktiv şəkildə nəzərə alınmalıdır.

Nəticə etibarilə narškoanaliz metodunun dindirmə prosesində tətbiqi müasir cinayət-prosesual hüququn mahiyyəti, hüquqi dövlət prinsipləri və insan hüquqlarının üstünlüyü konsepsiyası ilə uyğun gəlmir. Bu metodun istintaq praktikasında istifadəsi hüquqi və etik baxımdan yolverilməz olmaqla yanaşı, ədalətli məhkəmə araşdırmasının təmin edilməsinə də mane olur.

Qeyd etmək lazımdır ki, tədqiqatın nəticələri cinayət-prosesual qanunvericiliyin təkmilləşdirilməsi, istintaq təcrübəsinin insan hüquqları yönümlü inkişafı və hüquq elminin müvafiq sahələrinin gələcək araşdırmaları üçün nəzəri və praktiki əhəmiyyət kəsb edir.

Narškoanaliz metodunun təcrübə tətbiqi ilə bağlı elmi araşdırmaların nəticəsində cinayət-prosesual hüquq və kriminalistika sahəsində aşağıdakı elmi yeniliklər əldə edilmişdir:

1. Cinayət prosesində dindirmə institutunun insan hüquqları yönümlü mahiyyəti sistemli şəkildə təhlil edilmiş və narškoanaliz metodunun bu institutun hüquqi təbiəti ilə uyğun gəlmədiyi elmi əsaslarla sübut olunmuşdur.

2. Narškoanaliz metodunun psixoloji və neyrofizioloji təsir mexanizmi ilk dəfə olaraq Azərbaycan Respublikası Cinayət-Prosesual Məcəlləsinin prinsipləri kontekstində kompleks şəkildə araşdırılmış və bu metodun iradə azadlığını fakti-

ki olaraq aradan qaldırıldığı əsaslandırılmışdır.

3. Narkoanaliz nəticəsində əldə edilən məlumatların CPM-in 125-ci maddəsinə uyğun olaraq yolverilməz sübut hesab edilməsi zərurəti normativ və doktrinal baxımdan əsaslandırılmışdır.

4. Öz əleyhinə ifadə verməmək hüququnun (CPM, maddə 66) narkoanaliz tətbiqi edildikdə formal xarakter daşdığı elmi arqumentlərlə göstərilmişdir.

5. Dindirmə zamanı psixoloji təsirin yolverilən və yolverilməz formaları arasında hüquqi sərhədlər müəyyən edilmiş və narkoanalizin qadağan olunmuş təsir üsulları kateqoriyasına aid edilməsi elmi-nəzəri əsaslandırılmışdır.

6. Beynəlxalq hüquq və müqayisəli təcrübənin təhlili əsasında narkoanalizin cinayət prosesində sübut etmə vasitəsi kimi qəbul edilməməsinin universal hüquqi tendensiya olduğu müəyyən edilmişdir.

7. Cinayət-prosessual qanunvericiliyin təkmilləşdirilməsi məqsədilə CPM-də iradəni zəiflədən dindirmə metodlarının birbaşa qadağan edilməsinə dair normativ boşluq aşkar edilmiş və bu boş-

luğun aradan qaldırılması üçün konkret hüquqi yanaşma təklif olunmuşdur.

8. Narkoanaliz metodunun yalnız tibbi-elmi məqsədlərlə və hüquqi nəticə doğurmayan formada tətbiqinin mümkünlüyü konseptual şəkildə əsaslandırılmışdır.

Ümumilikdə, elmi və texnoloji inkişaf əhatə olunan narkoanaliz metodunun daha effektiv və təhlükəsiz şəkildə tətbiqi gələcəkdə mümkündür. Aparılmış tədqiqat nəticəsində müəyyən edilir ki, narkoanaliz üsulu ibtidai araşdırmada kriminalistikanın müasir tələblərinə cavab vermir. Xarici ölkələrin təcrübəsi bu üsulun hüquqi, etik və elmi baxımdan ciddi məhdudiyətlərə malik olduğunu sübut edir. Buna görə də narkoanaliz kriminalistika elminin predmeti kimi yalnız elmi-tənqidi müstəvidə öyrənilməli, praktik istintaq fəaliyyəti isə qanuni və etibarlı metodlar əsasında həyata keçirilməlidir.

Nəticədə, narkoanalizin effektivliyini artırmaq və onun hüquqi təhlükələrini azaltmaq üçün müvafiq tənzimləmələrin və qaydaların tətbiqi çox əhəmiyyətlidir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. Azərbaycan Respublikasının Cinayət-Prosessual Məcəlləsi. Bakı, 2025, maddələr-15,66,91,125,226-233
2. Abbasova F.M. Cinayət prosesi: Ümumi hissə. Bakı, 2015, səh. 120–128
3. Məmmədov P. Narkotik işlərində vəkillik Bakı, 2023–2024, səh. 30–36
4. Аверьянова Т.В. и др. Криминалистика: учебник 2-е изд., Москва, 2004, с. 220–230
5. Савельева М.В., Смушкин А. Б. Следственные действия 2-е изд., Москва, 2016, с. 90–95
6. Смушкин А.Б., Савельева М. В. Криминалистика. Учебное пособие Москва, 2017, с. 45–50
7. Бастрыкин А.И., ред. Уголовный процесс 2-е изд., Москва, 2014, с. 110–118
8. Sharma M. Narco-Analysis in Criminal Investigation and Trial: A Comprehensive Overview, American Journal of Political Science Law and Criminology, 2023, p. 45–58
9. Bhardwaj R. et al. Ethical Issues and Scientific Validity in the Use of Narcoanalysis in Criminal Investigations, Metallurgical and Materials Engineering, 2025, p.112–120
10. Singh P., Das, P.K. Impact of Narco Analysis on Accuracy and Reliability of Evidence Obtained in Criminal Investigation. Frontiers in Health Informatics, 2024, p.77–84
11. Kaul S. K. Narcoanalysis, Brain Mapping, Hypnosis, and Lie Detector Tests in Interrogation of Suspect. Alia Law Agency, 2008, p. 145–153
12. Bell S. Forensic Science: An Introduction to Scientific Investigations and Techniques, 5th Edition, CRC Press, 2019, p. 310–320

Алекпер АЛЛАХВЕРДИЕВ

**НЕКОТОРЫЕ АСПЕКТЫ ПРИМЕНЕНИЯ МЕТОДА НАРКОАНАЛИЗА
(РЕШЕНИЯ ПРОБЛЕМЫ ИСТИНЫ) В ПРЕДВАРИТЕЛЬНОМ РАССЛЕДОВАНИИ****РЕЗЮМЕ**

В статье всесторонне рассматриваются вопросы применения метода наркоанализа (разрешения истины), являющегося одним из важных, но противоречивых инструментов следственного органа в уголовном процессе. В рамках исследования анализируются концепция наркоанализа, этапы его исторического развития, психологические и нейрофизиологические основы, методологические особенности его использования в процессе допроса. Одновременно на научно-теоретических основаниях рассматривается оценка метода в контексте прав и свобод человека, его место в сфере права на доказательства, а также его соответствие национальным и международным правовым нормам. В заключение статьи делается вывод о том, что использование наркоанализа в уголовном процессе не может быть юридически оправдано и может носить лишь вспомогательный и информативный характер.

Ключевые слова: наркоанализ, поиск истины, допрос, право на доказательства, права человека, уголовный процесс

Alakbar ALLAHVERDIYEV

**SOME ASPECTS OF THE APPLICATION OF THE NARCOANALYSIS (TRUTH SOLUTION)
METHOD IN THE PRELIMINARY INVESTIGATION****SUMMARY**

The article comprehensively examines the issues of the application of the narcoanalysis (truth solution) method, which is one of the important but controversial tools of the interrogation institute in the criminal process. Within the framework of the study, the concept of narcoanalysis, historical development stages, psychological and neurophysiological foundations, methodological features of its use in the interrogation process are analyzed. At the same time, the assessment of the method in the context of human rights and freedoms, its place in terms of the right of evidence, and its compliance with national and international legal norms are examined on scientific and theoretical grounds. The article concludes that the use of narcoanalysis in the criminal process cannot be legally justified and that it can only have an auxiliary-informative character.

Keywords: narcoanalysis, truth solution, interrogation, right of evidence, human rights, criminal process

Firudin MÖVSÜMOV

Ədliyyə Nazirliyinin Beynəlxalq əməkdaşlıq baş idarəsinin əməkdaşı, Bakı Dövlət Universitetinin Kriminalistika və məhkəmə ekspertizası kafedrasının müəllimi
 e-mail: f.movsumov@gmail.com
<https://doi.org/10.62130/AWTY7778>

AVROPA İNSAN HÜQUQLARI MƏHKƏMƏSİNİN AZƏRBAYCANA QARŞI İŞLƏRDƏ EKSPERT SÜBUTLARININ QIYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ

XÜLASƏ

Bu məqalədə Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsinin (AİHM) Azərbaycanla qarşı işlərdə sübutların, xüsusən də ekspert rəylərinin qiymətləndirilməsi təcrübəsi təhlil edilir. Ekspertiza təyin etmə prinsiplərini, tərəflərin iştirak hüquqlarını, materiallara çıxışı və əks-ekspertizanın mümkünlüyünü açıqlayan əsas qərarlar nəzərdən keçirilir. Azərbaycanın milli təcrübəsindəki problemlər, o cümlədən ekspertlərin kifayət qədər müstəqil olmaması, müdafiə hüquqlarının məhdudlaşdırılması və milli məhkəmələrin dövlət ekspert rəylərinə həddindən artıq etibar etməsi vurğulanır. İnsan Hüquqlarının və Əsas Azadlıqların Müdafiəsi haqqında Konvensiyanın 6-cı maddəsi kontekstində ədalətli məhkəmə araşdırmasının təmin edilməsi üçün tövsiyələr təqdim olunur.

***Açar sözlər:** AİHM, Azərbaycan, ekspert rəyi, sübutların qiymətləndirilməsi, Konvensiyanın 6-cı maddəsi, ədalətli məhkəmə araşdırması*

Sübutların qiymətləndirilməsi və xüsusi-
lə də ekspert rəylərinin rolu ədalətli
məhkəmə araşdırmasının təmin edil-
məsində əsas elementlərdən birini təşkil edir. Ye-
kun qərarın etibarlılığı əsasən məhkəmənin təq-
dim olunan ekspert nəticələrinin nə dərəcədə ob-
yektiv və hərtərəfli qiymətləndirməsindən asılı-
dır. Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsinin təc-
rübəsi kontekstində, Azərbaycanın milli hakimiyyət
orqanlarının cinayət və mülki proseslərdə
ekspert rəylərindən necə istifadə etdiyinin təhlili
xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Bu məqalənin məq-
sədi ekspert sübutlarının qiymətləndirilməsində
AİHM-nin rəhbər tutduğu prinsipləri müəyyən
etmək, eləcə də milli məhkəmə təcrübəsinin
problemlə aspektlərini və potensial təkmilləşdir-
mə sahələrini müəyyən etməkdir. Azərbaycan
Respublikasının Cinayət Prosesual Məcəlləsində
(CPM) və Mülki Prosesual Məcəlləsində eksper-
tiza təyin edilməsi, ekspertin hüquq və vəzifələri,
habelə tərəflərin bu prosesdə iştirak hüquqları
müəyyən olunmuşdur. Lakin mövcud mexanizm-

lər çox zaman tərəflərin bərabər imkanlarını tə-
min etmir. AİHM-in “İsmayılova Azərbaycana
qarşı” və “Fətullayev Azərbaycana qarşı (№ 2)”
işlərində məhz bu balansın pozulması 6-cı mad-
dənin pozuntusu kimi qiymətləndirilmişdir [1].

AİHM tərəfindən sübutların qiymətləndirilməsi prinsipləri.

AİHM-in presedent hüququnda sübutların sərbəst qiymətləndirilməsi prinsipi mühüm yer tutur. Bu prinsipə əsasən, məhkəmə heç bir sübut növünə əvvəlcədən müəyyən edilmiş çəki vermir. Ekspert rəyi, şahid ifadəsi və ya sənəd kimi sübutlar məhkəmənin ümumi dəyərləndirməsində eyni hüquqi çəkiddə nəzərdən keçirilir.

Ekspert rəyləri müasir məhkəmə təcrübəsində xüsusi rol oynayır, çünki onlar bizə konkret suallara elmi əsaslı cavablar verməklə məhkəmənin və tərəflərin biliklərindəki boşluqları doldurmağa imkan verir. Lakin AİHM dəfələrlə vurğulayıb ki, ekspert rəyi məhkəmənin təhlil etmədən etibar etməli olduğu müstəqil sübut deyil; əksinə, o, sübutların ümumi kütləsinin bir elementi kimi qəbul edil-

məlidir. Bundan əlavə, ekspert məhkəməni əvəz etmir, sadəcə işin faktiki hallarını qiymətləndirməkdə ona kömək edir. AİHM tərəfindən sübutların qiymətləndirilməsində tətbiq edilən ən vacib prinsip sübutların sərbəst qiymətləndirilməsi prinsipidir.

Müəyyən sübutların əvvəlcədən müəyyən edilmiş çəkiyə malik olduğu formal sübut hüququndan fərqli olaraq, AİHM bütün iş materiallarını bütövlükdə nəzərdən keçirir. Məhkəmə özü hansı sübutlara daha çox əhəmiyyət verəcəyinə onların etibarlılığına, ardıcılığına və işin hallarına uyğunluğuna əsasən qərar verir.

Məhkəmənin dövlət tərəfindən irəli sürülmüş faktiki iddiaları şübhə altına ala bilməməsi preşident hüququnun digər ümumi xüsusiyyətidir. Məsələn, Məhkəmə əksər hallarda dövlətlərin Konvensiyanın 8-11-ci maddələri ilə təmin edilən hüququ məhdudlaşdıran tədbirin “demokratik cəmiyyətdə zəruri” olduğuna dair iddialarını heç bir sübut olmadan qəbul edir. Məhkəmənin sorğu-sual etməməsi yalnız məhkəmə təcrübəsi ilə məhdudlaşmır. Məsələn, Slovakiyaya qarşı iş Konvensiyanın 2, 3 və 14-cü maddələrinə əsasən şikayətlərlə bağlı idi. Cavabdeh dövlət izah etdi ki, ərizəçi gənc qaraçı qadın polisdən qaçmaq üçün 7,7 metr hündürlüyündəki pəncərədən tullanıb. Məhkəmə qərarda qaçmağa cəhdi qeyd edərək, hadisələrlə bağlı dövlətin hesabatını qəbul etdi.

Bu prosedura əsasən, Dövlətdən xahiş edilmişdir. O, prosesin ilkin mərhələlərində faktların xülasəsini təqdim etməlidir. Ərizəçinin qanuni nümayəndəsi hadisələrlə bağlı dövlətin versiyasına etiraz etməyə tələsməzsə, sonuncu Məhkəmə tərəfindən qəbul edilir; beləliklə, dövlətin versiyası qərarın faktiki, müəyyən əsasına çevrilir (və ərizəçinin hər hansı sonrakı etirazının Məhkəmə tərəfindən rədd edilməsi ehtimalı var). Bu “prosedur” indi Strasburqa gələn əksər işlərə şamil edilir.

AİHM-nin təcrübəsində ekspert rəylərinin rolu.

Konvensiyada hər hansı sübut qaydaları olmadığı halda, Məhkəmə məqsədəuyğun hesab etdiyi sübut qaydaları və təcrübələrini qəbul etməkdə böyük ölçüdə sərbəstdir. O bu azadlığı digər beynəlxalq məhkəmələrlə bölüşür. AİHM bu imtiyazdan beynəlxalq ədalətin yaradılması məqsədinə, yəni insan hüquqlarının qorunmasına və bu

hüquqlar pozulduqda dövlətin hesabatlılığının təmin edilməsinə uyğun şəkildə istifadə etməlidir. Əksər insan haqları işlərində fərd dövlətlə mübarizə aparır, iki tərəfin sübut gücünü xarakterizə edən böyük güc fərqi var.

Məhkəmə bu fərqləri zəiflədən sübut prinsiplərinə üstünlük verə bilər (məsələn, sübut yükü ərizəçidən dövlətə keçirildikdə); o, həmçinin onları dəstəkləyən qaydaları və/və ya sübut praktikasını qəbul edə bilər (məsələn, cavabdeh dövlətin vicdanla hərəkət etdiyinə inandığı arqumentlərini qəbul etdikdə, hətta bu arqumentlər işdə olduğu kimi əsassız və ya tamamilə qeyri-mümkün olsa belə). Bu kontekstdə beynəlxalq insan hüquqları məhkəməsində “sübut ədalətliyi”nin nə demək olduğu sualı ortaya çıxmaya bilməz.

Digər əhəmiyyətli element “əsaslı şübhə yeri qoymayan” sübut standartıdır. Bu standart AİHM tərəfindən Konvensiyanın pozulması halları müəyyən edilərkən tətbiq olunur. Məhkəmə faktların mütləq dəqiqliyini tələb etmir, lakin onların həqiqiliyinə kifayət qədər inandırıcı, dəqiq və ardıcıl sübutlar toplusuna əsaslanaraq əmin olmalıdır. Bundan əlavə, ekspert rəyi, lazımı qaydada əldə edilərsə belə, milli məhkəmələri onu digər iş materialları ilə müqayisə etmək öhdəliyindən azad etmir [3].

AİHM tərəfindən ekspertizalar ilə bağlı hazırlanmış prinsipləri təhlil edərkən, onun ekspertin müstəqilliyinə və qərəzsizliyinə vurğu etməsini qeyd etmək vacibdir. Məhkəmə müxtəlif dövlətlərə qarşı qərarlarında hakimiyyət orqanları tərəfindən təyin edilmiş ekspertin yalnız peşəkar səriştəli deyil, həm də institusional cəhətdən müstəqil olmasının vacibliyini vurğulamışdır. Bu meyarın pozulması qərəzlilik riski yaradır və məhkəmə prosesinə inamı sarsıdır [4].

Sübut standartına keçərək, “ağlabatan şübhələrdən kənar”laşmanın Strasburqun qüsuru olduğunu düşünməyə cəhd edə bilərik. “Ağlabatan şübhələrdən kənar” standartı cinayət prosesində tətbiq olunduğu ümumi hüquq ənənəsindən qaynaqlanır. Amerikalılar və Afrika insan haqları məhkəmələri, ümumiyyətlə, bunun öz yurisdiksiyalarında tətbiq edilməsini qəbul edilməz hesab ediblər [6]. Onun Strasburq hüquqsünaslığında hansı əhəmiyyəti olduğu aydın deyil. Bəzi müəlliflərin fikrincə, “əsaslı şübhə doğurmayan” stan-

dart Konvensiyanın 2-ci və 3-cü maddələri kimi xüsusi müddəaları əsasında verilmiş ərizələrə şamil edilir, digərləri isə bunun bütün Strasburq presedent hüququna şamil edildiyini iddia edir, lakin bəzən belə fikirlər də ifadə edilir ki, bu standart əslində çoxdan ləğv edilib. Bu, Strasburq yurisprudensiyasında və bəlkə də Məhkəmənin tərkibində aydınlığın olmaması deməkdir.

Aydındır ki, Strasburqdakı qarışıqlıq bu standartla məhdudlaşmır. Bu, digər standartlara, o cümlədən “prima facie” (hərfi mənada “ilk baxışda”) təsir göstərir. Bu standart sübutun zəif olduğunu bildirir. Onun tətbiqi bəzi hallarda, o cümlədən məhkəmənin inandırma yükünün öz işini ilkin olaraq müəyyən etmiş ərizəçidən işi cavabdeh dövlətə həvalə edib-etməməsi məsələsinə baxdığı hallarda məna kəsb edir.

Azərbaycana qarşı işlərdə AİHM təcrübəsi.

Azərbaycana qarşı işlərdə AİHM dafələrlə ekspertizaların obyektivliyi şübhə doğuran dövlət qurumları tərəfindən aparıldığını və müdafiə tərəfinin tez-tez təyinat prosesində iştirak etmək və ya nəticələrə etiraz etmək imkanından məhrum edildiyini qeyd edib. Məsələn, Fətullayev Azərbaycan qarşı (№ 2) işində ərizəçi ittihamedic sübutların etibarlılığını yoxlamaq üçün müstəqil ekspertiza tələb etsə də, məhkəmələr lazımı əsaslandırma olmadan imtina edib və AİHM bunu Konvensiyanın 6-cı maddəsinin pozulması kimi qiymətləndirib [1]. Oxşar nəticələrə İsmayılova Azərbaycan qarşı işində də rast gəlinib, burada Məhkəmə milli hakimiyyət orqanlarının ərizəçinin ekspert rəyini nəzərdən keçirmək və etirazlarını təqdim etmək imkanına malik olmasını təmin etmədiyini və bununla da tərəflərin bərabərliyi prinsipini pozduğunu qeyd edib [2].

İlqar Məmmədov Azərbaycan qarşı və Fərzəliyev Azərbaycan qarşı işlərdə Avropa Məhkəməsi, həmçinin ekspert qurumlarının dövlət strukturlarından asılılığını qeyd edib ki, bu da bütün prosesin qərəzsizliyini şübhə altına alıb [5]. Bu qərarlar göstərir ki, Azərbaycan təcrübəsi ekspert rəylərinə faktiki olaraq mübahisəsiz sübut kimi baxmağa davam edir. Milli məhkəmələr çox vaxt müstəqil təhlil aparmadan və ya rəyin nə üçün həlledici hesab edildiyini izah etmədən sadəcə ekspert nəticələrini təkrarlamaqla məhdudlaşırlar.

AİHM isə əksinə olaraq, məhkəmələrdən ekspert materiallarını tənqidi şəkildə qiymətləndirməyi, onların məntiqi etibarlılığını yoxlamağı və digər sübutlarla əlaqəsini qiymətləndirməyi tələb edir.

Bundan əlavə, Məhkəmə ekspertiza məsələlərində tərəflərin prosessual bərabərliyinə ehtiyac olduğunu vurğulayır. Əgər ittiham tərəfi ekspert seçiminə və ya ekspertizanın istiqamətinə təsir göstərmək imkanına malikdirsə, müdafiə tərəfinin oxşar hüquqları olmalıdır - alternativ ekspertiza təyin etmək üçün vəsatət vermək, onun aparılmasında iştirak etmək, materialları nəzərdən keçirmək və ekspertlərə suallar vermək. Bu təminatların pozulması yalnız konkret bir şəxsin hüquqlarını pozmur, həm də bütövlükdə məhkəmə sisteminə ictimai inamı sarsıdır [4].

Problemlı məsələlər və tövsiyələr.

Konteksti daha dərindən anlamaq üçün Azərbaycandakı vəziyyəti digər Avropa Şurası dövlətlərinin təcrübəsi ilə müqayisə etmək faydalıdır. Məsələn, Polşa, Bolqarıstan və Rumıniyaya qarşı işlərdə AİHM ekspertizalarının təyin edilməsində sui-istifadə hallarını da qeydə alıb; lakin bu ölkələr sonradan müstəqil ekspert palataları yaratmaq, ekspertizalarını təsadüfi təyin edilməsini tətbiq etmək və tərəflərin prosessual hüquqlarını genişləndirmək üçün addımlar atıblar [5]. Belə təcrübə Azərbaycan üçün də faydalı ola bilər.

Milli təcrübəni təkmilləşdirmək üçün bir sıra addımlar atılmalıdır: tərəflərin ekspertiza materiallarına bərabər çıxışını və əks-ekspertizaların təyin olunması imkanını təmin etmək; məhkəmələrdən ekspert rəyləri üzrə qərarların əsaslandırılmasını tələb etmək; hakimlərin hazırlıq proqramına AİHM-in müəyyən etdiyi sübutların qiymətləndirilməsi standartları üzrə təlimi daxil etmək [4].

Beləliklə, Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsinin təcrübəsi təsdiqləyir ki, ekspert sübutlarının qiymətləndirilməsi təkcə texniki deyil, həm də ədalətli məhkəmə prinsipləri ilə birbaşa əlaqəli hüquqi bir prosesdir. Azərbaycan üçün bu standartların tətbiqi fundamental əhəmiyyət kəsb edir: məhkəmə müdafiəsinin effektivliyi, məhkəmə sisteminə ictimai etimadı və milli sistemin Konvensiyanın tələblərinə uyğunluğu bundan asılıdır. Sübutların, xüsusən də ekspert rəylərinin qiymətləndirilməsi ədalətli məhkəmə araşdırma-

sının vacib elementidir. Azərbaycan kontekstində prosessual təminatlara, ekspert rəylərinin şəffaflığına və müdafiə tərəfinin imkanlarına xüsusi diqqət yetirilməlidir. AİHM-in presedent hüququ

göstərir ki, bu prinsiplərə riayət etmək Konvensiyanın 6-cı maddəsinin pozulmasının qarşısını almaq üçün vacibdir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. HUDOC. Fatullayev v. Azerbaijan (No. 2). <https://hudoc.echr.coe.int/fre?i=001-216685>
2. IRFS. ECHR finds Azerbaijan violated journalist Khadija Ismayilova's right to fair trial. <https://www.irfs.org/news-feed/echr-finds-azerbaijan-violated-journalist-khadija-ismayilovas-right-to-fair-trial/>
3. European Court of Human Rights. Case-law database HUDOC. <https://hudoc.echr.coe.int>
4. ICCT. Guide to Article 6 of the European Convention on Human Rights. https://icct.nl/sites/default/files/import/publication/guide_art_6_criminal_eng.pdf
5. Stradalex. Case 60824/08 v. Azerbaijan. https://www.stradalex.eu/en/se_src_publ_jur_eur_cedh/document/echr_60824-08
6. Velázquez Rodríguez v. Honduras, Amerikalılararası İnsan Hüquqları Məhkəməsinin Qərarı, C Seriyası № 4 (29 iyul 1988)

Фирудин МОВСУМОВ

ОЦЕНИВАНИЕ ЭКСПЕРТНЫХ ДОКАЗАТЕЛЬСТВ ПО ДЕЛАМ ПРОТИВ АЗЕРБАЙДЖАНА В ПРАКТИКЕ ЕВРОПЕЙСКОГО СУДА ПО ПРАВАМ ЧЕЛОВЕКА

РЕЗЮМЕ

В статье анализируется практика Европейского суда по правам человека (ЕСПЧ) по оценке доказательств, в частности экспертных заключений, по делам против Азербайджана. Рассматриваются ключевые постановления, разъясняющие принципы назначения экспертов, права сторон на участие, доступ к материалам и возможность проведения контрэкспертизы. В статье освещаются общие проблемы национальной судебной практики Азербайджана, включая отсутствие независимости экспертов, ограничения прав защиты и чрезмерную зависимость национальных судов от заключений экспертов, назначенных государством. Даны рекомендации по обеспечению стандартов справедливого судебного разбирательства в контексте статьи 6 Конвенции о защите прав человека и основных свобод.

Ключевые слова: ЕСПЧ, Азербайджан, экспертное заключение, оценка доказательств, статья 6 Конвенции, справедливое судебное разбирательство

Firudin MOVSUMOV

ASSESSMENT OF EXPERT EVIDENCE IN CASES OF THE EUROPEAN COURT OF HUMAN RIGHTS AGAINST AZERBAIJAN

SUMMARY

The article analyzes the practice of the European Court of Human Rights (ECHR) in evaluating evidence, particularly expert opinions, in cases against Azerbaijan. It examines key judgments that elucidate the principles governing the appointment of experts, the parties' rights to participate, access to materials, and the possibility of conducting counter-expertise. The paper highlights common issues in Azerbaijan's national judicial practice, including the lack of expert independence, restrictions on the rights of the defense, and the excessive reliance of national courts on the conclusions of state-appointed experts. Recommendations are provided to ensure fair trial standards in the context of Article 6 of the Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms.

Keywords: ECHR, Azerbaijan, expert opinion, evaluation of evidence, Article 6 of the Convention, fair trial

Шахин ШУКЮРОВ

*Доцент кафедры «Административной деятельности ОВД»
Академии Полиции МВД, Представитель МВД
Азербайджанской Республики в НКС при СМВД,
доктор философии по праву, доцент,
полковник полиции
e-mail: shahin1967@mail.ru
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8246-7901>
<https://doi.org/10.62130/SMYV4729>*

ПРИНЦИПЫ ВЗАИМОДЕЙСТВИЯ ОРГАНОВ ВНУТРЕННИХ ДЕЛ И СУДЕБНОЙ ВЛАСТИ

РЕЗЮМЕ

В научной статье автором, благодаря теоретическим и правовым основам на стыке деятельности органов внутренних дел и органов судебной власти рассматриваются институт принципов. Автор пытается раскрыть взаимосвязь этой области, непосредственно ссылаясь и указывая на общие цели и ряд конкретных полномочий. Проводится классификация принципов, рассматриваются точки соприкосновения органов внутренних дел и органов судебной власти на основе принципов и ряда других правовых институтов.

Автор не ограничивается только документами законодательства Азербайджанской Республики, участников Содружества Независимых Государств, а также обращается к международным документам на стыке конституционного права и международного права, где обосновывает необходимость актуальности соблюдения института принципов.

В заключение научной статьи автор предлагает предложения и рекомендации по совершенствованию и развитию принципов взаимодействия органов внутренних дел и органов судебной власти.

Ключевые слова: *принципы, органы внутренних дел, органы судебной власти, общие принципы, конституционные принципы, специальные принципы, институт взаимодействия*

«**О**рганы внутренних дел при творение и исполнение своей деятельности взаимодействуют с другими правоохранительными органами, организациями и гражданами» [2].

Непосредственно на институт взаимодействия влияют комплекс форм, методов, полномочий, принципов и ряд других связанных между собою и влияющих друг на друга компонентов и элементов, среди которых принципы имеют особую цель и назначение. Принципы каждой отрасли играют важную роль, определяют основу деятельности и создают определённые предпосылки для развития взаимосвязанных между собою институ-

тов. В научной статье хотелось бы рассмотреть принципы на стыке деятельности органов внутренних дел и органов судебной власти в общих чертах так и в отдельности. Попытаемся, ссылаясь на теоретические и правовые основы, проанализировать нынешнее состояние нормативно-правовых актов, где непосредственно и косвенно рассматриваются принципы, и провести сравнительно-правовой анализ, показать общие черты на стыке взаимодействия и взаимного сотрудничества, а также предложить ряд предложений и рекомендаций по совершенствованию и развитию данной исследуемой сферы.

На основе положения МВД Азербайджан-

ской Республики от 30 июня 2001 года органы внутренних дел обеспечивают взаимодействие с правоохранительными и иными государственными и муниципальными органами Амельчакова В.Н. Кириллова Г.Н. обратились к тому, что: «Целесообразность и сотрудничество обеспечения правового порядка зависит от деятельности полиции России с органами государственной власти, потому что «в их организации и деятельности отражается структурное и функциональное своеобразие государства. Под взаимодействием полиции России понимается взаимная договоренность их действий в ходе коллегиального решения поставленных вопросов [2].

МВД Азербайджанской Республики, строит свою работу на основе конституционных принципов, законности, гуманизма, а также единоначалия.

Шерстнева А.В. в диссертационном исследовании отметила, что: «Принципы права понятие многогранное. Они отражают идеи и ценностные ориентиры государства и общества, выступают в качестве определенных требований к правотворческой и правоприменительной деятельности, правовых регуляторов общего характера» [14, с.61].

Принципы составляют основу их единства и отличия от других, сходных явлений. Принципы, как правило, не только образуют единую систему, но и характеризуются такими качествами, как комплексность и непротиворечивость [9, с.25].

На основе положения МВД Азербайджанской Республики от 30 июня 2001 года органы внутренних дел для выполнения поставленных перед ним задач сотрудничает с иными правоохранительными органами Азербайджанской Республики, которое ссылается на принципы.

Амельчакова В.Н. Кириллова Г.Н. указали, что: «необходимо подчеркнуть, что правовое содержание взаимодействия полиции России с органами государственной власти в основном охватывает совместные по назначению и направлению цели и задачи [2].

Шерстнева А.В. в диссертационном исследовании

указала, что: «Принципы права в науке изучены достаточно детально. Принципы права определяются как выраженные в праве исходные, основные нормативно руководящие начала, отражающие закономерности общественной жизни и сущность права; основные, руководящие начала идеи, которые отражают объективные свойства, всей гаммой исторически присущих ему интересов, потребностей, противоречий и компромиссов и другие [14, с.62].

В основном принципы на стыке взаимодействия рассматриваются в широком спектре, я бы отметил детально. Приходится прибегать к более различной методологии, к которой обращаются ученые. Наблюдаются все более общие подходы, которые относятся, как к органам внутренних дел, а также к органам судебной власти. Принципы непосредственно зависят от последующих, поэтапных и взаимосвязанных между собою условий и предпосылок.

На основе положения МВД Азербайджанской Республики от 30 июня 2001 года министерство вправе взаимодействовать с соответствующими международными организациями, правоохранительными органами зарубежных стран, направлять своих представителей в иностранные государства и международные организации для решения вопросов, относящихся к его полномочиям.

Амельчакова В.Н. Кириллова Г.Н. обратились к тому, что: «Органы полиции Российской Федерации находятся в законодательно закреплённой позиции взаимного сотрудничества с правоохранительными органами .

Взаимодействие претворяется при последовательных условиях:

- равенства участников;
- самостоятельности;
- согласованных решений руководителей за выполнение решений при неременном соблюдении законности;
- гласности» [2].

Сами принципы обладают рядом свойств, которые влияют и могут оказываться одновременно на различных позициях права.

Шерстнева А.В. отметила, что: «Принципы права обладают свойством нормативности. Среди представителей науки конституционного права большинство исследователей относят принципы права к нормам права общего характера, выделяют наряду с традиционными нормами права, содержащими правила поведения, также общие по содержанию конституционно-правовые нормы: нормы-принципы, нормы декларации, нормы-цели, нормы-дефиниции, нормы-дескрипции, нормы-справки и т.п. [14,с.61].

Принципам свойственно классифицироваться и систематизироваться, что определяет их правовую природу. Это наблюдается во всех органах государственной власти, благодаря источникам права.

Уделяется особое внимание принципам взаимодействия между правоохранительными органами со стороны международных правовых основ. Учитывая, что в Уставе ООН народы мира заявляют, о своей целесообразности создать условия, при которых может соблюдаться взаимопонимание, международное сотрудничество, а также во Всеобщей декларации прав человека отражены принципы равенства, презумпции невиновности и права на справедливое судебное разбирательство независимым судом, учитывая, что при организации и отправлении правосудия в каждой стране следует руководствоваться этими принципами, таких как независимость судебных органов, подготовка, профессиональная тайна и иммунитет [10].

Шерстнева А.В. обосновала, что: «В настоящее время в научной литературе представлены различные классификации принципов права. Общепринятая классификация разграничивает принципы на общие, специальные (отраслевые) и частные (институциональные). Общие принципы права – основополагающие, фундаментальные, общепризнанные принципы, характерные для всей системы права, всех ее отраслей. Как правило, общие принципы закрепляются в основных законах государств, которые устанавливают основы политической, экономической, социальной, культур-

ной, духовной деятельности государства. Общие принципы – гуманизм, демократизм, законность, справедливость, равноправие, не дискриминация, равенство перед законом и судом, единство прав и обязанностей, ответственность за злоупотребление правом и другие. [14,с.62].

Применительно к вопросам правового регулирования организации и деятельности органов судебной власти все принципы судебной деятельности можно классифицировать на конституционно-правовые и специальные(отраслевые). По иному основанию принципы, также можно подразделить на общие принципы организации судебной деятельности и принципы различных видов судопроизводства. Представляется, что в виде самостоятельных можно также выделить принципы внутриорганизационной деятельности судебных органов [9, с.26].

Шерстнева А.В. указала что: «Среди общих принципов права особое место занимают конституционные принципы, отражающие «конституционное регулирование». [14,с.64]

Конституционные принципы — это фундаментальные, основополагающие нормы и идеи, закрепленные в Конституции, которые определяют основы правовой системы, государственного устройства и взаимоотношений между государством и человеком, включая принципы демократии (народовластие, разделение властей), гуманизма (человек — высшая ценность), федерализма, законности, разделения властей, равенства, суверенитета, и принципы, связанные с защитой прав и свобод граждан. Они служат ориентирами для развития права, отражают ценности общества и обеспечивают стабильность государства [16].

«Среди конституционных принципов права можно отметить следующие: народовластие и демократию, форму правления, правовое государство, местное самоуправление, рыночную экономику, социальное государство, идеологическое и политическое многообразие, светский характер государства и другие [14, с.64].

Яхьева А.М. сделала выводы, что: «Рас-

смотрев важнейшие положения Конституции России, мы можем указать в качестве основных принципов следующие: конституционный строй; соблюдение прав и свобод человека и гражданина; разделение властей; рыночные экономические отношения, различные формы собственности; плюрализм; местное самоуправление [17].

Рассматривая конституционные принципы права, И.А. Умнова-Конюхова отмечает, что они могут формироваться также в правовой доктрине и судебной практике, при этом не быть упомянутыми в основных законах государства. К примеру, принципы социальной справедливости, субсидиарности, пропорциональности были сформулированы высшими судебными инстанциями в процессе рассмотрения дел, то есть, основаны на конституционном обычае или прецеденте. Кроме того, ученый указывает на наличие условно конституционных принципов права, имеющих конституционную природу. Эти принципы права упоминаются высшими судами в процессе конституционного обоснования судебного решения.

В силу их содержания данные принципы не имеют самостоятельного значения. Так определяются и применяются такие конституционные принципы, как разумность, добросовестность, объективность, обоснованность, эффективность, рациональность и ряд других [14,с.64].

Брикульский И.А обосновал, что: «Конституционные принципы не существуют в изоляции: они представляют собой переплетённую сеть взаимодополняющих ценностей. Их толкование требует системного подхода, при котором каждый принцип осмысливается в контексте других, с учётом их взаимодействия и взаимного влияния» [3,с.134].

Конституционные принципы образуют взаимосвязанную и согласованную систему, в которой каждое начало должно толковаться в контексте других [3,с.145].

Специальные (отраслевые) принципы определяют специфику конкретной отрасли права, в частности принципы конституционного права.

Частные принципы права регулируют отдельные институты права. Применительно к институтам конституционного регулирования можно указать на принципы правового положения человека, организации и деятельности органов государственной власти и местного самоуправления [14,с.65].

Абдуллаев Ф. обосновал, что: «Основной принцип правового государства-принцип верховенства закона, указанный в преамбуле Конституции Азербайджанской Республики, а также провозглашенный статьей 147-ой, который является фундаментом вертикальной иерархии законодательства [1,с.17].

Принцип верховенства основополагающий принцип, как органов внутренних дел, так и органов судебной власти, который рассматривается не только в пределах внутреннего законодательства, но и нормами международного права. Если рассматривать принципы на стыке конституционного и международного права, то наблюдается взаимосвязь и превосходство данного принципа, от которого зависит деятельность государственных органов, но и международных организаций.

Преамбула ВДПЧ гласит: «...необходимо, чтобы права и свободы человека охранялись властью закона в качестве необходимого элемента, против порабощения». ООН определяет верховенство права как «...актуальный, необходимый принцип, в соответствии с которым все лица, функционируют под действием законодательных актов, которые независимо претворяются в жизнь судебными органами и приравниваются с международными институтами в области прав человека [11,с.58].

Камал Макили-Алиев в научной статье также отметил, что: «закон Азербайджанской Республики «О Конституционном суде» определяет в 4-ой статье, что деятельность данного органа строится на основе фундаментальных принципов верховенства, а 5-ая статья определяет ответственность за ограничения на конституционное производство, признавая такие действия недопустимыми» [8,с.5].

Законодательные акты государств, по традиции законотворчества обращаются по

структурному содержанию и назначению к институту принципов, как в отдельности, так и в общем правовом контексте. Также наблюдаются подходы, полномочия, сотрудничество на основе принципов, не указывая их таковыми, но исходя из правового содержания актов. Обратимся к закону «О полиции» Азербайджанской Республики от 28 октября 1999 года № 727-IQ, где в статье 4-ой указаны принципы и направления деятельности полиции. Полиция осуществляет деятельность на основе принципов уважения прав и свобод человека и гражданина, законности, гуманизма и единоначалия [6].

Из правового содержания закона «О полиции» Азербайджанской Республики исходит ряд других немаловажных принципов, таких как гласность, непосредственность, принцип взаимодействия, принцип профилактики, принцип ответственности. Для проведения сравнительно-правового анализа, обратимся к равносильным правовым актам.

В Федеральном законе РФ «О полиции» принципам отведена отдельная глава, что свидетельствует о детальном отношении к данному институту. К ним относится 2-ая глава, которая включает: законность (ст.6), беспристрастность (ст.7), открытость и публичность (ст.8), взаимодействие и сотрудничество (ст.10) [13].

С целью проведения исследования посвященное принципам взаимодействия органов внутренних дел и органов судебной власти, обратимся к правовым основам органов судебной власти.

Статья 4-ая Закона Азербайджанской Республики «О Конституционном суде» определила основные принципы деятельности суда, которая указала, что деятельность суда строится на основе общих и специальных принципов. Статья 5-ая закона указала независимость Конституционного суда, которая определяет ее самостоятельность [7].

Статья 5-ая Федерального конституционного закона «О Конституционном Суде РФ» также определила основные принципы деятельности Суда России [12].

Кроме того глава четвертая закона рассматривает принципы производства, которые заключаются в беспристрастности и справедливости, равенстве, гласности, равноправие и состязательности сторон, коллегиальности. Некоторые, из которых находят свое правовое отражение непосредственно в деятельности органов внутренних дел.

Камал Макили-Алиев указал в научной статье, что: «Судебная составляющая процесса конституционного производства включает обращение ко всем принципам правосудия отраженных в Конституции и в международных нормах. Указанные принципы нашло свое отражение в четвертой главе отмеченного выше закона. В соответствии с положениями данной главы, закрепляются такие принципы как:

- 1) беспристрастность и справедливость;
- 2) равенство;
- 3) гласность;
- 4) равноправие и состязательность сторон;
- 5) ведение производства на государственном языке [8,с.198].

На основе Закона Азербайджанской Республики «О Судебно-правовом совете» в статье 3-ой определены основные принципы деятельности совета. Судебно-правовой совет строит свою деятельность на основе принципов независимости, законности, коллегиальности, беспристрастности и объективности [5].

Проанализировав ряд актов рассматривающих деятельность взаимодействия органов внутренних дел и органов судебной власти, можно сделать определённые выводы, о равносильности института принципов, но в направлении производства осуществляемого судами о некотором превосходстве и широте полномочий со стороны органов судебной власти.

Принципы деятельности полиции, как стремление представителей гражданского общества и полиции совместными усилиями понять нужды и тревоги населения, чтобы должным образом отреагировать при его поддержке. Отправной точкой полиции служит предпосылка о том, что полиция не может в одиночку решить проблему преступности [11,с.285].

Ряд ученых рассматривают принципы взаимодействия органов внутренних дел в более широком контексте с органами государственной власти. Взаимодействие органов внутренних дел с органами государственной власти Азербайджанской Республики осуществляются целенаправленно благодаря деятельности полиции на основе принципов законодательства и принципов исходящих из правового содержания нормативно-правовых актов, актов нормативного характера, как было указано выше.

Амельчакова В.Н., Кириллова Г.Н. особо отметили, что: «Взаимодействие полиции РФ с органами государственной власти осуществляется с такими принципами:

- законность;
- гласности;
- разграничение задач и функций;
- самостоятельность;
- согласованность;
- комплексное использование сил и средств;
- персональная ответственность за результаты взаимодействия» [2].

Работа полиции — это постоянный поиск равновесия между интересами государства и общества. Ни подчинение требованиям государства, ни удовлетворение потребностей населения не гарантирует работу полиции в интересах общественности. Этот принцип известен как оперативная независимость. Оперативная независимость представляет собой основную проблему с точки зрения прав человека [11, с.122].

На основе правового содержания закона «О полиции» Азербайджанской Республики от 28 октября 1999 года исходит принцип привлечения представителей гражданского общества.

Амельчакова В.Н., Кириллова Г.Н. обосновали, что: «Одним из основополагающих принципов деятельности полиции Федеральный закон «О полиции» провозгласил взаимодействие и сотрудничество, поскольку реалии обеспечения правопорядка требуют совместного, взаимного участия органов публичной власти и институтов гражданского общества в решении конкретных правоохранительных задач» [2, с.10].

Югай М.Е в научной статье, отметил: «Обеспечение взаимодействия между органами полиции реализуется исходя из ряда принципов, которые направлены на повышение эффективности. Организация взаимодействия органов полиции и общественности также обязательно предполагает наличие принципов взаимности, добровольности и целесообразности, которые тесно связаны с принципом научности взаимодействия [15].

Принцип научности взаимодействия (в педагогике и дидактике) — это требование, чтобы содержание обучения было основано на современных, достоверных научных фактах и теориях, раскрывало причинно-следственные связи, а сам учебный процесс включал освоение методов научного познания для формирования у учащихся научного мышления и критического подхода, а не только механического запоминания. Он подразумевает объективность, системность и связь теории с практикой, а также постоянное обновление знаний в соответствии с развитием науки [18].

Югай М.Е также указал, о том, что: «По нашему мнению, принцип научности взаимодействия является единым для процесса управления, принцип научности отражается в каждой разновидности управленческой деятельности. Научный подход взаимодействия подразумевает такие направления как: конкретизация целей, задач, функций правоохранительных органов; развитие кадрово-штатного сектора; подготовка и планирование совершенной деятельности с кадрами; организация системы информационного обеспечения; обращение к положительным и передовым навыкам других правоохранительных органов, а также международного опыта» [15].

Об организационно-правовом характере принципа взаимодействия и сотрудничества в деятельности ОВД утвердили свидетельствует наличие специальных установок совместного осуществления государственных функций МВД РФ и иными органами государственной власти.

Среди основополагающих факторов, обуславливающих необходимость взаимодей-

ствия ОВД с органами государственными власти РФ, необходимо указать следующие:

- единство задач обеспечения правопорядка всеми органами государственной власти;
- особая сложность и специфичность в сфере обеспечения правопорядка;
- противоречия, воздействия на криминальные факторы [2,с.10].

На основе «Основных принципов независимости судебных органов» от 29 ноября 1985 года в 3-ом пункте указано, что: «Органы судебной власти обладают полномочиями в отношении вопросов судебного характера [10].

Югай М.Е в научной статье указал, о том, что: «Принцип компетентности означает, что взаимодействие полиции должно осуществляться только по тем сферам деятельности, которые установлены для соответствующих сотрудников» [15].

Ни одно полномочие полиции не должно существовать без подотчётности. По этой причине некоторые предпочитают избегать термина «независимость» и заменяют его термином «ответственность».

Статья 15 Европейского кодекса полицейской формулирует концепцию оперативной независимости: «Полиция в обязательном порядке пользуется оперативной независимостью при выполнении своих прямых обязанностей, непосредственно неся за это ответственность». В комментарии к статье 15-ой говорится: «Полиция не является полностью независимой, но при исполнении вправе обладать определенной инициативой [11,с.123].

В «Основных принципах независимости судебных органов» одобренных резолюцией Генеральной Ассамблеи указана независимость судебных органов, которая гарантируется государством и закрепляется в конституции или законах страны. Все органы обязаны с уважением относиться к независимости судебных органов. Принцип независимости судебных органов представляет право обеспечения ведения справедливого судебного разбирательства и претворения в жизнь прав участников судебного разбирательства [10].

Существует взаимная связь между тремя принципами или концепциями:

- орган полиции, к которому отсутствует доверие, нередко воспринимается, как нежелающий отвечать за свои действия;
- орган полиции, обладающий оперативной независимостью, но отказывающийся отвечать за свои действия, в конечном итоге подрывает доверие общественности;
- орган полиции, соблюдающий принцип прозрачности и готовый нести ответственность, получит большую независимость, поскольку население будет больше ему доверять [11,с.123].

Бобомурод А.В. особо отметил, что: «Отдельные формы соединения глобальной власти и публичные отражения в реализации принципа прозрачности государственной власти, отражены в международных правовых актах. В ст.11 Всеобщей декларации прав человека 1948 г. указаны возможность признания вины лица по результатам «гласного судебного разбирательства»; ст.21 рассматривает право участия в управлении государством и право равноправного доступа к государственной службе в своем государстве [4].

Бобомурод А.В. наблюдает, что: «Сходные положения присутствуют в ст.14 Международного пакта о коррупции и финансовых правах 1966 г., иллюстрирующая право на публичное судебное разбирательство, устанавливающую, что любое судебное постановление по каждому делу должно быть публичным» [4].

Дальнейшее развитие принципов прозрачности власти следует упомянуть в Заключение №7(2005 г.) Консультативного совета европейских судей, политических министров Совета Европы «По вопросу правосудия общества», которое обеспечивает инновационность и детализированно закрепляет разновидности взаимодействия различных властей и общества.

Основы принципов прозрачности находят также в законодательстве РФ и Республики Таджикистан. Так, в Конституции Республики

Таджикистан указано о праве граждан в управлении государственными делами (ст.27) и одна из основ судопроизводства, которая определяет принцип открытости судебного процесса (ст.88). Равнозначные по правовому содержанию указанные положения предусмотрены и в ст.32 и ст.123 Конституции РФ [4].

Югай М.Е обосновал, что: «Принцип законности является основополагающим. Он применим ко всем общественным отношениям, складывающимся во всех сферах. Данный принцип означает строгое соответствие института взаимодействия полиции и общественности, участвующих в профилактике правонарушений в сфере семейно-бытовых отношений, составляющим его правовую основу» [15].

В «Основных принципах независимости судебных органов» одобренных резолюцией Генеральной Ассамблеи ООН во 2-ом пункте указана, что: «Органы правосудия в праве решать дела беспристрастно, в соответствии с законодательством, без ограничений, неправомерного влияния, давления, угроз или вмешательства» [10].

Югай М.Е отметил, что: «Принцип уважения прав и свобод человека и гражданина так же, как и принцип законности, имеет основополагающее значение для всей правовой системы нашего государства и общества. При организации работы по взаимодействию полиции и общественности каждая из сторон обязана соблюдать данный принцип и ставить во главу угла своей деятельности» [15].

В «Основных принципах независимости судебных органов» одобренных резолюцией Генеральной Ассамблеи ООН в 5-ом пункте указано, что: «Человек в праве на судебное разбирательство в обычных судах или трибуналах. Также в 8-ом пункте отмечено, что: «В соответствии с Всеобщей декларацией прав человека представители судебных органов, как и все граждане, вправе пользоваться свободой слова; судьи должны вести себя с целью обеспечения уважения к своей должности и в обязательном порядке сохранить беспри-

страстность и независимость органов судебной власти» [10].

Югай М.Е отметил, о принципе невмешательства в деятельность друг друга. Несмотря на то, что взаимодействие представляет собой плотное сотрудничество друг с другом и, отчасти, знакомство с определенными формами и методами работы друг друга, ни полицейские, ни общественные организации не имеют права вмешиваться в деятельность друг друга и каким-то образом влиять на нее [15].

В «Основных принципах независимости судебных органов» одобренных резолюцией Генеральной Ассамблеи ООН в 4-ом пункте указана, что: «Должным образом не имеет место неправомерное или несанкционированное вмешательство в судебный процесс, и судебные решения не пересматриваются. Данный принцип не мешает, судебному пересмотру или смягчающим обстоятельствам вынесенному со стороны судебных органов» [10].

Кроме указанных принципов хотелось бы отметить принципы публичности и поэтапности, которые относятся как к деятельности органов внутренних дел, так и органов судебной власти. Данные принципы Югай М.Е рассматривает в научной статье, которые также отмечает их основными.

Принцип публичности означает, что сам факт взаимодействия с общественностью не является конфиденциальным. Более того, в СМИ всячески освещается данная деятельность, путем составления различных репортажей, интервьюирования и иными способами. Делается это, во-первых, в силу гласности и открытости обеих сторон, а, во-вторых, с целью привлечения к взаимодействию новых общественных формирований, участвующих в профилактике правонарушений в сфере семейно-бытовых отношений [15].

Принцип поэтапности подчеркивает сложную и неоднородную структуру института взаимодействия полиции и общественности, принимающей участие в предупреждении правонарушений в сфере семейно-бытовых отношений. Данный процесс не может проходить,

как единое целое без каких-либо этапов и стадий. Указанные стадии служат для конкретизации целей и задач, а также для более качественной оценки полученных результатов [15].

В заключение научной статьи хотелось бы предложить рекомендации и выдвинуть ряд предложений по совершенствованию и развитию принципов взаимодействия ОВД и органов судебной власти. Среди которых, хотелось бы указать:

- изучение исторических сторон, хронологических аспектов возникновения, развития и нынешнего современного состояния принципов взаимодействия ОВД и органов судебной власти;

- изучение теоретических основ принципов взаимодействия ОВД и органов судебной власти, а также прилегающим к ним областям;

- развитие и совершенствование правовых основ принципов взаимодействия ОВД и ор-

ганов судебной власти, а также близких к ним сфер;

- совершенствование организационных основ развития принципов взаимодействия ОВД и органов судебной власти и взаимосвязанных между ними институтами;

- систематизация, классификация и обобщение принципов, функций, форм, методов взаимодействия ОВД и органов судебной власти;

- создание условий для развития и совершенствования общих и специальных принципов осуществления деятельности взаимодействия ОВД с иными органами государственной власти по направлению правоохранительной деятельностью и общественностью;

- формирование и корректировка целей принципов взаимодействия ОВД органов и органов судебной власти;

- совершенствование факторов, определение объективных, субъективных предпосылок принципов взаимодействия ОВД и органов судебной власти.

Список использованной литературы:

1. Абдуллаев Ф. «Роль конституционной юстиции в защите ценностей верховенства закона». Место и значение органа конституционного контроля в эффективном функционировании системы сдержек и противовесов между ветвями государственной власти (материалы международной конференции, 9-10 июня 2016 года, Кыргызская Республика). Бишкек, 2017. 16-21 с.
2. Амельчакова В.Н. Кириллова Г.Н., «Формы и принципы взаимодействия органов внутренних дел Российской Федерации с органами государственной власти». <https://cyberleninka.ru/article/n/formy-i-printsipy-vzaimodeystviya-organov-vnutrennih-del-rossiyskoy-federatsii-s-organami-gosudarstvennoy-vlasti>
3. Брикульский И.А. «Принцип социального государства в конституционном праве России: риски патерналистской интерпретации»/ МГУ имени М.В. Ломоносова. Юридический факультет. Диссертация. На соискание ученой степени кандидата юридических наук, Москва – 2025. 308 с.
4. Бобомурод А.В. «Судебная власть и общественность: основы взаимодействия на условиях прозрачности, открытости и публичности»// Право и государство: теория и практика. 2023. № 5(221). с. 42-45. http://doi.org/10.47643/1815-1337_2023_5_42.
5. Закон Азербайджанской Республики от 28 декабря 2004 года «О Судебно-правовом совете»(с изменениями и дополнениями по состоянию на 17.02.2023 г.) https://continent-online.com/Document/?doc_id=30615756#pos=0;182
6. Закон Азербайджанской Республики «О полиции» от 28 октября 1999 года № 727-IQ <https://mia.gov.az/ru/legislation/1/view/1/>
7. Закон Азербайджанской Республики «О Конституционном суде» от 3 декабря 2003 года <https://const-court.gov.az/ru/legislation/30>
8. Макили-Алиев Камал. «Конституционное судопроизводство в Азербайджанской Республике». VOL. 32 POLITOLOGICZNE STUDIA I ANALIZY / SP Vol. 32с. 190-202 с.
9. «Организация судебной деятельности: учебное пособие»/ О.Н. Коршунова, И.И. Головки, Г.В. Дыт-

- ченко [и др.]; под общ. ред. О.Н. Коршуновой, И.Ю. Мурашкина. Санкт-Петербургский юридический институт(филиал) Университета прокуратуры России, 2022. — 308 с.
10. «Основные принципы независимости судебных органов». Приняты седьмым Конгрессом ООН по предупреждению преступности и обращению с правонарушителями, состоявшимся в Милане с 26 августа по 6 сентября 1985 года, и одобрены резолюцией Генеральной Ассамблеи ООН 40/32 от 29 ноября 1985 года. https://www.un.org/ru/documents/decl_conv/conventions/indep.shtml
 11. «Принципы деятельности полиции». Методическое пособие по правам человека. Аннеке Оссе. Understanding Policing. A resource for human rights activists Anneke Osse. Перевод на русский язык Н.Ишевской, М.Кузнецовой, О.Шарп Редакторы М.Кузнецова, Й.ван Сплунтер, О.Шарп. Amnesty International Нидерланды. Keizersgracht 177P.O.Box 1968 1000 BZ Amsterdam The Netherlands www.amnesty.nl ©2006. 342 с.
 12. Федеральный конституционный закон от 31.12.1996 (ред.от 23.07.2025) «О судебной системе России». https://www.consultant.ru/document/cons_doc_LAW_12834/bba10c3e6-4acc382cf9268814407fd88b1613931/
 13. Федеральный закон «О полиции» от 07.02.2011(последняя редакция). https://www.consultant.ru/document/cons_doc_LAW_110165/
 14. Шерстнева А.В. «Принцип социального государства в Российской Федерации и республике Беларусь: конституционное содержание и обеспечение реализации высшими органами правосудия». Диссертация на соискание ученой степени кандидата юридических наук. Челябинск–2024. «Южно-Уральский государственный университет (национальный исследовательский университет)». 372 с.
 15. Югай М.Е. «Некоторые аспекты взаимодействия полиции с общественностью». Старший научный сотрудник Научно-исследовательского центра Алматинской академии МВД РК им. М.Есболатова, https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=32882082&pos=54;-42#pos=54;-42
 16. https://www.google.com/search?q=%D0%BA%D0%BE%D0%BD%D1%81%D1%82%D0%B8%D1%82%D1%83%D1%86%D0%B8%D0%BE%D0%BD%D0%BD%D1%8B%D0%B5+%D0%BF%D1%80%D0%B8%D0%BD%D1%86%D0%B8%D0%BF%D1%8B&rlz=1C1GCEA_enAZ110-6AZ1106&oq=%D0%BA%D0%BE%D0%BD%D1%81%D1%82%D0%B8%D1%82%D1%83%D1%86%D0%B8%D0%BE%D0%BD%D0%BD%D1%8B%D0%B5+%D0%BF%D1%80%D0%B8%D0%BD%D1%86%D0%B8%D0%BF%D1%8B&aqs=chrome..69i57j0i512i9.1669j0j15&sourceid=chrome&ie=UTF-8
 17. Яхьева А.М. «Конституционные принципы гражданского общества в современной России». <https://cyberleninka.ru/article/n/konstitutsionnye-printsipy-grazhdanskogo-obschestva-v-sovremennoy-rossii>
 18. https://www.google.com/search?q=%D0%BF%D1%80%D0%B8%D0%BD%D1%86%D0%B8%D0%BF+%D0%BD%D0%B0%D1%83%D1%87%D0%BD%D0%BE%D1%81%D1%82%D0%B8+%D0%B2%D0%B7%D0%B0%D0%B8%D0%BC%D0%BE%D0%B4%D0%B5%D0%B9%D1%81%D1%82%D0%B2%D0%B8%D1%8F+%&sca_esv=2d58331d425ceb60&rlz=1C1GCEA_enAZ1106AZ1106&biw=1366&bih=635&sxsrf=AE3TifP6GymFh-VEUEzl02Wb6Ty2yLG1p5A%3A1767430001237&ei=cddYaaf3DJqTwPAPqf2a-Qo&ved=0ahU-KEwjn84zr_e6RAxWaCRAIHam-Jq84FBDh1QMI-EQ&oq=%D0%BF%D1%80%D0%B8%D0%BD%D1%86%D0%B8%D0%BF+%D0%BD%D0%B0%D1%83%D1%87%D0%BD%D0%BE%D1%81%D1%82%D0%B8+%D0%B2%D0%B7%D0%B0%D0%B8%D0%BC%D0%BE%D0%B4%D0%B5%D0%B9%D1%81%D1%82%D0%B2%D0%B8%D1%8F+%&gs_l=p=Egxn3Mtd216LXNlcnAiP9C_0YDQuNC90YbQuNC_INC90LDRg9GH0L3QvtGB0YL-QuCDQstC30LDQuNC80L7QtNC10LnRgdGC0LLQuNGPIDIFECEY0AEyBRAHGKABSNY4ULUTW-LUTcAJ4AZABAjgBqgGgAaoBqgEDMC4xuAEMyAEA-AEB-AECmAIDoAlrAagCDsICB-xAjGCcY6gLCaHYQABiABBhDGLQCGOcGGIoFG0oC2AEBwgIQEC4YAxioAhjqAhiPAdbBAcICE-BAAGAMYtAIY6gIYjwHYAQGYAxXxBbfMwuT0K7xaugYGCAEQARgBkgcFMi4wLjGgB-AEsgcDMi0xuAfKAcIHBtItMS4yyAcjgAgA&scient=gws-wiz-serp

Şahin ŞÜKÜROV

**DAXİLİ İŞLƏR ORQANLARI VƏ MƏHKƏMƏ ORQANLARI
ARASINDA QARŞILIQLI ƏLAQƏ PRİNSİPLƏRİ****XÜLASƏ**

Bu elmi məqalədə müəllif nəzəri və hüquqi əsaslardan istifadə edərək daxili işlər orqanları ilə məhkəmə orqanlarının fəaliyyətinin kəsişməsində prinsiplər anlayışını araşdırır. Müəllif ümumi məqsədlərə və bir sıra konkret səlahiyyətlərə birbaşa istinad edərək və onları vurğulayaraq bu sahənin qarşılıqlı əlaqəsini aşkar etməyə çalışır. Prinsiplərin təsnifatı verilir və daxili işlər orqanları ilə məhkəmə orqanları arasında əlaqə nöqtələri bu prinsiplərə və bir sıra digər hüquqi institutlara əsasən araşdırılır.

Müəllif yalnız Azərbaycan Respublikasının və MDB-nin digər üzvlərinin qanunvericiliyini araşdırmaqla kifayətlənmir, həm də konstitusiya hüququ ilə beynəlxalq hüququn kəsişməsində beynəlxalq sənədlərə istinad edir və burada prinsiplər anlayışına riayət etməyin vacibliyini əsaslandırır.

Nəticədə müəllif daxili işlər orqanları ilə məhkəmə orqanları arasında qarşılıqlı əlaqə prinsiplərinin təkmilləşdirilməsi və inkişaf etdirilməsi üçün təklif və tövsiyələr verir.

Açar sözlər: prinsiplər, daxili işlər orqanları, məhkəmə orqanları, ümumi prinsiplər, konstitusiya prinsipləri, xüsusi prinsiplər, qarşılıqlı əlaqə institutu

Shahin SHUKUROV

**PRINCIPLES OF INTERACTION BETWEEN INTERNAL AFFAIRS
AUTHORITIES AND THE JUDICIARY****SUMMARY**

In this scientific article, the author, using theoretical and legal foundations, examines the concept of principles at the intersection of the activities of internal affairs agencies and judicial authorities. The author attempts to uncover the interconnectedness of this area by directly referring to and highlighting common goals and a number of specific powers. A classification of principles is provided, and points of contact between internal affairs agencies and judicial authorities are examined based on these principles and a number of other legal institutions.

The author not only examines the legislation of the Republic of Azerbaijan and other members of the Commonwealth of Independent States, but also draws on international documents at the intersection of constitutional law and international law, where she substantiates the relevance of adhering to the concept of principles.

In conclusion, the author offers suggestions and recommendations for improving and developing the principles of interaction between internal affairs agencies and judicial authorities.

Keywords: principles, internal affairs agencies, judicial authorities, general principles, constitutional principles, special principles, institution of interaction

Sahil HÜSEYNOV*Milli Aviasiya Akademiyasının**Hüquq kafedrasının müdiri, h.f.d.**e-mail: sahilhuseynov@naa.edu.az**<https://orcid.org/0009-0003-0732-7110>**<https://doi.org/10.62130/HEBA8239>*

YERLİ ÖZÜNÜİDARƏNİN İNKİŞAFININ YOL XƏRİTƏSİNİN MONİTORİNQİ VƏ İCRASININ NƏTİCƏLƏRİNİN KONSTITUSION-HÜQUQİ QIYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ

XÜLASƏ

Məqalə Azərbaycan Respublikasında yerli özünüidarənin inkişafının yol xəritəsinin monitorinqinin aparılması və icrasının nəticələrinin konstitusion-hüquqi qiymətləndirilməsi məsələlərinə həsr olunmuşdur. Yol xəritəsinin mahiyyəti, onun hazırlanmasının ilkin şərtləri və həyata keçirilməsindən gözlənilən nəticələr nəzərdən keçirilmişdir. Yol xəritəsi ilə nəzərdə tutulan tədbirlər sayəsində yerli özünüidarənin xalq hakimiyyətinin forması kimi tanınması, bələdiyyə rəhbərlərinin açıq seçki yolu ilə seçilməsi, bələdiyyələrin sayının optimallaşdırılması, Azərbaycanda yerli özünüidarənin Avropa Xartiyasının mövqeyindən, Xartiyanın isə Azərbaycanın mövqeyindən təkmilləşdirilməsi, bələdiyyələrin maliyyə müstəqilliyinin möhkəmləndirilməsi ilə bağlı məsələlər öz həllini tapacaqdır.

***Açar sözlər:** özünüidarə, inkişaf, yol, xəritə, maneə, hüquq, təhlil, monitorinq, gözləntilər, qiymətləndirmə*

Yerli hakimiyyətin yenidən qurulması və yerli özünüidarənin inkişaf etdirilməsinin ümumi konsepsiyası çərçivəsində bələdiyyə problemlərinin həlli üçün gələcəyi və prioritetləri müəyyənləşdirən Forsayt metodologiyasından istifadə edilməsi səmərəli idarəetmənin təşkilinə əsaslanır. Xüsusilə yol xəritələri metodunun köməyi ilə yerli özünüidarənin inkişafını ləngidən maneələrin aradan qaldırılması üzrə tədbirlər müəyyənləşdirilir, bələdiyyə sektorunun bütöv inkişaf strategiyasının işlənilib hazırlanması mümkün olur.

Azərbaycan Respublikası üzrə yerli özünüidarənin yol xəritəsinin işlənilməsinin zəruriliyi aşağıdakılarla şərtləndirilə bilər:

1. Yerli özünüidarənin xalq hakimiyyətinin forması olmasının Konstitusiyaya səviyyəsində tanınması;

2. Yerli hakimiyyətin və səlahiyyətlərin yerli icra hakimiyyəti orqanları ilə bələdiyyələr arasında bölünməsinə paralelliyin olması;

3. Qanunvericiliyin dövlət əmlakının bələdiyyələrin mülkiyyətinə verilməsinə dair normalarının icra olunmaması;

4. Yerli özünüidarə səviyyələrinin fərqləndirilməsi və onların arasında qarşılıqlı əlaqələrin tənzimlənməsinin zəruriliyi;

5. Avropa Xartiyasının keyfiyyət xarakteristikalarının qiymətləndirilməsi, onun normalarının quruluşuna xas olan qüsurların aşkar edilməsi və tanınması;

6. Demokratiya və hakimiyyətin əks-mərkəzləşməsi prinsiplərinə əsaslanan yerli özünüidarə sisteminin yaradılmasının zəruriliyi.

Yerli özünüidarə sahəsində mövcud olan problemlər yerli özünüidarənin inkişafını ləngidən

maneələrin konstitusion–hüquqi qiymətləndirilməsi nəticəsində müəyyənləşdirilmişdir. Yerli özünüidarə sahəsində mövcud vəziyyətin hüquqi təhlili əsasında yerli özünüidarənin yaxın və orta müddətli inkişafının perspektivlərini və prioritetlərini əks etdirən yol xəritəsinin işlənilməsi üçün strateji əhəmiyyətli elmi platforma yaradılır. Yol xəritəsi üçün cari vəziyyətin təhlilinin əhəmiyyəti onunla müəyyən edilir ki, bu tədqiqat metodologiyasının köməyi ilə 2000-2025-ci illərdə yaranmış vəziyyət təsvir edilir, inkişaf prosesinin güclü və zəif cəhətləri aşkar edilir, mövcud imkanlar və təhlükələr qiymətləndirilir, arzuolunan yerli özünüidarə modelinin qurulması üçün istiqamətlər əsaslandırılır, yol xəritəsinin realizəsi prosesində problemlərin və maneələrin aradan qaldırılmasının yolları göstərilir və yol xəritəsinin icrasının və monitorinqinin qiymətləndirilməsi meyarları və göstəriciləri müəyyənləşdirilir.

Yerli özünüidarə sisteminin inkişafı üzrə yuxarıda göstərilən tədbirlərin, proseslərin və icranın nəticələrinin qiymətləndirilməsi yol xəritəsinin monitorinqinin aparılması sayəsində təmin edilir. Monitorinq aparılarkən yol xəritəsi ilə nəzərdə tutulan tədbirlərin, ssenarilərin mahiyyəti üzrə yerli özünüidarə sistemində mütərəqqi dəyişikliklərin yaranması ilə nəticələnməsi diqqət mərkəzində saxlanılacaq.

Azərbaycan Respublikasında yerli özünüidarənin inkişafı üzrə yol xəritəsinin həyata keçirilməsindən gözlənilən nəticələrə aşağıdakıları aid etmək məqsəddə müvafiqdir:

1. Ölkənin idarə olunması sahəsində dövlət hakimiyyəti səlahiyyətlərinin əks-mərkəzləşməsi nəticəsində yerli özünüidarənin xalq hakimiyyətinin həyata keçirilməsi formasına çevrilməsi;

2. Demokratik idarəetmə mexanizminin yaradılması, bələdiyyə şuralarının və icra orqanlarının rəhbərlərinin birbaşa seçki yolu ilə seçilməsi və dolaylı seçkilərin aparılması praktikasının ləğv edilməsi;

3. Yerli özünüidarənin təşkilati-hüquqi formalarının təkmilləşdirilməsi, bələdiyyələrin sayının optimallaşdırılması meyarlarının əsaslandırılması;

4. Bələdiyyə idarəetməsinin səmərəliliyinin və yerli özünüidarənin etibarlılığının yüksəldilməsi məqsədilə: a) Azərbaycanda yerli özünüidarənin

təşkili sisteminin Avropa Yerli Özünüidarə Xartiyasının mövqeyindən təkmilləşdirilməsi və b) Avropa Yerli Özünüidarə Xartiyasının Azərbaycanın mövqeyindən təkmilləşdirilməsi;

5. Bələdiyyələrin iqtisadi muxtariyyətinin möhkəmləndirilməsi və yerli büdcələrin dövlət büdcəsindən asılılığının azaldılması istiqamətində tədbirlərin həyata keçirilməsi.

Azərbaycan Respublikasında yerli özünüidarənin inkişafının perspektivlərinin və prioritetlərinin Forsayt metodologiyasına əsaslanan yol xəritəsinin köməyi ilə qiymətləndirilməsinin konstitusion-hüquqi mahiyyətini aşağıdakı müddəalarla ümumiləşdirmək mümkündür:

1. Azərbaycan Respublikasında yerli özünüidarənin inkişafının yol xəritəsinin hazırlanmasının ümumi konsepsiyası yerli özünüidarənin inkişafını ləngidən maneələrin aradan qaldırılması, demokratiya və hakimiyyətin əks-mərkəzləşməsi prinsiplərinə əsaslanan bələdiyyə idarəetməsi sisteminin yaradılması zəruriliyi ilə şərtləndirilir.

2. Yol xəritəsinin işlənilməsi prosesinin mərhələlərinə yerli özünüidarə sahəsində yaranmış vəziyyətin qiymətləndirilməsi, onun inkişaf istiqamətlərinin əsaslandırılması, yerli özünüidarə səviyyələrinin fərqləndirilməsi, vətəndaşların yerli özünüidarədə iştirakının təmin edilməsi, rayonlarda, şəhərlərdə və paytaxt şəhərində yerli özünüidarənin təşkilinin təkmilləşdirilməsi, yol xəritəsinin icrasının qiymətləndirilməsi aiddir.

3. İndiki mərhələdə yerli hakimiyyətin təşkili sahəsində gözlənilən institusional dəyişikliklərin regionlarda dövləti təmsil edən hakimiyyət orqanının yaradılması, yerli icra hakimiyyətlərinin ləğvi, bələdiyyələrin sayının optimallaşdırılması, onların ərazi və səlahiyyət həddlərinin genişləndirilməsi ilə nəticələnməsini proqnozlaşdırmaq mümkündür.

4. İqtisadi rayonlarda sosial-iqtisadi inkişaf dövlət proqramlarının icrasının təmin edilməsi məqsədilə dövləti təmsil edən hakimiyyət orqanının yaradılması, onun adının, aparatının strukturunun, ştat cədvəlinin və mənzil-qərargahının yerləşəcəyi yaşayış məntəqəsinin təyin edilməsi ilə bağlı məsələlərin həlli proqnozlaşdırılır. İqtisadi rayonda dövləti təmsil edən hakimiyyət orqanının “Azərbaycan Respublikası Prezidentinin

xüsusi nümayəndəsi” adlandırılması, həmin orqanın bölgənin ərazi vahidləri (rayon, şəhər və s.) üzrə nümayəndəliklərinin təsis edilməsi və onların qarşılıqlı əlaqələrinin hüquqi tənzimlənməsi məsələlərinin həlli yolları əsaslandırılır.

5. Yerli hakimiyyətin yenidən təşkilinin iki mərhələdə həyata keçirilməsi proqnozlaşdırılır. Birinci mərhələdə pilot layihə çərçivəsində yerli icra hakimiyyətinin fəaliyyəti dövründə iki və ya üç bələdiyyənin mülkiyyətinə ərazidəki dövlət əmlakı ayrılır və yerli özünüidarə səviyyəsinə uyğun yerli hakimiyyət səlahiyyətləri verilir. Pilot layihənin əhatə etdiyi sınaq müddətində bələdiyyələrin fəaliyyəti üzrə inzibati idarəçiliyin həyata keçirilməsi prosesində yaranan maneələr qiymətləndirilir.

Yerli hakimiyyətin yenidən təşkilinin ikinci mərhələsində yerli icra hakimiyyətlərinin fəaliyyətinə xitam verilməsi, hazırda mövcud olan bələdiyyələrin sayının azaldılması, yerli özünüidarənin ərazi cəhətdən yenidən təşkili ssenarilərinin qiymətləndirilməsi yolu ilə bələdiyyələrin optimal sayının müəyyənləşdirilməsi mümkün olacaq. Məntiqə görə, yerli icra hakimiyyəti başçısının səlahiyyətlərinin əsas hissəsi bələdiyyələrə, bir sıra digər səlahiyyətləri isə iqtisadi rayon üzrə dövlət hakimiyyəti orqanına həvalə ediləcək. Hazırda mövcud olan bələdiyyələrin sayının yaxın müddətli perspektivdə azaldılması üçün rəsmi mənbələrə əsaslanan ssenariyə uyğun olaraq, “əhali sayının 3 min nəfərdən və ya ev təsərrüfatlarının sayının 1000 vahiddən az olması” meyarından istifadə olunması nəzərdə tutulur. Bələdiyyələrin sayının göstərilən meyara uyğun olaraq azaldılması ilə bağlı olan rəsmi qərarın qüsurluluğu yerli maliyyənin təşkilində pərakəndəliyin aradan qaldırılması, dövlət büdcəsindən yerli büdcələrə transferlərin differensiallaşdırılması ilə şərtləndirilir. Orta müddətli perspektiv (2030-cu ildən sonrakı dövr) üçün tədqiqatın məqsədinə uyğun olaraq təklif edilən yerli özünüidarənin rayon və şəhər səviyyələrində mərkəzləşdirilməsi ssenarisi respublikanın bələdiyyələrinin optimal sayının 100 vahiddən az olacağını proqnozlaşdırmağa imkan verir.

7. Yerli özünüidarənin rayon səviyyəsində təşkil edilməsi rayon bələdiyyəsinin mərkəzi aparatı

ilə ərazi vahidləri (şəhər, qəsəbə, kənd) üzrə nümayəndəliklər, eləcə də tabelikdə olan hüquqi şəxslər arasında münasibətlərin hüquqi tənzimlənməsi mexanizminin yaradılması nəzərdə tutulur.

8. Yaşayış məntəqələrində yerli özünüidarənin təşkili sisteminin təkmilləşdirilməsi yol xəritəsinin hazırlanmasında strateji hədəf seçilmişdir. Azərbaycan Respublikasında yerli özünüidarə sisteminin təkmilləşdirilməsi məqsədilə irəli sürülən təkliflərin obyektivliyi Yaponiya və Avropa ölkələrində yerli özünüidarənin təkmilləşdirilməsi barədə xarici ölkə mütəxəssislərin mülahizələri nəzərə alınmaqla qiymətləndirilmişdir. Yol xəritəsi Azərbaycanda yerli özünüidarənin təşkili sisteminin “Yerli özünüidarə haqqında” Avropa Xartiyasının mövqeyindən və “Yerli özünüidarə haqqında” Avropa Xartiyasının Azərbaycanın mövqeyindən təkmilləşdirilməsini nəzərdə tutur (5; 6; 7; 8; 9; 10; 11; 12; 13; 14).

Avropa yerli özünüidarə Xartiyasının mövqeyindən Azərbaycan Respublikasında yerli özünüidarə sisteminin təkmilləşdirilməsi üçün dövlət hakimiyyətinin əks-mərkəzləşməsi üzrə institutional islahatların aparılması, yerli hakimiyyətin yenidən qurulması, yaşayış məntəqələrinin idarə olunması üzrə səlahiyyətlərin bələdiyyələrə həvalə olunması, bələdiyyələrin sayının optimallaşdırılması, bələdiyyə şurasının və icra orqanlarının rəhbərlərinin dolayı yolla seçilməsi praktikasının ləğv edilməsi, əhalinin yerli özünüidarə hüququnun həyata keçirilməsi formalarının və üsullarının təkmilləşdirilməsi, bələdiyyələrin maliyyə fəaliyyətinin əsaslı surətdə yenidən təşkili ilə bağlı tədbirlərin həyata keçirilməsinin zəruriliyi əsaslandırılır.

Avropa Yerli Özünüidarə Xartiyasının Azərbaycan Respublikasının mövqeyindən təkmilləşdirilməsinin istiqamətlərinə Avropa Şurasına üzvlüyə namizəd ölkənin əhalisinin yerli özünüidarəyə hazırlıq səviyyəsinin nəzərə alınmasını, yerli özünüidarənin iqtisadi əsaslarının və bələdiyyələrin mülkiyyət hüququnu tənzimləyən normaların, Xartiyayı imzalamış, lakin sonradan başqa dövlətin suverenliyi, ərazi toxunulmazlığı əleyhinə təcavüz etmiş dövlətlə Xartiyanın de-nons edilməsinə dair müddəanın, habelə paytaxt şəhər bələdiyyəsinin statusu və realizə edilməsi xüsusiyyətlərini tənzimləyən normanın Xartiya-

nın mətninə əlavə edilməsi aid edilməlidir.

9. Şəhər bələdiyyələrinin statusuna yerli hakimiyyət islahatının gedişində edilən dəyişikliklər nəticəsində onların səlahiyyətləri artırılacaq, maliyyə-iqtisadi bazaları möhkəmləndiriləcək, bələdiyyə şuralarının və icra orqanlarının rəhbərlərinin birbaşa səsvermə yolu ilə seçilməsi mümkün olacaq, idarəetmə fəaliyyəti “Planlaşdır-yerinə yetir-yoxla” modeli əsasında tənzimlənəcək.

10. Rayon mərkəzləri hesab edilən respublika tabeli şəhərlərdə yerli özünüidarənin şəhər və ya rayon üzrə ayrılıqda və inzibati mərkəzi şəhər hesab edilən rayonlarda yerli özünüidarənin rayon səviyyəsində təşkil edilməsi mümkün olacaq.

11. Yol xəritəsi paytaxt şəhəri haqqında qanunun qəbul edilməsini, paytaxt şəhərinin bələdiyyə şurasının üzvlərinin, sədrinin və icra orqanlarının rəhbərlərinin birbaşa səsvermə əsasında seçilməsini, paytaxtın bələdiyyəsinin aparatı ilə şəhərdə-

xili rayonların bələdiyyələri arasında səlahiyyət bölgüsünün aparılmasını, paytaxt bələdiyyəsinin maliyyə fəaliyyətinin səmərəliliyinin təmin edilməsini nəzərdə tutur.

12. Yol xəritəsinin monitorinqinin aparılması sayəsində dövlət hakimiyyətinin əks-mərkəzləşməsi, yerli hakimiyyət səlahiyyətlərinin bələdiyyələrə həvalə edilməsi, bələdiyyə şuralarının və icra orqanlarının rəhbərlərinin dolaylı yolla seçilməsinin ləğv edilməsi, yerli özünüidarə səviyyələrinin fərqləndirilməsi, bələdiyyələrin sayının optimallaşdırılması, Azərbaycanda yerli özünüidarə sisteminin Avropa Yerli Özünüidarə Xartiyasının mövqeyindən, Xartiyanın özünün isə Azərbaycanın mövqeyindən təkmilləşdirilməsi, bələdiyyələrin iqtisadi muxtariyyətliyinin möhkəmləndirilməsi və yerli büdcənin dövlət büdcəsindən asılılığının azaldılması ilə əlaqədar gözlənilən nəticələrin qiymətləndirilməsi mümkün olacaq.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası
<https://www.e-qanun.az/framework/897>
2. Yerli özünüidarə haqqında Avropa Xartiyası (Strasburq, 15 oktyabr 1985-ci il) www.e-qanun.az/framework/1026
<https://www.rm.col.int/the-congress-booklet-european-charter-of-local-self-government-azerbai-can/168098bc39>
3. “Ərazi quruluşu və inzibati ərazi bölgüsü haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu (13 iyun 2000-ci il)
<https://e-qanun.az/framework/510>
4. “Bələdiyyələrin birgə fəaliyyəti, birləşməsi, ayrılması və ləğv edilməsi haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu (14 aprel 2000-ci il)
<https://e-qanun.az/framework/505>
5. Effectiveness and Challenges in Local Self-Governance: multifunctional Autonomy. Ryuchi Ohta, Vashinori Ryu, Daisuke Katao, Chiaki Sano
<https://pubmed.nlm.nih.gov/33445490>
6. Article 9 of the European Charter of Local Self-Government in the Czech Republic. Michal Radvan
<https://www.ejournals.eu/FL2017-4/art/12307>
7. Monitoring of the application of the European Charter of Local Self-Government in Ireland
<http://aield.ie/wp-content/uploads/2023/11>
8. Local Democracy and Local Self-Government: Coping with Challenges Angelika Vettor? Henk Van Kolk
[https://ecpr.eu/Events/Event/Section Details/566](https://ecpr.eu/Events/Event/Section%20Details/566)
9. <https://agora-az.org/belediyye-say/>
10. <https://az.wikipedia.org/wiki/Az%C9%99rbaycan-%C9%99razi-b%C3%B6lg%C3%BCs%C3%BC>
11. <https://ru.wikipedia.org/wiki/Губернатор>
12. <https://www.eleman.net/meslek/vali/nedir>
13. <https://report.az/milli-meclis/belediyyelerin-birlesmesi-ve-legv-edilmesi-ile-bagli-qanun-layihesi-i-oxunus-da-qebul-edilib>
14. Azərbaycanda yerli və regional demokratiya
<https://rm.col.int/az-rbaycanda-yerli-v-regional-demokratiya-m-ruz-cil-r-vienen-niderla/1680a04d5b>

Сахил ГУСЕЙНОВ

**МОНИТОРИНГ ДОРОЖНОЙ КАРТЫ РАЗВИТИЯ МЕСТНОГО САМОУПРАВЛЕНИЯ И
КОНСТИТУЦИОННО-ПРАВОВАЯ ОЦЕНКА РЕЗУЛЬТАТОВ ЕЁ ИСПОЛНЕНИЯ****РЕЗЮМЕ**

Статья посвящена вопросам проведения мониторинга дорожной карты развития местного самоуправления в Азербайджанской Республике и конституционно-правовой оценки результатов ее исполнения. Рассмотрены сущность дорожной карты, первоусловия ее подготовки и ожидаемые результаты. Благодаря мероприятиям, предусмотренным дорожной картой будут решены вопросы связанные с признанием местного самоуправления как формы народной власти, избиранием руководителей муниципалитетов путем открытых выборов оптимизацией числа муниципалитетов, совершенствованием местного самоуправления с позиции Европейской Хартии и Европейской Хартии с позиции Азербайджана и укреплением финансовой самостоятельности муниципалитетов.

Ключевые слова: самоуправление, развитие, дорога, карта, препятствие, право, анализ, мониторинг, ожидания, оценка

Sahil HUSEYNOV

**MONITORING THE ROADMAP FOR LOCAL SELF-GOVERNMENT DEVELOPMENT AND
CONSTITUTIONAL AND LEGAL ASSESSMENT OF THE RESULTS OF ITS IMPLEMENTATION****SUMMARY**

The article is devoted to the issues of monitoring the roadmap for the development of local self-government in the Republic of Azerbaijan and the constitutional and legal assessment of the results of its implementation. The essence of the roadmap, the initial conditions for its preparation and the expected results from its implementation are considered. Thanks to the measures envisaged by the roadmap, issues related to the recognition of local self-government as a form of popular power, the election of municipal leaders through open elections, the optimization of the number of municipalities, the improvement of local self-government in Azerbaijan from the perspective of the European Charter and the Charter from the perspective of Azerbaijan, and the strengthening of the financial independence of municipalities will be resolved.

Keywords: self-government, development, road, map, obstacle, law, analysis, monitoring, expectations, evaluation

Ramazan ƏSGƏRXANOV

*Türkiyə Respublikası Ankara Universitetinin Hüquq Fakültəsi
“Xüsusi hüquq” bölümü, “Mülki hüquq” ixtisaslaşması,
2-ci kurs magistr tələbəsi
e-poçt: ramazanasgerkhanov@gmail.com
https://doi.org/10.62130/MOKP8987*

DİVARIN ARXASINDAN BOYLANAN HÜQUQ: AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI MÜLKİ HÜQUQUNDA TİKİNTİ MÜQAVİLƏLƏRİ

XÜLASƏ

Azərbaycan Respublikası mülki qanunvericiliyi üçün yeni anlayış olan tikinti müqavilələrinin hüquqi təbiətinin təhlil edilməsi bu müqavilələrin hüquq sistemində yerinin və rolunun müəyyən edilməsi baxımından mühümdür. Tikinti müqaviləsi nədir? Tikinti müqaviləsi hansı tip müqavilələrə aid edilir? Podrat müqaviləsi ilə oxşar və fərqli cəhətləri varmı? kimi suallar məqalənin nüvəsini təşkil edəcəkdir. Məqalədə tikinti müqavilələri ilk olaraq müqayisəli hüquq baxımından təhlil ediləcəkdir, Alman, İsveçrə, Türk mülki hüquq ədəbiyyatlarında və mülki qanunvericiliklərində nəzərdə tutulan leqal anlayışlar ayrı-ayrılıqda qeyd ediləcəkdir. Tikinti müqavilələrinin qarışıq müqavilə olması, podrat müqaviləsi ilə oxşar və fərqli cəhətlərinin nəzərdən keçirilməsi məqalənin nəzəri yükünü daha da artıracaqdır. Qeyd etmək lazımdır ki, tikinti hüququ hüququn fərqli sahələrindən biridir, məhz tikinti müqavilələrinin bu hüquq sahəsinin predmetinə daxil edilib-edilməməsi hüquq ədəbiyyatlarında mübahisə predmetidir, bu baxımdan məqalədə bu məsələyə xüsusi olaraq cavab axtarılacaqdır. Həmçinin öhdəlik hüquq münasibətlərinin təsnifatına daxil edilən davamlı və davamsız xarakterli öhdəlik hüquq münasibətlərinə məqalədə xüsusi aydınlıq gətiriləcəkdir. Tikinti müqavilələrinin hansı növ öhdəlik münasibəti yaradan müqavilə olması da Türk hüquq ədəbiyyatlarında mübahisə predmetidir, bu mübahisə də məqalədə xüsusi olaraq əl alınacaqdır. Məqalə, həmçinin müqavilənin təfsir edilməsi anlayışına nəzəri baxımdan yanaşaraq tikinti müqavilələrinin təfsir edilməsi zamanı əsas alınmalı olan xüsusiyyətləri təhlil ediləcəkdir. Ümid edirik ki, məqalə Azərbaycan mülki hüquq ədəbiyyatları, həmçinin praktikası üçün köməkçi rol oynayacaqdır.

***Açar sözlər:** tikinti müqaviləsi, tikinti fəaliyyəti, podrat müqaviləsi, davamlı-davamsız öhdəlik hüquq münasibətləri, FIDIC müqavilələri*

T ikinti müqavilələrinə müqayisəli hüquqi baxış.

Müqavilələr hüququnun predmetinə daxil olan tikinti müqavilələri Azərbaycan Respublikasının nə mülki hüquq nəzəriyyələri, nə də mülki qanunvericiliyi tərəfindən tam olaraq mənimsənməmişdir. Tikinti müqavilələrinin hüquqi xarakteristikası, müqavilə hüquq sistemində yeri və rolu, habelə mülki hüququn digər yarım sahələri ilə əlaqəsi nəzəriyyə və praktiki baxımdan olduqca mühümdür. Azərbaycan mülki hüququndan fərqli olaraq, Türkiyə, İsveçrə və Alman

hüquq ədəbiyyatlarında tikinti müqavilələri başlığı ilə bir çox müqavilələr nəzərdən keçirilir. Qeyd etdiyimiz bu müqavilələr İsveçrə mülki hüququnda “*werkvertrag*”, Türkiyə mülki hüququnda “*inşaat sözleşmeleri*”, Alman mülki hüquq ədəbiyyatlarında isə “*werkvertrag*”, “*bauvertrag*” olaraq tanınmaqdadır.

Hər hansı bir müqavilənin tikinti müqaviləsi olaraq xarakterizə edilməsi üçün onun elementlərinə nəzər yetirmək gərəklidir. Tikinti müqavilələrinin elementlərini əbəs yerə qeyd etmədik. Çünki bu müqavilənin leqal anlayışının ilk olaraq

təhlil edilməsi müqavilənin elementlərinin təyin edilməsində köməkçi rol oyanayacaqdır. İsvaçrə Öhdəliklər Qanununda (OR) “tikinti müqaviləsi” başlığı altında tənziqlənmə podrat müqaviləsi ilə oxşar şəkildə qeyd edilmişdir. Belə ki, OR Art 363 əsasən, podratçı bir müqavilə üzrə işi yerinə yetirməyi, iş sahibi, yəni sifarişçi bunun əvəzini ödəməyi öhdələrinə götürürlər [10].

İsvaçrə Öhdəliklər Qanunundan təsirlənən Türkiyə Borçlar Qanununda da eyni qaydada tikinti müqaviləsi başlığında hüquqi tənziqlənmə yoxdur, belə ki, Türk hüquq ədəbiyyatlarında tikinti müqavilələri ilə podrat müqavilələrinin (eser sözleşmesi) oxşar xüsusiyyətlərinin olduğu qeyd edilməkdədir. Bu səbəbdən bu müqavilələr adsız müqavilələr olaraq qeyd edilmişdir [9, s.15]. Mülki hüquq nəzəriyyələrinə əsasən, adsız müqavilə qanunvericilikdə qeyd edilməyən, xüsusi tənziqlənməsi olmayan müqavilələrdir. Türk hüquq ədəbiyyatlarında tikinti müqavilələrinin leqal anlayışı podrat müqaviləsinin leqal anlayışı ilə eyniyyət təşkil etməkdədir. Türkiyə Öhdəliklər Qanununun 470-ci maddəsinə əsasən, tikinti müqaviləsinə (podrat) görə, podratçı bir tikinti meydana gətirməyi, iş sahibi isə bunun qarşılığında bir əvəz ödəməyi öhdəsinə götürür [15].

Alman Mülki Məcəlləsində (BGB) tikinti müqaviləsi başlığında xüsusi tənziqlənmə vardır. Çünki Alman Mülki Məcəlləsində tikinti müqaviləsi bauvertrag olaraq qeyd edilmiş, bu müqavilədə werkvertrag müqavilələrinin xüsusi bir növü olaraq təsnif edilmişdir. Belə ki, Alman Mülki Məcəlləsində tikinti müqaviləsinə qeyd edilən tərif tikinti müqavilələrinin hüquqi xarakteristikası baxımından daha uyğundur. Alman Mülki Məcəlləsinin §650a maddəsinə əsasən, bir tikilinin, açıq qurğunun və ya onların bir hissəsinin tikilməsi, bərpa edilməsi, yenidən qurulması üçün bağlanan müqavilələr tikinti müqaviləsidir [5]. Tikinti müqaviləsinin bu tərfi onu daha çox podrat müqaviləsindən bəzi elementlər baxımından fərqləndirilməsinə xidmət etməkdədir.

Göründüyü kimi, Azərbaycan Respublikasının Mülki Məcəlləsində (bundan sonra AR MM) podrat müqaviləsi üçün qeyd edilən tərif İsvaçrə və Türkiyə qanunvericiliklərində olduğu kimidir.

Türk hüquq ədəbiyyatlarında bir müqavilənin tikinti müqaviləsi olaraq xarakterizə edilməsi

üçün bir sıra şərtlərin varlığı qeyd edilir. Bunlara aşağıdakılar aiddir:

1. Bir tikilinin və ya binanın tikilməsi;
2. İşin görülməsi əvəzində bir əvəzin (qiymətin) ödənilməsi;
3. Tərəflər arasında razılığın olması [11, s.6-36].

Tikinti müqaviləsinə xarakterizə edən ilk şərtə əsasən, tikintinin, binanın və ya quruluşun tikilməsi gərəklidir və bunun üçün podratçı tərəfindən hərəkətlərin həyata keçirilməsi vacibdir. Azərbaycan Respublikası Şəhərsalma və Tikinti Məcəlləsinin (bundan sonra AR ŞTM) 3.0.9-cu maddəsində bu hərəkətlər qeyd edilmişdir. Yəni tikinti obyektlərinin tikintisi, inşası, cari və əsaslı təmiri, yenidən qurulması, bərpası, hətta sökülməsi ilə bağlı həyata keçirilən hərəkətlər tikinti fəaliyyəti olaraq xarakterizə edilmişdir. İkinci qeyd etdiyimiz şərtə əsasən sifarişçi tərəfindən podratçıya müqavilədə razılaşdırılmış qiymət, yəni mizdun ödənilməsi müqaviləni xarakterizə etmək üçün mühümdür. Digər şərt isə bütün müqavilələr üçün vacib olan tərəflərin razılığa gəlməsi ilə bağlıdır. Müqavilənin bağlanmasında tərəflərin iradə sərbəstliyi prinsipi önəmlidir. Hüquq ədəbiyyatlarında qeyd edilir ki, müqavilə azadlığı prinsipi iqtisadi prinsipdir, tərəflərin iradə sərbəstliyi bu prinsipin xüsusi bir formasıdır [12, s.183]. Bu baxımdan tərəflər arasında müqavilənin bağlanması ilə bağlı razılıq tikinti müqavilələrində nəzərdə tutulan şərtlərdən biridir.

Tikinti müqaviləsinin tərəflərinə sifarişçi və podratçı aid edilməkdədir. Sifarişçi tikintinin həyata keçirilməsini digər tərəfə, yəni podratçıya həvalə edən şəxsdir. Sifarişçi hüquqi və ya fiziki şəxs ola bilməkdədir. Belə ki, əgər sifarişçi inzibati idarəni, dövlət qurumunu təmsil edən bir şəxsdirsə, hüquqi şəxs ola bilər [11, s.36]. Sifarişçi torpaq sahəsinin sahibi də ola bilər, həmçinin bir neçə fiziki şəxs torpaq sahəsinin mülkiyyətçisi ola bilər, bu zaman paylı mülkiyyət baxımından tərəflərin hər birinin ayrı-ayrılıqda razılığı olmalıdır. Tikinti müqaviləsinin tərəfi olaraq sifarişçi tikinti fəaliyyətinin həyata keçirilməsinə rəhbərliyi şəxsən özü həyata keçirə bilər. Əgər sifarişçi bu tikintinin həyata keçirilməsini həyata keçirmirsə, bu işi bir memar və ya mühəndisə həvalə edə bilər.

Mühəndis və ya memarın tikinti müqaviləsinin tərəfi olub-olmaması mülki hüquq ədəbiyyatlarında mübahisə predmetidir. *Lakin biz Azərbaycan, İsveçrə, Alman və Türkiyə mülki qanunvericiliklərinə uyğun olaraq tikinti müqaviləsinin yalnız iki tərəfini tanıyıyıq, yəni sifarişçi və podratçıyı.* Sifarişçi tərəfindən etibarnamə əsasında hüquq və vəzifələri memara və ya mühəndisə həvalə edilə bilər.

Təəssüflər olsun ki, Azərbaycan mülki qanunvericiliyində mühəndis anlayışı açıqlanmamışdır. Qeyd etmək istərdik ki, beynəlxalq tikinti müqaviləsi olan FIDIC müqavilələrində mühəndis anlayışı qeyd edilmişdir. Belə ki, FIDIC beynəlxalq təşkilatı tərəfindən 2017-ci ildə standart müqavilə forması olaraq Qırmızı Kitab (Red Book) kimi tanınan müqavilələrdə mühəndis anlayışı qeyd edilmişdir. Mühəndis axıcı danışan, tikinti fəaliyyətindən xəbərdar olan, peşəkar fiziki və ya hüquqi şəxsdir [7], fəqət yenə də müqavilənin tərəfi deyildir. Mühəndisin hüquq və vəzifələrinə gəldikdə isə mühəndis etibarnamə ilə sifarişçinin hüquq və vəzifələrinə sahib olacaqdır. FIDIC standart müqavilələrində mühəndisin hüquq və vəzifələri iki yerə ayrılmaqdadır: maliyyə ilə bağlı hüquq və vəzifələri, texniki hüquq və vəzifələri [6, s.22]. Təbii ki, mühəndis tərəf olmadığı üçün hüquq və vəzifələrinin qeyd edilməsi başqa mövzunun predmetidir.

Tikinti müqaviləsinin digər tərəfi podratçıdır. AR MM-nin 752.1-ci maddəsinə əsasən, podratçı müqavilədə nəzərdə tutulan işi görməyi öhdəsinə götürən şəxsdir. Podratçı da sifarişçi kimi hüquqi və ya fiziki şəxs ola bilər. AR MM-də podratçı və sifarişçinin hüquq və vəzifələri ətraflı qeyd edilməmişdir. Bu hüquq və vəzifələr “Əsaslı tikintidə podrat müqavilələri haqqında qaydaların təsdiq edilməsi barədə” Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin Qərarında xüsusi olaraq tənzimlənmişdir. Qaydaların 3.6-cı bəndində tərəflərin öhdəlikləri vurğulanmışdır [3]. Fikrimizcə, bu öhdəliklərin Azərbaycan Mülki Məcəlləsində müvafiq başlıqlar altında tənzimlənməsi məqsəda uyğundur.

Tikinti müqaviləsinin forması ilə bağlı qeyd etmək istərdik ki, tikinti fəaliyyəti yüksək maliyyəli və riskli fəaliyyətdir. Hüquq ədəbiyyatların-

da tikinti müqavilələrinin hər hansı bir formada bağlanmalı olduğu qeyd edilməmişdir. AR MM-nin 329-cu maddəsində əqdlərin forması qanunverici tərəfindən tənzimlənmişdir. Əgər qanunda başqa hal nəzərdə tutulmamışdırsa, əqdlər şifahi və ya yazılı (sadə yazılı və ya notarial) formada bağlana bilər. Təbii ki, tikinti müqavilələri ilə bağlı qanunda hər hansı şəkil şərti olmadığı üçün bu məsələ tərəflərin iradəsinə tabedir. Lakin tikinti müqaviləsinin yazılı notarial formada bağlanmasını təklif edirik. *Çünki tikinti müqaviləsinin yazılı notarial formada bağlanması tərəflər arasında gələcəkdə meydana gələcək mübahisələrin qarşısının alınması baxımından mühüm rol oynayacaqdır.*

Burada sual oluna bilər ki, bəs tikinti müqaviləsi müqavilə hüququnun bir sisteminin tərkib hissəsidirsə, nə üçün müqavilənin digər elementləri nəzərdən keçirilmir? Düşünürük ki, tikinti müqaviləsi qanunla birbaşa nəzərdə tutulmadığı üçün tərəflərin iradə sərbəstliyi prinsipi əsasında müqavilənin digər elementləri yerini tapacaqdır. Müqavilədə zaman, qiymət, predmet məsələləri tərəflərin iradəsinə tabe olacaqdır. Çünki tərəflər qarşılıqlı razılıq əsasında müqavilənin qiymətini müəyyən edəcəklər. *Daha bir sual yarana bilər ki, bəs müqavilənin qiyməti necə müəyyən ediləcəkdir?* AR MM-nin 2.1-ci maddəsinə əsasən, Azərbaycan Respublikasının mülki qanunvericiliyi Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasına əsaslanır və Mülki Məcəllədən, digər qanunlardan və onların əsasında qəbul edilən, mülki hüquq normalarını müəyyənləşdirən başqa normativ hüquqi aktlardan ibarətdir. Göründüyü kimi, başqa normativ hüquqi aktlar da mülki qanunvericiliyin tərkibinə daxildir və mülki hüquq münasibətlərini tənzimləyə bilər. Bu baxımdan yuxarıda qeyd etdiyimiz AR NK-nin “Əsaslı tikintidə podrat müqavilələri haqqında qaydaların təsdiq edilməsi barədə” 07.06.1994-cü il tarixli Qərarının Əlavəsində podrat müqaviləsinin nümunəsi qeyd edilmişdir [3]. *Tikinti müqavilələrinin podrat müqaviləsi ilə bəzi oxşar xüsusiyyətlərə sahib olduğunu nəzərə alaraq qiymət elementinin bu qaydalara, olmazsa, bazar qiymətlərinə və ya adət normalarına uyğun müəyyən edilməsinin tərəfdarıyıq.*

Mülki hüquq ədəbiyyatlarında müqavilələrin bir sıra xüsusiyyətlərinə görə təsnifatı qeyd edilmişdir. Türk-İsveçrə hüquq ədəbiyyatlarında müqavilələr ilk olaraq əsas iki təsnifat üzrə ayrılmaqdadır-müqavilə tərəflərinin öhdəlikləri baxımından bağlanan müqavilələr [8, s.45-52]. Bu ilkin təsnifata əsasən də müqavilələr aşağıdakı növlərə ayrılmaqdadır:

1. Tərəflərə görə təsnif edilən müqavilələr;
2. Müqavilədə nəzərdə tutulan hüquqi münasibətlərin müddəti baxımından təsnif edilən müqavilələr;
3. Qanunda tənzimlənilib-tənzimlənməməsi baxımından ayrılan müqavilələr;
4. Çərçivə müqavilələri;
5. Centlmenlik müqavilələri.

Tikinti müqavilələrini yuxarıdakı təsnifata əsasən nəzərdən keçirdikdə görmüş oluruq ki, tikinti müqavilələri qanunda xüsusi olaraq tənzimlənməyən müqavilələrdir. Təbii ki, bu baxımdan hüquq ədəbiyyatlarında hər hansı bir mübahisə yoxdur. Fikir ayrılığı tikinti müqaviləsində nəzərdə tutulan hüquqi münasibətin zamanı baxımından yaranmışdır. Belə ki, tikinti müqaviləsinin davamlı öhdəlik hüquq münasibəti olub-olmaması ilə bağlı hüquq ədəbiyyatlarında fərqli görüşlər vardır. Öhdəlik hüquq münasibətləri iki qisimdə fərqləndirilməkdədir. Bu təsnifat Azərbaycan mülki hüquq ədəbiyyatlarında geniş yayılmasa da, türk hüquq ədəbiyyatlarında qeyd edilməkdədir.

Davamlı öhdəlik hüquq münasibətləri və davamsız öhdəlik hüquq münasibətləri. Əgər tərəflər arasında müqavilə əsasında qurulan mülki hüquq münasibətlərindən irəli gələn öhdəliyin icrası bir neçə dəfəyə məxsusdursa, bu öhdəlik hüquq münasibətləri davamlı öhdəlik hüquq münasibətləridir, əgər əksi olarsa, yəni bir dəfədə öhdəliyin icrası həyata keçirilirsə, bu zaman davamsız xarakterli öhdəlik hüquq münasibəti yaranmış olacaqdır [14, s.35]. Fərqli görüşləri nəzərdən keçirək [11, s.77-87].

1. Tikinti müqaviləsi davamlı öhdəlik hüquq münasibətləri yaradan müqavilədir. Bir qrup hüquqşünasa görə, tikinti müqaviləsinin yaratdığı öhdəlik hüquq münasibətləri davamlı

xarakterlidir və bu baxımdan tikinti müqaviləsi davamlı öhdəlik hüquq münasibəti yaratmaqdadır. Çünki tikinti fəaliyyəti birdəfəyə məxsus ola bilməz, həmçinin bu öhdəlik hüquq münasibəti daha uzun müddətdə davam edəcəkdir.

2. Tikinti müqaviləsi davamsız öhdəlik hüquq münasibətləri yaradan müqavilədir. Bəzi hüquqşünaslar isə qeyd edir ki, tərəflər arasında yaranan öhdəlik hüquq münasibəti bir dəfəyə həyata keçirilir, yəni sifarişçi muzdu ödəyir, podratçı da tikintini təhvil verir. Bu baxımdan tikinti müqaviləsi davamsız xarakterli öhdəlik hüquq münasibəti yaratmaqdadır.

3. Tikinti müqaviləsi davamlı-davamsız öhdəlik hüquq münasibətləri yaradan müqavilədir. Bir qrup hüquqşünasa görə, tikinti müqaviləsində nəzərdə tutulan öhdəlik həm davamlı, həm də davamsız xarakter daşımaqdadır.

4. Mövqələrin dəyərləndirilməsi. Qeyd etmək lazımdır ki, tikinti müqavilələri ilə bağlı öhdəlik hüquq münasibətləri həm davamlı, həm də davamsız xarakterlidir. Çünki tikinti fəaliyyəti uzun müddət də tələb edə bilər, qısa müddət də, lakin bu öhdəliyin dərhal icrası demək deyildir. Sifarişçi tərəfindən müqavilədə nəzərdə tutulan muzdun ödənilməsi bir dəfəyə məxsus olsa da, tikinti fəaliyyətinin həyata keçirilməsi davamlı xarakterdə olan öhdəliyin icrasıdır. Bunu nəzərə alaraq *biz tərəfdarıyq ki, tikinti müqavilələri həm davamlı, həm də davamsız öhdəlik hüquq münasibəti yaradan müqavilədir.*

Digər tərəfdən, fikrimizcə, tikinti müqaviləsi qarışıq müqavilədir. Buna səbəb tikinti müqaviləsinin podrat müqaviləsi ilə ortaq cəhətlərə malik olması ilə bağlıdır. Çünki qanunda tənzimlənmədiyi üçün tikinti müqaviləsi ümumi mülki hüquq normaları ilə tənzimlənməkdədir. Həmçinin tikinti müqaviləsi satış müqaviləsinin də normalarını ələ ala bilməkdədir. Belə ki, əgər podratçı tikinti üçün gərəkli olan ləvazimatları sifarişçiyə satarsa, bu zaman alqı-satqı müqaviləsinin normaları tətbiq ediləcəkdir. Qeyd etdiklərimizə əsasən, tikinti müqavilələrinə xas xarakterik xüsusiyyətləri aşağıdakı sxemdə qeyd etmək məqsəduyğundur:

Müqavilənin təfsir edilməsi işığında tikinti müqavilələri

Hüquq ədəbiyyatlarında müqavilənin şərh edilməsi üçün bir sıra vacib məqamlara diqqət edilməsi lazım olduğu qeyd edilmişdir [1, s.4-8]. Müqavilənin şərh edilməsi üçün bir neçə şərh üsulu nəzərdən keçirilir. Bunlara aşağıdakılar aid edilir:

1. Açıqlayıcı təfsir və tamamlayıcı təfsir;
2. Subyektiv təfsir və obyektiv təfsir.

Açıqlayıcı təfsir - müqavilənin predmetinin var olub-olmamasını müəyyən etdikdən sonra həyata keçirilən şərhdir. Yəni bir müqavilə mövcuddur, bu müqavilənin predmetini müəyyən edib şərh vermək gərəklidir, əgər müqavilə hüquqi baxımdan etibarsızdırsa, bu müqavilənin zəti şərh edilməsinə ehtiyac yoxdur. Tamamlayıcı təfsir - müqavilədə yaranmış olan hüquqi boşluqları doldurmaq məqsədilə müqavilənin şərh edilməsini nəzərdə tutur.

Obyektiv və subyektiv şərh isə əksdirlər. Belə ki, subyektiv təfsir- müqavilə tərəflərinin daxili istəklərini, iradələrini nəzərə alaraq müqavilənin şərh edilməsidir. Lakin obyektiv təfsir müqavilə mətninə əsaslanaraq onun şərh edilməsini nəzərdə tutur.

Müqavilənin şərh edilməsi üçün bir sıra prinsiplər və anlayışlar nəzərə alınmalıdır. Buraya tərəflərin iradələri, vicdanlılıq və güvən prinsipləri aid edilməkdədir. Müqavilənin bağlanması zamanı tərəflər bir-birlərinə güvən prinsipi əsasında etibar etməkdədirlər. Tikinti müqavilələri olduq-

ca yüksək riskli müqavilələrdir. Bu müqavilələrin tərəfləri arasında ilk olaraq güvən bağı yaranmalıdır. İsviçrə hüquq ədəbiyyatlarında güvən prinsipini ayrıca hüquqi münasibət kimi qeyd edirlər, həmçinin onu xüsusi hüququn tərkibinə daxil olan bir münasibət kimi nəzərdən keçirilər [13, s.11]. Tikinti müqaviləsinin predmetinin, müqavilə qiymətinin, tərəflərin hüquq və vəzifələrinin, həmçinin müqavilənin digər standart və xüsusi şərtlərinin onun şərh edilməsi zamanı məhz vicdanlılıq prinsipinə əsaslanaraq şərh edilməsi vacibdir. Tərəflərin iradə ifadəsinin təfsir edilməsi ilə bağlı AR MM-də xüsusi norma qeyd edilmişdir. AR MM-nin 324.5-ci maddəsinə əsasən, iradə ifadəsinin təfsiri zamanı onun həqiqi məzmunu təkcə hərfi mənaya görə deyil, həm də ağlabatan mühakimə əsasında müəyyənləşdirilməlidir [2]. Göründüyü kimi, AR mülki hüququ həm subyektiv, həm də obyektiv müqavilə təfsirini qəbul edir.

Yuxarıda da qeyd etdiyimiz kimi tikinti müqavilələri qarışıq müqavilələrdir, bu müqavilələrin təfsir edilməsi zamanı müqavilənin icra edilməsinə mahiyyətə yaxın olan və ona uyğun gələn müqavilələrin normaları tətbiq edilir. Göründüyü kimi, tikinti müqavilələri təfsir edilərkən podrat müqaviləsinə uyğun olan normalar nəzərə alınmalıdır.

Tikinti sahəsində hazırda bir sıra müasir tətbiqlərin həyata keçirilməsi müqavilənin təfsir edilməsi baxımından fərqlilik yaratmaqdadır. Artıq klassik müqavilə şərhindən çox yenilik yara-

dan müqavilə şərtlərinə nəzər yetirmək məqsədəuyğundur. Burada müasir tətbiqlər elm və texnologiyanın dəyişməsi, inkişaf etməsi ilə tikinti fəaliyyəti sahəsində bir sıra yeniliklərə gətirib çıxarmaqdadır. Misal olaraq, süni intellekt proqramlarından istifadə edilərək layihələndirilmə işlərinin həyata keçirilməsi, bir sıra tikinti işlərinin həyata keçirilməsi zamanı süni intellektdən istifadə edilməsi kimi hallar müqavilənin şərh edilməsinə də ciddi şəkildə təsir göstərməkdədir. Təbii ki, süni intellektin mülki hüququn subyektı olub-olmaması, vurduğu zərərə görə məsuliyyət daşması kimi məsələlər ayrı mövzunun predmetidir.

Podrat və tikinti müqavilələrinin fərqləndirilməsi

Tikinti müqaviləsi tikinti hüququnun predmetinə daxil olan geniş bir anlayışdır. Hüquq ədəbiyyatlarında tikinti müqavilələrini hüquqi baxımdan iki yerə ayırırlar: ümumi tikinti müqavilələri və xüsusi tikinti müqavilələri [11]. Lakin AR MM-nin və mülki hüquq ədəbiyyatlarının podrat müqaviləsindən fərqli müqavilə tiplərini nəzərdən keçirməməsinə görə bu müqavilənin xüsusi müqavilə tiplərini qeyd etməyəcəyik. Yuxarıda qeyd etdiklərimizə əsasən, tikinti müqaviləsinə leqal anlayış vermək istəyirik. Belə ki, *tikinti müqaviləsi- podratçı tərəfindən bir binanın, tikilinin və ya quruluşun tikilməsi, sifarişçi tərəfindən isə bunun əvəzində razılaşıdırılmış əvəzin ödənilməsi ilə bağlı müqavilə tipidir.*

Qeyd etmək istərdik ki, yuxarıda verdiyimiz

leqal anlayış Azərbaycan Respublikasının mülki hüquq ədəbiyyatlarında, demək olar ki, qeyd edilməmişdir. Əbəs yerə burada iki fərqli anlayışdan istifadə etmədik, *yəni tikili və əvəz*. Tikinti müqaviləsi podrat müqaviləsi ilə bir sıra oxşar və fərqli cəhətlərə malikdir. Hüquq ədəbiyyatlarında qeyd edilir ki, tikinti müqaviləsi podrat müqaviləsinin bir tipidir [11, s.5-6]. Lakin biz bu fikirlə razı deyilik. Çünki podrat müqaviləsi daha geniş anlayışı özündə ehtiva etməkdədir.

AR MM-nin 752.1-ci maddəsinə əsasən, podrat müqaviləsinə görə podratçı müqavilədə nəzərdə tutulan işi icra etməyi, sifarişçi isə podratçıya razılaşıdırılmış *muzd* ödəməyi öhdəsinə götürür [2]. Burada xüsusi vurğuladığımız iş və *muzd* sözləri podrat müqaviləsi üçün xarakterikdir. İş anlayışı tikinti anlayışından daha geniş, tikinti fəaliyyəti isə daha dar anlayışdır. Podratçı gördüyü işin əvəzində sifarişçidən *muzd* almaq hüququna malikdir. Lakin qeyd etmək istərdik ki, tikinti müqavilələrində sifarişçi tərəfindən digər əvəzlə də müqavilə öhdəliyi icra edilə bilər. Bu tikinti müqaviləsinin xüsusi tipik müqavilələrinə aiddir. Buna qarşılıq türk və alman hüquq ədəbiyyatlarında tikinti müqavilələri fərqləndirilir. Misal olaraq sifarişçi podratçıya müəyyən torpaq sahəsinin və ya tikilən binada nəzərdə tutulan hər hansı mənzili əvəz olaraq da verə bilər. Təbii ki, bu müqavilədə tərəflər arasında razılıq əsasında olacaqdır. Tikinti və podrat müqavilələrinin müqaviləsinə aşağıdakı cədvəldə qeyd edək:

Elementlər	Podrat müqaviləsi	Tikinti müqaviləsi
Subyektlər	Sifarişçi, podratçı	Sifarişçi, podratçı
Predmet	İşin görülməsi	Tikintinin həyata keçirilməsi
Qanunvericilik bazası	AR MM-752 maddəsi, adlı müqavilə	AR MM, AR ŞTM, AR İXM Adsız müqavilə
Forması	Yazılı forma	Qanunda qeyd edilməsə də, yazılı formada bağlanması məqsədəuyğundur.

Tikinti hüququ ayrı hüquq sahəsidir, onun özünəməxsus qanunvericilik bazası vardır. Belə ki, tikinti müqavilələri ilə bağlı məsələlər AR Mülki Məcəlləsi, AR Şəhərsalma və Tikinti Məcəlləsi, AR İnzibati Xətalər Məcəlləsi əsasında tənzimlənəcəkdir. AR ŞTM-nin III bölməsinin

8-18-ci fəsiləri tikinti fəaliyyətinin həyata keçirilməsi ilə bağlı qaydaları tənzimləməkdədir.

Beləliklə, tikinti müqaviləsinin müqavilə hissəsi AR MM-nin ümumi və xüsusi hüquq normaları əsasında, prosedur qaydalar AR ŞTM-nin xüsusi normaları, məsuliyyət məsələləri isə AR

İXM əsasında tənzimlənməkdədir. Bu baxımdan, fikrimizcə, tikinti hüququ bir neçə hüquq sahəsinə dair hüquq normalarını özündə cəmləşdir-məkdədir.

Müasir dövr texniki və elmi dəyişikliklər hər sahədə olduğu kimi tikinti sahəsinə də təsir gös-tərməkdədir. Tikinti fəaliyyətinin həyata keçiril-məsi uzun zaman və yüksək maliyyə tələb et-məkdədir. Bu baxımdan bu fəaliyyətin qanunve-ricilik bazasının təkmilləşdirilməsi daha uyğun yoldur. Tikinti müqavilələri hüququ tikinti hüqu-qunun predmetinə daxil olsa da, müqavilə anlayı-şısı ilk olaraq mülki hüquqdan gəlmiş üçün bu mü-qavilələrin tənzimlənməsi ilə bağlı hüquq norma-ları mülki qanunvericiliyin predmetinə də daxil olmaqdadır. Təbii ki, müqavilənin subyektinin müqaviləni bağlamaq üçün məqsədi müqavilənin təfsir olunmasında olduqca mühümdür. Çünki dövlət və cəmiyyət mənafələri baxımından da bağlanan tikinti müqavilələri də vardır. Lakin biz yuxarıda mülki hüququn predmetinə daxil olan mülki hüquqi müqavilələrin bir tipi tikinti müqav-ilələri və onların hüquqi təbiətindən bəhs etdik.

Tikinti müqavilələri ilə podrat müqavilələri oxşar xüsusiyyətlərə malik olsa da, onlar arasında bir sıra fərqlər mövcuddur. Tikinti müqaviləsinin anlayışı, hüquqi xarakteristikası, subyektləri, for-ması məqalədə xüsusi əhəmiyyət daşımaqdadır. Alman mülki hüququnda tikinti müqavilələrinə verilən anlayışı AR MM üçün təklif edirik. Tikin-ti müqavilələrinə aşağıdakı leqal anlayışın veril-məsini uyğun hesab edirik:

Tikinti müqaviləsi-podratçı tərəfindən bir bi-nanın, tikilinin və ya quruluşun tikilməsi, sifarişçi tərəfindən isə bunun əvəzində razılaşıdırılmış əvə-zin ödənilməsi ilə bağlı müqavilə tipidir.

Tikinti müqaviləsi həm davamlı, həm də da-vamsız öhdəlik münasibəti yaradan müqavilədir. Öhdəlik hüququnun yaranma əsaslarını iki qisim-də təsnif etməkdəyik: ümumi hüquqi əsaslar və xüsusi hüquqi əsaslar. Ümumi hüquqi əsaslar qa-nundan irəli gələn hallarda öhdəliyin yaranma əsasında biridir. Müqavilədən irəli gələn hallar-da öhdəliyin yaranma əsası xüsusi hallara aiddir, biz bu əsaslara xüsusi öhdəlik münasibətləri deyirik. Bu baxımdan tikinti müqavilələri xüsusi öh-

dəlik münasibətləri yaratmaqdadır.

Bir müqavilənin tikinti müqaviləsi olaraq xa-rakterizə edilməsi üçün yuxarıda qeyd etdiyimiz 3 şərtin Azərbaycan Respublikasının mülki hü-quq ədəbiyyatlarında qeyd edilməsi tikinti müqav-ilələri baxımından olduqca mühümdür. Bu həm nəzəri, həm də təcrübi əhəmiyyət daşımaqdadır. Türk-İsveçrə hüquq ədəbiyyatlarında müqavilə-nin xarakterik olan xüsusiyyətlərinin milli qanun-vericiliyimizdə əksini tapması daha məqsədəuy-ğundur. Həmçinin qeyd etmək istərdik ki, tikinti müqavilələri ilə bağlı mühüm anlayışlarla, sub-yektlərin hüquq və vəzifələri ilə bağlı normalar FIDIC tərəfindən nəşr edilən ayrı-ayrı nəşrlər əsas alınaraq milli qanunvericiliyimizə implimen-tasiya edilməsini məqsədəuyğun hesab edirik.

Azərbaycan Respublikası Mülki Məcəlləsində podrat müqaviləsi ilə bağlı geniş tənzimləmə aparılmamışdır. Belə ki, müqavilənin elementlə-rindən biri olan tərəflərin hüquq və vəzifələri ilə bağlı geniş şəkildə düzənləmə yoxdur. Bu hüquq və vəzifələr “Əsaslı tikintidə podrat müqavilələri haqqında qaydaların təsdiq edilməsi haqqında” Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 7 iyun 1994-cü il tarixli Qərarında 3.6-cı maddədə əhatəli şəkildə qeyd edilmişdir. Fikrimizcə, Mülki Məcəllənin təkmilləşdirilməsi, hüquqi münasibət-lərin vahid qanun halında kodifikasiya edilməsi baxımından bu hüquq və vəzifələrin Azərbaycan Respublikası Mülki Məcəlləsində uyğun maddə-lərdə təsbit edilməsi məqsədəuyğundur.

Müqavilənin təfsir edilməsi ilə bağlı xüsusi üsulların milli hüquq ədəbiyyatlarımızda əks et-dirilməsi mülki hüquq nəzəriyyələrinin təkmilləş-dirilməsi baxımından mütləqdir. AR MM-də mü-qavilənin təfsir edilməsi ilə bağlı hüquq normala-rının tikinti müqaviləsinin şərh edilməsi zamanı nəzərə alınması qanunvericiliyin tətbiqi baxımın-dan məqsədəuyğundur. Lakin müqavilənin təfsir edilməsi zamanı tərəflərin iradə sərbəstliyi, mü-qavilə azadlığı, güvən və vicdanlılıq prinsipləri rəhbər tutulmalıdır. Ümid edirik ki, məqalə Azər-baycan mülki hüquq nəzəriyyələri və mülki qa-nunvericiliyi baxımından mühüm rol oynayacaqdır.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. Akyol Ş. Sözleşmenin Yorumu.-İstanbul: “Vedat Kitapçılık”,-2010,-150 s.
2. Azərbaycan Respublikasının Mülki Məcəlləsi. (2000). <https://e-qanun.az/framework/46944>
3. Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin “Əsaslı tikintidə podrat müqavilələri haqqında qaydaların təsdiq edilməsi barədə” 07.06.1994-cü il tarixli Qərarı. <https://e-qanun.az/framework/14483>
4. Azərbaycan Respublikasının Şəhərsalma və Tikinti Məcəlləsi. (2012). <https://e-qanun.az/framework/46958>
5. Bürgerliches Gesetzbuch. (1900). <https://www.gesetze-im-internet.de/bgb/>
6. Çabalar A. F, Ercan T. FIDIC Çərçevesində Uluslararası İnşaat Sözleşmeleri.-İstanbul:Legal Yayınları - 2023,-179 s.
7. FIDIC Conditions of Contract for Construction, Second Edition. (2017). <https://fidic.org/books/construction-contract-2nd-ed-2017-red-book>
8. Oğuzman M.K, Öz M.T. Borçlar Hukuku Genel Hükümler Cilt I.-İstanbul:“Vedat Kitapçılık”,-2024, -698 s.
9. Özmen E.S., Karaman T.A. Arsa Payı Karşılığı İnşaat Sözleşmeleri Konusunda Uygulama Hataları/ İstanbul Barosu Dergisi, 1(87), 2013.
10. Schweizerisches Obligationenrecht. (1911). <https://www.koordination.ch/fileadmin/files/or-zgb-bv-svg-zpo/or.pdf>
11. Seçer Ö. Arsa Payı Karşılığı İnşaat Sözleşmesi. –Ankara:”Yetkin” Yayınları, -2023, -1360 s.
12. Tercier P., Pichonnaz P., Develioğlu M. Borçlar Hukuku Genel Hükümler. –İstanbul: “On iki Lehva” Yayınları, -2020, -704 s.
13. Weber R, Emmenegger S. Die Folgen der Nichterfüllung Art. 97-109 OR. Berner Kommentar. (Çevri Aksoy P. Berner Kommentar–İstanbul: “On iki Lehva” Yayınları,-2025, -816 s.
14. Yılmaz E., Mehdiyev F., Süleymanlı S., İsmayillı İ., Yolçuyev M., Helefov E. Türkçe-Azerice Hukuk Sözlüğü. –Ankara: “Türkiye Adalet Akademisi” Yayınları,-2013,-570 s.
15. 6098 sayılı Türk Borçlar Kanunu. –İstanbul: “Beta” Yayınları, -2020, -208 s.

Рамазан АСГАРХАНОВ**«ЗАКОН ЗА СТЕНОЙ»: ДОГОВОРЫ СТРОИТЕЛЬСТВА В ГРАЖДАНСКОМ ПРАВЕ
АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ РЕСПУБЛИКИ****РЕЗЮМЕ**

Анализ правовой природы договоров строительного подряда, являющихся новым понятием для гражданского законодательства Азербайджанской Республики, важен с точки зрения определения места и роли этих договоров в правовой системе. Что такое договор строительного подряда? К каким видам договоров относится договор строительного подряда? Существуют ли сходства и различия с договором подряда? Подобные вопросы составят основу статьи. В статье сначала будет проанализирован договор строительного подряда с точки зрения сравнительного права, а также будут отдельно рассмотрены правовые концепции, предусмотренные в немецкой, швейцарской и турецкой цивилистической литературе и гражданском законодательстве. Тот факт, что договоры строительного подряда являются смешанными договорами, и рассмотрение их сходств и различий с договором подряда еще больше увеличит теоретическую нагрузку статьи. Следует отметить, что строительное право является одной из различных отраслей права, и вопрос о том, входят ли договоры строительного подряда в предмет этой отрасли права, является предметом дискуссий в юридической литературе, и с этой точки зрения статья будет направлена на поиск ответа на этот вопрос. В статье также будут даны специальные разъяснения относительно правоотношений непрерывного и прерывистого характера, включённых в классификацию обязательственных правоотношений. Вопрос о том, какой тип договора создаёт обязательственное правоотношение, также является предметом дискуссий в турецкой юридической литературе, и эта дискуссия будет подробно рассмотрена в статье. В статье также будут проанализированы особенности,

которые следует учитывать при толковании договоров строительного подряда, рассматривая понятие толкования договора с теоретической точки зрения. Мы надеемся, что статья окажет поддержку азербайджанской литературе и практике гражданского права.

Ключевые слова: договор строительного подряда, строительная деятельность, договор подряда, правоотношения непрерывного и прерывного характера, договоры FIDIC

Ramazan ASGARKHANOV

“THE LAW BEHIND THE WALL”: CONSTRUCTION CONTRACTS IN THE CIVIL LAW OF THE REPUBLIC OF AZERBAIJAN

SUMMARY

Analysis of the legal nature of construction contracts, which is a new concept for the civil legislation of the Republic of Azerbaijan, is important in terms of determining the place and role of these contracts in the legal system. What is a construction contract? What types of contracts does a construction contract belong to? Are there similarities and differences with a contract contract? Questions such as these will form the core of the article. The article will first analyze construction contracts from the perspective of comparative law, and the legal concepts provided for in German, Swiss, and Turkish civil law literature and civil legislation will be separately noted. The fact that construction contracts are mixed contracts and the consideration of their similarities and differences with a contract contract will further increase the theoretical burden of the article. It should be noted that construction law is one of the different areas of law, and whether construction contracts are included in the subject of this area of law is a subject of debate in legal literature, and from this point of view, the article will specifically seek an answer to this issue. Also, the article will provide special clarification on the legal relations of obligation of continuous and non-continuous nature included in the classification of legal relations of obligation. The question of what type of contract creating an obligation relationship is also a subject of debate in Turkish legal literature, and this debate will be specifically addressed in the article. The article will also analyze the features that should be taken into account when interpreting construction contracts by approaching the concept of contract interpretation from a theoretical perspective. We hope that the article will play a supporting role for Azerbaijani civil law literature and practice.

Keywords: construction contract, construction activity, contract contract, continuous-discontinuous obligation legal relations, FIDIC contracts

Müjkan MƏMMƏDZADƏ

*Azərbaycan İdman Akademiyasının baş müəllimi,
Hərbi Elmi Tədqiqat İnstitutunun dissertantı,
pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru
e-mail: mujkan@mail.ru
<https://doi.org/10.62130/JZIE9041>*

ALİ HƏRBİ TƏHSİL STRATEGİYASININ FORMALAŞMASINDA KONSEPTUAL MÜDDƏALARIN ROLUNUN ELMİ-TƏHLİLİ

XÜLASƏ

Məqələdə ali hərbi təhsil strategiyasının formalaşmasında konseptual müddəaların rolu elmi-pedaqoji baxımdan təhlil olunur. Tədqiqatda bu müddəaların milli təhlükəsizlik, hərbi pedaqogika və müasir təhsil innovasiyaları ilə inteqrasiyası göstərilir. Nəticələr ali hərbi məktəblərin idarə olunması, zabit hazırlığının keyfiyyəti və resursların səmərəli istifadəsi üçün əhəmiyyətlidir.

***Açar sözlər:** ali hərbi təhsil, təhsil strategiyası, konseptual müddəalar, hərbi pedaqogika, milli təhlükəsizlik, təhsil innovasiyaları*

Müasir dünyada beynəlxalq münasibətlər sisteminin mürəkkəbləşməsi, geosiyasi mübarizələrin intensivləşməsi və yeni təhlükəsizlik çağırışlarının meydana çıxması dövlətlərin müdafiə qabiliyyətini gücləndirməsini obyektiv zərurətə çevirir. XXI əsrdə hərbi təhlükəsizlik anlayışı yalnız ənənəvi silahlı toqquşmalarla məhdudlaşmır, həm də informasiya müharibəsi, kiberhücumlar, hibrid təhdidlər, qeyri-simmetrik münaqişələr və psixoloji təsir texnologiyalarını əhatə edir. Bu reallıq ordu quruculuğunda fundamental dəyişiklikləri və xüsusilə hərbi kadr hazırlığında yeni konseptual yanaşmaları tələb edir.

Bu baxımdan, ali hərbi təhsil sistemi təkcə hərbi biliklərin ötürüldüyü institut deyil, eyni zamanda milli təhlükəsizliyin təminatında, strateji düşüncəyə malik zabitlərin formalaşmasında mühüm sosial institut kimi çıxış edir. Ali hərbi təhsilin inkişaf strategiyası dövlətin müdafiə konsepsiyası ilə birbaşa bağlı olub, həm elmi-metodoloji, həm də idarəetmə baxımından müasir çağırışlara cavab verməlidir.

Ali hərbi təhsilin strateji inkişaf istiqamətlərini müəyyən edən əsas amillərdən biri konseptual müddəalardır. Onlar yalnız təhsil prosesinin ümu-

mi məqsəd və vəzifələrini müəyyənləşdirmir, həm də hərbi pedaqoji fəaliyyətin nəzəri-metodoloji əsaslarını formalaşdırır, təlim-tərbiyə prosesinin keyfiyyətini yüksəldir və innovativ idarəetmə mexanizmlərinin tətbiqinə imkan yaradır. Konseptual müddəalar vasitəsilə təhsil siyasəti ilə milli maraqlar arasında üzvi bağlılıq təmin edilir.

Müasir tədqiqatların göstərdiyi kimi, hərbi təhsilin strateji inkişafı yalnız ənənəvi hərbi fənlərin öyrədilməsi ilə məhdudlaşdırıla bilməz. Burada sosial elmlər, idarəetmə, informasiya texnologiyaları, psixologiya və pedaqogikanın inteqrasiyası mühüm rol oynayır. Bu səbəbdən, ali hərbi təhsilin strateji planlaşdırılması yalnız praktiki hazırlıqla deyil, eyni zamanda elmi əsaslandırılmış konseptual yanaşmalarla uzlaşdırılmalıdır.

Məqələnin elmi aktuallığı ondan ibarətdir ki, hərbi təhsil sistemində konseptual müddəaların nəzəri əsaslarının öyrənilməsi və onların strateji inkişaf modelinə tətbiqi, müasir dövrdə qarşıya çıxan qlobal və regional çağırışlara cavab verə bilən peşəkar zabit kadrların hazırlanmasına şərait yaradır. Praktiki əhəmiyyəti isə ondadır ki, təqdim olunan elmi təhlil ali hərbi məktəblərdə tədris prosesinin təkmilləşdirilməsinə, müasir təhsil texnologiyaları-

nın səmərəli tətbiqinə və idarəetmə sistemlərinin yenilənməsinə bilavasitə töhfə verə bilər.

Ali hərbi təhsil strategiyası müasir dövrdə dövlətin təhlükəsizlik sisteminin ayrılmaz hissəsi olaraq, ordu quruculuğunun uzunmüddətli perspektivlərini müəyyənləşdirən və hərbi pedaqoji prosesin məqsəd, vəzifə və prinsiplərini aydınlaşdıran elmi-nəzəri konsepsiya kimi çıxış edir. Onun elmi-pedaqoji mahiyyəti yalnız tədris proqramlarının tərtibi və kadr hazırlığı ilə məhdudlaşmır, eyni zamanda hərbi-pedaqoji fəaliyyətin bütün mərhələlərinə – təhsil siyasətinin formalaşdırılmasına, metodoloji təminatla, tədris prosesinin təşkilinə və keyfiyyət idarəetməsinə sistemli yanaşmanı özündə birləşdirir [2].

Müasir elmi ədəbiyyatda ali hərbi təhsil strategiyası dövlətin müdafiə siyasəti ilə təhsil siyasətinin uzlaşdırıldığı, elmi-nəzəri və praktiki aspektlərin qarşılıqlı əlaqəsini təmin edən konseptual yanaşma kimi xarakterizə olunur [11]. Bu baxımdan, ali hərbi təhsil strategiyasının elmi-pedaqoji mahiyyəti aşağıdakı əsas komponentlərdən ibarət hesab olunur:

1. Elmi əsaslandırma: Tədris prosesində istifadə olunan metod və texnologiyalar müasir pedaqogika, hərbi psixologiya və idarəetmə elmlərinin nailiyyətlərinə əsaslanmalıdır. Elmi yanaşma olmadan hərbi təhsil sistemində inkişaf yalnız praktiki vərdişlərin ötürülməsi ilə məhdudlaşar və strateji baxımdan dayanıqlı olmaz [1, s.28].

2. Pedaqoji məqsəd və vəzifələrin müəyyənləşdirilməsi: Ali hərbi təhsil strategiyası yalnız hərbi ixtisasların öyrədilməsi ilə məhdudlaşmamalı, həm də şəxsi heyətin liderlik, strateji düşüncə, operativ qərarvermə və stresə davamlılıq kimi bacarıqlarının inkişafına xidmət etməlidir [1].

3. Milli və beynəlxalq standartların uzlaşdırılması: Təhsil strategiyasının pedaqoji mahiyyəti həm milli təhlükəsizlik maraqlarını, həm də beynəlxalq hərbi əməkdaşlığın tələblərini əhatə edir. NATO ölkələrinin təcrübəsi göstərir ki, ali hərbi təhsil proqramlarının beynəlxalq standartlarla uyğunlaşdırılması zabidlərin birgə əməliyyatlarda iştirakına əlverişli imkanlar yaradır [13].

4. Müasir pedaqoji texnologiyaların tətbiqi: Tədris prosesində elektron təhsil, simulyasiya sistemləri, müasir trenajorlar və rəqəmsal resurslardan istifadənin strateji əhəmiyyəti vardır. Bu texnologiyalar təhsilənlərin nəzəri bilikləri praktik şəraitdə

sınaqdan keçirməsinə, qısa müddətdə yüksək nəticələr əldə etməsinə şərait yaradır [10, s.82].

5. İntegrativ yanaşma: Hərbi təhsil yalnız hərbi fənlərin öyrədilməsi ilə məhdudlaşmır, həm də humanitar elmlər, informasiya texnologiyaları və idarəetmənin sintezini tələb edir. Bu yanaşma zabidlərin kompleks şəraitdə düşüncə və qərarvermə qabiliyyətlərini inkişaf etdirir [12].

Ali hərbi təhsil strategiyasının pedaqoji mahiyyətini düzgün anlamaq üçün onun strateji məqsədləri nəzərə alınmalıdır. Bu məqsədlər milli təhlükəsizliyi təmin edən bilən peşəkar zabit kadrlarının hazırlanması, tədris prosesinin müasir çağırışlara cavab verən elmi-metodoloji təminatla zənginləşdirilməsi, liderlik keyfiyyətlərinə malik strateji düşüncə və idarəetmə bacarıqları inkişaf etmiş zabidlərin yetişdirilməsi və beynəlxalq əməkdaşlıq mühitində fəaliyyət göstərə bilən yüksək ixtisaslı kadrların hazırlanmasıdır. Pedaqoji mahiyyət bu məqsədlərin həyata keçirilməsi ilə birbaşa bağlıdır. Yəni ali hərbi təhsil strategiyası sadəcə təşkilati planlaşdırma sənədi deyil, həm də pedaqoji sistemin inkişafına istiqamət verən, onun metodoloji bazasını möhkəmləndirən konseptual çərçivədir.

Ali hərbi təhsil strategiyasının elmi-pedaqoji mahiyyəti dövlətin təhlükəsizlik maraqlarına xidmət edən kompleks bir sistemdir. O, yalnız nəzəri biliklərin ötürülməsini deyil, həm də hərbi pedaqoji fəaliyyətin bütün elementlərinin – məqsəd, vəzifə, prinsip, metod və texnologiyaların qarşılıqlı inteqrasiyasını təmin edir. Bu mahiyyətin əsas dəyəri isə hərbi təhsil prosesinin elmi əsaslarla, müasir pedaqoji nəzəriyyələrlə və strateji inkişaf istiqamətləri ilə uyğunlaşdırılmasında özünü göstərir.

Ali hərbi təhsilin strateji inkişafını şərtləndirən ən mühüm amillərdən biri də konseptual müddəələrin nəzəri əsaslarının düzgün müəyyənləşdirilməsidir. Konseptual müddəələr tədris prosesinin məqsəd, vəzifə və prinsiplərini müəyyənləşdirən, onun metodoloji istiqamətini dəqiqləşdirən və hərbi pedaqoji fəaliyyətə elmi məzmun verən əsas anlayışlar sistemi kimi qəbul olunur [2]. Bu müddəələr olmadan ali hərbi təhsil yalnız praktiki vərdişlərin ötürülməsinə yönəlmiş dar çərçivəli fəaliyyətə çevrilə bilərdi. Halbuki müasir dövrün çağırışları hərbi təhsil sisteminin elmi əsaslara söykənməsini və uzunmüddətli strateji inkişaf perspektivlərini nəzərə almasını tələb edir.

Konseptual müddəalar pedaqoji nəzəriyyə və hərbi təhsil praktikasının sintezini təşkil edir. Onların elmi mahiyyətini üç istiqamətdə xarakterizə etmək mümkündür:

1. Epistemoloji əsas: Konseptual müddəalar elmi biliklərin toplanması, sistemləşdirilməsi və hərbi tədris prosesində tətbiq olunması ilə bağlıdır. Burada əsas məqsəd tədris metodlarının müasir pedaqoji nəzəriyyələr əsasında qurulmasıdır [12].

2. Metodoloji əsas: Ali hərbi təhsil sistemində istifadə olunan pedaqoji metodların, tədris texnologiyalarının və qiymətləndirmə mexanizmlərinin konseptual səviyyədə əsaslandırılması vacibdir. Bu, təhsil prosesinin təsadüfi deyil, planlı və sistemli şəkildə həyata keçirilməsinə imkan yaradır [4].

3. İntegrativ əsas: Müasir hərbi təhsil yalnız hərbi fənlərin deyil, həm də humanitar elmlərin, idarəetmənin, informasiya texnologiyalarının və psixologiyanın birgə tətbiqinə əsaslanmalıdır. Konseptual müddəalar bu integrasiyanın nəzəri əsaslarını müəyyən edir [10].

Nəzəri baxımdan konseptual müddəaların ali hərbi təhsil sistemində bir sıra funksiyaları vardır:

- Normativ funksiya. Konseptual müddəalar təhsil prosesinin dövlət qanunvericiliyi, milli təhlükəsizlik konsepsiyası və hərbi doktrina ilə uyğunluğunu təmin edir. Onlar təhsil sisteminin hüquqi çərçivədə fəaliyyətini dəstəkləyir [13].

- Proqnostik funksiya. Hərbi təhsil yalnız cari ehtiyacları cavab verməklə məhdudlaşmır, həm də gələcəkdə yarana biləcək təhlükəsizlik çağırışlarını nəzərə almalıdır. Konseptual müddəalar bu baxımdan pedaqoji prosesin proqnostik əsaslarını formalaşdırır.

- İntegrativ funksiya. Tədris prosesində müxtəlif elm sahələrinin integrasiyası, ali hərbi təhsilin yalnız dar ixtisas yönümlü deyil, həm də multidisiplinar xarakter daşmasını təmin edir [6].

- Metodoloji funksiya. Tədris prosesinin əsas metod və prinsipləri konseptual müddəalar əsasında formalaşdırılır. Bu, tədris proqramlarının elmi əsaslara söykənən ardıcılığını və məzmununun tamlığını təmin edir [9, s.101].

XXI əsrdə təhsil elminin inkişafı nəticəsində müxtəlif pedaqoji nəzəriyyələr formalaşmışdır ki, onlar ali hərbi təhsil strategiyasında konseptual müddəaların nəzəri bazasını təşkil edir. İlk olaraq konstruktivizm nəzəriyyəsini nümunə göstərə bi-

lirik. Bu nəzəriyyəyə görə, təhsilənlər bilikləri passiv şəkildə qəbul etmir, onları öz təcrübəsi əsasında qurur. Hərbi təhsil prosesində bu yanaşma simulyasiya, qrup məşqləri və müstəqil qərar vermə vasitəsilə həyata keçirilir [5, s.34].

Humanist pedaqogikaya görə isə təhsilənlərin şəxsiyyətini, onun motivasiya və emosional inkişafını ön plana çəkir. Ali hərbi təhsildə humanist yanaşma zabitlərin yalnız texniki biliklərlə deyil, həm də yüksək mənəvi keyfiyyətlərlə formalaşmasını təmin edir.

İntegrativ pedaqogikada müxtəlif fənlərin və tədris metodlarının bir-birini tamamlaması müasir hərbi təhsilin əsas istiqamətlərindən biridir. Konseptual müddəalar bu integrativ yanaşmanı nəzəri cəhətdən əsaslandırır.

Və növbəti sistem yanaşmasıdır ki, təhsil prosesinə bir bütöv sistem kimi baxılır: məqsəd, məzmun, metod, vasitə və nəticələrin qarşılıqlı əlaqəsi təmin edilir. Konseptual müddəalar bu sistem yanaşmasının təməl nəzəri dayığıdır [3, s.126].

Beynəlxalq hərbi təhsil təcrübəsində konseptual müddəaların nəzəri əsasları müxtəlif ölkələrin hərbi strategiyaları ilə sıx bağlıdır. Məsələn, ABŞ hərbi akademiyyalarında təhsil strategiyası "liderlik inkişafı" və "strateji idarəetmə bacarıqları" prinsiplərinə əsaslanır. Bu, konseptual müddəaların nəzəri bazasının əsas hissəsini təşkil edir [15, s.46]. NATO ölkələrində ali hərbi təhsil konsepsiyası "birgə əməliyyatlara hazırlıq" prinsipinə söykənir. Bu yanaşma konseptual müddəaların beynəlxalq əməkdaşlıq və standartlarla uyğunluğunu təmin edir [13]. Türkiyə hərbi təhsil sistemində isə milli-mənəvi dəyərlər və texnoloji inkişafın sintezi konseptual müddəaların əsas nəzəri dayıqları kimi qəbul olunur [16, s.198].

Ümumiyyətlə, konseptual müddəaların nəzəri əsasları ali hərbi təhsil sisteminin məqsəd və vəzifələrinin elmi əsaslarla müəyyənləşdirilməsini, pedaqoji prinsiplərlə uzlaşdırılmasını və beynəlxalq təcrübə ilə uyğunlaşdırılmasını təmin edir. Onlar yalnız nəzəri baza funksiyası daşmır, həm də tədris prosesinin praktiki nəticələrinin yüksəldilməsinə birbaşa təsir göstərir.

Konseptual müddəaların nəzəri əsaslarının işlənməsi onların praktik olaraq ali hərbi təhsil strategiyasında tətbiqini tələb edir. Nəzəri çərçivədə müəyyən edilən məqsəd, vəzifə və prinsiplər real tədris prosesində, idarəetmə mexanizmlərində və kadr hazırlığı sistemində özünü göstərmə-

dikcə, onların pedaqoji dəyəri məhdudlaşır. Buna görə də konseptual müddələrin tətbiqi yalnız metodoloji əsaslandırma deyil, həm də tədris proqramlarının, tədris mühitinin və idarəetmə sistemlərinin praktiki transformasiyasını nəzərdə tutur [12].

Ali hərbi təhsil sisteminin əsas məqsədi milli təhlükəsizlik maraqlarını təmin edəcək yüksək ixtisaslı zabıt kadrlarının hazırlanmasıdır. Konseptual müddələr bu prosesdə üç istiqamətdə tətbiq olunur:

1. Strateji düşüncənin formalaşdırılması. Müasir zabıt yalnız taktiki bacarıqlarla deyil, həm də strateji planlaşdırma və idarəetmə qabiliyyətləri ilə seçilməlidir. Konseptual müddələr vasitəsilə tədris proqramlarında strateji idarəetmə, beynəlxalq münasibətlər və milli təhlükəsizlik siyasəti ilə bağlı fənlərin xüsusi çəkisi artırılır [7].

2. Liderlik və qərarvermə bacarıqları. Ali hərbi təhsil proqramlarında liderlik nəzəriyyələri, stress şəraitində qərarvermə metodları və kollektivin idarə olunması ilə bağlı mövzular konseptual müddələrin tətbiqi nəticəsində daha sistemli şəkildə yer alır [12].

3. Peşəkar-psixoloji hazırlıq. Konseptual müddələr təhsilənlərin yalnız fiziki və nəzəri biliklərlə deyil, həm də psixoloji davamlılıq, motivasiya və komanda işinə uyğunluq baxımından yetişdirilməsini təmin edir [8, s.42].

Ali hərbi təhsil strategiyasının praktiki tətbiq sahələrindən biri tədris proqramlarının müasir çağırışlara uyğunlaşdırılmasıdır. Bu prosesdə konseptual müddələr yeni fənlərin inteqrasiyası, multidisiplinar yanaşma və beynəlxalq standartların tətbiqi istiqamətlərində özünü göstərir.

Konseptual müddələrin praktik tətbiqinin ən mühüm istiqamətlərindən biri tədris prosesində müasir pedaqoji texnologiyaların istifadəsidir. Burada əsasən aşağıdakı metod və vasitələr önə çəkilir:

- Elektron təhsil və distant öyrənmə platformaları. Konseptual müddələr təhsilənlərin bilik əldə etmə imkanlarını genişləndirən rəqəmsal tədris resurslarının istifadəsini legitimləşdirir [8].

- Simulyasiya və trenajor sistemləri. Hərbi əməliyyatların real şəraitini imitasiya edən simulyatorlar zabıtlərin praktiki bacarıqlarını təhlükəsiz mühitdə sınağa imkan yaradır.

- Problem yönümlü tədris. Təhsilənlərə real hərbi situasiyaların təqdim olunması və onların

müstəqil şəkildə həlli qərarlarını tapmaq bacarığı konseptual müddələrin tələb etdiyi innovativ yanaşmalardan biridir [8].

- Əməkdaşlıq əsaslı təhsil. Qrup layihələri və komanda tapşırıqları vasitəsilə zabıtlər birgə qərarvermə vərdişlərini inkişaf etdirirlər.

Azərbaycan Respublikasında həyata keçirilən hərbi islahatlar ali hərbi təhsil sisteminin inkişafına yeni imkanlar açır. Konseptual müddələrin tətbiqi istiqamətində ali hərbi məktəblərdə beynəlxalq standartlara uyğun tədris proqramlarının tətbiqi, müasir pedaqoji texnologiyaların təlim prosesinə daha geniş inteqrasiyası, hərbi pedaqoji kadrların elmi fəaliyyətinin dəstəklənməsi və beynəlxalq əməkdaşlıq çərçivəsində təcrübə mübadiləsinin artırılması və rəqəmsal transformasiya proseslərinin hərbi təhsildə sürətləndirilməsi tendensiyaları xüsusi əhəmiyyət kəsb edir:

Ali hərbi təhsil strategiyasında konseptual müddələrin tətbiqi nəzəri çərçivələrin real proseslərə inteqrasiyasıdır. Onlar kadr hazırlığından başlayaraq tədris proqramlarının yenilənməsinə, pedaqoji texnologiyaların tətbiqinə və idarəetmə mexanizmlərinə qədər bütün mərhələlərdə özünü göstərir. Bu yanaşma Azərbaycan ali hərbi təhsil sisteminin müasir çağırışlara cavab verməsinə, beynəlxalq standartlarla uyğunlaşmasına və milli maraqlara xidmət edən peşəkar zabıtlərin hazırlanmasına zəmin yaradır.

Müasir dövrdə Azərbaycan Respublikasında aparılan hərbi islahatların əsas istiqamətlərindən biri ali hərbi təhsil sisteminin təkmilləşdirilməsidir. Bu istiqamətdə konseptual müddələrin tətbiqi, ilk növbədə, milli təhlükəsizlik konsepsiyası, dövlət müdafiə siyasəti və ordunun peşəkar inkişaf ehtiyacları ilə uzlaşdırılmalıdır. Azərbaycan Ordusunun regionda artan hərbi-siyasi rolunu nəzərə alaraq, ali hərbi məktəblərdə strateji idarəetmə bacarıqlarına, informasiya texnologiyalarından səmərəli istifadəyə, eləcə də yüksək liderlik keyfiyyətlərinə malik zabıtlərin hazırlanması prioritet məsələyə çevrilmişdir [2].

Konseptual müddələrin tətbiq perspektivləri, ilk növbədə, üç əsas istiqamətdə özünü göstərir:

Birinci istiqamət – təhsil məzmununun modernləşdirilməsi. Azərbaycan ali hərbi təhsil müəssisələrində konseptual yanaşmaların tətbiqi təlim proqramlarının beynəlxalq standartlara uyğunlaşdırılmasını, NATO təhsil modelləri ilə inteqrasiyanı və müasir müharibələrin xüsusiyyətlərinə adaptasiyanı zəruri edir. Bu, gələcək zabıtlərin yalnız ənənəvi döyüş əməliyyatlarına deyil,

həm də hibrid müharibə, informasiya mübarizəsi və kibertəhlükəsizlik sahələrinə dair bilik və bacarıqlarla təmin olunmasına xidmət edir [4].

İkinci istiqamət – idarəetmə və pedaqoji fəaliyyətin yenilənməsi. Konseptual müddəaların tətbiqi nəticəsində təhsil prosesində müasir idarəetmə modelləri, keyfiyyətə nəzarət sistemləri və rəqəmsal tədris texnologiyaları daha geniş tətbiq oluna bilər. Bu, təlim prosesinin effektivliyini yüksəltməklə yanaşı, zabitlərin analitik təfəkkürünün inkişafına, qərar qəbuletmə bacarıqlarının formalaşmasına şərait yaradır [8].

Üçüncü istiqamət – elmi-tədqiqat potensialının gücləndirilməsi. Azərbaycan ali hərbi təhsilində konseptual müddəaların tətbiqi elmi tədqiqat fəaliyyətinin də inkişafına təkan verir. Bu, hərbi pedaqogika, müasir müharibə nəzəriyyələri, kiber və informasiya təhlükəsizliyi, sülhməramlı əməliyyatlar kimi sahələrdə fundamental və tətbiqi araşdırmaların genişləndirilməsini nəzərdə tutur. Ali hərbi məktəblərdə elmi-tədqiqat işlərinin dövlətin hərbi-strateji prioritetləri ilə inteqrasiyası, həmçinin beynəlxalq akademik əməkdaşlıq imkanlarının artırılması mühüm perspektivlərdən biridir [14, s.16].

Gələcək perspektivlər baxımından, Azərbaycan ali hərbi təhsilində konseptual müddəaların tətbiqi yalnız daxili islahatlarla məhdudlaşmamalı, eyni zamanda regional və beynəlxalq təcrübə ilə müqayisəli şəkildə inkişaf etdirilməlidir. Xüsusilə Türkiyə, Pakistan və NATO ölkələrinin hərbi təhsil modelləri ilə inteqrasiya, təlim mübadiləsi proqramları, birgə tədqiqat layihələri və rəqəmsal hərbi təhsil platformalarının yaradılması mühüm strateji istiqamətlər kimi çıxış edir [6, s.182].

Nəticə etibarilə, Azərbaycan ali hərbi təhsilində konseptual müddəaların tətbiq perspektivləri yalnız tədris prosesinin modernləşdirilməsi ilə deyil, həm də hərbi təhsilin beynəlxalq miqyasda rəqabət qabiliyyətinin artırılması, milli təhlükəsizlik maraqlarına adekvat kadr potensialının formalaşdırılması ilə sıx bağlıdır. Bu istiqamətdə sistemli yanaşmaların reallaşdırılması Azərbaycan Ordusunun peşəkar hazırlıq səviyyəsini daha da yüksəldəcəkdir.

Aparılan araşdırmalar göstərdi ki, ali hərbi təhsil strategiyasının formalaşmasında konseptual müddəaların rolu yalnız nəzəri-pedaqoji deyil, həm də praktik-strateji əhəmiyyət daşıyır. Bu müddəaların sistemli tətbiqi Azərbaycan Ordusunun gələcək inkişafında əsaslı nəticələr doğura bilər.

Tədqiqat əsasında müəyyənləşdirildi ki, ali hərbi təhsildə konseptual müddəaların tətbiqi müasir müharibə formalarının, informasiya və kiber təhlükəsizlik çağırışlarının, həmçinin beynəlxalq hərbi əməkdaşlıq meyillərinin nəzərə alınmasını zəruri edir. Bu yanaşma ali hərbi təhsil prosesində tədris məzmununun modernləşdirilməsi, idarəetmə sistemlərinin optimallaşdırılması və elmi-tədqiqat potensialının gücləndirilməsi ilə sıx bağlıdır.

Tədqiqatın elmi yeniliyi ondan ibarətdir ki, ali hərbi təhsil strategiyasında konseptual müddəalar yalnız pedaqoji yanaşma kimi deyil, həm də milli təhlükəsizlik konsepsiyası ilə inteqrasiya olunmuş kompleks bir model kimi təhlil edilmişdir. Burada hərbi pedaqogikanın ənənəvi prinsipləri rəqəmsal texnologiyalar, informasiya müharibəsi və qlobal təhlükəsizlik kontekstində yeni nəzəri əsaslarla zənginləşdirilmişdir.

Əldə edilən nəticələr Azərbaycan Respublikasında ali hərbi məktəblərin təhsil proqramlarının yenilənməsində, zabit heyətinin peşəkar hazırlıq səviyyəsinin yüksəldilməsində, müasir təlim texnologiyalarının tətbiqində və idarəetmə sistemlərinin təkmilləşdirilməsində istifadə oluna bilər. Həmçinin nəticələr Müdafiə Nazirliyi, hərbi akademiyalar və hərbi-tədqiqat institutlarının praktiki fəaliyyətinə tətbiq edilə biləcək metodoloji tövsiyələr verir.

Konseptual müddəaların tətbiqi nəticəsində ali hərbi təhsil sisteminin səmərəliliyinin artırılması, tədris prosesində resursların optimal bölüşdürülməsi və təkrarolunma hallarının qarşısının alınması iqtisadi baxımdan qənaətə şərait yaradır. Bundan əlavə, yüksək hazırlıqlı və müasir tələblərə cavab verən zabitlərin hazırlanması dövlətin müdafiə xərclərinin uzunmüddətli perspektivdə səmərəli istifadəsinə, həm də milli müdafiə sənayesinin inkişafına dolaylı təsir göstərir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. Ağayev Ş.O., Həşimov E.Q., Talıbov Ə.M. Hərbi təhsildə müasir pedaqoji texnologiyalar. – Bakı: Hərbi Nəşriyyat, 2016 – 152 səh.
2. Azərbaycan Respublikası Müdafiə Nazirliyi. Azərbaycan Ordusunun hərbi elm və təhsil sistemi. [Elektron resurs]. URL: <https://mod.gov.az/azerbaycan-ordusunun-herbi-elm-ve-tehsil-sistemi-326/>

3. Bertalanffy L. General System Theory. – New York: George Braziller, 1968. – 295 p.
4. Brown T. Military Education and Digital War-Gaming. – Washington: US Army Press, 2020. – 215 p.
5. Bruner J. The Process of Education. – Cambridge, MA: Harvard University Press, 2009. – 176 p.
6. Demir H. Modern approaches to military education in NATO countries. Ankara: MEB Publications, 2021. – 201 p.
7. Əliyev A. Ali hərbi təhsilin inkişaf konsepsiyası və pedaqoji prinsipləri // Təhsil və cəmiyyət. – 2020. – № 4(13). – S. 55–62.
8. Əliyev A. Ali hərbi təhsilində milli maraqlar və pedaqoji prosesin uzlaşdırılması. – Bakı: Elm, 2019. – 190 s.
9. Əliyeva G. İnnovativ təhsil metodlarının ali hərbi məktəblərdə tətbiqi // Azərbaycan Pedaqoji Məcmuəsi. – 2022. – № 2.
10. James A.D. Education for Modern Warfare: Military Pedagogy in the 21st Century. – London: Routledge, 2021. – 198 p.
11. Məmmədzadə M. Azərbaycanda ali hərbi təhsilin inkişafının tarixi-pedaqoji tədqiqi // Elmi Tədqiqat Beynəlxalq Elmi Jurnal. – 2025. – № 5 (3). – S. 15–20.
12. Məmmədzadə M. Hərbi təhsilin nəzəri və metodoloji əsasları: müasir yanaşmalar və mənbə bazasının təhlili // Qədim Diyar Beynəlxalq Elmi Jurnal. – 2025. – № 7 (3). – S. 7–11.
13. NATO Defense College. Education and Training Policy. – Rome, 2022. – 75 p.
14. Nurgaliyev K. Conceptual foundations of modern military pedagogy. Almaty: Military Academy Press, 2018. – 178 p.
15. U.S. Army War College. Strategic Leadership Education. – Carlisle: US Army Press, 2021. – 142 p.
16. Yıldırım H. Türk Silahlı Kuvvetlerinde Askeri Eğitim ve Öğretim Stratejisi. – Ankara: Genelkurmay Yayınları, 2018. – 265 s.

Мужкан МАМЕДЗАДЕ

НАУЧНЫЙ АНАЛИЗ РОЛИ КОНЦЕПТУАЛЬНЫХ ПОЛОЖЕНИЙ В ФОРМИРОВАНИИ СТРАТЕГИИ ВЫСШЕГО ВОЕННОГО ОБРАЗОВАНИЯ

РЕЗЮМЕ

В статье проводится научно-педагогический анализ роли концептуальных положений в формировании стратегии высшего военного образования. В исследовании подчеркивается интеграция этих положений с национальной безопасностью, военной педагогикой и современными образовательными инновациями. Полученные результаты имеют важное значение для управления высшими военными учебными заведениями, повышения качества подготовки офицерских кадров и эффективного использования ресурсов.

Ключевые слова: высшее военное образование, стратегия образования, концептуальные положения, военная педагогика, национальная безопасность, образовательные инновации

Mujkan MAMMADZADE

SCIENTIFIC ANALYSIS OF THE ROLE OF CONCEPTUAL PROVISIONS IN THE FORMATION OF HIGHER MILITARY EDUCATION STRATEGY

SUMMARY

The article provides a scientific-pedagogical analysis of the role of conceptual provisions in the formation of higher military education strategy. The study emphasizes the integration of these provisions with national security, military pedagogy, and modern educational innovations. The findings are significant for the management of higher military institutions, the improvement of officer training quality, and the efficient use of resources.

Keywords: higher military education, education strategy, conceptual provisions, military pedagogy, national security, educational innovations

Əlibala ABDULXALİQOV

Qobustan RPŞ-nin İTB-nin sahə rəisi,

polis leytenantı

e-mail: abdulxaliqovlibala@gmail.com

Röya MİRTALİBOVA

Daşınmaz Əmlakın Dövlət Kadastrı və Reyestri publik

hüquqi şəxsin 1 saylı Bakı Ərazi İdarəsinin aparıcı hüquq

məsləhətçisi, Bakı Dövlət Universitetinin Konstitusiyası

hüququ kafedrasının doktorantı

<https://doi.org/10.62130/WKSG9116>

İNZİBATİ ŞİKAYƏTLƏR ÜZRƏ İCRAATIN APARILMASININ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

XÜLASƏ

Bu məqalə inzibati şikayət üzrə icraatın hüquqi mahiyyətinin və tətbiq mexanizmlərinin təkmilləşdirilməsinə həsr olunmuşdur. Tədqiqatın əsasını vətəndaşların inzibati qərarlardan şikayət vermək hüququnun təmin edilməsi, inzibati orqanların qərarvermə prosesində qanunvericiliyin tələblərinə əməl olunmasının təmin olunması, həmçinin şikayət icraatının səmərəliliyinə təsir edən hüquqi və təşkilati amillərin təhlili təşkil edir. Eyni zamanda, inzibati icraatın tətbiqində meydana çıxan hüquqi boşluqlar, prosedur maneələri və praktiki məhdudiyətlər araşdırılaraq bu sahədə institusional inkişaf zərurəti də işıqlandırılır.

Məqalənin strukturu tədqiqatın məqsədi və hüquqi təhlilin ardıcılığı ilə uzlaşır. Nəzəri hissədə inzibati şikayət institutunun hüquqi əsası, funksiyaları və inzibati icraat çərçivəsində tutduğu yer araşdırılır; praktiki hissədə isə vətəndaşların inzibati orqanlara müraciət imkanları, şikayətlərin araşdırılması zamanı üzə çıxan əsas problemlər və inzibati qərarların əsaslandırılması, müddətlərə riayət olunması və məsələ ilə bağlı mövcud çatışmazlıqlar təhlil edilir. Araşdırma, həmçinin vətəndaş-inzibati orqan münasibətlərində hüquqi təminatın gücləndirilməsi, şikayət icraatının çevikliyinə artırılması və institusional mexanizmlərin təkmilləşdirilməsi üzrə təkliflər təqdim edir.

***Açar sözlər:** inzibati icraat, inzibati şikayət, hüquqi müdafiə, vətəndaş hüquqları, inzibati qərar, hüquqi təminat*

Azərbaycan Respublikasında hüquqi dövlət quruculuğunun əsas prinsiplərindən biri vətəndaşların hüquq və azadlıqlarının təmin edilməsidir. Bu prinsiplərin həyata keçirilməsi, ilk növbədə, dövlət orqanlarının fəaliyyətində qanunçuluğun qorunması ilə bağlıdır. Konstitusiyanın 60-cı maddəsində hər bir şəxsin öz hüquq və azadlıqlarının pozulması hallarında dövlət orqanlarına, məhkəmələrə və ya digər səlahiyyətli qurumlara şikayət etmək hüququ təsbit olunmuşdur [1]. Bundan əlavə, Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasının 71-ci

maddəsində dövlət orqanlarının və vəzifəli şəxslərin vətəndaşların hüquqlarına hörmətlə yanaşmaq və onları qorumaq öhdəliyi müəyyən edilmişdir. Bu müddəalar inzibati şikayət institutunun hüquqi və konstitusional əsasını təşkil edir.

Tədqiqatın əsas məqsədi inzibati şikayətlər üzrə icraat institutunun Azərbaycandakı tətbiq mexanizmlərini həm nəzəri, həm də praktiki səviyyədə dəyərləndirmək, mövcud hüquqi çərçivənin real icraatla uyğunluğunu müəyyənləşdirmək və institutun səmərəli fəaliyyətinə mane olan problemləri aşkar edərək onların aradan qaldırılması

na yönəlmiş təkliflər formalaşdırmaqdan ibarətdir. Bu məqsədlə araşdırmada normativ-hüquqi bazanın təhlili, inzibati orqanların qərarvermə prosesinə dair mövcud praktikanın empirik qiymətləndirilməsi, müqayisəli hüquq metodundan istifadə etməklə beynəlxalq standartlarla Azərbaycan təcrübəsinin tutuşdurulması və institutun nəzəri əsaslarının interpretasiyası kimi metodologiyalar tətbiq edilmişdir.

Araşdırmanın hədəflədiyi nəticələr sırasında inzibati şikayət mexanizminin funksional mahiyyətinin daha dəqiq müəyyənəndirilməsi, vətəndaşların hüquqlarının müdafiəsi baxımından icraatın effektivliyinə mane olan hüquqi və təşkilati baryerlərin üzə çıxarılması və qanunvericiliyin praktik tətbiqində müşahidə olunan qeyri-bərabərliklərin aradan qaldırılması istiqamətində konseptual yanaşmaların formalaşdırılması xüsusi yer tutur. Bu isə öz növbəsində inzibati orqanların qərarvermə prosesinin standartlaşdırılması, əsaslandırma tələblərinin sərtləşdirilməsi, vətəndaşların müraciət prosedurları barədə məlumatlandırılmasının artırılması, elektron icraat mexanizmlərinin genişləndirilməsi və müddətlərə nəzarət mexanizmlərinin gücləndirilməsi kimi kompleks həll yollarını ehtiva edir. Beləliklə, tədqiqat yalnız mövcud vəziyyəti təsvir etməklə kifayətlənmir, həm də institutun real praktikada daha səmərəli fəaliyyət göstərməsi üçün sistemli islahat yanaşması formalaşdırır.

İnzibati şikayət dedikdə, hüquqlarını və qanunla qorunan maraqlarını müdafiə etmək məqsədilə maraqlı şəxsin inzibati aktdan, inzibati aktın qəbul edilməsindən imtinadan və yaxud inzibati orqanın hərəkət və ya hərəkətsizliyindən subordinasiya baxımından yuxarı inzibati orqana müraciəti başa düşülür. İnzibati şikayətlər üzrə icraatın spesifik xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, məhkəmədə iddia qaldırılmamışdan öncə inzibati orqanlara inzibati aktların özü tərəfindən yenedən yoxlanılmasına şərait yaradır [7, s.395]. İnzibati şikayət institutu ilə əlaqədar yaranan mexanizmin əsas normativ hüquqi bazası "İnzibati icraat haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanunudur. Azərbaycan Respublikasının İnzibati Prosesual Məcəlləsində 32-34-cü maddələrində öz əksini tapmışdır. Aşağıdakı inzibati aktlar

mübahisələndirmə haqqında iddianın predmeti ola bilər:

barəsində məhkəməyə şikayət verilməmiş inzibati akt;

barəsində şikayət verildiyi hallarda, şikayət instansiyasının qərarı ilə dəyişdirilmiş inzibati akt (şikayət instansiyası tərəfindən qərar qəbul edildikdən sonrakı formada ilkin inzibati akt);

şikayət instansiyası tərəfindən şikayətə baxma qaydasında qəbul edilmiş və ilk dəfə olaraq üçüncü şəxs üçün öhdəlik yaradan qərar [2].

Azərbaycan Respublikası Ali Məhkəməsinin 10 aprel 2015-ci il tarixli Plenum Qərarı ("inzibati məhkəmə icraatında iddianın mümkünlüyünə dair") bu məsələdə çox mühüm izah rolunu oynayır. Qeyd olunan Plenum qərarına əsasən məhkəmələr, ilk növbədə, iddiaçının həmin iddia tələbi üzrə subyektiv hüququnun olub-olmamasını, qanunvericilikdə nəzərdə tutulduğu hallarda cavabdehin imtinasının olub-olmamasını, İPM-də nəzərdə tutulmuş iddia müddətlərinə riayət edilib-edilmədiyini, prosesual həmişirəkçılığın yol verilməliyini, tələblərin bir iddiada birləşdirilməsinin mümkünlüyünü İPM-in 37-ci maddəsinə uyğun yoxlamalıdır [7]. İddianın mümkünlüyü baxımından hüququn pozulub-pozulmadığının müəyyən olunmasının qiymətləndirilməsi zamanı iddiaçının hüquqi marağı, başqa sözlə, konkret halda hüquqi müdafiəyə ehtiyacının olub-olmadığı da nəzərə alınmalıdır. Bəzi hallarda qanunvericilik konkret məsələlər üzrə məhz hansı şəxslər dairəsinin müdafiə olunduğunu təsbit etmədiyi hallarda üçüncü şəxslərin hüquqlarının təminat altına alınub-alınmadığının aydınlaşdırılması üçün hər bir konkret halın xüsusiyyətlərindən çıxış etməklə qanunvericinin güddüyü məqsəd, ictimai və fərdi maraqların ədalətli balanslaşdırılması və s. meyarlar nəzərə alın bilər. Bir neçə tələbdən ibarət olan və bir neçə cavabdehə qarşı verilən iddianın mümkünlük şərtləri hər bir tələbə və cavabdehə münasibətdə yoxlanılmaqla yanaşı, tələblərdən birinin digərindən asılılığı nəzərə alınmaqla ilkin baxılmalı olan tələb üzrə mümkünlük şərtlərinə riayət edildiyi müəyyən olunduqda, iddiaya həmin hissədə baxılmalı, digər hissədə isə iddia mümkün sayılmamalıdır.

Bu sahədə praktiki problemlərdən biri ondan

ibarətdir ki, inzibati hüquq münasibətlərindən irəli gələn mübahisələrin məhkəmə aidiyyətinə dair vətəndaşlar bəzi hallarda problemlərlə üzləşirlər. “İnzibati və mülki hüquq münasibətlərindən irəli gələn mübahisələrin məhkəmə aidiyyətinə dair” Azərbaycan Respublikası Ali Məhkəməsi Plenumununun 10 aprel 2015-ci il tarixli qərarı tənzimləyici rolunu oynayır. Mübahisənin məhkəmə aidiyyətini müəyyən etmək üçün ilk növbədə mübahisənin tərəflərinin hüquqi vəziyyəti və onların arasındakı münasibətlərin ümumi (publik), yaxud xüsusi hüququn nizamasalma predmetinə aid olduğu müəyyən edilməlidir [6]. Xüsusi hüquq onun subyektləri olan fiziki və hüquqi şəxslər arasında yaranan hüquq münasibətlərini tənzimləyir; xüsusi hüquq münasibətlərinin tərəfləri bərabər mövqedədir, onlar öz iradələrini ifadə etməkdə sərbəstdirlər və heç biri digərinə münasibətdə hakimiyyət səlahiyyətlərini tətbiq etmir. Ümumi hüquq isə publik hakimiyyət daşıyıcıları (Azərbaycan Respublikasının müvafiq icra hakimiyyəti orqanları, onların yerli və digər qurumları, bələdiyyələr, habelə qanuna əsasən inzibati akt qəbul etmək səlahiyyəti verilmiş hər hansı fiziki və ya hüquqi şəxs) ilə fiziki və ya hüquqi şəxslər arasında olan münasibətləri tənzimləyir. Bu münasibətlərdə inzibati orqan qanunla ona həvalə edilmiş inzibati funksiyaları yerinə yetirir və digər tərəfə münasibətdə hakimiyyət səlahiyyətlərini tətbiq edir. İnzibati orqanların maraqlı şəxsin publik hüquq sahəsindən irəli gələn bu və ya digər digər hüququn əldə edilməsi, hüququn tanınması və ya hüquqlarının həyata keçirilməsi ilə bağlı inzibati orqana müraciətinin nəticəsi olaraq, yaxud inzibati orqanın öz təşəbbüsü ilə qəbul etdiyi aktlarının ləğv edilməsi və ya dəyişdirilməsi barədə (mübahisələndirmə haqqında), yaxud həmin aktların etibarsızlığının (qanunsuz) tanınması barədə (müəyyən etmə və tanınma haqqında) iddialara inzibati məhkəmə icraatı qaydasında baxılır. İnzibati orqanların qanunsuz qərarları və ya hərəkətləri (hərəkətsizliyi) nəticəsində maraqlı şəxsə vurulmuş ziyana görə kompensasiyanın ödənilməsi barədə tələbi inzibati orqan tərəfindən təmin edilmədikdə, bununla bağlı iddialara inzibati məhkəmə icraatı qaydasında baxılır. Bələdiyyələr müstəqil yerli özünüidarəetmə or-

qanları olduqlarından bələdiyyələrlə icra hakimiyyəti orqanları arasında inzibati hüquq münasibətləri ilə bağlı yaranan mübahisələrə inzibati məhkəmələr tərəfindən baxılır. İnzibati orqanla dövlət qulluqçusu və ya hərbi qulluqçu arasında mövcud olan və ya əvvəllər mövcud olmuş xidməti hüquq münasibətləri ilə bağlı həmin orqana qarşı iddialara, habelə belə hüquq münasibətlərinin yaranması ilə əlaqədar mübahisələrə inzibati məhkəmələr tərəfindən baxılır. İnzibati mübahisələr hüquqi təbiətinə görə mülki mübahisələrdən fərqli olduğundan mülki tələblər (kommersiya mübahisələri üzrə tələblər) inzibati məhkəmə icraatı qaydasında qaldırılan iddialarla, inzibati iddia tələbləri isə mülki məhkəmə icraatı qaydasında qaldırılan iddialarla birləşdirilə və onlara birgə baxıla bilməz. İnzibati məhkəməyə verilmiş iddia ərizəsindəki tələblərdən birinə inzibati məhkəmə icraatı, digərinə isə mülki məhkəmə icraatı qaydasında baxılmalı olduqda, iddianın mülki tələbə dair hissəsi mümkün sayılmamalı, iddiaçıya mülki məhkəmə icraatı qaydasında səlahiyyətli məhkəməyə müraciət etmək hüququ izah olunmalıdır.

İnzibati Prosesual Məcəllədə qanuni qüvvəyə minmiş məhkəmə qərarından işdə iştirak etməyə cəlb olunmayan, məhkəmə aktı ilə maraqlarına toxunan şəxslərin şikayət vermək hüququ nəzərdə tutulmamışdır. Bu da onu göstərir ki, inzibati icraat zamanı müəyyən şəxslərin hüquqları yetərinə qorunmaya bilər. Toxunulan məsələ ilə bağlı 12 aprel 2017-ci il tarixli Azərbaycan Respublikası İnzibati Prosesual Məcəlləsinin 28-ci maddəsinin şərh edilməsinə dair Azərbaycan Respublikası Konstitusiyası Məhkəməsinin Plenumunun qərarında qeyd olunur ki, işdə iştirak etməyə cəlb olunmayan, məhkəmə aktı ilə maraqlarına toxunan şəxslərin şikayəti üzrə iş yenidən baxılması məhkəmə səhvlərinin, məhkəmə qərarlarının əsaslı olmamasının, maddi hüquq normalarının məhkəmələr tərəfindən düzgün tətbiq edilməməsinin və ya prosesual qanunvericilik normalarının pozulmasının və ya digər məsələlərin yoxlanılması məqsədini daşıdıqda pozuntu baş vermiş hesab olunur [3]. İnzibati Prosesual Məcəllənin 28-ci maddəsinə əsasən, iş üzrə məhkəmə qərarı qanuni qüvvəyə minənə qədər və ya iş yuxarı instansiya məhkəməsinin icraatında oldu-

ğu müddətdə, məhkəmə qərarının digər şəxslərin qanunla qorunan maraqlarına toxunacağı hallarda, məhkəmə xidməti vəzifəsinə uyğun olaraq öz təşəbbüsü ilə və ya həmin şəxslərin vəsatəti əsasında onları üçüncü şəxs qismində inzibati məhkəmə icraatına cəlb edə bilər. Məhkəmə qərarının qəbul edildiyi, lakin qanuni qüvvəyə minmədiyi dövrdə məhkəmə üçüncü şəxslərin icraata cəlb edilməli olduğu qənaətinə gəldikdə, həmin məhkəmə qərarının ləğv edilməsi və işə mahiyyəti üzrə baxılmasının təzələnməsi barədə qərar qəbul edilir. Mübahisə edilən hüquq münasibətində üçüncü şəxsin iştirakının xarakteri inzibati məhkəmə icraatının tərəfləri və həmin üçüncü şəxs barəsində vahid qərarın qəbul olunmasının şərtləndirdiyi hallarda, həmin şəxs iştirakçı kimi inzibati məhkəmə icraatına mütləq cəlb edilməlidir.

İnzibati şikayətlər üzrə icraatın aparılmasının praktiki problemlərini biz əgər iyeyarxik səviyyədə bəlli etmiş olsaq, təbii ki, son mərhələdə ortaya çıxan problem qərarın icrasının gecikməsindən ibarətdir. Ali Məhkəmə tətbiqetmədə yaranan icra problemləri ilə öz mövqeyini ortaya qoyub. 19 noyabr 2021-ci il tarixli “İnzibati mübahisələrə dair işlər üzrə məhkəmə qərarlarının icrasının təmin edilməsi haqqında” Azərbaycan Respublikası Ali Məhkəməsinin Plenumunun qərarında göstərilir ki, məhkəmələr icranı təmin etməyə yönəlmiş hərəkətlərə başlamadan əvvəl məhkəmə aktının formal-hüquqi baxımdan qanuni qüvvəyə mindiyini dəqiq müəyyən etməlidir [6]. Qanuni qüvvəyə minməmiş məhkəmə aktlarının icrasına yalnız qanunda məhkəmə aktının dərhal icrasının nəzərdə tutulduğu hallarda yol verilir. İnzibati Prosesual Məcəllənin 79.2-ci maddəsinə əsasən məhkəmə qərarının bərcü tərəfindən könüllü şəkildə icra olunmadığı hallarda, həmin qərarın icrası “İcra haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanununda nəzərdə tutulmuş qaydada həyata keçirilir. Həmin Qanunun 4.4-cü maddəsinə əsasən inzibati orqan tərəfindən qəbul edilmiş inzibati aktlar (bələdiyyələr tərəfindən qəbul edilmiş inzibati aktlar və pul tələblərinin ödənilməsi ilə bağlı inzibati aktlar istisna olmaqla), o cümlədən inzibati şikayət üzrə qəbul olunmuş qərar onu qəbul etmiş inzibati orqan tərəfindən “İnzibati icraat haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanu-

nunda nəzərdə tutulmuş qaydada icra olunur [4]. İnzibati işlər üzrə çıxarılmış məhkəmə qərarlarının icrası, ilk növbədə, İPM-də təsbit edilmiş müddəalar rəhbər tutulmaqla həyata keçirilməlidir. İnzibati işlər üzrə icra edilməli olan məhkəmə aktları həm mübahisəni mahiyyəti üzrə həll edən məhkəmə qəraradlarından, həm də bəzi məsələlər üzrə çıxarılmış məhkəmə qəraradlarından ibarət ola bilər. Belə qəraradlara İPM-nin 117-ci maddəsində sadalanmış müvəqqəti xarakterli müdafiə tədbirlərinin tətbiqinə dair, barışıq sazişini təsdiq edən və prosesual xərclərin müəyyən edilməsi haqqında məhkəmə qəraradları aiddir. İnzibati Prosesual Məcəllədə təsbit edilmiş mübahisələndirmə haqqında, müəyyən etmə və ya tanınma haqqında iddialar üzrə, eləcə də İPM-in XVIII-I fəslində təsbit edilmiş icraat üzrə qəbul edilmiş iddianın tam və ya qismən təmin edilməsinə dair məhkəmə qərarları mübahisəni mahiyyəti üzrə həll etsələr də, həmin qərarlar qanuni qüvvəyə mindikdən sonra onların əsasında əlavə icra hərəkətlərinin həyata keçirilməsinə ehtiyac qalmır. Pul tələblərinin icra edilməli olduğu hallarda icra orqanı qismində çıxış edən hakim İPM-in 79.2-ci və 118-ci, “İnzibati icraat haqqında” Qanunun 82-ci və “İcra haqqında” Qanunun 8-ci maddələrinə əsasən əvvəlcə məhkəmənin qanuni qüvvəyə minmiş sonrakı 10 (on) gün müddətində könüllü icranı təmin etmək barədə xəbərdarlıq etməlidir. Xəbərdarlıq müddəti ərzində bərcü könüllü olaraq ödəməni həyata keçirmədikdə məhkəmə tərəfindən icra sənədi qanunla nəzərdə tutulmuş qaydada icraya yönəldilməklə müvafiq icra qurumuna göndərilməlidir. İcra sənədi qanunvericiliyin tələblərinə uyğun olaraq verilmişdirsə, icra məmuru icra sənədini məhkəmədən qəbul etməli, icraata başlamalı və pul tələblərinin ödənilməsinə təmin etməklə bağlı “İcra haqqında” Qanunda nəzərdə tutulmuş qaydada icra hərəkətlərini həyata keçirilməlidir. Bundan sonra isə icra məmuru həyata keçirdiyi icra hərəkətləri və icranın vəziyyəti barədə icra sənədini vermiş məhkəməyə məlumat təqdim etməlidir.

İnzibati şikayətlər üzrə icraatın tətbiqində üzə çıxan əsas problemlərdən biri də inzibati orqanların qərarlarının yetərinə əsaslandırılmamasıdır. Təcrübədə şikayət ərizələrinə verilən cavabların

çoxu formal xarakter daşıyır, hüquqi arqumentlər açılmır və qərarın qəbul edilməsinə səbəb olan faktiki hallar tam göstərilir. Bu isə vətəndaşın hüquqi vəziyyətini anlamaq imkanını məhdudlaşdırır, icraatın qanunauyğunluğuna zərər vurur və sonrakı məhkəmə müdafiəsini çətinləşdirir. Xarici inzibati hüquq təcrübəsində isə əsaslandırma tələbi inzibati prosesin ayrılmaz elementi hesab olunur; bir çox inkişaf etmiş hüquq sistemlərində inzibati qərarların “aydın, məntiqli və hüquqi cəhətdən izahlı” olması icraatın legitimliyi üçün zəruri şərt kimi qəbul edilir. Bu təcrübə göstərir ki, əsaslandırmanın güclü olması inzibati fəaliyyətin həm qanunauyğunluğunu, həm də ictimai etibarını artırır.

Bu problemin həlli üçün inzibati orqanların əsaslandırma standartlarının normativ şəkildə sərtləşdirilməsi, qərarlarda faktiki hallar, tətbiq olunan hüquqi normalar və əsaslandırılmış nəticə arasında məntiqli əlaqənin açıq şəkildə göstərilməsinin məcburi tələbinə dair hüquqi mexanizmlərin gücləndirilməsi zəruridir. Bundan əlavə, xarici praktikada geniş tətbiq edilən şəkildə inzibati qulluqçular üçün “əsaslandırma bacarıqları”na dair təlimlərin keçirilməsi, həmçinin qərarların standartlaşdırılmış struktur forması üzrə metodik tövsiyələrin hazırlanması inzibati icraatın keyfiyyətini artıran effektiv vasitə kimi çıxış edir.

İkinci mühüm problem isə şikayətlərin baxılması müddətlərinin tez-tez pozulması və ya icraatın lüzumsuz şəkildə uzadılmasıdır. Bu, vətəndaşlar üçün hüququn əlçatanlığını zəiflədərək inzibati prosesin çevikliyinə xələl gətirir. Müasir xarici inzibati praktikasında vaxtında qərar qəbul edilməsi inzibati fəaliyyətin keyfiyyət meyarlarından biri kimi qiymətləndirilir və bir çox hüquqi sistemlərdə gecikmələrə görə inzibati məsuliyyət, kompensasiya və ya “susmaya görə qərar” (məsələn, Türkiyədə “zımnı qəbul” və “zımnı rədd” institutları mövcuddur) institutu kimi mexanizmlər tətbiq olunur. Bu mexanizmlər inzibati orqanın passivliyini aradan qaldırır və vətəndaşın hüquqlarını real müdafiə altına alır.

Müddət pozuntularının qarşısını almaq üçün icraat prosedurlarında daxili nəzarət mexanizminin gücləndirilməsi, prosessual müddətlərin rəqəmsal şəkildə izlənməsi üçün elektron idarəetmə

sistemlərinin tətbiqi və gecikmələrə görə konkret məsuliyyət tədbirlərinin normativ şəkildə müəyyənləşdirilməsi məqsədəuyğun hesab edilir. Digər tərəfdən, xarici hüquqi sistemlərdə olduğu kimi, “müddət bitdiyi halda avtomatik icraat qərarı” və ya “susmanın mənfəi nəticəsi” kimi mexanizmlərin mərhələli tətbiqi inzibati səmərəliliyi artırmağa yönəlmiş effektiv vasitə ola bilər.

İnzibati şikayətlər üzrə icraatın təkmilləşdirilməsi ilə bağlı xarici hüquq sistemlərinə nəzər saldıqda ümumi yanaşma göstərir ki, bu sahədə inkişaf etmiş inzibati təcrübələr daha çox əsaslandırma öhdəliyi, ciddi nəzarət, vaxtında qərarvermə və rəqəmsal inzibati nəzarət mexanizmləri kimi komponentlər üzərində qurulmuşdur. Beynəlxalq doktrinalarda inzibati şikayət hüququnun mahiyyəti vətəndaşların şəxsi maraqlarını dövlət idarəçiliyinin fəaliyyətinə qarşı müdafiə vasitəsi olmaqla yanaşı, həm də inzibati fəaliyyətin özünün səmərəliliyini artıran daxili korreksiya mexanizmi kimi qiymətləndirilir. Bir çox xarici hüquqi yanaşmalarda inzibati şikayət institutu məhz bu ikili funksiyasına görə güclü normativ standartlarla tənzimlənir.

Xarici hüquq doktrinasında geniş qəbul edilmiş yanaşmalardan biri inzibati qərarların məcburi əsaslandırılmasıdır. İnzibati orqanların hər bir qərarı faktiki halların, hüquqi normaların və məntiqli nəticələrin açıq və anlaşılan şəkildə göstərilməsi ilə müşayiət olunmalıdır. Bu yanaşma yalnız normativ tələb deyil, həm də inzibati mədəniyyətin formalaşdırılması elementidir. Bir çox hüquq sistemlərində əsaslandırmanın yetərsizliyi inzibati qərarın ləğvi üçün əsas hesab olunur və şikayət instansiyaları bu yanaşmanı ciddi tətbiq edir. Yerli təcrübədə isə bu tələb hüquqi normada mövcud olsa da, onun icrası bir çox hallarda formal xarakter daşıyır və qərarın əsaslandırma hissəsi tam açıqlanmır.

Həmçinin xarici praktikanın mühüm elementlərindən biri müstəqil və qərəzsiz şikayət instansiyalarının mövcudluğudur. Doktrinada belə qurumlar “inzibati nəzarətin ikinci səviyyəsi” kimi xarakterizə olunur. Onların məqsədi inzibati orqan tərəfindən verilmiş qərarı məhz həmin orqanın tabelik strukturundan kənar, daha neytral prizmadan qiymətləndirməkdir. Bu praktika inzi-

bati qərarvermədə qərəz risklərini azaldır və vətəndaşların inzibati icraata olan etimadını artırır. Yerli təcrübədə isə şikayətlərə baxılmasının əksər hallarda elə həmin orqan daxilində aparılması müstəqil nəzarət mexanizmlərinin gücünü məhdudlaşdırır.

Xarici inzibati hüquqda daha bir geniş yayılmış norma “susmaya görə qərar” institutudur. Bu mexanizm inzibati orqanın müəyyən müddət ərzində şikayətə cavab verməməsi halında avtomatik hüquqi nəticə doğurur. Doktrinal baxımdan bu yanaşma vətəndaşın müdafiəsini gücləndirmək və inzibati orqanların passivliyini aradan qaldırmaq üçün təsirli vasitə hesab olunur. Yerli hüquq sistemində bu institutun mövcud olmaması şikayət icraatında gecikmələrin effektiv şəkildə kompensasiya olunmasına imkan vermir.

Xarici hüquqi təcrübədə inzibati şikayətlər üzrə icraata dair prosedurların mühüm hissəsi, həmçinin rəqəmsallaşdırılmış nəzarət sistemləri, elektron monitorinq, müddətlərin avtomatik izlənməsi və “elektron audit izləri” vasitəsilə təmin edilir. Bu sistemlər icraata nəzarəti sadələşdirir, müddətlərin pozulmasının qarşısını alır və şikayət prosesinin şəffaflığını artırır. Yerli praktika bu sahədə irəliləyir, lakin hələ də texniki inteqrasiya, elektron qeydiyyatın tamlığı və sənədlərin vahid idarəetməsi istiqamətlərində boşluqlar qalmaqdadır.

Ümumi müqayisə göstərir ki, xarici hüquq sistemlərində inzibati şikayət icraatı daha çox insti-tusional müstəqillik, prosesual çeviklik, əsaslandırılmış qərarvermə və ölçülə bilən səmərəlilik indikatorları üzərində qurulmuşdur. Bu isə yerli sistem üçün tətbiq oluna biləcək ümumi hüquqi istiqamətləri formalaşdırır: əsaslandırma standartlarının sərtləşdirilməsi, müstəqil inzibati nəzarət instansiyalarının gücləndirilməsi, müddət pozuntularına görə hüquqi nəticələrin müəyyən-ləşdirilməsi və rəqəmsal nəzarət mexanizmlərinin genişləndirilməsi.

Nəticə olaraq, inzibati şikayətlər üzrə icraatın mövcud hüquqi çərçivəsi kifayət qədər tənzimə-tmə mexanizminə malik olsa da, tətbiqetmə prak-tikasına baxdığımız zaman bir sıra problemlərin öz aktuallığını qorumaqda olduğunun şahidi oluruq. Məhkəmə təcrübəsi də onu deməyə imkan verir ki, inzibati orqanların qəbul etdiyi aktların və hərəkətlərin çoxu prosedur qaydalarının po-zulması səbəbi ilə etibarsız sayılır, bu faktor isə hüquqi müəyyənliyin artırılmasını qaçınılmaq- edir. Bu problemlərin aradan qaldırılması üçün inzibati orqanların məsuliyyət mexanizmlərinin gücləndirilməsi, vətəndaşlar üçün məlumat əldə etmə imkanlarının genişləndirilməsi, daxilli nəza-rət və elektron icraat sistemlərinin təkmilləşdiril-məsi kimi məqamların üzərində işləmək vacibdir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası. <https://e-qanun.az/framework/897>
2. Azərbaycan Respublikasının İnzibati Prosesual Məcəlləsi. <https://e-qanun.az/framework/46956>
3. Azərbaycan Respublikasının İnzibati Prosesual Məcəlləsinin 28-ci maddəsinin şərh edilməsinə dair Azərbaycan Respublikası Konstitusiyası Məhkəməsinin qərarı. <https://e-qanun.az/framework/35396>
4. “İcra haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu. <https://e-qanun.az/framework/1406>
5. “İnzibati icraat haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu. <https://e-qanun.az/framework/11254>
6. R.İ.Nəcəfzadə. “İnzibati-prosessual hüquq”. Dərs vəsaiti. Bakı, 2022
7. S.Kərimov, G.Vəliyeva. “İnzibati icraat haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu Kommentariya.” Hüquq ədəbiyyatı” nəşriyyatı. Bakı, 2006.
8. 10 aprel 2015-ci il tarixli “İnzibati və mülki hüquq münasibətlərindən irəli gələn mübahisələrin məhkəmə aidiyyətinə dair” Azərbaycan Respublikası Plenumun qərarı
9. 10 aprel 2015-ci il tarixli “İnzibati məhkəmə icraatında iddianın mümkünlüyünə dair” Azərbaycan Respublikası Plenumunun qərarı. <https://e-qanun.az/framework/47300>
10. 19 noyabr 2021-ci il tarixli “İnzibati mübahisələrə dair işlər üzrə məhkəmə qərarlarının icrasının təmin edilməsi haqqında” Azərbaycan Respublikası Ali Məhkəməsinin Plenumunun qərarı. <https://e-qanun.az/framework/48949>

Алибала АБДУЛХАЛИГОВ
Роя МИРТАЛЫБОВА

ОСОБЕННОСТИ ПРОИЗВОДСТВА ПО АДМИНИСТРАТИВНЫМ ЖАЛОБАМ

РЕЗЮМЕ

Настоящая статья посвящена совершенствованию правовой сущности и механизмов реализации производства по административным жалобам. Основу исследования составляет анализ обеспечения права граждан на обжалование административных решений, соблюдения административными органами требований законодательства в процессе принятия решений, а также изучение правовых и организационных факторов, влияющих на эффективность производства по жалобам. Одновременно рассматриваются правовые пробелы, процедурные препятствия и практические ограничения, возникающие в процессе применения административного производства, что позволяет выявить необходимость институционального развития в данной сфере.

Структура статьи согласуется с целью исследования и логикой правового анализа. В теоретической части рассматриваются правовые основания института административной жалобы, его функции и место в системе административного производства; в практической части анализируются возможности граждан по обращению в административные органы, ключевые проблемы, возникающие при рассмотрении жалоб, а также существующие недостатки, связанные с обоснованием административных решений, соблюдением процессуальных сроков и другими аспектами практики. Исследование также предлагает рекомендации, направленные на укрепление правовых гарантий в отношениях «гражданин—административный орган», повышение оперативности производства по жалобам и совершенствование институциональных механизмов.

Ключевые слова: административное производство, административная жалоба, правовая защита, права граждан, административное решение, правовые гарантии

Alibala ABDULHALIGOV
Roya MIRTALIBOVA

SPECIFIC FEATURES OF ADMINISTRATIVE COMPLAINT PROCEEDINGS

SUMMARY

This article is devoted to improving the legal nature and implementation mechanisms of administrative complaint proceedings. The research is based on the analysis of ensuring citizens' right to appeal administrative decisions, the compliance of administrative authorities with legislative requirements during decision-making, as well as the study of legal and organizational factors influencing the effectiveness of complaint proceedings. At the same time, the article examines legal gaps, procedural obstacles, and practical limitations arising in the application of administrative procedures, which highlights the necessity for institutional development in this field.

The structure of the article corresponds to the aim of the research and the logic of legal analysis. The theoretical part explores the legal foundations of the administrative complaint institution, its functions, and its role within the administrative procedure system; the practical part analyzes citizens' opportunities to apply to administrative authorities, key problems arising during the examination of complaints, and existing shortcomings related to the justification of administrative decisions, compliance with procedural deadlines, and other aspects of practice. The study also presents recommendations aimed at strengthening legal guarantees in "citizen—administrative authority" relations, enhancing the efficiency of complaint proceedings, and improving institutional mechanisms.

Keywords: administrative procedure, administrative complaint, legal protection, citizens' rights, administrative decision, legal guarantees

Emin ƏLİMUSAYEV

Bakı Dövlət Universitetinin

Əmək və ekologiya hüququ kafedrasının doktorantı

e-mail: eminalimusayev@gmail.com

ORCID ID: 0009-0001-2300-0690

<https://doi.org/10.62130/QUUP5895>

AZƏRBAYCANIN SOSIAL-İQTİSADI İNKİŞAFI FONUNDA BİR SIRA EKOLOJİ QANUNVERİCİLİK AKTLARININ TƏHLİLİ

XÜLASƏ

Hüquq normalarının ölkədə mövcud realığa uyğun olması hüquqi tənzimləmənin effektivliyini təmin etmək üçün mühüm əhəmiyyət daşıyır. Bu səbəbdən cəmiyyətin və dövlətin sosial-iqtisadi inkişaf səviyyəsinə uyğun olaraq hüquq normaları da inkişaf edir. Hüququn digər sahələrində olduğu kimi, ekologiya hüququnda da hüquq normalarının aktualıq səviyyəsi hüquqi tənzimləmənin effektivliyini təmin edir. Bu araşdırmanın məqsədi ölkənin ekoloji qanunvericilik sistemini təşkil edən bir sıra qanunvericilik aktlarının qüvvədə olduğu müddət ərzində ölkədə baş vermiş sosial-iqtisadi dəyişikliklərə uyğunluğunun təhlil edilməsindən ibarətdir.

Bu araşdırma çərçivəsində Azərbaycan Respublikasının “Ekoloji təhlükəsizlik haqqında”, “Atmosfer havasının mühafizəsi haqqında”, “Əhalinin ekoloji təhsili və maarifləndirilməsi haqqında” və “Əhalinin ekoloji təhsili və maarifləndirilməsi haqqında” qanunları qəbul edildikdən sonra ölkənin sosial iqtisadi nailiyyətləri və həmin qanunlara edilmiş dəyişikliklər təhlil edilmişdir. Tədqiqat nəticəsində müəyyən edilmişdir ki, “Ekoloji təhlükəsizlik haqqında” Qanuna edilmiş 8 dəyişiklikdən yalnız biri “Atmosfer havasının mühafizəsi haqqında”, “Əhalinin ekoloji təhsili və maarifləndirilməsi haqqında” və “Əhalinin ekoloji təhsili və maarifləndirilməsi haqqında” qanunlara edilmiş dəyişikliklərdən isə heç biri həmin qanunların tənzimləmə predmetinə təsir edəcək dəyişiklikləri ehtiva etmir. Bu baxımdan edilmiş dəyişikliklər əksər hallarda qanunvericiliyin uyğunlaşdırılması xarakteri daşıyan texniki xarakterli dəyişikliklər kimi qiymətləndirilir.

Açar sözlər: ekologiya, normativ hüquqi aktların təhlili, ekoloji qanunvericilik, sosial-iqtisadi inkişaf, qanunvericilik, normayaratma

Dövlət və cəmiyyətin normal fəaliyyətinin təmin edilməsi üçün hüquq normalarının ölkədə mövcud olan sosial-iqtisadi realığa uyğun olması zəruridir. İqtisadi fəaliyyətin artması, texnologiyanın inkişaf etməsi və bütünlükdə cəmiyyətin tərəqqisi, eyni zamanda hüquq sisteminin də təkmilləşdirilməsini şərtləndirir. Belə ki, mövcud normativ hüquqi aktlarda zəruri təkmilləşdirilmələr aparılmadan hüquqi tənzimləmənin effektivliyinin təmin edilməsi mümkün deyildir.

Dünyada və ölkəmizdə ekoloji problemlərin kəskinləşməsi zəruri tədbirlərin görülməsi istiqamətində hüquqi müstəvidə addımların atılmasını qaçınılmaz edir. Təsadüfi deyildir ki, qabaqcıl

dövlətlər ekoloji tənzimləmə sahəsində istər yeni konsepsiyalar tətbiq etmək, istərsə də ekoloji qanunvericilik aktlarına çoxsaylı əlavə və dəyişikliklər etməklə bu sahədə hüquqi tənzimləmənin effektivliyini təmin edirlər. Bu baxımdan Azərbaycanda da ekoloji qanunvericilik aktlarının son 20-30 il ərzində nail olunmuş sosial-iqtisadi tərəqqi fonunda təhlilinin aparılması, habelə ölkədə mövcud ekoloji vəziyyətə uyğunluğunun araşdırılması xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Dövlət müstəqilliyinin bərpa edilməsi ilə ötən əsrin 90-cı illərindən etibarən Azərbaycanda milli hüquq sisteminin qurulmasına başlanılmışdır. Xüsusilə Ümumilli Lider Heydər Əliyevin hakimiyyəti dövründə hüquqi dövlət quruculuğu isti-

qamətində çoxsaylı addımlar atılmış və bir çox sahələri, o cümlədən ekoloji hüquq münasibətlərinin bir çox sferalarını tənzimləyən normativ hüquqi aktlar qəbul edilmişdir. Təsadüfi deyildir ki, məhz həmin dövrdə qəbul edilmiş və hazırda qüvvədə olan 14 qanun və 3 məcəllə ölkənin ekoloji qanunvericilik sisteminin əsasını təşkil edir.

Növbəti illərdə də ölkədə ətraf-mühitin mühafizəsi sahəsində bir sıra mühüm addımlar atılmışdır. Bir sıra beynəlxalq təşkilatların hesabatlarında 2011–2021-ci illərdə Azərbaycanın ekoloji idarəetmə, bərpa olunan enerji, su və tullantıların idarə edilməsi, eləcə də ekoloji təhsil və beynəlxalq əməkdaşlıq sahələrində mühüm irəliləyişlər əldə etdiyi qeyd edilir [6, s.7]. Eləcə də bir sıra strategiya aktlarında da ölkənin ekoloji hədəfləri qeyd edilmişdir. Belə ki, Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2021-ci il 2 fevral tarixli 2469 nömrəli Sərəncamı ilə təsdiq edilmiş “Azərbaycan 2030: sosial-iqtisadi inkişafa dair Milli Prioritetlər”də 2030-cu ilədək ölkənin inkişafında dair prioritetlərdən beşincisi “təmiz ətraf mühit və “yaşıl artım” ölkəsi” prioriteti olmuşdur. Son illərdə də həyata keçirilmiş bir sıra layihələr (məsələn, AZURE) ölkədə günəş və külək enerjisi hesabına bərpa olunan enerji mənbələrindən istifadəni genişləndirmək, eləcə də ətraf mühitə təsirin minimuma endirilməsinə yönəlmişdir [7, s.3-5]. Bununla yanaşı, Azərbaycan Respublikasının Prezidentinin 25 dekabr 2023-cü il tarixli 4233 nömrəli Sərəncamı ilə 2024-cü il “Yaşıl dünya naminə həmrəylik ili” elan olunmuş, habelə 2024-cü ilin noyabr ayında Birləşmiş Millətlər Təşkilatının İqlim Dəyişmələri üzrə Çərçivə Konvensiyasının Tərəflər Konfransının Bakıda keçirilmiş və konfrans nəticəsində əhəmiyyətli nəticələr əldə edilmişdir.

Ətraf mühitin mühafizəsi sahəsində həyata keçirilmiş tədbirlərin səmərəliliyinin təmin edilməsi bu sahədə qanunvericilik sisteminin inkişaf səviyyəsindən asılıdır. Hüquq nəzəriyyəsindən məlum olduğu kimi, qanunvericilik sisteminin effektivliyinin təmin edilməsi üçün hüquq normalarının ölkədə mövcud olan reallığa uyğunluğunun təmin edilməsi əsas şərtlərdən biridir. Bu baxımdan ekoloji qanunvericilik aktlarının qəbul edilməsindən sonra keçən 20-30 ərzində onların səmərəliliyinin təmin edilməsi məqsədilə ölkənin

sosial-iqtisadi inkişafına uyğun zəruri əlavə və dəyişikliklərin qanunvericilik aktlarında edilməsi labüddür. Bu səbəbdən hazırkı araşdırma çərçivəsində “Ekoloji təhlükəsizlik haqqında”, “Atmosfer havasının mühafizəsi haqqında”, “Əhalinin ekoloji təhsili və maarifləndirilməsi haqqında” və “Əhalinin ekoloji təhsili və maarifləndirilməsi haqqında” qanunlarına onların qüvvədə olduqları illər ərzində edilmiş dəyişikliklərin mahiyyəti araşdırılmış, həmin dəyişikliklərin ekoloji hüquqi tənzimləmənin predmetinə təsir edib-etməməsi qiymətləndirilmişdir. Eləcə də araşdırma predmeti olan qanunların qüvvədə olduğu illər ərzində ölkənin sosial-iqtisadi inkişaf göstəriciləri təhlil edilmiş və əldə edilmiş sosial-iqtisadi nailiyyətlərin ölkədə mövcud reallığın dəyişməsinə təsirləri araşdırılmışdır.

Ölkənin sosial-iqtisadi reallığının təhlili.

Ötən əsrin sonlarında dövlət müstəqilliyinin bərpa edilməsindən sonra Azərbaycan əsaslı sosial-iqtisadi inkişaf yolu keçmişdir. Xüsusilə hazırkı tədqiqatın predmeti olan qanunlar qəbul edildikdən sonrakı 20-25 il ərzində ölkənin sosial-iqtisadi göstəricilərinə nəzər yetirdikdə bu fərq daha aydın gözə çarpır. Məsələn, 2003-2023-cü illər ərzində ölkənin sosial-iqtisadi nailiyyətlərinin icmalına əsasən, ümumdaxili məhsul 7.1 milyard manatdan 123 milyard manata yüksəlmiş, strateji valyuta ehtiyatları 42.8 dəfə, dövlət büdcəsinin gəlirləri 29.1 dəfə, sosial yönümlü xərclər isə 19.3 dəfə artmış, məşğul əhalinin sayında sayının 25% artmasına mütənasib olaraq işsiz əhalinin sayı 28.6% azalmış, eyni zamanda yoxsulluq səviyyəsi də 8,6 dəfə azalmışdır [1, s.4-84]. Sözügedən sosial-iqtisadi göstəricilərin təhlili göstərir ki, son 20 il ərzində əldə edilmiş əhəmiyyətli nailiyyətlər, əsrin əvvəlləri ilə müqayisədə ölkənin mövcud sosial-iqtisadi reallığının dəyişməsinə işarə edir. Bununla yanaşı, rəsmi statistik məlumatlara əsasən 2023-cü il ərzində ətraf mühitin mühafizəsinə çəkilmiş xərclər əvvəlki illə müqayisədə 2,9 dəfə artaraq 677,4 milyon manat təşkil etmiş, ümumi daxili məhsulun 0,6 faizinə bərabər olmuşdur [2].

Sözügedən sosial-iqtisadi inkişaf fonunda, ölkədə ekoloji cinayətlərin sayı da artmaqdadır. Belə ki, 2005-ci ildə 123 ekoloji cinayətin qeydə alınmasına baxmayaraq, 2023-cü ildə ekoloji cinayətlərin sayı 308-ə yüksəlmişdir [8, s.33].

Yuxarıda qeyd olunanlarla yanaşı, Qarabağ və Şərqi Zəngəzurun işğaldan azad edilməsi və ölkənin ərazi bütövlüyünün bərpa edilməsi ilə Azərbaycanın inkişaf tarixində yeni bir səhifə açılmışdır. Xüsusilə işğaldan azad edilmiş ərazilərə “Böyük Qayıdış” və həyata keçirilən yenidən quruculuq layihələri yalnız sözügedən ərazilərin ölkənin sosial-iqtisadi həyatına inteqrasiya edilməsi ilə məhdudlaşmır, eyni zamanda ölkənin inkişaf tarixində yeni bir mərhələ kimi qiymətləndirilir. Habelə Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2021-ci il 3 may tarixli 2620 nömrəli Sərəncamı ilə işğaldan azad edilmiş ərazilərdə “yaşıl enerji zonası”nın yaradılması da bu sahədə ekoloji qanunvericiliyin təhlilini zəruri edən amillərdən biridir.

Göründüyü kimi, bu illər ərzində ölkənin keçdiyi sosial-iqtisadi inkişaf, eləcə də əldə edilmiş nailiyyətlər araşdırma predmeti olan qanunların qəbul edildiyi dövrlə müqayisədə ölkədə mövcud olan reallıqların əhəmiyyətli dərəcədə dəyişməsi kimi xarakterizə olunur.

Qanunvericilik aktlarının təhlili.

Azərbaycanın ekoloji qanunvericiliyi bir sıra hüquq alimləri tərəfindən son illərdə aparılan tədqiqatlar zamanı bir sıra aspektlərdən təhlil edilmişdir. Belə ki, A.Qasimov və digərləri tərəfindən aparılmış araşdırma zamanı ekoloji qanunvericilikdə mövcud hüquqi boşluqlar səbəbindən kompleks sistemləşdirmə zərurətinin olduğu qeyd edilmişdir [3, s.93-97]. Bununla yanaşı, bir sıra digər tədqiqatlarda ekoloji-hüquqi məsuliyyət baxımından qanunvericiliyin təhlili aparılmışdır [4, s.23-25]. Eləcə də bir sıra digər tədqiqatlarda ətraf mühitin mühafizəsi sahəsində həyata keçirilmiş islahatlar araşdırılmış və ətraf mühitin mühafizəsinin ümumbəşəri səciyyə daşması səbəbindən digər dövlətlər tərəfindən də bu sahədə tədbirlərin həyata keçirilməsinin zəruriliyi qeyd edilmişdir [5, s.143-145]. Aparılmış tədqiqatlarla yanaşı, ekoloji problemlərin kəskinləşməsi və ölkənin sosial-iqtisadi inkişafı nailiyyətləri fonunda ekoloji qanunvericilik aktlarının ölkədə mövcud reallığa təhlilinin aparılması da xüsusi önəm daşıyır.

Elmi hüquq ədəbiyyatında da hüquq normalarının cəmiyyətin sosial-iqtisadi inkişafı ilə qarşılıqlı əlaqəsi bir çox alimlər tərəfindən təhlil edilmişdir. Məsələn, K.Pistor tərəfindən aparılmış araşdırma nəticəsində hüquq normaları qəbul

edərkən onların ölkədə mövcud institutional çərçivəyə və iqtisadi reallığa uyğun olmasının zəruriliyi qeyd edilmişdir [9, s.20-22]. Bununla yanaşı, B.Hudson tərəfindən aparılmış tədqiqatda qanunvericiliyin səmərəsizliyinə təsir edən amillər müəyyən edilmiş və həmin amillərə hüquqi çərçivənin effektiv qurulmaması, ictimai iştirakçılığın və resursların yetərli olmaması aid edilmişdir [10]. Eləcə də Dünya Bankının müvafiq araşdırmasında resurs çatışmazlığı, institusional çərçivənin effektivliyi, siyasi amillər və ictimai iştirakçılıq Çində ekoloji hüquqi tənzimləmənin səmərəsizliyini şərtləndirən əsas amillər kimi müəyyən edilmişdir [11, s.7-34].

Hazırkı araşdırma çərçivəsində Azərbaycan Respublikasının “Ekoloji təhlükəsizlik haqqında”, “Atmosfer havasının mühafizəsi haqqında”, “Əhalinin ekoloji təhsili və maarifləndirilməsi haqqında” və “Əhalinin ekoloji təhsili və maarifləndirilməsi haqqında” qanunlarının qüvvədə olduğu illər ərzində həmin qanunlara edilmiş dəyişikliklərin hüquqi təhlili aparılmışdır. Sözügedən qanunlar ətraf-mühitin mühafizəsinin əsaslarının müxtəlif aspektlərini əhatə edir. Bu baxımdan ekoloji problemlərin kəskinləşməsi və ölkənin sosial-iqtisadi inkişafı fonunda həmin qanunvericilik aktlarının da mütənasib olaraq təkmilləşdirilməsi hüquqi tənzimləmənin səmərəliliyinin təmin edilməsi baxımından əhəmiyyət daşıyır.

“Ekoloji təhlükəsizlik haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu 8 iyun 1999-cu ildə qəbul edilmiş və aradan keçən 26 il ərzində Qanuna 8 dəyişiklik edilmişdir. Həmin dəyişikliklərə nəzər yetirsək:

1. 30 dekabr 2003-cü il tarixli 568-IIQD nömrəli Qanunla “Azərbaycan Respublikasının İnzibati Xətalər Məcəlləsinin təsdiq edilməsi, qüvvəyə minməsi və bununla bağlı hüquqi tənzimləmə məsələləri haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanununun tətbiq edilməsi ilə əlaqədar uyğunlaşdırma xarakterli dəyişikliklər edilmişdir;
2. 20 oktyabr 2006-cı il tarixli 167-IIIQD nömrəli Qanunla “İnformasiya əldə etmək haqqında” Qanunun tətbiq edilməsi ilə əlaqədar uyğunlaşdırma xarakterli dəyişikliklər edilmişdir;
3. 7 dekabr 2007-ci il tarixli 502-IIIQD nömrəli Qanunla vibrasiya və səs-küy çirklənməsinin tənzimlənməsi ilə bağlı normalar qanunvericiliyə əlavə edilmişdir;

4. 1 fevral 2013-cü il tarixli 552-IVQD nömrəli Qanunla “Mədəni bitkilərin genetik ehtiyatlarının mühafizəsi və səmərəli istifadəsi haqqında” Qanunun tətbiq edilməsi ilə əlaqədar uyğunlaşdırma xarakterli dəyişikliklər edilmişdir;
5. 28 dekabr 2018-ci il tarixli 1403-VQD nömrəli Qanunla “Ələt azad iqtisadi zonası haqqında” Qanunun tətbiq edilməsi ilə əlaqədar uyğunlaşdırma xarakterli dəyişikliklər edilmişdir;
6. 3 may 2019-cu il tarixli 1580-VQD nömrəli Qanunla “Ətraf mühitə təsirin qiymətləndirilməsi haqqında” Qanunun tətbiq edilməsi ilə əlaqədar uyğunlaşdırma xarakterli dəyişikliklər edilmişdir;
7. 19 may 2020-ci il tarixli 102-VIQD nömrəli Qanunla ətraf mühitə təsirin qiymətləndirilməsinə dair məlumatın açıqlanması barədə dəqiqləşdirmə xarakterli dəyişiklik edilmişdir;
8. 23 fevral 2024-cü il tarixli 1103-VIQD nömrəli Qanunla “İstehsalat və məişət tullantıları haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanununda dəyişiklik edilməsi barədə” Qanunun tətbiq edilməsi ilə əlaqədar uyğunlaşdırma xarakterli dəyişikliklər edilmişdir.

Göründüyü kimi, bu illər ərzində “Ekoloji təhlükəsizlik haqqında” Qanuna edilmiş dəyişikliklərdən yalnız biri Qanunun məqsədləri üçün əhəmiyyətli təkmilləşdirmə ehtiva edərək vibrasiya və səs-küy çirklənməsinin tənzimlənməsi ilə bağlı müddəalar Qanuna əlavə edilmişdir. Bunun xaricində edilmiş 7 dəyişikliyin hər biri Qanunun tənzimləmə predmetinə birbaşa təsir etməyən, yalnız texniki xarakterli dəqiqləşdirmə və uyğunlaşdırma məqsədi daşıyan dəyişikliklər olmuşdur.

“Atmosfer havasının mühafizəsi haqqında” Qanun 27 mart 2001-ci il tarixində qəbul edilmişdir. Qüvvədə olduğu 24 il ərzində cəmi 3 dəyişiklik edilmişdir. Belə ki:

1. 28 dekabr 2018-ci il tarixli 1403-VQD nömrəli “Ələt azad iqtisadi zonası haqqında” Qanunun tətbiq edilməsi ilə əlaqədar uyğunlaşdırma xarakterli dəyişikliklər edilmişdir;
2. 8 iyul 2022-ci il tarixli 586-VIQD nömrəli Qanunla dəqiqləşdirmə xarakterli dəyişikliklər edilmiş, 12.6-cı maddədə “qanunvericiliklə” sözü “qanunla” sözü ilə əvəz edilmiş, 24.2-ci maddədə “qaydada” sözündən sonra “sahibkarlara münasibətdə” “Sahibkarlıq sahəsində aparılan yoxlamaların tənzimlənməsi və sahibkarların maraq-

larının müdafiəsi haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanununun tələbləri nəzərə alınmaqla” sözləri əlavə edilmişdir;

3. 23 fevral 2024-cü il tarixli 1103-VIQD nömrəli Qanunla “İstehsalat və məişət tullantıları haqqında” Qanunun tətbiq edilməsi ilə əlaqədar uyğunlaşdırma xarakterli dəyişikliklər edilmişdir.

Yuxarıda qeyd edilənlərin təhlili göstərir ki, qüvvədə olduğu 24 il ərzində “Atmosfer havasının mühafizəsi haqqında” Qanuna tənzimləmə predmetinə təsir edəcək heç bir dəyişiklik edilməmişdir.

“Əhalinin ekoloji təhsili və maarifləndirilməsi haqqında” Qanun 10 dekabr 2002-ci il tarixində qəbul edilmiş və hazırkı tarixədək cəmi 2 dəyişiklik edilmişdir. Müvafiq olaraq, 23 aprel 2021-ci il tarixli 303-VIQD nömrəli Qanunla dəqiqləşdirmə aparılaraq “səhiyyə” sözü “tibb müəssisələri” sözləri ilə əvəz olunmuş, 17 fevral 2023-cü il tarixli 818-VIQD nömrəli Qanunla isə “Media haqqında” Qanunun icrası ilə əlaqədar uyğunlaşdırma xarakterli dəyişikliklər edilmişdir. Qanuna edilmiş dəyişikliklərin təhlili göstərir ki, hər iki dəyişiklik Qanunun məqsədləri üçün əhəmiyyətli təkmilləşdirmələri ehtiva etmir.

“Ətraf mühitə dair informasiya almaq haqqında” Qanun 12 mart 2002-ci il tarixində qəbul edilmiş və ötən 23 il ərzində Qanuna 6 dəyişiklik edilmişdir. Həmin dəyişikliklər aşağıdakılardır:

1. 20 oktyabr 2006-cı il tarixli 167-IIIQD nömrəli Qanunla “İnformasiya əldə etmək haqqında” Qanunun tətbiq edilməsi ilə əlaqədar uyğunlaşdırma xarakterli dəyişikliklər edilmişdir;
2. 14 iyun 2016-cı il tarixli 281-VQD nömrəli Qanunla “Vətəndaşların müraciətləri haqqında” Qanunun tətbiq edilməsi ilə əlaqədar uyğunlaşdırma xarakterli dəyişikliklər edilmişdir;
3. 11 noyabr 2016-cı il tarixli 399-VQD nömrəli Qanunla “Yaşlılıqların mühafizəsi haqqında” Qanunun tətbiq edilməsi ilə əlaqədar uyğunlaşdırma xarakterli dəyişikliklər edilmişdir;
4. 3 may 2019-cu il tarixli 1580-VQD nömrəli Qanunla “Ətraf mühitə təsirin qiymətləndirilməsi haqqında” Qanunun tətbiq edilməsi ilə əlaqədar uyğunlaşdırma xarakterli dəyişikliklər edilmişdir;
5. 19 may 2020-ci il tarixli 102-VIQD nömrəli Qanunla ətraf mühitə təsirin qiymətləndirilməsinə dair məlumatın açıqlanması barədə dəqiqləşdirmə xarakterli dəyişiklik edilmişdir;

6. 17 fevral 2023-cü il tarixli 810-VIQD nömrəli Qanunla “Media haqqında” Qanunun tətbiq edilməsi ilə əlaqədar uyğunlaşdırma xarakterli dəyişikliklər edilmişdir.

Edilmiş dəyişikliklərin təhlili göstərir ki, bu dəyişikliklərin heç biri “Ətraf mühitə dair informasiya almaq haqqında” Qanunun məqsədlərinə görə təkmilləşdirilməsi xarakteri daşımır.

Aparılmış araşdırma zamanı Azərbaycan Respublikasının “Ekoloji təhlükəsizlik haqqında”, “Atmosfer havasının mühafizəsi haqqında”, “Əhalinin ekoloji təhsili və maarifləndirilməsi haqqında” və “Əhalinin ekoloji təhsili və maarifləndirilməsi haqqında” qanunlarının qüvvədə olduğu illər ərzində ölkənin sosial-iqtisadi inkişaf nailiyyətləri və bu əsasda həmin qanunlara edilmiş dəyişikliklər təhlil edilmişdir. Araşdırma nəticəsində aşağıdakı elmi nəticələr müəyyən edilmişdir:

- Əsrin əvvəlləri ilə müqayisədə Azərbaycan əsaslı sosial-iqtisadi inkişaf yolu keçmiş və ölkədə mövcud reallıqlar dəyişmişdir;
- “Ekoloji təhlükəsizlik haqqında” Qanunun qüvvədə olduğu 26 il ərzində edilmiş dəyişikliklərdən yalnız biri Qanunun tənzimləmə

predmetinə birbaşa təsir edərək vibrasiya və səs-küy çirklənməsinin tənzimlənməsinə yönəlmiş, digər 7 dəyişiklik isə uyğunlaşdırma və ya dəqiqləşdirmə xarakteri daşıyan texniki dəyişikliklərdən ibarət olmuşdur;

- “Atmosfer havasının mühafizəsi haqqında” Qanunun qüvvədə olduğu 24 il ərzində Qanunun tənzimləmə predmetinə birbaşa təsir edən dəyişiklik edilməmiş, edilmiş 3 dəyişiklik isə uyğunlaşdırma xarakteri daşıyan texniki dəyişikliklərdən ibarət olmuşdur;
 - “Əhalinin ekoloji təhsili və maarifləndirilməsi haqqında” Qanunun qüvvədə olduğu 23 il ərzində Qanunun tənzimləmə predmetinə birbaşa təsir edən dəyişiklik edilməmiş, edilmiş 2 dəyişiklik isə uyğunlaşdırma xarakteri daşıyan texniki dəyişikliklərdən ibarət olmuşdur;
- “Ətraf mühitə dair informasiya almaq haqqında” Qanunun qüvvədə olduğu 23 il ərzində Qanunun tənzimləmə predmetinə birbaşa təsir edən dəyişiklik edilməmiş, edilmiş 6 dəyişiklik isə uyğunlaşdırma və ya dəqiqləşdirmə xarakteri daşıyan texniki dəyişikliklərdən ibarət olmuşdur.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. İqtisadi islahatların təhlili və Kommunikasiya Mərkəzi. Azərbaycan 2003-2023: Sosial-iqtisadi nailiyyətlər. İqtisadi islahatların təhlili və Kommunikasiya Mərkəzi. <https://ereforms.gov.az/az/publications/28>
2. State Statistical Committee of the Republic of Azerbaijan. Expenditures on environmental protection. July 19, 2024. URL: <https://www.stat.gov.az/news/index.php?id=5933&lang=az>
3. Gasimov A. M., Jafarov, Z. I., & Aliyev, M. O. Legal regulation of ensuring environmental safety. Qanun, 03(365), 2025, pp. 92–98. <https://doi.org/10.30546/2218-9130.003.2025.1342>
4. Mirzazade Y.E. Environmental law violations in the context of international legal acts and the legislation of world states: Existing problems and effective solutions. Qanun, 03(353), 2024, pp. 139–146. <https://doi.org/10.30546/2218-9130.03.353.2024.037>
5. Hamidli F. F. The concept and features of civil liability for environmental offences (Part I). Qanun, 05(355), 2024, pp. 22–26. <https://doi.org/10.30546/2218-9130.022.2024.1022>
6. United Nations Economic Commission for Europe. (2024). Third Environmental Performance Review of Azerbaijan. <https://unece.org/sites/default/files/2024-09/3rd%20EPR%20of%20Azerbaijan.pdf>
7. AzerEnerji JSC. (2025, February). Azerbaijan Scaling-Up Renewable Energy Project (AZURE) – Environmental and Social Impact Assessment: Non-Technical Summary. https://www.azerenerji.gov.az/site/assets/files/Azure_NTS_FINAL_clean_04.02.25.pdf
8. Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsi. (2025). Azərbaycanda hüquqpozmalar [Statistik məcmuə]. https://www.stat.gov.az/menu/6/statistical_yearbooks/source/crime_2025.pdf
9. Pistor K. (1999). Economic development, legality, and the transplant effect. Columbia Law School Faculty Scholarship. https://scholarship.law.columbia.edu/faculty_scholarship/2453
10. Hudson B. (2019). Policy failure and the policy-implementation gap. Public Policy and Administration, 34(4), 447–463. <https://doi.org/10.1080/25741292.2018.1540378>
11. Kostka G. (2014). Barriers to the implementation of environmental policies at the local level. World Bank. <https://openknowledge.worldbank.org/handle/10986/20779>

Эмин АЛИМУСАЕВ

АНАЛИЗ РЯДА АКТОВ ЭКОЛОГИЧЕСКОГО ЗАКОНОДАТЕЛЬСТВА В КОНТЕКСТЕ СОЦИАЛЬНО-ЭКОНОМИЧЕСКОГО РАЗВИТИЯ АЗЕРБАЙДЖАНА**РЕЗЮМЕ**

Соответствие правовых норм существующей реальности страны имеет решающее значение для обеспечения эффективности правового регулирования. Поэтому правовые нормы также развиваются в соответствии с уровнем социально-экономического развития общества и государства. Как и в других областях права, в экологическом праве уровень актуальности правовых норм обеспечивает эффективность правового регулирования. Целью данного исследования является анализ соответствия ряда законодательных актов социально-экономическим изменениям, произошедшим в стране после принятия этих законов.

В рамках данного исследования были проанализированы социально-экономические достижения страны и поправки, внесенные в эти законы после принятия законов Азербайджанской Республики «Об экологической безопасности», «О защите атмосферного воздуха», «Об экологическом образовании и просвещении населения» и «Об экологическом образовании и просвещении населения». Исследование показало, что только одно из 8 изменений, внесенных в закон «Об экологической безопасности», и ни одно из изменений, внесенных в законы «Об охране атмосферного воздуха», «Об экологическом образовании и просвещении населения» и «Об экологическом образовании и просвещении населения», не включают изменений, которые могли бы повлиять на предмет этих законов. В связи с этим внесенные изменения в большинстве случаев оцениваются как технические изменения, носящие характер гармонизации законодательства.

Ключевые слова: окружающая среда, анализ нормативных правовых актов, экологическая законодательная база, социально-экономическое развитие, законодательство, законотворчество

Emin ALIMUSAYEV

ANALYSIS OF A NUMBER OF ENVIRONMENTAL LEGISLATION ACTS IN THE CONTEXT OF AZERBAIJAN'S SOCIO-ECONOMIC DEVELOPMENT**SUMMARY**

The compatibility of the legal norms to the existing reality of the nation is crucial for ensuring the effectiveness of legal regulations. Therefore, legal norms also evolve in accordance with the level of socio-economic development of society and the state. As the other fields of law, in environmental law the level of relevance of legal norms ensures the effectiveness of legal regulation. The objective of this study is to analyse the compatibility of a number of legislative acts with the socio-economic developments that have occurred in the country since adoption of these laws.

Within the scope of this study, the socio-economic achievements of the country and the amendments made to these laws after the adoption of the laws of the Republic of Azerbaijan "On Ecological Safety", "On Protection of Atmospheric Air", "On Ecological Education and Education of the Population" and "On Ecological Education and Education of the Population" were analysed. The study found that only one of the 8 amendments to the Law "On Environmental Safety", and none of the amendments to the Law "On Atmospheric Air Protection", "On Environmental Education and Awareness of the Population" and "On Environmental Education and Awareness of the Population" include changes that would affect the subject matter of those laws. In this regard, the amendments made are in most cases assessed as technical amendments that are in the nature of harmonization of legislation.

Keywords: environment, analysis of normative legal acts, environmental legislative framework, socio-economic development, legislation, lawmaking

Aynur SƏFƏRLİ

*Azərbaycan Respublikası Daxili İşlər Nazirliyinin
Polis Akademiyasının Dil hazırlığı kafedrasının müəllimi,
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru,
AMEA-nın Folklor İnstitutunun dissertantı,
polis baş leytenantı
e-mail: seferli_1988@bk.ru
<https://doi.org/10.62130/QXMG8781>*

MƏHKƏMƏ NİTQİNİN KOMMUNİKATİV ASPEKTİ VƏ ONUN PLANLAŞDIRILMASI

XÜLASƏ

Məhkəmə ümumbəşəri dəyərləri – şəxsiyyətin həyatı, sağlamlığı, şərəfi, ləyaqəti, sosial-iqtisadi, siyasi və digər hüquqlarını müdafiə edir. Məhkəmədə çıxış etməyə hazırlaşan nitq mütləq şəkildə çalışır ki, fikirlərini ən zəruri, dəqiq və ifadəli sözlərdən istifadə etməklə ifadə etsin. Hər bir nitqdə olduğu kimi, məhkəmə nitqinin əsasını sözlə diqqətlə yanaşmaq təşkil edir. Məhkəmə nitqinin çıxışı ictimai nitqin bir formasıdır. Məhkəmə çıxışçısı, iş üzrə əldə olunmuş nəticələri söyləyir, qarşı tərəfin nitqinə münasibət bildirir, cinayət, mülki, inzibati icraat üzrə məhkəmə zalında əyləşən ictimaiyyətə, əsasən də məhkəməyə istiqamətləndirilən işin mahiyyətini açıqlayır. Buna görə də onun nitqi zəngin, əsaslı və aydın olmalıdır. Məhkəmə nitqinə hazırlıq iş materiallarının işlənməsindən başlanır. İş nə qədər aydın olsa da, onunla diqqətlə tanış olmaq lazımdır. Hər cinayət işi materiallarının tədqiq edilməsi məhkəmədə nəyin yoxlanacağı, ittiham qərarlarının nəticələrinin iş materiallarına uyğun olub olmamasının araşdırılması üçün vacibdir.

Açar sözlər: nitq, məhkəmə nitqi, nitqin aspekti, nitq planlaşdırması

Nitq mədəniyyətinə yiyələnmək üçün dilin lüğət tərkibinə dərinədən bələd olmaq əsas şərtidir. Dünyagörüşü geniş, söz ehtiyatı zəngin olan, sözlərin mənalarını mətn və nitqdə düzgün əlaqələndirməyi bacaran şəxs öz fikrini dilçilik, elmi və məntiqi cəhətdən sərbəst ifadə edə bilər. Nitqin dəqiq və anlaşılan olması, sistemliliyi, ardıcılığı və məntiqiliyi dilin söz ehtiyatına malik olmaq, sözün məna tutumunu bilmək, onun sinonimlərinin yerli-yerində seçilməsi və işlədilməsi imkanının praktik cəhətdən düzgün tətbiqindən asılıdır. Nitq dilin əməli fəaliyyət forması, fikrin birbaşa gerçəkliyidir.

Dilçiliyimizdə nitq mədəniyyəti anlayışı müxtəlif şəkildə müəyyənləşdirilir. “Nitq mədəniyyəti” qrammatik cəhətdən cümlələri düzgün qurmaq, fikri aydın, dəqiq və məntiqi ardıcılıqla, ədəbi bir dildə bütün tələffüz normalarını gözləyərək ifadə etməyi bacarmaq deməkdir. “Nitq mədəniyyəti” dedikdə, ilk növbədə, ana dilini

yaxşı bilmək, bu dilin lüğət tərkibindən lazımı sözləri seçib işləməyi, fikri ardıcıl və aydın şərh etməyi bacarmaq nəzərdə tutulur. “Nitq mədəniyyəti” ədəbi dilimizin gözəlliyini, incəliyini, ahəngdarlığını təbliğ edir, nitq prosesində baş verən nöqsanları aradan qaldırmaq üçün yollar göstərir.

Danışanın geniş və zəngin söz ehtiyatına malik olması nitqin zənginliyi üçün əsas meyardır. Nitqin zənginliyi dil və nitq əlaqəsi əsasında meydana gəlir. Nitqdə təkrarçılığa nə qədər az yer verilsə, işarələr həlqəsi nə qədər az təkrarlansın, dil strukturu nə qədər zəngin olarsa, nitq də bir o qədər zəngin olar, maraqla dinlənir, asanlıqla dərk edilir. Əks hallar nitqi yorucu, dərindən yorucu və sıxıcı edir, nitqin yoxsulluğunu və zəifliyini göstərir. Eyni danışq tərzini, monoton intonasıya dinləyiciləri yorur, nitqi korlayır [1, s.10]

Məhkəmə ümumbəşəri dəyərləri – şəxsiyyətin həyatı, sağlamlığı, şərəfi, ləyaqəti, sosial-iqtisadi,

siyasi və digər hüquqlarını müdafiə edir. Məhkəmə cinayətkarlıqla, digər hüquqpozmalarla mübarizə metodlarının qanuniliyinə sosial nəzarəti həyata keçirir, vətəndaşları özbaşnalıqdan və qanunsuzluqdan müdafiə edir. Eyni zamanda cinayətkarlıqla effektiv mübarizəni məhkəməsiz təsvür etmək qeyri-mümkündür.

Məhkəmədə çıxış etməyə hazırlaşan nətiq mütləq şəkildə çalışır ki, fikirlərini ən zəruri, dəqiq və ifadəli sözlərdən istifadə etməklə ifadə etsin. Hər bir nitqdə olduğu kimi, məhkəmə nitqinin əsasını sözə diqqətlə yanaşmaq təşkil edir. Dil və üslub üzərində iş nitqə hazırlığın vacib mərhələsi sayılır.

Məhkəmə nətiqinin çıxışı ictimai nitqin bir formasıdır. Məhkəmə çıxışçısı iş üzrə əldə olunmuş nəticələri söyləyir, qarşı tərəfin nitqinə münasibət bildirir, cinayət, mülki, inzibati icraat üzrə məhkəmə zalında əyləşən ictimaiyyətə, əsasən də məhkəməyə istiqamətləndirilən işin mahiyyətini açıqlayır. Buna görə də onun nitqi zəngin, əsaslı və aydın olmalıdır.

İş materiallarını yaxşı öyrənmək, kompozisiyanı işləyib hazırlanmaq, nitq planını tərtib etmək, onun ədəbi tərtibatı ilə yəni dil və çıxış üslubu üzərində işləməklə məhkəmədə uğurlu çıxış etmək prosesi alınır.

Məhkəmə nitqinə hazırlıq dediyimiz kimi iş materiallarının işlənməsindən başlanır. İş nə qədər aydın olsa da, onunla diqqətlə tanış olmaq lazımdır. Yalnız işi əla bildiyimiz zaman yaxşı nitq söyləyə bilirik.

Hər cinayət işi materiallarının tədqiq edilməsi məhkəmədə nəyin yoxlanacağına, ittiham qərarlarının nəticələrinin iş materiallarına uyğun olub-olmamasının araşdırılması üçün vacibdir [2, s.123]. Məhkəmə nitqinin məzmununda əsas məsələ iş üzrə son nəticədir. Məhkəmə qərarına müxtəlif vəziyyətlər və sübutlar təsir göstərir, bu səbəbdən də onların araşdırılması üçün nəinki iş materiallarını bilmək, həm də məhkəmə istintaqında fəal işləmək vacibdir. İşlə tanış olduqda sübutların müxtəlif mənbələrinin qruplara ayrılması məsləhət görülür, bu da, öz növbəsində, onların doğruluğunun yaxud şübhəliliyinin və ziddiyyətinin yoxlanmasını asanlaşdırır. Dövlət ittihamçısı və vəkil iş materiallarından çıxarışlar edir və

onun əsasında icraatlarını təşkil edirlər. Böyük və mürəkkəb işlər üzrə qeydləri aşağıdakı, məsələn, ittiham epizodları, təqsirləndirilənlərin ifadələri, sənədlər, maddi sübutlar, ekspertin nəticələri və s. bölmələr üzrə etmək daha yaxşıdır. İşin bütün materialları tədqiq obyektinə olmalıdır. Yalnız nəzərə çarpan faktları qeyd edib, əhəmiyyətsiz görünən halları kənara atmaq olmaz. Nəinki işdə iştirak edən bütün şəxslərin ifadələrini oxumaq, habelə sənədlər və maddi sübutlarla əsaslı surətdə tanış olmaq lazımdır. Beləliklə, işi tədqiq etdikdə müəyyən edilməmiş və məntiqi sübut kimi istifadə olunmalı faktları da nəzərə almaq lazımdır. Zərər çəkmiş şəxsin şəxsiyyəti ilə tanış olduqca ən çox məlumatı onların gündəlikləri, məktubları, sənədləri verir. İşdə xırdalıqlar yoxdur, hər bir şey dəqiq öyrənilir və təhlil edilir. Əks təqdirdə, işdən gözlənilməz hadisələr doğura bilər və siz məhkəmədə olduqca pis vəziyyətdə qala bilərsiniz. İş materiallarının pis öyrənilməsi məhkəmə nitqini nüfuzdan salır [2, s.124]. İşin öyrənilməsi mülki prosesdə ittihamnamədən başlanır. A.D.Baykov hesab edir ki, işin öyrənilməsinin ən səmərəli üsulu məhz prokurorun işin öyrənilməsinə onun açılması haqqında qərardan başlanmasıdır. Onun fikrincə, bu cür üsulun üstünlüyü məhz prokurorun, müstəntiqin seçdiyi istiqamətlə (yolla) getməsidir. Bəs buna ehtiyac varmı? Bədi mənada desək, müstəntiq sıfırdan başlamışdır, prokuror isə iş üzrə əsas məsələnin, yəni ifadə edilmiş və irəli sürülmüş ittihamın tədqiq edilməsindən başlamaq imkanına malikdir [6, s.43]. Şahidlərin ifadələrinin və ekspert rəyinin tədqiq edilməsi zamanı onların içində ən vacib olan məsələni ayırmaq zəruridir. Ekspert rəyi ilə tanış olduqda nəinki onun nəticələr ifadə edilən son hissəsinə, habelə həmin nəticələrin əsaslandırıldığı hissəsinə də diqqət yetirir. Təqsirləndirilən şəxsə, şahidlərə, zərər çəkmiş şəxslərə, ekspertə verilməli olan suallar əsaslı surətdə düşünülməmiş olur. Suallar qoyulduqda öz mövqeyinin təsdiqlənməsi üçün artıq təsnifatların araşdırılmasına aludə olmaq lazım deyil. Müdafiəçi və dövlət ittihamçısı, əfsuslar ki, çox vaxt bu qaydanı yaddan çıxardır və məhkəmə istintaqı zamanı onun bütün ifadələrinə qarşı etibarlılığı itirərək şahidi çaşıdıran bu təfsilatları tədqiq etməyə başlayırlar [2, s.125]. Hər

bir vəziyyət natiq tərəfindən öz mövqeyi nəzərindən və prosessual rəqibin nöqtəyi nəzərindən araşdırılır. Bu, rəqibin dəlillərinin tapılması üçün deyil, məhz öz arqumentlərinin (sübutların) etibarlı olduğunun yoxlanması üçündür. Siseron öyrətdirdi ki: «*Öz müştərimini dinlədikdən sonra mən onunla onun rəqibi adından mübahisə etməyə başlayıram; o, etiraz edir və beləliklə, mənə ona iş üçün lazımlı görünən hər şeyi söyləyir; o çıxıb gedəndən sonra, mən hər vəchlə tam olaraq qərəzsiz olmağa çalışaraq özümdə 3 sifəti: özümü, rəqibimi və hakimi əks etdirirəm*» (Адамов Е.А. Выдающиеся ораторы древнего мира и средних веков. М, 1961, с.63). İş haqqında çox və daim düşünmək lazımdır. Yalnız o zaman lazımlı fikirlər yaranacaq, yalnız o vaxt “ışığılandırma” gələcək və natiq işdə ən əsas məsələni görəcək. Sanki asan, sadə, əziyyətsiz söylənilmiş nitqlər həqiqətdə ümumi geniş təhsilin, təcrübənin, özü və öz biliklərinin artırılması üzərində daima işin və bütün bunlardan əlavə (cinayət) iş üzərində böyük gərgin işin nəticəsidir. Natiqin ustalığı (məharəti) məhz hər şeydən əvvəl nitqi onun məqsədinə müvafiq olaraq kompozisiya şəklində düzgün qurmaq qabiliyyətində göstərilir. Kompozisiya nitq materialının məntiqli, düzgün, ardıcıl, aydın, inandırıcı, asan dildə, ifadəli şəkildə izah olunmasına imkan verir. Natiq nitqinin siması ümumi kompozisiya sistemi onun quruluşu ilə müəyyən edilir.

Nitqin qurulması və onun müəyyən şəkllə salınması, ilk növbədə, çıxışın məzmunundan (tərkibindən) asılıdır. Antik ritorlar nitqi natiq ustalığının yığılmış təcrübəsini əks etdirən üçlük vəhdətini təşkil edən girişə, orta və ya əsas hissəyə və nəticəyə bölürdülər.

Natiqin müvəffəqiyyətinin xeyli payı müvəffəq çıxışla müəyyən edilir. Nitqə giriş (“başlanğıc”) dinləyiciləri məlumatın mövzusunə daxil edir, onları nitqin əsas məzmununun qavranılması üçün hazırlayır. Bundan əlavə, o, böyük psixoloji yükü daşıyır. Girişlə natiq auditoriyada maraqlı oymağa, onun diqqətini ələ almağa, onunla əlaqə qurmağa və onun etimadını qazanmağa, nitqin qalan hissəsinin mənimsənilməsi üçün əlverişli (münasib) psixoloji zəmininin hazırlanmasına çalışır. Nitqə giriş incə və çoxvariantlı kate-

qoriyadır. Ayrı-ayrı natiqlər müxtəlif vəziyyətlərdə nitqə müxtəlif şəkildə başlayırlar. Siseron özünün Lusiy Sergey Katilina qarşı nitqini bu sözlərlə başlamışdır: “O tempora! O mores!” [2, s.127].

Təbii çıxış dinləyiciləri dərhal, ilkin hazırlıq olmadan, işin mahiyyəti ilə tanış edir. Qəfildən çıxış zamanı hər hansı bir hadisə ilə həyəcanlanmış natiq dinləyicilər qarşısında onu bürümüş hissləri açaraq nitqi qəfildən başlayır. Giriş üzərində iş – yaradıcılıq işidir; giriş nitqin hazırlanması dövründə düşünülür, lakin girişin əvvəlcədən hazırlanmasına heç bir ehtiyac yoxdur. Bunu nitq planının hazır olmasından sonra etmək daha yaxşı olardı. Hazırlanmış girişdən məhkəmədə istifadə etməmək də olar, çünki o, hərdən qabaqcadan bilinməsi çətin olan auditoriyanın vəziyyət və xüsusiyyətləri ilə nisbi olur. Məhkəmə iclası vaxtı, bəlkə də, hazırlanmış girişdən daha uğurlu girişin tapılması mümkün olur, lakin giriş əvvəlcədən ətraflı düşünmək vacibdir.

Giriş həmişə qısa və yığcam olur. Bu nitqin uğurlu başlanmasının mütləq şərtidir. Hətta uğurlu düşünülmüş giriş uzatmaq lazım deyil. İlk cümlələrin mənası dinləyicilərə dərhal çatmalıdır. Ümumiyyətlə, uzun, dolaşq cümlələrin istifadə olunmamalıdır. Onlar girişdə xüsusilə yolverilməzdir. Çünki nitqin əsas məzmunu bu cür başlanğıca uyğun gəlməyə bilər. Məhkəmə qarşısında qoyulmuş məqsədlər artıq bildiyimiz kimi, yalnız diqqətin təmin olduğu halda nail oluna bilərlər. Giriş zamanı auditoriyanın qazanılmış diqqətini bütün nitq boyu saxlamaq lazımdır. Diqqətin möhkəmliyi bir çox halda natiqin auditoriyaya arxasınca aparması üçün planlaşdırılan nitqin əsas hissəsinin qurulmasından asılıdır. Bu yalnız o vaxt mümkündür ki, nitqin əsas hissəsinin məntiqli quruluşu son dərəcə aydın olsun və bir vəziyyətə o biri vəziyyətlə nəticələnsin.

İşin, ittiham epizodlarının çox sayda sübut və vəziyyətləri təhlil edilən geniş nitqdə nitqin əsas hissəsinin şərh edilməsi proqramını tərtib etmək lazımdır. Proqramda ən vacib olanı dinləyicilər tərəfindən asan yadda qalan məsələ və sualların aydın və dəqiq şəkildə qoyuluşudur. Məhkəmə nitqinin proqramı natiqin niyyətlərinin araşdırılması, ittiham və ya müdafiənin inkişafı (gedişi) zamanı onun gedəcəyi yolun [2, s.129] qısa şəkil-

də qeyd edilməsini təşkil edir. Məhkəmə nitqinin əsas məzmunu, əsası, işin faktiki vəziyyətlərinin şərh edilməsi, sübutların təhlil və qiymətləndirilməsidir. Dövlət ittihamçısı və vəkil iş üzrə fikirlərini müəyyən edilmiş məhkəmə istintaqının faktlarına əsasən söyləyirlər. Məhkəmə nitqində vəziyyətlər cinayət tərkibini əmələ gətirən və məhkəmə istintaqı gedişində müəyyən edilmiş hərəkət və faktların xronoloji, sistemativ və qarışıq hekayə etmə formasında şərh edilir. Konkret iş üzrə daha məqsəduyğun və effektiv olan üsula üstünlük verilir. Sistemativ üsulda cinayətin törədilməsi anı həqiqi ardıcılıqla şərh edilir. Xronoloji üsulda natiqin işi istintaq və məhkəmə prosesində onların müəyyən olduğu kimi, şərh edir. Nitqin qarışıq üsulunda hər bir epizod üzrə müəyyən faktların hansı sübutlarla təsdiq olunduğu qeyd edilir, sonra isə həmin sübutlar təhlil edilir. Sübutların qiymətləndirilməsindən sonra müəyyən faktların həmin epizod üzrə sübuta yetirilib-yetirilmədiyinə dair nəticə çıxarılır. Sonra o biri epizoda keçirlər və s. Sübutların təhlilinin və qiymətləndirilməsinin sonunda hansı faktların sübuta yetirildiyi və ittihamda onların hansının müdafiəsi tələb olunduğu, hansıların istisna edilməsi, hansıların dəyişdirilməsi müəyyən edilir. İttihamın fabulası aydın və açıq ifadə edilir ki, bu da cinayətin kvalifikasiyasının düzgün müəyyən edilməsinə imkan verir. Bütün müəyyən edilmiş və sübuta yetirilmiş faktlar mütləq təqsirləndirilən şəxsin cinayət hərəkətlərinin hüquqi qiymətləndirmə ilə məntiqi cəhətdən əlaqələndirilir.

Məhkəmə natiqinə iş üzrə bütün müəyyən edilmiş şəraitləri sadalamağa ehtiyac yoxdur.

Məhkəmə nitqinin əsas hissəsində mərkəzi yeri arqumentasiya və sübutlardan istifadə tutur ki, bu da məhkəmə natiqindən məntiq qanunlarına yaxşı bələd olmağı və onlardan istifadə etmək bacarığını tələb edir.

Məhkəmə natiqi məntiqin aşağıdakı qanunlarını bilməli və tətbiq etməlidir:

1. istənilən fikrin müəyyən, möhkəm və tam olaraq konkret məzmunu malik olmasını tələb edən *əyniyyət (bərabərlik) qanunu*. Mühakimə prosesində onun başqa fikirlərlə əvəz edilməsi yol verilməzdir;

2. eyni suala, eyni vaxtda, eyni mənada “bəli”

və “xeyr” cavabının verilməsini qadağan edən *ziddiyyət qanunu*. Anlayışlar, mülahizələr, nəticə çıxarmalar (qənaətlər) ziddiyyət təşkil etməməlidir;

3. həqiqətin axtarılmasında istiqaməti göstərən *xaric edilmiş üçüncünün qanunu*. Bir-birinə zidd olan iki mülahizənin doğru olmasının etiraf edilməsindən boyun qaçırmaq və onların arasında orta mövqeyini axtarmaq olmaz;

4. məntiqi düşüncənin ən vacib xüsusiyyətini, yəni əsaslılığı təsdiq edən *kifayət əsas qanunu*. Hər düzgün fikir doğruluğu təcrübə ilə sübut olunmuş digərlərlə əsaslandırılmalıdır.

Natiqin nitqi müəyyən edilmiş, ardıcıl, əsaslandırılmış olmalıdır. Yalnız məntiq qaydalarına riayət edərək natiq düzgün nəticə çıxarda bilər.

Natiq öz fikrinin əsaslandırılmasını bacarmalıdır. Bunsuz hər hansı fəaliyyəti ağıllıdır, çünki sübutlar bizim mühakimələrimizin inandırıcı olmasının əsasını təşkil edir. Məhkəmədə natiq tərəfindən hər bir irəli sürülən mövqe sübutlarla təsdiq edilməlidir.

Hər hansı sübut məntiqi üsul kimi bir-birindən əlaqəli olan üç elementdən əmələ gəlir: tezis, dəlillər (arqumentlər) və sübuta yetirmə (nümayiş etdirmə). Tezis – doğruluğu sübut edilməli fikir və ya mövqedir. O, doğru, aydın və dəqiq ifadə edilmiş, özündə məntiqi ziddiyyətdən ibarət olmamalı, sübuta yetirmənin bütün gedişi zamanı eyni olaraq qalmalıdır. Dəlillər (arqumentlər, əsaslar, sübutlar) – doğruluğu artıq yoxlanılmış, sübut edilmiş fikir və ya vəziyyətlərdir. Dəlillər tezislər kimi, müəyyən tezis üçün doğru və kifayətedici olmalıdır. Belə ki, onların doğruluğu tezisdən asılı olmayaraq sübut edilməlidir. Dəlillər məhkəmədə yalnız o vaxt yerli (yerinə düşən) olur ki, onlar məhkəmə istintaqı faktlarından götürülmüş olsun. Ən güclü və təkzibedilməz dəlil tezisə aidiyyəti olan faktlar məcmusudur. Sübut etmə üsulu (nümayişi) – dəlil və tezis arasında məntiqi əlaqə forması, köməyi ilə tezis və arqument arasında əlaqə müəyyən edilən (göstərilən) sübut etmə prosesidir. Nümayiş sübut edir ki, tezis vacib olaraq dəlillərlə əsaslandırılır və bu səbəbdən də həqiqidir. Nümayiş induksiya, deduksiya və analogiya (oxşayış) formasında həyata keçirilir. Açıq-aşkar nitqdə nümayiş mümkün qədər sadə və qısa olmalıdır.

Məhkəmədə məhkəmə nitqinin mövzusunun bütün elementləri asan və aydın olmalıdır. Məhkəmə nitqinin əsas hissəsində məhkəmə nətiqinin diqqəti prosessual sübutlar üzərində cəmlənir. Bütün hallarda, istənilən iş üzrə nitq planına iş üzrə sübutların təhlili və qiymətləndirilməsi daxil edilir. Sübutlar dəqiq bölünməlidir: bəziləri cinayət hadisəsini, digərləri cinayətin konkret tərkibini, üçüncülər ittihamın ayrı-ayrı epizodlarını, dördüncülər – təqsirləndirilən şəxsin və zərər çəkmiş şəxsin xasiyyətnaməsini və s. təsdiq edir və ya təkzib edir. Sübutların təhlili qaydası iş üzrə tutulan mövqedən asılıdır. Nitqdə sübutları faktiki məlumatlar əsasında qruplaşdırmaq daha düzgündür.

Nitqdə sübutların yerləşdirilməsi zamanı növbəti vəziyyət nəzərə alınır. Psixoloqların müəyyən etdiyi kimi, yaxşı mənimsənilən və yadda qalan məlumat məhz ardıcıl şərh edilən hadisə və ya faktların əvvəlində və ya sonunda söylənilən məlumatdır. Burada, həmçinin aşağıdakılar nəzərə alınmalıdır: əgər auditoriya nitqin mövzusunun xəbərdardır və şərh edilən problemlərdən dərindən maraqlıdırsa (necə ki məhkəmə nitqinə xasdır), bu zaman ən az vacib məna kəsb edəndən daha vacib olan arqumentlərə getmək daha üstün tutulur. Bunlarla nitqdə dinamika hissi yaranır. Məhkəmə nitqində ən güclü sübutlar axırıncı növbədə gətirilməlidir. Əsas hissədə ayrı prosessual sübutların istifadə olunması haqqında biz məhkəmə nitqlərinin məzmununa həsr olunmuş fəsillərdə söhbət açacağıq.

Məhkəmə nitqində sübut etmə aşağıdakı üsullarla həyata keçirilir:

1. *Sübutların təhlili və qiymətləndirilməsi.* Hər sübut ayrı-ayrılıqda təhlil edilir, yəni onun tərkibində məhz işə aidiyyəti olan faktiki məlumatlar müəyyən edilir. Sübutun formalarının qanunun tələblərinə uyğunluğu yoxlanılır. Başqa sözlə, təhlil nəticəsində sübutun nisbətlik və mümkünlük xüsusiyyətlərinə malik olması haqqında nəticə çıxarılır. Sübutların qiymətləndirilməsi bir-biri ilə tutuşdurulması ilə həyata keçirilir, belə ki, bu birilərin həqiqi olduğunu, digərlərin şübhəli olduğunu, üçüncülərin ziddiyyət təşkil etdiyini və şübhəli olduğunu müəyyən etməyə imkan verir.

2. *Məntiqi dəlillərin gətirilməsi.* Bu qisimdə həqiqi

qi sübutlarda olan həm faktiki məlumatlar, həm də məntiqdən istifadə etməklə mülahizələr çıxış edə bilər. 3. *Məhkəmə nitqinin hər bir tezisinin və onun son nəticələrinin əsaslandırılması.* Öz nitqində natiq iş üzrə bütün sübutları sistemləşdirir. Məsələn, əgər o, məhkəmədən təqsirləndirilən şəxsin hərəkətlərinin başqa səmtə yönəldilməsini istəyirsə, onda öz tərəfindən təklif edilən cinayət tərkibinin, məsələn, obyekt, obyektiv tərəfin, subyekt, subyektiv tərəfin ayrı-ayrı elementlərini təsdiq edən sübut və konkret faktiki məlumatları göstərir. Bundan sonra təqsirləndirilən şəxsin hərəkətlərinin Cinayət Məcəlləsinin digər maddəsinə dəyişdirilməsi zərurəti haqqında nəticə çıxarılır. Təqsiri yumşaldan və ağırlaşdıran hallar məhkəmə nitqində həmçinin əsaslandırılmalıdır. Onların sadəcə sadalanması ilə məhdudlaşmaq olmaz, necə ki, bu təcrübədə tez-tez edilir.

Əsas hissənin şərh edilməsi bir neçə üsulla mümkündür. Natiq məhkəmə nitqinin bu hissəsinin məntiqi təşkil edilməsi zamanı deduktiv və induktiv üsulları, analogiya üsulunu tətbiq edir. Bundan əlavə, aşağıdakı üsullardan istifadə edilir: konsentrik (ümumi mərkəzli) üsul (iş üzrə əsas nəticə ətrafında nitqin tərkibi qurulduqda: özünün mövqeyi daim mülahizələr mərkəzində saxlanılır və natiq həmişə ona qayıdır); mərhələli üsul mövqeyin ardıcıl şərh edilməsi üçün nəzərə alınıb (natiq elə bil ki, məhkəmə auditoriyasını özünün əsas nəticəsinə gətirir; bu üsul məhkəmə nitqində daha effektiv görünür); tarixi (xronoloji) üsul, yəni cinayət hadisələri törədildiyi ardıcılıqda şərh edilir; məkani üsul natiqə cinayət hadisələrinin bütün faktları və hadisələrinin əyani surətdə, yəni onların dinamikasında ötürülməsinə imkan verir.

Məhkəmə nitqində bir neçə üsuldən eyni vaxtda istifadə etmək olar. Üsulu seçərkən, ilk növbədə, nitqin məqsədi nəzərə alınır. Yaxşı o üsuldür ki, məhkəmənin və digər dinləyicilərin məhkəmə nətiqinin qənaətlərinin düzgün olmasında inandırılmasına imkan versin [2, s.135]. Təcrübə göstərir ki, prokuror (dövlət ittihamçısı) və vəkillər öz çıxışlarının orta hissəsinin şərh edilməsi zamanı xronoloji üsulu tətbiq edirlər, baxmayaraq ki, ittiham və müdafiə strategiyası nöqtəyi-nəzərdən bəzi nitqlər üzrə konsentrik və mərhələli üsulun

tətbiq edilməsi daha məqsədəuyğundur.

Nəticə (xülasə) qısa, aydın və ifadəli, yəni natiqin əsas fikrinin hamı üçün bəlli olduğu şəkildə olmalıdır. Xülasə məhkəmə nitqinin axıncı hissəsidir, onda son nəticələr çıxarılır və natiqin məhkəmədən ricaları söylənir. Xülasədə məhkəmə natiqi öz mövqeyini yığcam, cəmlənmiş şəkildə çatdırmalıdır: xülasə dinləyicilərə çıxış edən əsas fikrini daha çox dolğun şəkildə çatdıran sözlərlə ifadə edilir. A.F.Koni yazmışdır: “Nitqin sonu onu tamamlamalıdır, yəni başlanğıcla əlaqələndirməlidir”. Nitq cəsarətlə başladığı kimi də bitirilməlidir. Giriş kimi xülasə də əvvəlcədən işlənib hazırlanır, lakin təbii şəkildə, yanlış pafosuz səsləndirilməlidir. Giriş kimi, o da məhkəmə iclası gedişində dəyişdirilə bilər. A.F.Koninin nitqindən: “İttihamı bitirərək, mən təkrar etməyə bilmərəm ki, indi olduğu kimi bu iş özünün həll edilməsi üçün əqlin və vicdanın çoxlu çalışmaları tələb edəcək. Lakin mən əminəm ki, siz vəzifələrin çətinliyi qarşısında ittiham hakimliyinin geri çəkildiyi kimi geri çəkməyəcəksiniz, lakin elə ola bilər ki, onu başqa cür həll edəsiniz. Mən hesab edirəm ki, təqsirləndirilən şəxs dəhşətli bir hərəkət edib, hesab edirəm ki, özünün fağır və təqsirli olmayan həyat yoldaşı üzərində amansız və ədalətsiz hökmü qət edərək, onu bütün sərtliklə həyata keçirmişdir. Əgər siz, cənab andlılar, zaldan mənim etdiyim mühakiməni çıxarsanız və əgər mənim dəlillərim sizdə bu mühakiməni təsdiqləsə, onda, fikrimcə, gec olmadan, bir neçə saatdan sonra təqsirləndirilən şəxs sizin dilinizdən

daha az sərt, lakin şübhəsiz ki, daha ədalətli hökmü eşidəcək” [4, s.47].

Plan hər bir iş üzrə vacibdir, onsuz yaxşı nitq söyləmək olmaz. Natiqin sərəncamında bir çox faktlar, sübutlar, fikirlər, ideyalar olduqda planın əhəmiyyəti artır, çünki bu halda hakimlər tərəfindən məhkəmə natiqinin mövqeyinin başa düşülməsini asanlaşdıran nitq materialının dəqiq məntiqi təşkil edilməsi xüsusən vacibdir. Natiq ustalıqı diri və vasitəsiz olan yaradıcılıqdır. İstedadlı natiq heç vaxt əzbər öyrənilmiş ibarələrlə danışmayacaq [2, s.137].

Əlbəttə, improvizasiya nitqin yaradıcılıq xüsusiyyətini, onun təsirliliyini, dinamizmini gücləndirir, natiq zirəkliyini və s. aşkara çıxardır. Bunların hamısı dinləyiciləri natiqə olduqca yaxınlaşdırır, lakin improvizasiya natiqi məhkəmə nitqinin əsas məzmunundan, əsas mövzudan qırağa apara bildiyi üçün təhlükəlidir. Ona görə də improvizasiya özü məqsəd ola bilməz, “bəzək”, xarici effekt vəzifəsinin daşıya bilməz. Beləliklə, nitq mütləq əvvəlcədən planlaşdırılmalıdır, nitqin mətninin yazılıb-yazılmamasını isə natiq özü düşünür. Hər şey hazırlıqdan, təcrübədən, natiqin qabiliyyətindən, işin xasiyyəti və tərkibindən həcmindən asılıdır. Lakin istənilən halda natiq özünü nitqə hazırlamalıdır, öz çıxışını düşünməlidir. Yüksək peşəkarlıq, iş materiallarına, qanunlara mükəmməl (nöqsansız) bələd olma məhkəmə müzakirələrində çıxışa uğurlu hazırlaşmaq üçün kömək edir [5, s.45].

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. Babayev A. Azərbaycan dili və nitq mədəniyyəti (Ali məktəblər üçün dərslik). “Gənclik” nəşriyyatı, Bakı, 2017, 572 səh.
2. Ərəstun Hacı Əliyər oğlu Qasimov. Məhkəmə nitq və mübahisələr mədəniyyəti. Bakı: “Bakı Universiteti Nəşriyyatı”, 2019, 380 s.
3. Ərəstun Hacı Əliyər oğlu Qasimov. Məhkəmə nitq və mübahisələr mədəniyyəti. Bakı: “Zərdabi LTD” MMC, 2014, 520 səh
4. Əsgərov Z. Konstitusiya hüququ. Dərs vəsaiti. Bakı, BDU nəşriyyatı, 2002.
5. Александров Д.Н. Основы ораторского мастерства, или В погоне за Цицероном: Учеб. пособие. М., 2003.
6. Бойков А.Д. Этика профессиональной защиты по уголовным делам. М., 1978.

Айнур САФАРЛИ

КОММУНИКАТИВНЫЙ АСПЕКТ СУДЕБНОЙ РЕЧИ И ЕЁ ПЛАНИРОВАНИЕ**РЕЗЮМЕ**

Суд защищает общечеловеческие ценности - жизнь, здоровье, честь, достоинство, социально-экономические, политические и другие права личности. Оратор, который готовится выступить в суде должен выразить свои мысли наиболее подходящим, точным и выразительным образом. Как и в любой речи, речь суда основана на внимательном подходе к слову. Речь спикера суда - это форма публичного выступления. Спикер суда должен изложить результаты дела, прокомментировать выступление другой стороны и разъяснить суть дела общественности, особенно слушатели судебного процесса по уголовным, гражданским и административным делам. Поэтому его речь должна быть насыщенной, обоснованной и ясной. Подготовка к выступлению в суде начинается с разработки материалов дела. Каким бы ясным ни был случай, с ним нужно внимательно знакомиться. Изучение каждого дела важно для определения того, что будет рассматриваться в суде и соответствует ли результат обвинительного заключения материалам дела.

Ключевые слова: речь, судебная речь, речевой аспект, планирование речи

Aynur SAFARLI

THE COMMUNICATIVE ASPECT OF COURTROOM SPEECH AND ITS PLANNING**SUMMARY**

The court protects universal values - the life, health, honor, dignity, socio-economic, political and other rights of the individual. A speaker who is preparing to speak in court must try to express his thoughts in the most appropriate, accurate, and expressive way. As with any speech, court speech is based on a careful approach to the word. The speech of a court speaker is a form of public speech. The speaker shall state the results of the case, comment on the speech of the other party, and explain the essence of the case to the public, especially to the court, sitting in the courtroom for criminal, civil, and administrative proceedings. Therefore, his speech should be rich, well-founded and clear. Preparation for the court speech begins with the development of case materials. No matter how clear the case, it is important to get acquainted with it. Examination of each case file is important to determine what will be examined in court and whether the outcome of the indictment is consistent with the case file.

Keywords: speech, court speech, speech aspect, speech planning

Nigar HƏŞİMLİ

Azərbaycan Respublikası Daxili İşlər Nazirliyinin
Polis Akademiyasının Şəxsi heyətlə iş
üzrə şöbəsinin kiçik inspektoru,
polis serjantı
e-mail: nigarhesimli1@gmail.com
<https://doi.org/10.62130/LQVX8154>

POLİS ƏMƏKDAŞLARINDA EMOSİONAL TÜKƏNMƏ (BURNOUT) VƏ ONUN QARŞISININ ALINMASI YOLLARI

XÜLASƏ

Bu məqalədə polis əməkdaşlarında emosional tükənmənin mexanizmləri nəzəri və empirik çərçivədə təhlil edilmişdir. Tükənməyə fərdi, təşkilati və sosial faktorlar təsir edir. Emosional tükənmənin qarşısının alınması yalnız fərdi müdaxilələrdən deyil, həm də təşkilati dəstək və resurs (özünəinam, özünütənzimləmə) emosiyaları idarəetmə bacarığı, peşəkar psixoloji dəstək və məsləhət xidməti, iş yükünün ədalətli bölüşdürülməsi, iş və istirahət balansını qorumağa imkan verən çevik qrafiklər, stresin idarə olunması və mübarizə bacarıqlarına dair təlimlər, əməkdaşların motivasiyasını artıran sosial və maliyyə təşviqləri, həmçinin təhlükəsiz və sağlam iş mühiti təminatı ilə mümkündür. Effektiv strategiyalardan stresin idarəsi, şüurlu fərqləndik (mindfulness) təlimləri, həmkar dəstəyi və iş-ailə balansının qorunmasını əhatə edir.

Açar sözlər: polis əməkdaşları, emosional tükənmə, “burnout”, stres idarəsi, psixoloji rifah, iş-ailə balansı, təşkilati dəstək

Polis əməkdaşları cəmiyyətin təhlükəsizliyini təmin edən əsas qruplardandır və onların fəaliyyəti yüksək məsuliyyət, diqqət və fiziki hazırlıq tələb edir. Polis əməkdaşları tez-tez travmatik hadisələr, həyat və təhlükəsizlik riskləri, ictimai və təşkilati basqılarla üzləşirlər ki, bu da onların emosional və psixoloji potensiallarını xroniki olaraq sınağa çəkir. Uzunmüddətli stres və davamlı emosional yük əməkdaşlarda emosional tükənmə fenomeninin formalaşmasına gətirib çıxarır. Emosional tükənmə (burnout) – uzunmüddətli peşə stresinin nəticəsi olaraq yaranan, emosional ehtiyatların boşalması, işə qarşı laqeydlilik və peşəkar effektivliyin azalması ilə xarakterizə olunan psixoloji sindromdur. Emosional tükənmə yalnız fərdi səviyyədə psixoloji və fizioloji problemlər yaratmır, həm də işin effektivliyinə, peşəkar performansına və təşkilati dayanıqlığa mənfi təsir göstərir. Son onilliklərdə aparılan elmi tədqiqatlar polis əməkdaşlarında emosional tükənmənin səbəblərini,

mexanizmlərini və aradan qaldırma yollarını multidisiplinar yanaşmalar vasitəsilə öyrənmişdir ki, bu da həm fərdi, həm də təşkilati müdaxilələrin zəruriliyini ortaya qoyur.

Tükənmə sindromu termini 1976-cı ildə amerikalı psixoloq K.Maslaç tərəfindən işlənmişdir. O, sindromu üç kriterə görə təyin etmişdi: emosional tükənmə, depersonalizasiya və səmərəsizlik. Tükənmənin simptomları aşağıdakı şəkildə özünü biruzə verir:

Fiziki əlamətlər: çox vaxt yorğunluq, boşluq hissi, immunitetin aşağı düşməsi və davamlı pis əhval-ruhiyyə, tez-tez baş, əzələ və bel nahiyələrində ağrı, iştah və yuxu vərdişlərinin pozulması, nəfəs almada çətinlik və nəfəs darlığı, ürəkbulanma, başgicəllənmə, həddindən artıq tərləmə, titrəmə, arterial təzyiqin yüksəlməsi və s.

Emosional əlamətlər və simptomları: heç bir hissin olmaması, özünə inamsızlıq, çarəsizlik, təklilik, motivasiya itkisi, tez-tez mənfi düşüncələr, və

zifənin icra edilməməsi hissi, çarəsizlik və frustra-siya, məyusluq, ümitsizlik, aqresivlik, təşviş, irra-sional narahatlığın artması, konsentrasiyanın ol-maması və s.

Davranış əlamətləri və simptomları: məsuli-yətdən qaçmaq, özünü ətraf mühitdən təcrid et-mək, təlaş, uzun müddətə məqsədə nail olmamaq, özü və başqaları haqqında xəyal qırıqlığı, işdən yayınmalar, iş yerinə gec gəlib tez tərək etmə, iş vaxtlarında yorğunluq və işi dayandırmaq tərək etmə arzusu, yeməyə qarşı etinatsızlıq, fiziki fəaliyyətin az olması, tütün, spirt, narkotik maddələrə maraq, impulsiv emosional davranış və s. [6, s.386-387]

Polis peşəsi yüksək risk və stres faktorları ilə xarakterizə olunan peşə sahəsi kimi diqqət çəkir. Əməkdaşlar həm kəskin travmatik hadisələrlə: qə-zalar, zorakılıq aktları, ölüm halları və digər kritik insidentlər, həm də uzunmüddətli və davamlı yük-sək iş tələbləri, qeyri-müntəzəm növbələr, idarəet-mə təzyiqləri və təşkilati yük altında fəaliyyət gös-tərirlər. Bu iki amil “təcili (akut) stres” və “xroniki iş yükü” bir-birinə qarşılıqlı təsir edərək əməkdaş-ların emosional resurslarını davamlı şəkildə tükə-dir və uzun müddət üçün burnout (emosional tükə-nmə) vəziyyətinə gətirə bilər [3, s.22-23].

“Burnout” fenomeninin polis əməkdaşları ara-sında öyrənilməsi sahəsində ən çox istifadə olunan elmi alətlər Maslach Burnout Inventory (Maslaç emosional tükənmə anketi) və Copenhagen Burnout Inventory (Kopenhagen emosional tükənmə anketi) kimi standart ölçü vasitələridir. Maslach emo-sional tükənmə anketi emosional tükənmə və peşəkar uğursuzluq hissələrini ayrı-ayrılıqda qiymətlən-dirərək əməkdaşın peşə fəaliyyətinə münasibətini və psixoloji vəziyyətini ətraflı analiz etməyə imkan verir [1, s.14-17]. Kopenhagen emosional tükənmə anketi isə fərdi, işlə bağlı və müştəriyönümlü bur-nout komponentlərini ölçməklə əlavə perspektiv tə-min edir. Bu alətlər vasitəsilə aparılan empirik tədqiqatlar göstərir ki, polis nümunələrində emosional tükənmə əhəmiyyətli səviyyədə yayılıb və əməkdaşların iş performansını, peşəkar motivasiyası və şəxsi rifahı üçün ciddi nəticələrə malikdir [10, s.99-113]. Tədqiqatlar göstərir ki, yüksək səviyyəli emo-sional tükənmə yalnız əməkdaşın psixoloji sağlam-lığını deyil, həm də təşkilati nəticələrə əhəmiyyətli dərəcədə təsir edir. Tükənmişlik əməkdaşların işə

bağlılığını zəiflədir, səhv qərarların qəbul edil-mə ehtimalını artırır və uzunmüddətli dövrdə işdən ay-rılma və məzuniyyətlərin sayını yüksəldir. Bundan əlavə, tükənmə əməkdaşların şəxsi həyatına da mənfi təsir göstərərək ailə və sosial münasibətlərdə gərginlik yaradır, fiziki sağlamlıq problemləri və yuxu pozuntularına yol açır. Son onilliklərdə aparı-lan tədqiqatlar polis əməkdaşları arasında burnou-tun yayılmasının yalnız fərdi səviyyədə deyil, həm də təşkilati və sosial mühitlə bağlı olduğunu göstə-rir. Bu, burnout fenomeninin polis xidmətində stra-teji və uzunmüddətli müdaxilə tələb edən ciddi bir problem olduğunu vurğulayır [8, s.56-60].

“Burnout”un formalaşma mexanizmlərini izah etmək üçün xarici ədəbiyyatlarda əsasən iki yanaş-ma qeyd olunur:

1) Bakker və Demeroutinin Job Demands-Re-sources (İş tələbləri-resurslar) modeli və Conser-vation of Resources (Resursların qorunması) nəzə-riyyəsi polis əməkdaşlarında burnout prosesini izah etmək üçün geniş istifadə olunur. JD-R mo-delinə görə, yüksək iş tələbləri və məhdud iş re-sursları, iş avadanlıqları, sosial dəstək, işə nəzarət, işdə mənalı hiss arasındakı balans pozulduqda tükə-nmə baş verir. JD-R modelinin iş tələbləri hissə-sində uzun iş saatları, qeyri-müntəzəm növbələr, yüksək iş yükü, travmatik hadisələr, ictimai basqı və məhkəmə prosesi stresinin olması, həmçinin iş resursları hissəsində isə həmkar dəstəyi, idarəet-mənin ədalətli olması, emosional dəstək, ixtisasar-tırma və resursların təmin olunması aiddir. JD-R modelinə görə, tələblər xroniki olaraq resurslardan çox olduqda işçi enerji drenajı yaşayır: əvvəlcə fi-ziki və emosional enerji azalır, sonra işçi məsafə saxlayır, nəticədə peşəkar effektivlik düşür.

2) Stevan E. Hobfollun resursların qorunması və tükənmə spirali (COR) nəzəriyyəsi deyir ki, in-san psixoloji, sosial, maddi və zaman resurslarını qorumağa çalışır. Çünki insan resursları (enerji, sosial dəstək, psixoloji dözümlülük) məhduddur və resurslar tükəndikcə şəxsin stressə adaptasiya qabiliyyəti azalır və burnout ehtimalı artır. Polis kontekstində bu mexanizmlər bir-birilə üst-üstə düşür. Təkrarlanan travmatik ekspozisiya və uzun növbələr iş resurslarını sürətlə sovrur, zəif təşki-lati dəstək isə onların yenilənməsini çətinləşdirir. Bu modellər empirik tədqiqatlarda müşahidə olu-

nan əlaqələri, məsələn, iş tələbləri ilə “burnout” arasındakı müsbət korrelyasiya, iş resurslarının müdafiəedici rolunu yaxşı izah edir. Polis əməkdaşlarında hər növbədə yüksək stres resurs sərfini artırır, travmatik hadisələr resursların qaçılmaz itkisinə səbəb olur və zəif dəstək və ya yüksək stiqma resursların bərpasını çətinləşdirir. Resurs itkisi resurs qazanmaq imkanlarını da azaldır, bu da resurs itkisi spiralına gətirir. Nəticədə əməkdaş tükənmə riskinə girir [4, s.309-328].

Emosional tükənmə yalnız psixoloji deyil, həm də bioloji səviyyədə ciddi nəticələrə səbəb olur. Belə ki, xroniki iş tələbləri və travmalar hipotalamo-hipofiz-adrenal (HPA) oxunun davamlı aktivləşməsinə səbəb olur. Bu da kortizol səviyyəsində disbalans (ya həddən artıq yüksək, ya da tərsinə basdırılmış) yarada bilər. Tədqiqatlarda polis əməkdaşlarında uzunmüddətli stresin yuxu pozuntuları, hipertoniya, immun sistem zəifliyi və emosional stabilliyin azalması ilə assosiasiyaları göstərilir. Bioloji səviyyədəki bu disbalans emosional tükənməni artıran fizioloji proseslərin formalaşmasına səbəb olur. [2, s.34-37].

Psixoloji cəhətdən emosional tükənmə yaradan faktorlardan biri sekondar travmatik stressdir (Secondary Traumatic Stress STS). Polis əməkdaşları tez-tez başqalarının ağır travmalarına şahid olur. Bu, posttravmatik stresin yüngül forması kimi sekondar travmatik stres yarada bilər. Sekondar travmatik stres empatiya və emosional rezonansla bağlıdır: əməkdaş çoxlu travma hekayəsi ilə təmasda olduqca emosional resursları azalır və müdafiə mexanizmi kimi hissizlənmə (depersonalizasiya) inkişaf edə bilər [3, s.284-285].

“Burnout”un formalaşmasına həm iş mühitindəki təşkilati-stiqmatik amillər, həm də əməkdaşların koqnitiv və emosional tənzimləmə üsulları təsir göstərir. Təşkilati mədəniyyət və stiqma mexanizmləri dedikdə, iş yerində “psixi sağlamlıq zəiflikdir” mədəniyyəti mövcuddursa, əməkdaşların stressi bölüşməkdən çəkinərək özlərini ifadə edə bilməməkləri nəzərdə tutulur ki, nəticədə: emosional yük daxildə yığılır, yardım axtarışı gecikir, həmçinin problemlər xronikləşir və tükənmə dərinləşir. Koqnitiv və emosional tənzimləmə mexanizmlərinə isə adaptiv coping (adaptiv qarşılaşma) strategiyaları (məsələn: sosial dəstək axtarma, problem həllətmə) olan əməkdaşların tələbləri da-

ha yaxşı qarşılması aiddir. Maladaptiv strategiyalar (alkoqol istifadəsi, emosiyaları sıxışdırma, izolyasiya) isə resurs itkisini sürətləndirir. Bu, fərdi səviyyədə mexanizmin təcrübədən asılı olmasına gətirir: eyni stressor fərqli insanlar üçün fərqli nəticə doğurur [5, s.128-132].

Polis əməkdaşlarında emosional tükənmənin formalaşması yalnız işin ağır şərtləri ilə deyil, həm də müxtəlif psixoloji və sosial mexanizmlərin qarşılıqlı təsiri ilə izah olunur. Şəxs-mühit uyğunluğu nəzəriyyəsinə (Kaplan, 1987) görə əməkdaşın bacarıq və dəyərləri ilə iş mühitinin tələbləri arasında uyğunsuzluq olduqda stres və emosional tükənmə riski artır. Bu xüsusilə yüksək empatiya qabiliyyəti olan əməkdaşların travmatik və sərt idarə olunan mühitlərdə işlədiyi hallarda özünü daha kəskin göstərir. Arlie Hochschild-ın emosional əmək nəzəriyyəsinə əsasən (1983) polis əməkdaşları çox vaxt da xildəki qorxu və qəzəb hissələrini sıxışdıraraq soyuqqanlı və nəzarətli görünməyə məcbur olduqları üçün real hissələri ilə nümayiş etdirməli olduqları emosiyalar arasında uyğunsuzluq yaranır və bu emosional dissonans uzunmüddətli stressi tükənməni gücləndirir [7, s.248-267].

Psixanalitik yanaşmaya görə polis əməkdaşlarında emosional tükənmə yalnız xarici stressorların deyil, həm də daxili psixodinamik proseslərin və müdafiə mexanizmlərinin nəticəsidir. Travmatik təcrübələrin və yüksək emosional yüklü situasiyaların təkrarlanması əməkdaşlarda hissələrin basdırılması, intellektuallaşdırma və emosional uzaqlaşma kimi müdafiə mexanizmlərinin güclənməsinə səbəb olur ki, bu da qısamüddətli adaptasiya yaratsa da, uzunmüddətli perspektivdə empatiyanın azalmasına, emosional resursların tükənməsinə gətirib çıxarır. Müasir obyekt münasibətləri nəzəriyyəsi göstərir ki, polis rolu qoruyucu və cəzalandırıcı obrazların birləşməsindən ibarət olduğuna görə əməkdaşın daxili identifikasiyaları və ziddiyyətli hissələri aktivləşir, bu isə iç konfliktləri dərinləşdirərək tükənmə simptomlarını gücləndirir. Menzies-Lyth-in təsvir etdiyi təşkilat psixanalizi yanaşması da göstərir ki, bürokratik strukturlar və sərt prosedurlar əməkdaşların narahatlığını idarə etmək üçün kollektiv müdafiə mexanizmləri rolunu oynasa da, həddindən artıq olduqda emosional tükənməni artırır. Bununla yanaşı, əməkdaşların real hissələrini ifadə etməsinə qoyulan məhdudiyətlər, yəni xidmətdə soyuqqanlı və neytral görünmək zərurəti, daxili emosiyalarla

xaricə göstərilən davranış arasındakı uyğunsuzluğu gücləndirir və emosional dissonansı dərinləşdirir [13, s.539-556].

Ümumiyyətlə, işin intensivliyi və emosional ağırlığı ailə və şəxsi həyatın harmoniyasını pozur, iş-ailə münasibətini artırır, bu isə əməkdaşların emosional resurslarını daha da azaldaraq tükənmənin inkişafını sürətləndirir. Bütün bu mexanizmlər birlikdə göstərir ki, polis əməkdaşlarında emosional tükənmə sadəcə işin çətinliyi deyil, həm də struktur uyğunsuzluq, emosional əmək tələbləri, sosial mübadilədə balansın pozulması, bioloji adaptasiya yükü və həyat kontekstindəki gərginliklərin birgə təsirinin nəticəsidir [11, s.1-15].

Qeyd olunan halların qarşısının alınmasının bir sıra yolları vardır. Onlardan həmkar dəstəyi sistemləri əməkdaşların iş yerində yaşadıkları gərginliyi paylaşmalarına, stiqma ilə mübarizə aparmalarına və yardım axtarmağa daha açıq olmalarına şərait yaradır. Beləliklə, emosional yükün tənzimlənməsini gücləndirir. Təşkilati səviyyədə isə iş yükünün ədalətli bölünməsi, növbələrin optimallaşdırılması, resursların təmin edilməsi, rəhbərlərin psixoloji sağlamlıq biliklərinin artırılması və açıq, dəstəkləyici iş mühiti yaradılması kritik əhəmiyyət daşıyır [9, s.192-207].

Müdaxilələrin davamlılığı üçün təşkilati mədəniyyətin psixoloji sağlamlıq yönümlü olması və əməkdaşların stres və emosional tükənmə barədə məlumatlandırılması vacibdir. Bundan əlavə, iş-ailə balansının qorunması, istirahət və bərpa mexanizmlərinin təmin olunması, fizioloji sağlamlığın qorunmasına yönəlmiş tədbirlər (məsələn, yuxu keyfiyyətinə nəzarət, fiziki fəaliyyət imkanları) emosional tükənmənin azalmasına və əməkdaşların adaptasiya

potensialının bərpasına xidmət edir.

Beləliklə, effektiv müdaxilə yalnız fərdi və terapevtik yanaşmalardan ibarət deyil, həm də struktur və təşkilati dəyişikliklərin inteqrasiyasını tələb edən kompleks yanaşma olmalıdır. Bütün nəzəri və praktik yanaşmalar birgə göstərir ki, polis əməkdaşlarında emosional tükənmə çoxsəviyyəli və kompleks fenomen olaraq yalnız fərdi müdaxilələrlə aradan qaldırıla bilməz [12, s.1-5].

Nəticə etibarilə, kompleks yanaşma yalnız tükənməni azaltmaqla kifayətlənmir, həm də polis xidmətinin peşəkar performansını, işçilərin rifahını və uzunmüddətli davamlılığını təmin edir. Bu yanaşma elmi tədqiqatların sübut etdiyi mexanizmlər və nəzəri çərçivələrlə uyğunluq təşkil edərək gələcəkdə daha sistemli və effektiv müdaxilələrin dizaynı üçün zəmin yaradır. Bütün nəzəri və praktik yanaşmalar birgə göstərir ki, polis əməkdaşlarında emosional tükənmə çoxsəviyyəli və kompleks fenomen olaraq yalnız fərdi müdaxilələrlə aradan qaldırıla bilməz.

Aparılmış təhlillər göstərir ki, polis xidməti sahəsində emosional tükənmə mürəkkəb və çoxfaktorlu bir prosesdir və onun qarşısının alınması yalnız fərdi psixoloji müdaxilələrlə məhdudlaşmamalıdır. Effektiv yanaşma idarəetmə praktikalarının təkmilləşdirilməsini, iş yükü və iş şəraitinin optimallaşdırılmasını, sosial və peşəkar resursların artırılmasını, eləcə də əməkdaşlar arasında dəstək və refleksiya imkanlarının yaradılmasını əhatə edir. Bu cür strateji və davamlı yanaşma polis əməkdaşlarının psixoloji rifahını, peşə performansını və təşkilati dayanıqlığını qoruyaraq bütövlükdə polis xidmətinin səmərəliliyini yüksəldir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. Əliyev H. (2019). *Emosional tükənmə və onun psixoloji aspektləri*. Bakı: Psixologiya Nəşriyyatı.
2. Əliyeva N. (2021). *Peşə stressi və emosional tükənmə: Tibb sahəsində bir araşdırma*. Bakı Dövlət Universiteti nəşri.
3. Alves L., Backettman-Erlanson S., & Möller A. (2023). Psychosocial risk and protective factors associated with burnout among Swedish police officers. *Journal of Occupational Health Psychology*, 28(3),
4. Bakker A.B., & Demerouti E. (2007). The job demands–resources model: State of the art. *Journal of Managerial Psychology*, 22(3), 309–328.
5. Bezie A.E., & Abubakar, A. (2024). Prevalence of work-related burnout and associated factors among police officers in Addis Ababa, Ethiopia. *Journal of Occupational Health*, 66(1).
6. Bəşirova A. Emosional tükənmə sindromunun həyat tərzinə təsiri və fəsadları. Bakı Qızlar Universiteti. № 01.-2019/1, s. 363-366.

7. Caplan R.D. (1987). Person–environment fit theory and organizations: Commensurate dimensions, time, and mechanisms. *Journal of Vocational Behavior*, 31(3), 248–267.
8. García-Rivera B.R., & Rodríguez, J. A. (2020). Burnout syndrome in police officers and its relationship with mental health. *International Journal of Environmental Research and Public Health*, 17(24)
9. Hochschild A.R. (1983). *The managed heart: Commercialization of human feeling*. University of California Press.
10. Maslach C., & Jackson S.E. (1981). The measurement of experienced burnout. *Journal of Occupational Behavior*, 2(2), 99–113.
11. Schaufeli W.B. (2003). Past performance and future perspectives of burnout research. *South African Journal of Industrial Psychology*, 29(4), 1–15.
12. Ruminations and occupational stress as predictors of post-traumatic stress disorder and burnout among police officers. (2021). *Journal / PubMed*.
13. Tsirimokou A., Kloess J.A., Dhinse S.K., et al. (2024). Experiences of Burnout, Post-Traumatic Growth, and Organisational Support in Police Officers Working in Specialised Units: An Interpretative Phenomenological Analysis. *Journal of Police and Criminal Psychology*, 39, 539-556.

Нигяр ГАШИМЛИ

ПОЛИЦЕЙСКИЕ СОТРУДНИКИ: ЭМОЦИОНАЛЬНОЕ ВЫГОРАНИЕ И ПУТИ ЕГО ПРЕДОТВРАЩЕНИЯ

РЕЗЮМЕ

В данной статье теоретически и эмпирически проанализированы механизмы эмоционального выгорания у сотрудников полиции. На развитие выгорания влияют индивидуальные, организационные и социальные факторы. Профилактика эмоционального выгорания возможна не только за счёт индивидуальных вмешательств, но и при наличии организационной поддержки и ресурсов (профессиональная психологическая помощь и консультации, справедливое распределение рабочей нагрузки, гибкие графики, обеспечивающие баланс между работой и отдыхом, тренинги по управлению стрессом и развитию навыков совладания, социальные и финансовые стимулы, повышающие мотивацию сотрудников, а также создание безопасной и здоровой рабочей среды). Эффективные стратегии включают управление стрессом, тренинги осознанности (mindfulness), поддержку коллег, справедливое распределение нагрузки и сохранение баланса между работой и семьёй.

Ключевые слова: сотрудники полиции, эмоциональное выгорание, burnout, управление стрессом, психологическое благополучие, баланс работа–семья, организационная поддержка

Nigar HESHIMLI

EMOTIONAL BURNOUT AMONG POLICE OFFICERS AND WAYS TO PREVENT IT

SUMMARY

This article analyzes the mechanisms of emotional burnout among police officers within theoretical and empirical frameworks. Burnout is influenced by individual, organizational, and social factors. Preventing emotional burnout requires not only individual interventions but also organizational support and resources such as professional psychological counseling, fair workload distribution, flexible schedules that maintain work–rest balance, stress management and coping skills training, social and financial incentives to enhance motivation, and ensuring a safe and healthy work environment. Effective strategies include stress management, mindfulness training, peer support, equitable workload distribution, and maintaining a healthy work–family balance.

Keywords: police officers, emotional burnout, burnout, stress management, psychological well-being, work–family balance, organizational support

Elnur BABAYEV

*Azərbaycan Respublikası Daxili İşlər Nazirliyinin
Polis Akademiyasının Hüquq fakültəsinin II kurs kursantı,
polis sınavisi
e-mail: elnurb124@gmail.com
<https://doi.org/10.62130/TRLL5795>*

ƏDALƏT PRİNSİPİNİN KONSTITUSİYA HÜQUQUNDA TƏTBİQİ: HÜQUQİ DÖVLƏT KONSEPSİYASININ TƏHLİLİ

XÜLASƏ

Ədalət prinsipi konstitusiya hüququnda hüquqi dövlət ideyasının mərkəzində duran təməl bir prinsipdir. Hüquqi dövlət konsepsiyası dövlət hakimiyyətinin qanunla müəyyən edilmiş sərhədlər daxilində hərəkət etməsini, insan hüquq və azadlıqlarının effektiv qorunmasını və hər bir dövlət tədbirinin hüquqi əsaslandırılmasını tələb edir. Bu kontekstdə ədalət prinsipi təkə maddi ədalətin deyil, həm də onun əldə edilməsi prosesinin prosedur ədalətin düzgünlüyünü və şəffaflığını əhatə edir. Konstitusiya hüququnda ədalət prinsipinin tətbiqi bir çox sahədə özünü göstərir. Konstitusiya hüququnda ədalət prinsipinin tətbiqi məhkəmə qərarlarında, qanunvericilikdə və dövlət orqanlarının fəaliyyətində praktiki olaraq əhəmiyyət daşıyır. Hüquqi dövlətin möhkəmləndirilməsi üçün qanunun aliliyi və insan ləyaqətinin toxunulmazlığı kimi prinsiplərin dərinləşdirilməsi lazımdır. Konstitusiyanın və insan hüquqlarının yüksək səviyyədə qorunması üçün konstitusiya məhkəməsi kimi institutların rolu artırılmalıdır. Əlavə olaraq, cəmiyyətin hüquqi mədəniyyətinin inkişafı, vətəndaşların öz hüquqlarını bilməsi və müdafiə edə bilməsi də hüquqi dövlətin səmərəliliyinin artırılmasında mühüm amildir. Beləliklə, ədalət prinsipinin ardıcıl tətbiqi və təkmilləşdirilməsi, konstitusiya hüququnun inkişafı və demokratik bir cəmiyyətin möhkəmləndirilməsi istiqamətində davamlı bir proses kimi qalmaqdadır.

***Açar sözlər:** ədalət prinsipi, hüquqi dövlət, Konstitusiya hüququ, maddi ədalət, prosedur ədalət, insan hüquqları, hüquqi legitimlik*

Ə dalət prinsipi hüququn təməl daşını və hüquqi dövlət ideyasının əsasını təşkil edir. O təkə qanunların formal çərçivəsində deyil, həm də hüquq sisteminin əxlaqi və ictimai məzmununda öz əksini tapır.

Hüquqi dövlət anlayışı dövlətin bütün fəaliyyətinin qanunla müəyyən edilməsini və insan hüquqlarının hərtərəfli qorunmasını tələb edir. Burada dövlət səlahiyyətlərinin hüquq normaları ilə məhdudlaşdırılması, idarəetmə və icra orqanlarının qanunla verilmiş çərçivədə hərəkət etməsi önə çıxır. Ədalət prinsipi isə yalnız qanunvericilik səviyyəsində deyil, həm də məhkəmə təcrübəsində, dövlət orqanlarının inzibati və icraedici fəaliyyətində, habelə normativ aktların reallığa tətbiqi zamanı özünü göstərir. Bu, prosessual

ədalətin təmin edilməsi, qərarların şəffaflığı, tərəflərin hüquqlarının bərabər müdafiəsi və hər bir subyektin hüquqlarının qorunması vasitəsilə həyata keçirilir.

XXI əsrdə hüquqi dövlət konsepsiyası təkə formal hüququn tətbiqi ilə məhdudlaşmır; o həm də maddi və sosial ədalətin təmin edilməsi, insan hüquqlarının müdafiəsi və hüquqi legitimliyin möhkəmləndirilməsi baxımından qiymətləndirilir. Müasir dövrdə hüquqi dövlət sosial mühitdə ədalətin təminatçısı rolunu oynayır, beynəlxalq standartlara uyğunluq, insan ləyaqətinin qorunması və ictimai etimadın möhkəmləndirilməsi istiqamətində fəaliyyət göstərir.

1. Ədalət prinsipi: nəzəri əsaslar

Ədalət anlayışı hüquq nəzəriyyəsində tarixi və müasir yanaşmalar çərçivəsində geniş təhlil edil-

mişdir. Platon və Aristotel ədaləti həm hüquqi, həm də ictimai münasibətlərin təməl prinsipi kimi təqdim etmiş, bununla yanaşı onun maddi və prosedur aspektlərini fərqləndirmişlər. Maddi ədalət hüquq normalarının özündə olan məzmunla bağlı olub, qanunların və dövlət siyasətinin bərabərlik, mütənasiblik və insanpərvərlik kimi prinsiplərinə uyğunluğunu tələb edir. Prosedur ədalət isə hüquqi proseslərin şəffaf, qərəzsiz və dürüst şəkildə həyata keçirilməsini təmin edir.

Con Ravls nəzəriyyəsinə görə, ədalət prinsipi sosial və hüquqi münasibətlərin ən üstün meyarıdır və hüquq normalarının tətbiqində qərəzsizliyi təmin etməyə yönəlib. Ronald Dvorkin isə ədaləti hüququn şərhində əsas prinsiplərdən biri hesab edirdi ki, bu da hüquqi dövlətin fəaliyyət istiqamətini dəstəkləyir. Hüquqi dövlətin əsas qanunu konstitusiyadır. O, dövlət və ictimai həyatın hüquqi prinsiplərini özündə birləşdirir və onların ifadə formasını təşkil edir. Konstitusiya cəmiyyətin ümumi hüquq modelidir ki, buna da bütün cari qanunvericilik uyğun olmalıdır. Dövlətin heç bir hüquqi aktı konstitusiyaya zidd olmamalıdır. Konstitusiyanın üstünlüyü hüquqi dövlətin ayrılmaz əlamətidir. Buna görə də hüquqi dövlət konstitusiyalı dövlətdir [3, s.54].

2. Hüquqi dövlət konsepsiyası və Konstitusiya hüququ

Hüquqi dövlət konsepsiyası dövlətin bütün fəaliyyətinin qanun aliliyi əsasında həyata keçirilməsini nəzərdə tutur. Hans Kelsen və Robert Alekski kimi görkəmli hüquq nəzəriyyəçiləri bu konsepsiyayı hüququn aliliyi, hüquqi normativlərin üstünlüyü və dövlət orqanlarının hüquqa riayət prinsipləri ilə izah etmişlər. Bu yanaşma hüququn üstünlüyünü təmin edən və dövlət hakimiyyətinin konstitusiyaya və digər normativ aktlara uyğun həyata keçirilməsini zəmanət altına alan bir çərçivə yaradır. Müasir fəlsəfənin ən görkəmli filosoflarından sayılan Kant mərkəzində insan şəxsiyyət duran hüquqi dövlət nəzəriyyəsinin fəlsəfi əsaslarını müfəssəl işləyib hazırlamış və əsaslandırmışdır. Filosof xalqın iradəsini ifadə edən konstitusiyayı qəbul etmək yolu ilə hüquq qaydası yaradılmasında onun öz iştirakını tələb etməsi müstəsna hüququnu ümumi hüququn mühüm prinsipi hesab edirdi [4, s.89]. Konstitusiya hüququnda hüquqi dövlət anlayışı, həm qanunların

tətbiqi, həm də məhkəmə nəzarətinin təmin edilməsi baxımından ədalət prinsipinə bağlıdır. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasının 7-ci maddəsi Azərbaycan dövlətidir və həmin maddənin I hissəsinə əsasən Azərbaycan dövləti demokratik, hüquqi, dünyəvi, unitar respublikadır [AR. K, m.7].

Bu norma deklarativ xarakter daşıyır, əksinə dövlət hakimiyyətinin təşkili və fəaliyyəti üçün məcburi hüquqi çərçivə yaradır, bütün qanunvericilik aktlarının və dövlət orqanlarının fəaliyyətinin konstitusiya əsasını təşkil edir, insan və vətəndaş hüquq və azadlıqlarının təminində əsas meyar rolunu oynayır. Məhkəmə qərarlarında ədalət prinsipi yalnız hüquq normalarının formal tətbiqi kimi deyil, həm də insan hüquqlarının müdafiəsi baxımından tələb olunan bir prinsip kimi tətbiq olunur. Xüsusilə biz buna konstitusiya məhkəmələrinin fəaliyyətini nümunə kimi göstərə bilərik.

3. Ədalət prinsipinin praktik tətbiqi və yaranan kolliziyalar

Konstitusiya hüququnda ədalət prinsipi bir çox sahədə praktik tətbiqini tapır. Eyni zamanda hüquqi dövlət konsepsiyası ilə ədalət prinsipi arasında bəzi ziddiyyətli vəziyyətlər yaranır. Məsələn:

Məhkəmə fəaliyyəti: məhkəmə qərarları obyektiv, şəffaf və hüquqi normativlərə əsaslanmalıdır. Ədalət prinsipi məhkəmə qərarlarının legitimliyini və ictimai etimadı təmin edən əsas amil kimi çıxış edir. Məhkəmə təcrübəsində qərarların obyektivliyinin təmin olunması üçün hakimlərin diskresion səlahiyyətləri qanunla dəqiq çərçivələrə salınmalı, bu səlahiyyətlərin sərhədləri normativ şəkildə müəyyənləşdirilməlidir. Diskresiya səlahiyyətlərinin həddindən artıq geniş olması ədalət prinsipinin tətbiqində müxtəlif problemlər yarada bilər ki, bu da hüquqi müəyyənlik və hüquqi dövlət tələblərinə ziddir. Bu kontekstdə qanunvericilik boşluqlarının aradan qaldırılması, məhkəmə presedentlərinin vahidləşdirilməsi və hakim fəaliyyətinə institusional nəzarətin gücləndirilməsi hüquqi ədalətin təminində əsas mexanizmlər kimi qiymətləndirilməlidir [4, s.396]. Nəinki konstitusiya hüququnda biz, hətta hüququn digər sahələrində də buna rast gələ bilərik. Məsələn, Azərbaycan Respublikasının Cinayət Məcəlləsinin 58.1-ci maddəsinə əsasən Cinayət törətməkdə təqsirli bilinən şəxsə, bu Məcəllənin Ümumi hissəsinin müddəaları nəzərə alınmaqla

Xüsusi hissəsinin müvafiq maddələrində nəzərdə tutulmuş hədlərdə ədalətli cəza təyin edilir [2, s.53]. Eyni zamanda həmin Məcəllənin 57.2-ci maddəsində qeyd olunur ki, hakim cəzanı təyin edərkən yetkinlik yaşına çatmayan şəxslərə və qadınlara ömürlük azadlıqdan məhrum etmə cəzasını təyin etməkdən çəkinməlidir. Əks halda hakimlərin həmin Məcəllənin 295-ci maddəsi ilə cinayət məsuliyyəti yaranır. Beləliklə, bu maddələrin məzmununa əsaslanaraq demək olar ki, hakimə diskresiya səlahiyyətləri verilsə belə onlar müəyyən bir hüquqi çərçivəyə sığışdırılır və hakim cəza təyin edən zaman ədalət prinsipini üstün tutaraq ədalətli cəza təyin edir.

Qanunvericilik fəaliyyəti: qanunların qəbul edilməsi zamanı maddi ədalət ilə prosedur ədalətin uyğunlaşdırılması çətinlik yaradır. Bəzən prosedur tələblərə tam əməl olunsada, qəbul edilən qanun cəmiyyətin ədalət gözləntilərini qarşılamaya bilər. Süretli və sosial baxımdan “ədalətli” görünən qanun layihələri isə lazımi ictimai müzakirələrdən keçmədiyi üçün hüquqi dövlət standartlarını zəiflədə bilər. Bu ziddiyyət göstərir ki, qanunvericilikdə maddi və prosedur ədalətin paralel və uyğun şəkildə təmin olunması qanunvericilik üçün əsas tələbdir.

Dövlət orqanlarının fəaliyyətində: dövlət orqanları öz səlahiyyətlərini həyata keçirərkən ədalət prinsipinə riayət etməli, qərar qəbul edərkən isə qanunçuluq, obyektivlik və bərabərliyi təmin etməlidirlər. Bu prinsipin praktik tətbiqi dövlət orqanlarından hər bir fəaliyyətin hüquqi əsasının aydın şəkildə göstərilməsini, vətəndaşların hüquq və azadlıqlarının müdafiəsini, səlahiyyətlərin məqsədyönlü və sui-istifadə edilmədən icra olunmasını tələb edir. Eyni zamanda, ədalət prinsipi dövlət orqanlarını qərarların fərdi xüsusiyyətlər

nəzərə alınmaqla verilməsinə, ayrışeçkilik və tərəfkeşlikdən uzaq qalmasına, proseslərin şəffaf və əsaslandırılmış şəkildə aparılmasına yönəldir. Öz növbəsində bu prinsip Azərbaycan Konstitusiyası Məhkəməsinin qərarlarında hüquqi dövlətin əsas göstəricisi kimi təhlil edilir. Həmçinin Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsi (AİHM) praktikasında da ədalət prinsipi prosedur və maddi ədalət aspektində geniş tətbiq olunur.

Sonda belə bir nəticəyə gələ bilərik ki, “Ədalət dövlətin əsasıdır” ifadəsi dövlətin qanunvericilik, icra və məhkəmə orqanlarının fəaliyyətinin mərkəzində ədalətin dayanmasını vurğulayır və hüquqi dövlət anlayışının əsasını təşkil edir. Bu ifadə hüquqi dövlətin təkə formal hüquqi çərçivədən ibarət olmadığını, həm də dövlət hakimiyyətinin istiqamətini ədalətin təyin etdiyini vurğulayır. Qanunvericilik orqanı tərəfindən qəbul edilən normativ aktların, icra hakimiyyəti orqanlarının verdiyi inzibati qərarların və məhkəmələrin çıxardığı hökm və qərarların ədalət prinsipinə uyğunluğu hüquqi dövlətin real mövcudluğunu şərtləndirən əsas amillərdəndir. Gələcəkdə konstitusiyaya hüququnun inkişafı ədalət prinsipinin daha geniş tətbiqi və hüquq normalarının təkmilləşdirilməsi ilə mümkün olacaqdır. Bu inkişaf prosesi maddi və prosedur ədalətin paralel şəkildə təmin edilməsini, hüquqi boşluqların aradan qaldırılmasını, məhkəmə nəzarəti mexanizmlərinin gücləndirilməsini və hüquq tətbiqetmə fəaliyyətində şəffaflığın artırılmasını zəruri edir. Beləliklə, konstitusiyaya hüququnun davamlı təkamülü ədalət prinsipinin insan hüquq və azadlıqlarının qorunmasında real təminat vasitəsinə çevrilməsinə və hüquqi dövlət ideyasının praktikada daha dolğun həyata keçirilməsinə xidmət edəcəkdir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası. <https://e-qanun.az/framework/897>
2. Azərbaycan Respublikasının Cinayət Məcəlləsi. Bakı: Qanun Nəşriyyatı, 2025
3. Süleymanov C., Nəsirov B. Hüquq nəzəriyyəsi. Dərslük / Polis Akademiyası, Bakı, 2024, 392 s.
4. V.N.Xroponyuk. Dövlət və hüquq nəzəriyyəsi. Dərs vəsaiti. Bakı, 1995, 247 s.
5. Əsgərov Z.A. Konstitusiyaya hüququ. Dərslük. Bakı: Bakı Universiteti nəşriyyatı, 2011, 697 s.
6. Abdullayev F.S. Azərbaycan Respublikasında konstitusiyaya icraatının nəzəri və praktiki problemləri. Bakı: Elm, 2009, 396 s.
7. Quliyev R.Ə. Ədalət prinsipi və onun hüquq sistemində tətbiqi. – Maddi və prosessual aspektlər. Bakı, 2019
8. Семенов В.М. Конституционные принципы гражданского судопроизводства. М.: Юридическая литература, 1982, 152 с.

Эльнур БАБАЕВ

**ПРИМЕНЕНИЕ ПРИНЦИПА СПРАВЕДЛИВОСТИ В КОНСТИТУЦИОННОМ ПРАВЕ:
АНАЛИЗ КОНЦЕПЦИИ ПРАВОВОГО ГОСУДАРСТВА****РЕЗЮМЕ**

Принцип справедливости является основополагающим принципом в конституционном праве, находящимся в центре идеи правового государства. Концепция правового государства требует, чтобы государственная власть действовала в установленных законом рамках, обеспечивалась эффективная защита прав и свобод человека, и чтобы каждая государственная мера имела правовое обоснование. В этом контексте принцип справедливости охватывает не только материальную справедливость, но и правильность, прозрачность процесса её достижения, то есть процессуальную справедливость. Применение принципа справедливости в конституционном праве проявляется во многих сферах. Применение принципа справедливости в конституционном праве имеет практическое значение в судебных решениях, законотворчестве и деятельности государственных органов. Для укрепления правового государства необходимо углубление таких принципов, как верховенство закона и неприкосновенность человеческого достоинства. Для обеспечения высокого уровня защиты конституции и прав человека следует усилить роль таких институтов, как конституционный суд. Кроме того, развитие правовой культуры общества, знание гражданами своих прав и способность их защищать также являются важным фактором повышения эффективности правового государства. Таким образом, последовательное применение и совершенствование принципа справедливости остается непрерывным процессом в направлении развития конституционного права и укрепления демократического общества.

Ключевые слова: Принцип справедливости, правовое государство, конституционное право, материальная справедливость, процессуальная справедливость, права человека, правовая легитимность

Elnur BABAYEV

**THE APPLICATION OF THE PRINCIPLE OF JUSTICE IN CONSTITUTIONAL LAW:
AN ANALYSIS OF THE CONCEPT OF THE RULE OF LAW****SUMMARY**

The principle of justice is a fundamental principle in constitutional law that lies at the heart of the idea of a legal state. The concept of a legal state requires that state power operates within legally defined limits, that human rights and freedoms are effectively protected, and that every state measure is legally justified. In this context, the principle of justice encompasses not only substantive justice but also the correctness and transparency of the process by which it is achieved, that is, procedural justice. The application of the principle of justice in constitutional law manifests itself in many areas. The application of the principle of justice in constitutional law is of practical importance in judicial decisions, legislation, and the activities of state organs. To strengthen the legal state, it is necessary to deepen principles such as the supremacy of law and the inviolability of human dignity. To ensure a high level of protection of the constitution and human rights, the role of institutions such as the constitutional court should be enhanced. Furthermore, the development of the legal culture of society, citizens' awareness of their rights, and their ability to defend them are also important factors in increasing the effectiveness of the legal state. Thus, the consistent application and refinement of the principle of justice remains a continuous process in the direction of the development of constitutional law and the strengthening of a democratic society.

Keywords: principle of justice, rule of law, constitutional law, material justice, procedural justice, human rights, legal legitimacy

**“Polis Akademiyasının Elmi Xəbərləri” jurnalına
məqalələrin təqdim olunmasına dair tələblər**

Məqalənin mətni “Microsoft Office Word” proqramında, “Times New Roman” şriftində (şriftin ölçüsü 12), 1 intervalda, yuxarı və aşağıda 25 mm, soldan və sağdan 20 mm boş yer saxlamaqla yığılmalıdır.

Məqalənin strukturunda aşağıdakı informasiya təqdim edilməlidir:

- hər bir məqalədə UOT indekslər və ya PACS tipli kodlar və açar sözlər göstərilsin;
- məqalənin adı, müəllifin adı, soyadı, elmi dərəcəsi, işlədiyi qurumun adı, ünvanı və vəzifəsi, elektron poçt ünvanı və mobil telefon nömrəsi göstərilsin;
- açar sözlər (Azərbaycan, rus və ingilis dillərində - 5-7 söz);
- xülasə (məqalənin adı, müəllifin adı və soyadı verilməklə Azərbaycan, ingilis və rus dillərində - 4-5 sətir);
- istifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı əlifba sırası ilə yazılsın və nömrələnsin;
- mətndəki istinaddan sonra istifadə edilmiş ədəbiyyatın sıra nömrəsi və müvafiq səhifələr kvadrat mötərizədə göstərilsin. Məsələn: [15, s.120-122]. Mətnin altında sətiraltı istinadlar verilməsin;
- məqalənin həcmi 5-10 səhifə olmaqla Azərbaycan, rus və ingilis dillərində təqdim oluna bilər;
- redaksiyaya daxil olan məqalələrdə plagiatın mövcudluğunun nəticəsi təqdim edilsin;
- məqalələrdə müəllif(lər)in işlədiyi müəssisə(lər) və həmin müəssisənin ünvan(lar)ı, müəllif(lər)in elektron poçt ünvan(lar)ı göstərilsin;
- elmi məqalələrin sonunda elm sahəsinin və məqalənin məzmununa uyğun olaraq müəllif(lər)in gəldiyi elmi nəticənin, işin elmi yeniliyi, tətbiqi əhəmiyyəti, iqtisadi səmərəsi və s. aydın şəkildə verilsin;
- məqalədə istifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısında verilən hər bir istinad haqqında məlumat mənbələrin elmi məqalələr üçün bibliografik təsvirinə uyğun verilsin;
- ədəbiyyat siyahısında əsasən son 10 ildə nəşr edilmiş elmi məqalələrə, monoqrafiyalara və digər etibarlı elmi mənbələrə, istinadlara üstünlük verilsin;
- Azərbaycan dilində olan məqalələrin xülasəsi rus və ingilis dillərində, rus dilində olan məqalələrin xülasəsi Azərbaycan və ingilis dillərində verilsin;
- xülasələrin yazıldığı dillərdə açar sözləri verilsin;
- hər bir xülasədə məqalənin adı, müəllif(lər)in tam adı göstərilsin;
- məqalələrin müvafiq dillərdə olan eyniməzmunlu xülasələrinin məqalələrin məzmununa uyğunluğu olsun;
- məqalələr elmi və qrammatik baxımdan ciddi redaktə olunsun.

Məqalənin göndərilməsi üçün elektron ünvan: xeberler.elmi@mail.ru

Əlaqə telefonu: +99450 684 15 15

Requirements for submitting articles to the Scientific News of the Police Academy

The text of the article should be typed in Microsoft Office Word, Times New Roman font (font size 12), 1 space, 25 mm above and below, and 20 mm left and right.

The following information should be presented in the structure of the article:

- UDC (universal decimal classification);
- title of the article, author's name, surname, scientific degree, name and position of the institution where he works, e-mail address and mobile phone number;
- keywords (in Azerbaijani, Russian and English - 5-7 words);
- annotation (in Azerbaijani, English and Russian languages, including the title of the article, author's name and surname - 4-5 lines);
- the reference list should be written and numbered in alphabetical order;
- number of the literature used after the reference in the text and relevant pages are shown in square brackets. For example: 15 p. 120-122. Footnotes should not be given below the text;
- The volume of the article is 5-10 pages and can be submitted in Azerbaijani, Russian and English languages.

e-mail address for sending the articles: xeberler.elmi@mail.ru

Contact number: +99450 684 15 15

DÜZƏLIŞLƏR

Əvvəlki nömrələrin mətnləri üçün: